वऱ्हाडांतील ग्रंथोत्तेजककमिटीनें पसंत केलेलें पुस्तक.

कादंबरीसार.

(संस्कृत कादंबरीचे प्रायः भाषांतर)

पांडुरंग गोविंद शास्त्री पारखी.

ाणभट्ट, मित्रचंद्र, हंसिका, षड्ऋतुवर्णन, कृष्णाकुमारी, बोधामृत

इत्यादि पुस्तकांचे कर्ते

यांनीं केलें

तें,

पुणें, 'चित्रशाळा' छापखान्याचे मालक यांनीं

स्वामित्वाच्या हक्कासुद्धां घेऊन

चित्रशाळा छापखान्यांत छापून प्रसिद्ध केलें.

शके १८३० — सन १९०८

किंमत १॥ रुपया.

प्रस्तावना.

—*०*—

बाणभट्टकृत संस्कृत कादंबरीचें हें मराठींत प्रायशः भाषांतर केलें आहे. ूलग्रंथ जसा एकाच्याच हातून शेवटास गेला नाहीं, त्याचप्रमाणें समग्र ंथाचें—म्हणजे दोन्ही भागांचें—मराठींतील सार देखील एकाच्याच हातून ाडीस जाऊन प्रसिद्ध झाल्याबद्दल कोठें ऐकण्यांत आलें नाहीं. तेव्हां आपण ायत्न करून पहावा, असें मनांत येऊन मी मराठींत बरें दिसेल अशा भाषांतरास आरंभ केला; त्यावेळीं मी वऱ्हाडांतील शाळाखात्यांत होतो. ी केलेलें कादंबरीचें कांहीं भाषांतर कित्येक मर्मज्ञ विद्वान् गृहस्थांच्या दृष्टीस ाडलें, तेव्हां त्यांनीं मला समग्रग्रंथाचें भाषांतर करण्याविषयीं उत्तेजन दिलें. ुढें बरेच दिवस या ग्रंथाच्या दोन्ही भागांचें यथामति प्रायः सर्व भाषांतर करून तें वऱ्हाडांतील ग्रंथोत्तेजक कमिटीकडे पाठविलें. त्या कमिटीनें ह्याचें परीक्षण करून पसंत केल्यावर रा. ब. **श्रीराम भिकाजी जटार** वऱ्हाडप्रांताचे ाायरेक्टर यांनीं या ग्रंथास पूर्ण बक्षिस मिळण्याकरितां शिफारस केली, व यावरून या ग्रंथास पूर्ण बक्षीस मिळालें. पुढें अनेक अडचणीमुळें हा ंथ प्रसिद्ध करण्याचें मागें पडलें होतें; परंतु रा. रा. **वासुदेवराव जोशी, ुणें येथील चित्रशाळेचे मालक** याच्या मदतीमुळें हा ग्रंथ छापून प्रसिद्ध ााला. मी हा ग्रंथ तयार केला त्यावेळीं उत्तरार्धाचें संक्षिप्त सार प्रसिद्ध ाालें नव्हतें, तें पुढें वऱ्हाडग्रंथोत्तेजक कमिटीकडे या पुस्तकाचें परीक्षण ाालेलें होतें त्यावेळीं प्रसिद्ध झालें. या पूर्वीं दोन्ही भाग तात्पर्य रूपानें ाापून प्रसिद्ध झाले आहेतच तेव्हां आतां हें पुस्तक छापून प्रसिद्ध कर-ण्यांत काय विशेष? असें कित्येकांस वाटण्यासारखें आहे. तर विशेष ह्मणून ्तकाच आहे कीं, प्रसिद्ध झालेल्या दोन्ही भागांचे निरनिराळे कर्ते असल्या-

मुळे प्रथम भागाची सारसंग्रहाची व भाषेची पद्धति निराळ्या प्रकारची, व दुसऱ्या भागाची निराळ्या तऱ्हेची, यांमुळे दोन्ही भागांत जो चमत्कारिक फरक दिसतो आहे, तसा यांत दिसणार नाही व त्यापेक्षां हे दोन्ही भाग विस्तृत केलेले असून कमी किमतींत वाचकास मिळण्याचीहि योजना केली असल्यामुळे लोकांस अल्प किमतींत मोठाच फायदा होण्यासारखा आहे. आतां हे भाषांतर म्हणजे पदशःच केलें आहे असें केवळ नाहीं, तर मराठी भाषारचनेस अनुसरून जितकें बरेंसें दिसेल असें वाटलें, तितकेंच केलें आहे. त्यांतहि आम्हांस ज्या गृहस्थानीं मदत केली, त्यांच्या सूचनेप्रमाणेंहि यांत फेरफार केले आहेत. ह्मणजे कांहीं लांबलचक वर्णनें कमी केलीं आहेत व मराठी वाचणाऱ्यांस मनोरंजक वाटावें ह्मणून मूलार्थ जाऊं न देतां क्वचित्स्थळीं अधिक उणे शब्द घालूनहि रचना केली आहे.

संस्कृत भाषा अगोदरच रसाळ, त्यांत बाणभट्टासारख्या कल्पक व सहृदय कवींशीं तिची गांठ! मग तिच्या रमणीयतेस काय पाहिलें पाहिजे! तसा रस मराठींत कोठून उतरणार? निदान मी तरी तसा रस उतरविण्यास असमर्थ आहे! तथापि या ग्रंथांत बाणकवीच्या विलक्षण कवित्वाची छाया तरी दृष्टीस पडून मराठी वाचकांचें मनोरंजन झाल्याखेरीज राहणार नाहीं, अशी खात्री वाटत आहे. संस्कृत-कादंबरी वाचणाऱ्या विद्यार्थ्यांनांहि हें पुस्तक बरीच मदत करील अशी आशा आहे.

आतां ह्या कवीची माहिती जितकी उपलब्ध आहे तितकी येथें दिली असतां ती प्रसंगास अनुरूपच होणार आहे असें समजून ती येथें देतों.

संस्कृत गद्यग्रन्थ करणारांत बाणभट्ट हा अग्रगण्य होय, असें ह्मटलें असतां हरकत नाहीं. ह्या कवीनें गद्यग्रन्थांत चांगलीच भर पाडिली यांत कांहीं संशय नाहीं! आरंभीं पद्यग्रंथांचें प्राबल्य असून व पुढें गद्यग्रंथ सुरू होऊन वाग्देवीच्या स्वाभाविक सौंदर्याचा विकास होतो, असा प्रकार सर्व राष्ट्रांत आढळून येतो. त्याप्रमाणें इकडेहि संस्कृत गद्यरचनेचा प्रचार सुरू झाला.

तथापि कवितेतील थाटमाट गद्यांत राहिला तो राहिलाच. बाणभट्टानें कादंबरीच्या आरंभी आपल्या कांहीं पूर्वजांचा मात्र नामनिर्देश केला आहे, परंतु त्याने कादंबरीचे पूर्वी रचलेल्या हर्षचरितात आपल्या वंशाची, स्वताविषयींची व ज्याच्या पदरीं तो होता त्या हर्षराजाची, बरीच माहिती दिली आहे. त्याने हर्षचरिताच्या प्रथम उच्छ्वासांत आपल्या कुलाची एक आख्यायिका दिली आहे ती येणप्रमाणः—

बाणकवीच्या कुलाविषयीं दंतकथा.

कोणे एकेकाळीं ब्रम्हलोकाचेठायीं ब्रह्मदेव, इंद्रादिकदेव व वसिष्ठादिक ऋषि आणि सावित्री व सरस्वती यांच्याशीं सद्वर्तमान शास्त्रज्ञानाच्या गोष्टी सांगत बसला असतां त्या ठिकाणीं अत्रिऋषीचा पुत्र दुर्वास ऋषि हा मंदपालमुनींशीं वादविवाद करीत असता आपल्या तापटवृत्तीच्या भरांत स्वरोच्चारणांत चुकला. त्यावेळीं तेथें असलेल्या देवर्षींना शापभीतीमुळें मौनव्रत धारण केलें, परंतु सरस्वतीस हसू आवरलें नाहीं. तेव्हां दुर्वासऋषीस अत्यंत क्रोध येऊन, हातात उदक घेऊन, तो तीस शाप देण्यास प्रवृत्त झाला. त्यावेळीं इतर सभासद भयभीत होऊन आपापल्या आसनावरून उठून दुर्वासऋषींची प्रार्थना करते झाले. त्याचा पिता अत्रिऋषि यानेंहि असें करू नको ह्मणून सांगितलें. तथापि त्याचा रोष त्यास आवरला नाहीं. मग तो सरस्वतीस म्हणाला, हे " दुर्विनीते! तू मृत्युलोकीं जाऊन वास कर, तुला विद्येचा जो गर्व झाला आहे तो मी नाहींसा करून टाकतो! " तेव्हां सावित्री दुर्वासऋषीस उलट शाप देण्यास प्रवृत्त झाली, परंतु सरस्वतीनेच तिचा निषेध केला. मग ब्रह्मदेव दुर्वासऋषीस अनुलक्षून ह्मणाला, "साधुजनांनी सेवन केलेला हा मार्ग नव्हे. विचारी असतात ते आपल्या उद्दाम मनोवृत्तींचे आकलन करितात. क्षमाच काय ती तपश्चर्येचें मुख्य तत्व आहे. क्रोधावेशामुळे स्वतःचे दोष कोणास दिसत नाहींत व कर्तव्याकर्तव्यहि समजत

नाहीं. इतका क्रोध ज्याला आवरत नाहीं तो कां **तपस्वी**? अशानें खरें हित कसें साधणार ? मग तो **सरस्वतीकडे** वळून म्हणाला, " वत्से **सरस्वती** ! तूं खिन्न होऊं नको ? माझ्या वियोगाचें दुःख तुला होऊं नये म्हणून स्वतः **सावित्री** तुज समागमें मृत्युलोकीं वास करण्याकरितां येईल. भूलोकीं असतां पुत्राचें मुखकमल, तुझ्या दृष्टीस पडलें कीं शापापासून मुक्त होऊन तूं स्वर्गलोकीं पुनः परत येशील. नंतर **सावित्री** व **सरस्वती** ह्या दोघीजणी स्वर्गाहून भूलोकीं येत असता हिरण्यबाहु नांवाची (जीस शोण असेंहि म्हणतात) अशी मोठी नदी त्यांचे दृष्टीस पडली. त्या नदीचे तीरावर कित्येक पक्षी मधुर शब्द करीत आहेत आणि वृक्ष व वल्ली पुष्पभारानें वाकल्या आहेत, त्यांवर भ्रमर मकरन्द प्राशन करून धुंद होऊन गुंजारव शब्द करीत फिरत आहेत, व मंद सुगंध आणि शीतल असा वायु वाहत आहे. अशा प्रकारची तेथील शोभा पाहून सरस्वतीस तें ठिकाण स्वर्गगंगेचे तीराप्रमाणें भासलें. मग दोघींनीं तिच्या पश्चिमतीरावर उतरून त्याठिकाणीं पर्णकुटिका तयार केली आणि त्या स्थळीं वास करण्याचा निश्चय केला व एक शिवलिंग स्थापून त्याची पूजाअर्चा करून त्या काळक्रमणा करूं लागल्या.

एके दिवशीं पुष्कळ स्वार, शिपाई व सेवक यांसहवर्तमान एक सुंदर तरुण पुरुष तेथील मार्गानें जात आहे व त्याचे बरोबर पांढरा वेष धारण केलेला एक वयातीत मनुष्य आहे, असें त्यांच्या दृष्टीस पडलें.

ह्या ठिकाणीं कोणी दोन सुंदर स्त्रिया राहत आहेत, असें सेवकाकडून त्या तरुण पुरुषास समजल्यावरून, ह्या कोण? हें जाणण्याकरितां तो आपल्या घोड्यावरून खालीं उतरला व आपल्या अनुयायांना बरेच अंतरावर उभे करून त्या वृद्ध मनुष्यासह तो त्या पर्णकुटिकेजवळ आला. तेव्हां त्या दोघींनीं त्याचें सन्मानपूर्वक आगतस्वागत केलें. मग त्या तरुण पुरुषाचें अप्रतिम सौंदर्य व तेज पाहून, त्याचा वृत्तांत सांगण्याविषयीं त्या दोघींनीं त्या वृद्ध मनुष्याची प्रार्थना केली.

तेव्हां तो ह्मणाला, " हा तरुण पुरुष, महामुनि च्यवन याचा—शर्याति-राजाची कन्या सुकन्या इजपासून झालेला—पुत्र होय. हा भृगुवंशाचा तिलक व च्यवनऋषीचा जीव की प्राण आहे. ह्याचें नांव दधीच. सुकन्या गरोदर असतां तिचे दिवस भरत आले तेव्हां तिचे बापानें तिला आपले घरीं आणिलें. तेथें सुकन्या प्रसूत होऊन तिला हा पुत्र झाला. पुढें कांहीं दिवस गेल्यावर शर्यातीनें सुकन्येस आपले पतीचे घरीं पोहोचतें केलें व आपले नातवास परमस्नेहानें आपलेपाशीं ठेवून घेऊन त्यास अनेक विद्यांत प्रवीण केलें. सांप्रत हा तारुण्यांत आल्यामुळें याच्या पितरांस पुत्रमुख प्राप्त व्हावें ह्मणून यास त्यांजकडे पाठविण्यांत आलें आहे." इतकें सांगितल्यावर त्या वृद्ध मनुष्यानें आपलीहि थोडीशी हकीकत त्यानां सांगितली. तो म्हणाला, " राजा शर्याती याचा मी सेवक आहे. माझें नांव विकुक्षी. मला राजानें दधीचाच्या सेवेस अर्पिलें आहे. यास च्यवनऋषीचे आश्रमीं पोहचविण्याची मला धन्याची आज्ञा आहे. आम्ही मार्ग क्रमीत असतां ह्या स्थळीं येऊन पोहोचलों. येथून च्यवनाचा आश्रम शोणनदीच्या पलीकडे जवळच आहे." नंतर विकुक्षीनें सावित्रीस " आपण कोण? कोठून आला? येथें राहण्याचें प्रयोजन काय?" हे सांगण्याची प्रार्थना केली. परंतु सावित्रीनें " आमचा वृत्तांत पुढें कधीं समजण्यांत येईल. आपण कांहीं काळ येथें घालविण्याचें करावें, सहवासानें स्नेह वाढतो." असें ह्मटलें. मग दधीच विकुक्षीस म्हणाला, " पुढें कधीं त्या सांगण्याची कृपा करतील, ऊठ आतां पित्याच्या भेटीस जाऊं." मग ते त्यास विचारून घोड्यांवर बसून चालते झाले.

त्या दिवसापासून सरस्वती व दधीच ह्या दोघांचें दैवयोगानें एकमेकावर प्रेम जडलें. सरस्वतीस तर कामदेवानें अगदीं वेड करून सोडिलें! कांहीं दिवस गेल्यावर विकुक्षी परत जात असतां त्या ठिकाणीं आला आणि ह्मणाला, " दधीचास आपणा दोघींचा विसर पडला नाहीं! त्याची स्वतःची अवस्था कशी काय झाली आहे, हे तुम्हांस कळवि-

ण्याकरितां मालती नांवाच्या आपल्या दासीस तो तुम्हांकडे लवकरच धाडणार आहे." असे सांगून तो गेला. दुसरे दिवशी मालती ही दधीचाची अवस्था सांगण्याकरितां त्या ठिकाणी आली.

मग सावित्री शोणनदीवर स्नान करण्याकरितां गेल्यावर तिने सरस्वतीस दधीचाची सर्व अवस्था सांगितली. तेव्हां सरस्वती ह्मणाली, "मी सर्वस्वी आपले प्राण दधीचास अर्पण केले आहेत, यांत काय ते समजावे!" मग तिच्या उत्कंठेप्रमाणे मालती लागलीच दधीचाकडे गेली. आणि तिची अवस्था सांगून त्यास तेथे घेऊन आली. कांही काळाने सरस्वतीस पुत्र झाला तेव्हां तिने त्यास "सर्व विद्यांचे ज्ञान तुला प्राप्त होईल असा वर दिला." पुढे कांही दिवस गेल्यानंतर ब्रह्मदेवानें बोलाविल्यावरून सरस्वती ही सावित्रीसह स्वर्गलोकास गेली!

दधीचास सरस्वतीच्या वियोगाचे दुःख होऊन त्याने तपश्चर्या करण्याचा निश्चय केला, व आपले पुत्रास आपली भावजय अक्षमाला हिचे स्वाधीन केले. ज्या दिवशी सरस्वतीस पुत्र झाला होता, त्याच दिवशी अक्षमालेसहि पुत्र झाला होता. सरस्वतीचे पुत्राचे नांव सारस्वत ठेविले होते व अक्षमालेचे पुत्राचे नाव वत्स असे ठेविले होते. अक्षमालेने दोघांचेहि समभावाने लालनपालन केले. सारस्वत ह्याने वत्सास आपणास अवगत असलेल्या सर्व विद्या शिकवून त्यास प्रीतिकूट या गावी ठेवून आपण आपले पित्यासह तपश्चर्या करण्यास गेला. हाच वत्स पुढे एका मोठ्या विस्तृत वंशाचा आदिपुरुष झाला व याच वात्स्यायनकुलांत बाणकवि उत्पन्न झाला. अशी कथा हर्षचरितांतील 'वात्स्यायनवंशवर्णन' नावाच्या प्रथम उच्छ्वासांत आहे.

बाणाचा निपणजा कुबेर हा वेदविद्येत मोठा प्रवीण होता. गुप्तवंशांतील राजे त्याचा मोठा सन्मान ठेवीत असत. त्याला चार पुत्र होते. त्यांत पाशुपत*

* संस्कृत छापील कादंबरीवरून सर्व मराठी ग्रंथ तयार केला व तो तसाच छापला गेला. नंतर प्रस्तावना लिहिते वेळी बाणकवीची माहिती देण्याकरितां हर्ष-

नांवाचा एक होता, तो विद्वान व कुलदीपक होता. हा बाणाचा पणजा. याचा पुत्र अर्थपति, हाहि मोठा विद्वान होता. यानें पुष्कळ शिष्य तयार केले व यज्ञयागादिक कृत्यें करून मोठी कीर्ति संपादिली होती. अर्थपतीस वेदशास्त्रपारगत असे भृगुप्रमुख अकरा पुत्र होते; त्यांत चित्रभानु हा विद्येच्या तेजानें प्रतिसूर्यासारखा होता. त्याला बाण हा पुत्र झाला. बाणाच्या आईचें नांव राज्यदेवी असें होतें. ती बाण लहान असतांच वारली. त्याचा बापहि त्याच्या वयाच्या चवदावे वर्षी वारला. बाणाचा गुरु भर्वू* या नांवाचा होता. शोणनदीचे पश्चिमेस प्रीतिकूट ह्या गांवीं बाणाचें राहणें असे.

बाण हा लहानपणापासूनच स्वच्छंदी होता असें त्याचे चरित्रावरून दिसतें. त्यांत त्याचे आईबाप लहानपणाच वारले होते. पुढें लागलीच त्याचे अंगीं तारुण्याचा उदय झाला. ह्या सर्व गोष्टी त्याच्या स्वच्छंदवृत्तीस उत्तेजकच झाल्या. यामुळें तो प्रथमतः पुष्कळांच्या उपहासास पात्र झाला. परंतु पुढें तो विद्वान् गुरूच्या सहवासानें व मोठमोठ्या राजदरबारीं फिरून आप्तांनें विद्वान व राजे यांच्याहि सन्मानास पात्र झाला.

श्रीहर्षाचे दरबारीं बाणाचें गमन व सन्मान.

प्रीतिकूट या गावापासून कांहीं अंतरावर श्रीकंठ नांवाचा देश होता; व

[मागील पृष्ठावरून पुढें चालू]

चरित वाचीत असतां कुबेराच्या पुत्राची नांवें दृष्टीस पडली, तेव्हां मनांत शंका येऊन कादंबरी व हर्षचरित हीं ताडून पाहिलीं तो कादंबरींत पाशुपताचा मुळींच उल्लेख नाहीं तेव्हां या संबंधाचें पद्य कादंबरींत अजीबात चुकून राहिलें असावें ! इतक्या छापील आवृत्ति सर्व करून प्रोफेसरांच्या हातून निघाल्या असून याबद्दल कोठेंच उल्लेख नाहीं, हें मोठेंच आश्चर्य आहे !

* जल्हण याच्या सूक्तिमुक्तावलींत भर्वूची कांहीं पद्यें आढळतात.

त्यांत स्थाण्वीश्वर+ नांवाचा देश होता. त्या ठिकाणी, त्यावेळीं श्रीहर्ष नांवाचा राजा राज्य करीत होता, त्याचा बाणकवीस चांगला आश्रय होता. त्यानें अनेक गुरुगृहीं राहून विद्या संपादन केली. बाणकवि हा आपल्या बरोबरच्या मंडळीसह प्रवास करण्यास जात असे. तो मोठमोठ्या राजांच्याहि भेटी घेत असे. श्रीहर्षराजाचीहि त्यानें एकदां भेट घेतली. श्रीहर्षराजाचा बंधु कृष्ण याची बाणकविविषयीं फार आदर बुद्धि होती. एके दिवशीं दोन प्रहरीं बाणकवि भोजनोत्तर आपले घरीं बसला असतां चंद्रसेन (बाणाचा बंधु) येऊन म्हणाला, महाराजाधिराज हर्ष याचा बंधु कृष्णराज यानें आपणाकडे मेखलक नांवाचा एक जासूद पाठविला आहे व तो बाहेरच्या दारापाशीं उभा आहे. मग त्याला लौकर घेऊन येण्यास बाणानें सांगितलें. तेव्हां तो त्यास बाणाजवळ घेऊन आला. मग बाणानें त्यास तिकडील कुशल विचारल्यावर त्या जासूदानें कृष्णराज यानें दिलेलें पत्र बाणास दिलें. तें वांचून पाहिल्यावर तो म्हणाला, " कृष्णराज ह्यानें हर्षराजाच्या दरबारीं आपणास बोलाविलें आहे." परंतु तेथें आपला कोणाशीं परिचय नाहीं तेव्हां कसें करावें ? म्हणून बाणास मोठा विचार पडला. मग पुष्कळ वेळ विचार केल्यानंतर बऱ्याच वेळानें राजदरबारीं जाण्याचा त्यानें निश्चय केला. दुसरे दिवशीं सकाळीं बाणानें स्नानसंध्या, जप, होम, दान वगैरे पुण्य कर्मे केलीं व प्रयाणोचित मंगलकर्म करून तो आलेल्या जासुदाबरोबर निघाला. नंतर मार्गक्रमण करीत चालला असतां चंडिकावनाचें आक्रमण करून तो मल्लकूट या गांवीं गेला. तेथें त्याचा आप्त जगत्पति यानें त्याचें चांगलें आदरातिथ्य केलें. दुसरे दिवशीं भागीरथी उतरून तो यष्टिगृह नांवाचे गांवीं गेला व तेथें त्यानें रात्र घालविली. नंतर तेथून निघून तो अजिरवती नदीच्या कांठीं मणितार नगराजवळ हत्ती, घोडे, रथ,

---

+ स्थानेश्वर ही हर्षवर्द्धन याची राजधानी होती, असें ह्वेनसँग ह्यानें लिहिलें आहे. याचें पूर्वीचें नांव कुरुक्षेत्र असें होतें.

व पायदळ यांनीं शोभायमान असें राजाचें ठाणें होतें, त्या ठिकाणीं गेला. राजास बाणकवि आल्याचें कळल्यावर त्यानें त्यास भेटण्याची परवानगी दिली. मग बाण हर्षराजाचें वैभव पहात पहात त्याच्या छावणीत शिरला. त्या ठिकाणी हत्ती, घोडे इत्यादिकांनी रमणीय असें राजाचें देवेंद्रासारखें वैभव पाहून बाणास फारच आनंद झाला. मग बाणानें जवळ जाऊन राजास आशीर्वाद दिला. त्यावेळीं हर्षानें बाणाचें प्रथमत: जसें आगतस्वागत करावें तसें केलें नाहीं. मग त्यानें आपला वंश, आपले पूर्वज व आपली विद्या याविषयींची माहिती राजास सांगितली. पुढें हर्षराजास बाणाची योग्यता कळून आल्यावर त्यानें प्रसन्नतेचीं चिन्हें दाखविलीं व उत्तरोत्तर त्याचा मोठा सन्मान करून त्यास मोठ्या योग्यतेस चढविलें !

कांहीं दिवस तेथें राहिल्यावर शरदृतूचे दिवसांत बाण स्वजनास भेटण्याकरितां परत आपले घरी आला. तेव्हां त्याच्या आप्तमित्रांस हर्षराजानें बाणाचा मोठा सन्मान केला ह्मणून फार आनंद झाला; व त्यांनी मोठ्या प्रेमानें बाणाचें फारच अभिनंदन केलें ! पुढें बाणाच्या मुखावाटें हर्षराजाचे गुण ऐकण्यांत आल्यापासून त्याचें सर्व चरित्र ऐकावें असें बाणाच्या चुलत भावांस वाटलें. मग त्यांनी बाणाच्या प्रेमांतला आपला धाकटा भाऊ शामल यास याबद्दल सुचविलें. तेव्हां त्यानें हर्षराजाचें सर्व चरित्र सांगण्याविषयीं बाणास आग्रह केला. त्यामुळें बाणानें त्यांस हर्षराजाचें चरित्र सांगितलें आहे. असा हर्षचरिताच्या द्वितीय उच्छ्वासांत कथाभाग आहे.

ह्याप्रमाणें बाणकवीच्या कुळाची, स्थळाची व त्याच्या चरित्राची बरीच माहिती हर्षचरितांत सांपडते. परंतु काळाची माहिती त्याच्या कोणत्याच ग्रंथांत मिळत नाही. कालज्ञानाच्या संबंधानें ह्या ठिकाणीच अशी शोचनीय स्थिति आहे असें नाहीं, तर आपल्या ग्रन्थांत प्राय: सर्वत्र असाच प्रकार आढळतो. ह्यामुळें आपलें किती नुकसान झालें आहे, तें सांगतां येत नाही ! आपल्या लोकांत पूर्वी कालनिर्देशाचें फारसें महत्त्व समजत नव्हते, असें दिसतें. मग याचें कारण काय असेल तें असो !

बाणकवीच्या अस्तित्वाचा कालनिर्णय एका चिनी ग्रंथकाराच्या वर्णनावरून करण्यांत आला आहे! ही एक मोठ्या आश्चर्याची गोष्ट आहे. आतां बाणकवि आणि चिनी ग्रंथकार यांचा संबंध कसा जुळला? याबद्दल येथें थोडे ऐतिहासिक वृत्त देणें आवश्यक आहे.

पूर्वी वैदिकधर्माचा सर्वत्र प्रसार झाला असतां, बुद्ध याने निराळाच मतभेद काढला. तेव्हां त्या पंथाच्या लोकांचे बरेच प्राबल्य झालें. पुढें शंकराचार्य व जैनमतवादी यांनीं त्या पक्षाच्या लोकांचा-वाद करून-पराभव केला; यामुळे ह्मणा, किंवा दुसऱ्या कांहीं कारणांनीं म्हणा, त्या लोकांपैकीं कांहीं तिबेटांत, कांहीं चिनांत व कांहीं सिहलद्वीपांत वगैरे ठिकाणीं जाऊन राहिले. पुढें त्या बौद्धधर्मी लोकांपैकीं कांहीं आपल्या धर्मस्थापकांचीं व पूर्वजांचीं स्थानें पाहण्याकरितां हिंदुस्थानांत येत असत. त्यांतीलच एक चिनी यात्रेकरू व्हेनसँग हा इ० स० ६२९ त हिंदुस्थानांत आला होता. तो प्रथम काश्मीराकडून प्रवास करीत इ० स० ६३३--३४ त नालंद* येथें आला. त्या ठिकाणीं पांच वर्षे राहून तो इ० स० ६३८--३९ त दक्षिणेकडे प्रवास करण्यास गेला. दोन वर्षे प्रवास करून तो इ० स० ६४०--४१ त फिरून नालंद येथें आला. नंतर इ० स० ६४१--४२ च्या सुमारास तो प्रयाग येथें गेला. आणि त्या नंतर तो सुमारें ६४५ त चीन देशास परत गेला.

व्हेनसँगच्या हिंदुस्थानांतील प्रवासावर त्याच्या शिष्यांनीं चिनी भाषेंत दोन ग्रंथ केले आहेत व त्यांचे फ्रेंच भाषेंत स्टानिस्लासजुलेन या फ्रेंच विद्वानानें भाषांतर केलें आहे. अलीकडे इंग्रजी भाषेंतहि त्यांचें भाषांतर झालें आहे. व्हेनसँग यानें पाहिलेल्या प्रदेशांचीं व त्या वेळीं असलेल्या इकडील राजांचीं जी माहिती दिली आहे ती फारच उत्कृष्ट आहे, असें युरोपियन पंडित म्हणतात. असो, त्यांत त्यानें त्या वेळीं हर्षवर्धन हा कान्यकुब्ज

* हें बौद्धधर्मी लोकांचें स्थान गयेजवळ ईशान्येस बारगावापासून सात मैलावर व बुद्धगयेपासून पन्नास मैलावर आहे.

देशच्या गादीवर असून उत्तर हिंदुस्थानचा मुख्य राजा होता, व स्थानेश्वर हें त्याच्या राजधानीचें ठिकाण होतें. त्याचा वडील भाऊ राज्यवर्धन यास शत्रूंनी मारल्यावर हर्षवर्धन* हा त्याचे मागून गादीवर बसला. त्याच्या बापाचे नांव प्रभाकरवर्धन असे होते, इत्यादि प्रकार सविस्तर माहिती दिली आहे. व्हेनसँग यानं सांगितलेली नांवे व वृत्तांत ही हर्षचरितांतील बाण-कवीने दिलेल्या नांवांशी व वृत्तांशी जमतात. यावरून बाणास आश्रय देणारा जो हर्षराजा तो हाच, असें सिद्ध होतें.

दुसरी आणखी प्रमाण अशी सांपडली आहेत की, चालुक्य राजाच्या वेळचा ताम्रपट सांपडला आहे. त्यांत व 'आयहोली' येथील शिलालेखांत सत्याश्रय पुलकेशी राजानें हर्षाचा पराभव केल्याबद्दल मजकूर आहे. हा शिलालेख श० ५५६ (इ० स० ६३४–३५) यातला आहे.

या सर्व गोष्टींवरून इसवी सनाच्या सातव्या शतकाच्या पहिल्या अर्धांत जर हर्षराजाच्या अस्तित्वाची प्रमाणें सांपडतात, तर अर्थात बाणकविहि त्या वेळेसच होता असे म्हणण्यास कांहीं हरकत दिसत नाहीं.

बाणभट्टाने हर्षचरितांत आपल्या पूर्वी होऊन गेलेल्या कवीचे नामनिर्देश केले आहेत ते असे:—

वासवदत्ता (कर्ता सुबन्धु), भट्टारहरिचंद्र, शातवाहन. प्रवरसेन, भास, कालिदास, बृहत्कथा (कर्ता गुणाढ्य.) इतक्या कवींचे निर्देश केले आहेत.

ह्या कवीचे उत्तम ग्रंथ म्हटले म्हणजे कादंबरी व हर्षचरित हे होत. हे दोन्हीहि गद्यात्मक असून बरेच मोठे आहेत. पार्वतीपरिणय हे नाटकहि बाणकवीच्या नांवानं प्रसिद्ध आहे, परंतु ह्याविषयी कित्येकांस शंका आहे. रत्नावली या नाटकाचा कर्ता श्रीहर्ष जरी म्हटला आहे, तथापि बाणकवी-

*हर्षवर्धन हा इ० स० ६४८–५० त वारला. त्याने सुमारे ३०–३५ वर्षे राज्य केले. असे जनरल कनिंग्हॅम याच्या ' एनशंट जाग्रफी आफ् इंडिया ' यांत आहे.

च्या ग्रथांतील पद्याशी रत्नावलीतील कांहीं पद्यें जुळतात, यावरून बाण-कवीने हे नाटक श्रीहर्ष राजास करून दिलें असावे, असा युरोपिनांचा तर्क आहे! चंडिकाशतक ह्मणून आणखीहि एक काव्य बाणाच्या नांवानें प्रसिद्ध आहे. याविषयींची अशी एक दंतकथा* प्रसिद्ध आहे की, बाणाचा मित्र व शालक मयूर हा एक कवि होता. त्याच्या अंगावर महारोग उत्पन्न झाला तेव्हां त्याने सूर्यशतक नावाचे काव्य करून त्यात सूर्याचें वर्णन केलें, आणि त्या योगानें त्याचा महारोग दूर झाला. तेव्हां बाणास वाटलें की, आपल्या मित्रास देवता प्रसन्न झाली तशी आपणहि करावी; मग बाणाने चंडिकाशतक नावाचें काव्य करून चंडिकेस प्रसन्न करून आपला हेतु पूर्ण केला!

बाणभट्टानें कादंबरीत मधुरवर्णरचना, श्लेषादिअलंकार हुबेहूब विचित्र वर्णनें, खुबीदार संभाषणें व मनास थक्क करणाऱ्या अशा संविधानकाची निवड इत्यादि प्रकार इतके सुरेख घातले आहेत की, ते वाचतांना रसिक विद्वज्जन आनंदरसात गर्क होऊन जातात! आर्यलोकांच्या संस्कृत भाषेची खुबी, कल्पकपणाचे मासले, पदलालित्य, वर्णनाचे भिन्न भिन्न प्रकार व श्लेषादिअलंकार वगैरे गोष्टी ज्या कोणास पहावयाच्या असतील, त्यांनी बाण भट्टाची कृति पहावी, ह्मणजे त्यांची खातरी झाल्यावाचून राहणार नाही. ह्या ग्रंथात शृंगार करुण व अद्भुत हे रस जिकडे तिकडे अगदी ओतप्रोत भरले आहेत.

बाणकवीच्या हातून कादंबरीचा सुमारें अर्धामुर्धा ग्रंथ पुरा झाला नाही तोंच मृत्यूनें त्यावर झडप घातली हें फारच वाईट झालें! सर्व ग्रंथ त्यानें मनांत आणलेल्या विचाराप्रमाणें त्याचे हातूनच शेवटास गेला असता तर किती मौज झाली असती? असो, परंतु हीहि मोठ्या आनंदाची गोष्ट मानली पाहिजे कीं, त्याचा पुत्र भूषणभट्ट यानें पूर्व भागास शोभणारा असा

---

* प्रत्येक महाकवीविषयीं अशा प्रकारची कांहीना कांहीं दंतकथा प्रसिद्ध आहे. यावरून त्यांच्यांत कांही लोकविलक्षण गुण असल्याचे व्यक्त होते.

उत्तरभाग करून आपल्या पित्याच्या कृतीस शोभण्यासारखी भर घालून बरीच पूर्णता आणिली. अशी देखील दुसऱ्याचे हातून झाली नसती ? बाणभट्टाची मोठमोठ्या संस्कृतकवींनी फारच तारीफ केली आहे. खालीं थोडीं पद्यें दिलीं आहेत त्यावरून हे लक्षांत येईल.

जाता शिखण्डिनी प्राक् यथा शिखण्डी तथावगच्छामि ।
प्रागल्भ्यमधिकमाप्तुं वाणी बाणो बभूवेति ॥

गोवर्द्धनाचार्य.

रुचिरस्वरवर्णपदा रसभाववती जगन्मनो हरति ।
तत्किं तरुणी ? नहि नहि वाणी बाणस्य मधुरशीलस्य ॥

धर्मदास.

शब्दार्थयोः समो गुम्फः पाञ्चाली रीतिरुच्यते ।
शीलाभट्टारिकावाचि बाणोक्तिषु च सा यदि ॥

सु. शार्ङ्गधर.

श्लेषे केचन शब्दगुम्फविषये केचिद्रसे चापरेऽ-
लंकारे कतिचित्सदर्थविषये चान्ये कथावर्णके ।
आसर्वत्र गभीरधीरकविताविन्ध्याटवीचातुरी-
संचारी कविकुम्भिकुम्भभिदुरो बाणस्तु पञ्चाननः ॥

श्रीचन्द्रदेव.

एका कवीनें तर 'बाणोच्छिष्टं जगत्सर्वं' असेंहि म्हटलें आहे !

अशा सहृदय विद्वान कवींनी जर बाणभट्टाची तारीफ केली आहे तर परकीयांच्या म्हणण्याकडे आह्मांस मुळींच लक्ष द्यावयास नको ! काठिण्याच्या वगैरे संबंधानें त्यांनी कांहीहि ह्मटलें तरी त्यापासून त्यांचे अज्ञान मात्र व्यक्त होणार आहे ! बाणभट्टाचे काव्यांत जागजागीं श्लेष व लांब लांब

समास जरी आहेत, तरी सर्वत्र प्रसाद गुण असल्यामुळें नीरसता वाटत नाहीं.

“ **कादम्बरीरसभरेण समग्र एव मत्तो न किंचिदपि चेतयते जनोऽयम्** ” । असें भूषणभट्टानें उत्तरार्धात म्हटलें आहे तें यथार्थ आहे.

बाणभट्टानें या ग्रंथातील मुख्य नायिका जी कादंबरी हिचेंच नांव या ग्रंथास दिलें आहे, व हें साहित्यशास्त्राचे नियमास अनुसरूनच आहे.

पुणें १-५-९१— **पां. गो. शा. पा.**

दुसऱ्या आवृत्तीच्या वेळीं ह्या पुस्तकांत जागजागीं दुरुस्ती करून सुधारणा केली आहे. संस्कृतांतील इकारोकारान्त वगैरे शब्द जसे संस्कृतांत आहेत तसेच मी मराठींत ठेवले आहेत. मराठींत होत असलेल्या किंवा भासणाऱ्या उच्चाराप्रमाणें लिहून—हा शब्द मूळचा ऱ्हस्वान्त आहे कीं दीर्घान्त आहे—अशा भ्रमांत वाचकांस पाडणें मला इष्ट वाटलें नाहीं. कांहीं शब्दांवर व्यर्थ लादलेल्या अनुस्वारासहि मीं फाटा दिला आहे.

चित्रशाळेचे मालक रा. रा. वासुदेवराव जोशी यांनीं यांतील महत्वाचे प्रसंग हुबेहूब मनांत भरण्याकरितां त्या त्या ठिकाणीं चित्रें घालूनहि हें पुस्तक सुशोभित केलें आहे. यामुळें सुवर्णात बसविलेल्या हिरकण्या सारखी शोभा येऊन यास अधिकच मनोरंजकता आली आहे!!

पुणें पौष शु० ५ शके १८२९
ता. ८-१-०८ } **पां. गो. शा. पा.**

॥ श्री ॥

कादंबरीसार.

पूर्वार्ध.

रजोगुण धरी हरी सकल विश्व निर्मावया
परेश अवलंबि ही सुगुण सत्व रक्षावया ।
तमोगुण वरी तरी विभु जगास नाशावया
त्रेयीमय गुणत्रयें युत जगत्पती वंदुं या ! ॥ १ ॥

सुरासुरांच्या नमनप्रसंगीं-
जी लागली होय ललाटभागीं-
पावो जनां ती शिवपादधूली
संसारतापा हरि त्याच काळीं ॥ २ ॥

उत्कर्ष पावो हरि, शत्रुवक्षीं-
आरक्तनेत्रीं क्षण एक लक्षी ।
रक्तें जणूं तें भरलें फुटूनि-
भेदास जों इच्छि तया दुरूनि ! ॥ ३ ॥

श्रीभर्वुच्या त्या पदसारसांतें
मी वंदितों मौखरिवंद्य त्यातें ।
अनेकभूपालकिरीटतेजें
प्रकाशिलेलें दिसतें अहा जें ! ॥ ४ ॥

---

१ वेदत्रयरूपी. २ पाही. ३ भर्वु नांवाचा गुरु. ४ पादकमल. ५ भर्वुचे शिष्य (या नांवाचे राजे).

अकारण द्वेष करीच रागें
कोणा खलापासुन भी न? सांगें!
मुखीं अहीच्या विष जेंवि आहे।
असह्य त्याच्या वच तेंवि राहे! ॥ ५ ॥
खल, खळखळशब्दा शृंखलेच्या परी ते-
करिति, मलिनें[1] अंगीं दुःख देती जनांतें।
झुणुझुणु सुखकारी नूपुरांच्या[2] परी हे-
वदाति वचन, देति सौख्य ही संत पाहें! ॥ ६ ॥
सुभाषितसुधारसद्रव न दुर्जनाच्या मुखीं-
शिरे, अमृत जेविं न द्युमणिशत्रुच्या[3] नीरखीं।
सुभाषित हृदीं धरी सुजन नित्य तो भक्तिनें
जसा हरि धरी उरीं सुमणिकौस्तुभ प्रीतिनें! ॥ ७ ॥
सुशब्दांनीं युक्ता रसभरित होई जरि कथा-
स्वयें ये शय्येच्या[4] वरि नववधू सुंदर तथा-।
असे ती सर्वांच्या करित हृदयीं प्रीति बहुत!
तसें चित्तीं त्यांच्या कुतुक करिते ही अभिमत! ॥ ८ ॥
नवीनदीपापरि उज्वलार्थी[5]-
प्रबद्ध आहेत कथा पदार्थी[6]।
सुश्लेषयुक्ता[7] हरती न कां त्या?
माला जशा चंपकयुक्त कांत्या[8] ॥ ९ ॥

---

१ पापी, मळकट. २ पादभूषणे. ३ राहु. ४ सुरचना, बिछाना. ५ उत्तम अर्थांनीं, उज्वल आहेत अर्थ वस्तु ज्यांनीं. ६ पदें व अर्थ, ७ श्लेष, स्पर्श. ८ ओजोगुण, शोभा.

वात्स्यायनाच्या सुकुलांत जन्मला ।
होई जगीं ख्यात गुणीं सुधी भला ।
गुप्तादिकांनीं नतपादपंकज-
[1]स्वयंभुचा अंश कुबेर कीं द्विज ! ॥ १० ॥
वेदादिपाठें करि पाप शांत ।
यज्ञार्थसोमें बहु होय पूत ।
समग्रशास्त्रस्मृतिवासभूत
यदा[2]ननीं गी[3] करि वास मूर्त[4] ॥ ११ ॥
सवेदशास्त्रां प्रति नित्य ऐकतां-
होई शुकां पाठ हि सारिकायुतां ।
शिष्यांस शंका पढतांचि वाटतां-
पक्षी तयां सांगति तेथ तत्वतां ! ॥ १२ ॥
ब्रह्मा हरीपासुन जेंवि झाला
शुभ्रांशु जैसा सुत सागराला ।
हो पक्षिराजो[5] विनतासतीला ।
हो पुत्र[6] त्या, अर्थपती तयाला ॥ १३ ॥
प्रतिदिन बहु चाले शास्त्रविद्याविचार ।
नव नव पढती यद्गेहिं[7] सच्छिष्य फार ।

---

१ ब्रम्हदेव. २ ज्याच्या मुखांत. ३ वाणी. ४ मूर्तिमत. ५ गरुड. ६ त्या-कुबेराला पुत्र (पाशुपत) होई. कादंबरीत हे नांव अजीबात चुकून राहिलें आहे. हर्षचरितांत कुबेराला चार पुत्र सांगितले आहेत, त्यांत पाशुपत आहे व पाशुपताचा पुत्र अर्थपति असें आहे. ७ ज्याच्या घरीं.

श्रुतिमधुरसुरांनीं कर्ण जाती भरूनि
दिनमुखिं बहु येई घोष ऐकूं दुरूनि ! ॥ १४ ॥
विध्युक्तदानीं बहु भूषवीले ।
सुवीरभूपींहि सुयुक्त केले- ।
ऐशा मखांनीं सुरलोक जिंकी ।
गजापरी यूपकरीं लढून कीं ! ॥ १५ ॥
त्यालागि होई सुत चित्रभानू ।
सर्वांत तो उत्तम जेविं भानू ।
वेदांत शास्त्रांत हि पूर्ण वानूं ।
शैलामधें ज्या परि शुभ्रसानू ! ॥ १६ ॥
महात्म्याचे त्याचे गुणगण किती निर्मल अहा ।
निरंका इंदूच्या अतिधवल अंशूपरि पहा !
अमित्रांच्या वक्षीं शिरति मलिनीं सत्वर तसे.
नृसिंहाचे पूर्वी खरनखररश्मी झणिं जसे ! ॥ १७ ॥
दिक्सुंदरीचा कचभार कीं नव ।
श्रुतिश्रुतींतील तमालपल्लव ।
मलीन ही तो, करि कीर्ति पांडुर ।
चाले मखीं यद्गृहीं धूम्र धूसर ॥ १८ ॥
त्या होमकालीं बहु धर्म चालतां-
स्वरस्वती त्यास पुशी करीं स्वतां ! ।

१ वेद. २ प्रातःकाली. ३ यज्ञस्तंभरूपहस्त, यूपासारखे कर=शुडा. ४ कैलास. ५ निष्कलंक. ६ किरण. ७ शत्रु. ८ वेद, कान. ९ यज्ञ. १० ज्याच्या घरी.

यत्कीर्तिनें लोक समस्त पांडुर ।
त्यालागि होई सुत बाण भासुर ! ॥ १९ ॥
त्या बाणभट्टें रचिली असे ही ।
कादंबरी बुद्धिबलेंच पाहीं ।
जिचें करी साम्य, गमे न चित्ता-
बृहत्कथा वासवपूर्वदत्ता[1] ॥ २० ॥

---

१ वासवदत्ता.

कादंबरीसार.

पूर्वार्ध.

मालवदेशांत वेत्रावतीनदीनें वेष्टिलेली विदिशा नांवाची एक राजधानी होती. त्या ठिकाणीं शूद्रक नांवाचा राजा राज्य करीत असे. त्याची सत्ता सर्व पृथ्वीवर असल्यामुळें सर्व राजे त्याची आज्ञा शिरसा मान्य करीत असत. तो भूलोकाचा इंद्रच आहे असें सर्व लोकांस वाटत असे. त्यानें आपल्या प्रतापाच्या योगानें व प्रेमाच्या योगानें सर्व मांडलिक राजे आपल्या अगदीं हातांत ठेविले होते. सार्वभौम राजाच्या अगीं जीं लक्षणे असावीं, तीं सर्व त्याचे ठिकाणीं होतीं. विष्णूप्रमाणे त्याच्याहि हातीं चक्र होतें. शंकराप्रमाणें त्यानेंहि मदनास जिंकिलें होतें. ब्रह्मदेवाप्रमाणे त्यानेंहि राजहंसास[1] पादाक्रांत केलें होतें. समुद्राप्रमाणे त्यानेंहि लक्ष्मीस वाढविलें होते. सूर्याप्रमाणें त्याचाहि दररोज उदय होत असे. दिग्गजाप्रमाणे त्याचाहि कर[2] दानोदकानें नेहमीं भिजलेला असे. गरुडाप्रमाणें तोहि विनतानंद[3] करणारा होता. त्या राजाचीं विलक्षण कर्मे पाहून सर्वांस मोठें आश्चर्य वाटत असे. तो अनेक प्रकारच्या यज्ञयागादि क्रिया करीत असे. अनेक शास्त्रें व कला यांमध्यें तो मोठा प्रवीण असे. तो सद्गुणांचे राहण्याचें ठिकाणच, काव्यरूप अमृतरसाचा जणूं उगमच, मित्रमंडळाचा उदय करणारा, शत्रुमंडळास केवळ धूमकेतुच, रसिकजनांस आधारभूत, धनुर्धरांमध्ये श्रेष्ठ, साहसकर्मे करणारांत पुढारी, चतुर

---

१ पक्षिविशेष, थोर राजे. २ हात, सोंड. ३ विनता=गरुडमाता, तीस आनंद देणारा, विनत=नम्र त्यांस आनद करणारा.

पुरुषांत अग्रगण्य, दुष्ट शत्रूंचा समूळ नाश करण्यांत पटाईत असा तो राजा होता.

त्याचें नांव ऐकूनच शत्रूंचे ऊर फाटून जात; यामुळे एकया शत्रूचें ऊर विदारण्याकरितां नरसिंहावताराचा खटाटोप करणाऱ्या विष्णूचें त्याला मोठें हसूं येई ! त्यानें एक्या विक्रमानेंच[1] त्रैलोक्य व्यापून टाकिलें होतें, त्यामुळें तीन विक्रम करणाऱ्या त्रिविक्रमाचें[2] त्याला मोठें नवल वाटे ? दुष्ट राजांच्या सहवासानें मलिन झालेली राज्यलक्ष्मी त्याच्या निर्मलशस्त्रांच्या धारातीर्थांत स्नान करून शुद्ध होऊन त्याजवळ चिरकाल येऊन राहिली होती ! खड्गरूप हस्ताच्या सज्ञेनें बोलावतांच शत्रूची राज्यलक्ष्मी त्याच्याजवळ धावून येत असे ! त्याचा प्रतापाग्नि इतका प्रखर होता, कीं दुष्ट शत्रूंस जाळून टाकून त्यांच्या विरहिणीस्त्रियांच्या हृदयांत असणाऱ्या त्यांच्या पतींचे देखील भस्म करण्यास तो तेथें प्रदीप्त राहत असे !

त्याच्या राज्यांत, चित्रें रंगविण्याच्या कामांत मात्र वर्णसंकर[3], कवितेमध्यें मात्र बंध[4], शास्त्राचीच काय ती चिंता[5], छत्रास मात्र सुवर्णाचा दंड, धनुष्याचा मात्र गुणच्छेद[6], चंद्रास मात्र कलंक असे; सोंगट्या, बुद्धिबळें यांच्या पटांतली मात्र घरें रिकामीं दिसत; स्त्रियांच्या कुरळ्या केशांस मात्र वक्रता असे; त्यांच्या पादभूषणास मात्र वाचालपणा असे; विवाहकालींच काय ते करग्रहण[7] होत असे; होमाच्या धुरानें मात्र अश्रुपात होत असे; घोड्यांनांच काय ते फटके बसत; मदन धनुष्याचे मात्र टणत्कार होत असत; शत्रूचा अभाव झाल्यामुळे त्यांच्या धनुष्यांचा टणत्कार होत नसे !

त्या राजाची विदिशा नांवाची राजधानी होती. ती इतकी विस्तीर्ण होती कीं, सर्व त्रैलोक्य निजपासून उत्पन्न झालें आहे की काय असे लोकांस वाटत असे ! त्या राजधानीला लागून वेत्रवती नांवाची नदी होती. मालवदेशांतील

१ पराक्रम , पाउल टाकणें, २ विष्णु. ३ जातीची भेसळ, रंगमिश्रण. ४ बांधणें, चित्रबंधादि. ५ विचार. ६ दोरीचा छेद. ७ हात धरणें, करभार घेणें.

सुंदर स्त्रिया वेत्रवती नदींत स्नाने करण्याकरितां जात असत, व त्या, त्या ठिकाणीं डुबत असल्यामुळें त्यांच्या स्तनांच्या ताडणानें त्या नदीत तरंगावर तरंग उठत असत; राजाचे रंगविलेले हत्ती त्या नदीत पोहण्याकरिता जात असत, व त्यांच्या अंगावरचे रंग धुतले जाऊन नदींत पसरत, त्यामुळे संध्याकाला-प्रमाणे नदीची शोभा दिसत असे. नदीच्या तीरावर राजहंस पक्ष्यांचे कळप फिरत असल्यामुळे त्यांचे शब्दहि त्या ठिकाणी घुमत असत. राजाने सर्व पृथ्वी जिंकून वश केली असल्यामुळे त्यास राज्यांतील बिलकूल काळजी उर-ली नव्हती. परद्वीपांहून देखील राजे येऊन त्याच्या सेवेस तत्पर राहात असत.

त्या राजाचे प्रधान बृहस्पतीहून देखील बुद्धिमान्, पिढ्यानुपिढ्या नौकरी करणारे, नीतिशास्त्र जाणणारे, लोभास वश न होणारे, मायाळू व प्रौढ असे होते. ज्या राजपुत्रांच्या सहवासाने तो कालक्रमणा करीत असे. ते वयाने व विद्येने त्याच्या बरोबरीचे, मोठ्या कुलांत उत्पन्न झालेले, सर्व कलाकौशल्यांत प्रवीण, प्रौढपणानें समयोचित वर्तन करणारे, खऱ्या प्रेमाने वागणूक ठेव-णारे, करमणूक करणारे, आकारावरून मनोगत जाणणारे, काव्यें, नाटकें, चित्रकला, शस्त्रविद्या इत्यादिकांत कुशल, शरीरानें बळकट व सिंहाप्रमाणे पराक्रमी असे असूनहि नम्रपणानें वागणारे असे होते.

तो राजा तरुण व रूपसंपन्न होता, परंतु त्याला संतति नव्हती. राजाला संतति केव्हा होते म्हणून प्रधानादिकांचे लक्ष तिकडे अगदी लागून राहिले होते. राजाचे लक्ष शत्रूंचा पराभव करण्याकडे व शरीरसंपत्ति चांगली राह-ण्याकडे होते, यामुळे आपले सौंदर्य व विलास यांनीं रतीचा उपहास कर-णाऱ्या, नम्रपणाने वागणाऱ्या, मोठ्या कुळांत उत्पन्न झालेल्या व सौंदर्याने मोहित करणाऱ्या अशा जरी त्याच्या तरुण स्त्रिया होत्या, तरी त्यांजवरच तो आसक्त रहात नसे. आपले प्रियमित्र राजपुत्र यांजबरोबर कधी गायनांत, कधी वाद्य वाजविण्यांत, कधी चित्रे काढण्यांत, कधी कविजन जमवून त्यांज-बरोबर कविता करण्यांत, कधीं शास्त्रीय विषयांच्या विवेचनांत, कधीं इति-

हास, पुराणें व सुरस ग्रंथ यांच्या श्रवणांत, कधीं अरण्यांत जाऊन मृगया करण्यांत, कधीं आपल्या घरीं आलेल्या अतिथींचा सत्कार करण्यांत, आणि कधीं मित्रमंडळी बरोबर विनोद करण्यांत, तो आपला वेळ आनंदानें घालवीत असे.

एके दिवशीं कमलवनें प्रफुल्लित करीत व आपल्या भोंवतालचा आरक्तवर्ण दूर करीत भगवान् सूर्य उदय पावून आकाशावर चढूं लागला आहे. अशा वेळीं शूद्रक राजा आपल्या सभामंडपांत येऊन बसला. तों इतक्यांत एक द्वारपालिका राजाजवळ आली. तिच्या डाव्या हातांत खड्ग होता; त्यामुळें सर्पयुक्त चंदनलता जशी दिसते, तशी ती दिसत होती. तिच्या दुसऱ्या हातांत काठी होती. तिनें आपल्या अंगास चंदनाची उटी लाविली होती व शुभ्र वस्त्र धारण केलें होते. त्या ठिकाणी बसलेल्या राजांच्या मुकुटांतील रत्नांत तिचीं प्रतिबिंबें पडल्यामुळें, त्यांनीं ही मूर्तिमंत राजाज्ञाच मस्तकावर धारण केली आहे काय, असे दिसत होते ! मग ती दासी जमिनीवर गुडघे टेकून व हात जोडून म्हणाली, “ स्वर्ग लोकाहून परतलेली लक्ष्मीच काय, अशी एक चांडालकन्या बरोबर राघूचा पिंजरा घेऊन आली आहे व बाहेर उभी आहे. तिची अशी विनंति आहे, कीं, महाराज समुद्राप्रमाणे सर्व रत्नांचे स्थान आहेत. या करिता आश्चर्य उत्पन्न करणारे हे पक्षिरत्नहि त्यांच्या संग्रहीं असावे, म्हणून ह्यास घेऊन मी येथें आले आहे; आणि महाराजांचे दर्शनसुख घ्यावें, अशी माझी फार उत्कंठा आहे. ” इतकें बोलून ती उगीच राहिली. याप्रमाणे तिचें भाषण ऐकून शूद्रक राजास मोठें आश्चर्य वाटलें. मग सर्व राजांच्या तोंडांकडे पहात “ ती चांडाळकन्या आंत आली म्हणून काय होते ? ” असें बोलून त्यानें तिला घेऊन येण्यास दासीस सांगितलें. राजाची आज्ञा होतांच द्वारपालिकेने जाऊन त्या चांडाळकन्येस बोलावून आणिले. आंत आल्यावर तिनें पाहिले तो सभेच्या मध्यभागी राजा बसला आहे, व सभोंवती पुष्कळ मांडलिक राजे बसले आहेत, (व यामुळें कुलपर्वतांच्या मध्यभागीं सुवर्णाचा मेरुपर्वत जसा शोभतो, त्याप्रमाणें तो सुशो-

भित दिसत होता ! राजा फारच सुर
फारच तेजस्वी दिसत होते. अ
एकमेकांत मिसळल्यामलें
आहेत काय अ
त्यास मोत्यां
त्यांवर सो
होतें, –
ढळ
हे

ार.

ोभित दिसत होता.) राजाचे प्रति-
ळ्या प्रेमानें आपल्या पतीला
ऱ्याच्या अंगावर विल-
उभे होते, तरी
ाडा राघनें
वर बसला
नेहमी
नेत्र
ठें

असा एक वृद्ध पुरुष पहिल्यानें तिच्या पुढें दृष्टीस पडला. [पृ० १२]

होता. त्याच्या हिरव्या कांतीनें तो पिंजरा जसा काय पाचूचाच घडला आहे असें भासत होते! समुद्रमंथनकाली विष्णूनें अमृतहरण करण्याकरितां स्त्रीरूप धारण केलेली ही मोहिनीच आहे काय, किंवा इंद्रनीलमण्याची ही चालती बोलती पुतळीच आहे काय, अशी ती चांडाळकन्या तेजस्वी दिसत होती! तिनें पायाच्या घोट्यापर्यंत निळा झगा घातला होता व त्यावर तांबड्या वस्त्राचा पदर घेतला होता, त्यामुळें नीलकमलांनी आच्छादिलेली पुष्करिणी कोवळें ऊन्ह पडलें ह्मणजे जशी शोभते, तशी ती दिसत होती! भूषणांची प्रभा तिच्या गालांवर झळकत असल्यामुळें चंद्रविंबानें रात्र जशी शोभते, तशी ती सुशोभित दिसत होती! तिच्या कपाळावर तिलक लाविलेला होता. तो जसा काय तृतीयनेत्राप्रमाणेंच दिसत होता; त्यामुळें भिल्लस्वरूपी शंकराचें अनुकरण करण्याकरितां भिल्लिणीचा वेष धारण करणारी पार्वतीच आली आहे काय, किंवा विष्णूच्या वक्षस्थलावर नेहमी राहिल्यामुळें त्याच्या कांतीनें नीलवर्ण झालेली अशी ही लक्ष्मीच आली आहे काय, किंवा अतिशय रागावलेल्या शंकराच्या तृतीयनेत्रानें दग्ध झालेल्या मदनाच्या धुरानें धुरकटलेली ही रतिच आली आहे काय, किंवा बलरामाच्या रागास भिऊन पळत पळत आलेली ही यमुनाच आहे की काय, अशी ती दिसत होती! तिचे पाय अलित्याचा रंग लाविल्यामुळें लाल दिसत होते, त्यामुळें पायांनी मर्दन केलेल्या महिषासुराच्या रक्तानें जिचे पाय भरलेले आहेत अशी ही महिषासुरमर्दिनीच आली आहे काय, अशी ती भासत होती! तिच्या लाल बोटांच्या प्रभांनी नखें आरक्त वर्ण दिसत होती, त्यामुळें मणिमय भूमि पायास रुतूं लागल्यामुळें तांबडे पल्लव पायांखालीं घेऊनच ही चालत आहे काय अशी ती दिसत होती! [तिच्या भूषणांवरील माणकांची आरक्त कांति सर्वांगावर फाकल्यामुळें अशी सुंदरी भलत्याच जातींत घातल्यामुळें ब्रह्मदेवाची निंदा करीत अग्नि आपल्या प्रभेनें तीस शुद्धच करीत आहे काय, असें भासत होतें!] तिच्या अंगावर तेजस्वी मोठाल्या मौक्ति-

कांचा रमणीय हार दिसत होता, त्यामुळे ही यमुना समजून गंगेचा प्रवाह तिला भेटण्याकरितांच आला आहे काय, असे दिसत होतें! तिचे नेत्र प्रफुल्लित कमलाप्रमाणे विशाल व सुशोभित दिसत होते. तिचे केस वर्षाऋतूतील मेघाप्रमाणे काळेभोर दिसत होते. तिने आपल्या केसांत चंदनाचा कोमल पल्लव खोवला होता. नक्षत्रमालेप्रमाणे ती श्रवणभूषणा[1] होती. वसंतलक्ष्मीप्रमाणें ती विजाती[2] होती. तिने आपल्या हातात एक सुंदर कमल धारण केले होतें. तिच्या शरिरांत नुकताच तारुण्याचा विकास झाला असल्यामुळे तिचें रूप फारच अलौकिक व मनोहर दिसत होते.

असे तिचे रूप पाहून राजा आश्चर्याने चकित झाला आणि आपल्या मनांत म्हणाला, " काय हो ब्रम्हदेवाचा वेडेपणा हा ! त्याने पहा हे कसे भलत्याच ठिकाणी सौंदर्य उत्पन्न केले ! आपल्या स्वरूपाने सर्व स्त्रियांचा उपहास करणारी ही स्त्री त्याने निर्माण केली आहे, तर स्पर्शसुखास अयोग्य अशा हीनकुलांत हिला कशाकरितां उत्पन्न केले असेल कोण जाणे ! ब्रम्हदेवानें केवळ मनानेच हिला घडली असावी. असें नसते तर ही इतकी सुरेख व सुकुमार कोठून झाली असती ! जाति आणि रूप यांचा अनुरूप संयोग न करणाऱ्या ब्रम्हदेवाला धिक्कार असो ! हिची जाती व सुंदर आकृति पाहिली म्हणजे मनास फारच वाईट वाटतें !" याप्रमाणे राजाच्या मनांत विचार चालू आहेत, तो त्या चांडाळकन्येने वाकून प्रौढपणाने राजास प्रणाम केला आणि ती खाली बसली. इतक्यांत त्या वृद्ध मनुष्याने राघूचा पिंजरा त्या मुलापासून घेतला व राजापुढे करून म्हणाला, " महाराज, हा पोपट सर्व पृथ्वींत एक रत्न आहे. याचे नांव वैशंपायन. ह्या पृथ्वीतलावर आपण सर्व रत्नांचे उपभोक्ते आहां, म्हणून आमच्या धन्याची ही कन्या आपणांस हें पक्षिरत्न अर्पण करावे म्हणून आपल्या पायाजवळ आली आहे. हा

१ श्रवण—नक्षत्र—भूषित; श्रवण म्ह० कर्णांचे ठायीं आहेत भूषणें जिच्या अशी.
२ जातिपुष्परहित; हीनजातीची.

रावा सर्व भाषा जाणतो आहे. अनेक शास्त्रें, राजनीति, पुराणें, इतिहास, काव्यें, नाटकें, सुभाषित, नृत्य, गीत, वाद्यकला, चित्रकला, द्यूतक्रीडा यांस जाणणारा; रुसलेल्या स्त्रियांची समजावणी करणारा; मनुष्यांची व जनावरांची लक्षणें जाणणारा; आणि मधुर भाषणांनीं आनंद देणारा असा हा आहे. याकरितां याचा महाराजांनीं स्वीकार करावा." असें बोलून त्या वृद्धपुरुषानें पिंजरा पुढें ठेविला आणि तो मागें सरला.

तो पुरुष मागें झाल्यावर त्या पिंजऱ्यांतील राव्यानें राजाकडे तोंड करून व आपला उजवा पाय वर उचलून स्पष्ट व मधुर वाणीनें जयजयकार केला, आणि राजास अनुलक्षून ही पुढील आर्या ह्मटली:—

[1]त्वद्रिपुरमणीस्तनयुग, अश्रूंनीं स्नात होउनी राया! ॥
राहि [2]विमुक्ताहारचि, शोकाग्निसमीप कीं तप कराया ॥ १ ॥

याप्रमाणें त्या शुकाचें श्लेषयुक्त भाषण ऐकून राजास मोठें आश्चर्य वाटलें. नंतर बृहस्पतिप्रमाणें ज्ञाता, सकल नीतिशास्त्रें जाणणारा, वयोवृद्ध व जातीचा ब्राह्मण, असा आपला कुमारपालित नांवाचा मुख्य प्रधान जवळच आसनावर बसला होता त्यास तो ह्मणाला, " कसें ह्या राव्याचें स्पष्ट व मधुर बोलणें आहे तें तुम्हीं ऐकलें ना? मला मोठें नवल वाटतें कीं, हा पक्षी असून ह्याला अनुस्वार, विसर्ग, ऱ्हस्व, दीर्घ वगैरे सर्व उच्चार कसे स्पष्ट करितां येतात? मला उद्देशून यानें आर्या ह्मटली, ती वरून शिकलेल्या मनुष्याप्रमाणें याच्या बुद्धीची प्रवृत्ति दिसते. बहुतकरून पशु आणि पक्षी हे आहार, निद्रा, भय इत्यादि कर्मे मात्र जाणतात, परंतु याची कल्पनाशक्ति व ज्ञान हीं पाहून मला याचें मोठें आश्चर्य वाटतें!" असें राजाचें भाषण ऐकून, किंचित् हास्यमुद्रा करून प्रधान कुमारपालित राजास ह्मणाला, " यांत काय आश्चर्य आहे? राघू, मैना वगैरे कांहीं पक्षी जसें ऐकतात तसें बोलतात, हें सर्वत्र प्रसिद्धच आहे. त्यांत पूर्वजन्माच्या संस्कारानें व मनुष्या-

---

१ तुझ्या शत्रुस्त्रियांचें स्तनद्वय. २ मुक्ताहाररहित, निराहार.

च्या प्रयत्नानें हे चांगलेंहि बोलूं शकतात. दुसरें असें आहे कीं राघूस मनुष्याप्रमाणें वाणी होती, परंतु ती अग्नीच्या शापामुळे नष्ट झाली आहे. ” असें संभाषण चाललें आहे तों दोन प्रहरचा चौघडा वाजूं लागून शेवटीं शखनादहि घुमत राहिला ! तो ऐकतांच स्नानाची वेळ झाली म्हणून राजा उठला; त्याबरोबर सर्व राजे व लोकहि उठले. तेव्हां इतकी गर्दी झाली कीं, परस्परांच्या बाहुभूषणांच्या धक्क्यांनी गळ्यांतील हारास हिसका बसून ते हेलखावे खाऊं लागले. अंगास लावलेल्या सुगंधिद्रव्यांचा धुरळा उडून दिशा पिवळ्या दिसूं लागल्या. मालतीपुष्पांचे हारतुरे हालून त्याचा सुगंध चोहों-कडे पसरल्यामुळे सुगंधलोभानें भ्रमरांचे थव्यांचे थवे येऊं लागले. जातांना राजास नमस्कार करण्याच्या वेळेस तर फारच गर्दी व गडबड उडाली. खांद्यांवर चौऱ्या घेऊन इकडे तिकडे फिरणाऱ्या दासींच्या पायांतील भूष-णांच्या झुणझुण शब्दांनी व त्या शब्दास ऐकून सरोवरांतील पक्ष्यांनीं केले-ल्या मधुरशब्दांनी, तशाच सारस पक्ष्यांच्या दीर्घशब्दांनी, व गडबडीनें उठ-लेल्या मांडलिकराजाच्या पायांनीं सभामंडप हादरून जाऊन ‘ दन् ’ ‘ दन् ’ उठलेल्या आवाजांनी, चोपदारांच्या ‘ नजर रखो महाराज ! ’ इत्यादि श-ब्दांनीं व ह्या सर्व शब्दाच्या राजवाड्यांतून निघालेल्या प्रतिध्वनींनी, नमस्कार करणाऱ्या राजांच्या भूषणांच्या सघर्षानें उत्पन्न झालेल्या ‘खण’ ‘खण’ व ‘छण’ ‘छण’ शब्दांनी, मंगलपाठ करणाऱ्या भाटांच्या जयजयकारांनीं आणि शेकडो लोकांच्या पायांनीं तें स्थळ हादरल्यामुळे व पुष्पांवर बसलेले भ्रमर उठून त्यांचेहि गुंजारव चालल्यामुळें सर्व दशदिशा व्याप्त होऊन तो सभा-मंडप अगदीं शब्दमय होऊन राहिला !

✓ नंतर राजानें चांडाळकन्येस ‘ या ठिकाणीं स्वस्थ राहून विश्रांति घ्यावी. ’ असें सांगून, व ‘ वैशंपायनास आंत नेऊन त्याच्या खाण्यापिण्याची चांगली व्यवस्था ठेव. ’ असें आपल्या दासीस सांगून तो कांहीं राजपुत्रांसहवर्तमान अंतर्गृहांत गेला. मग त्यानें आपल्या अंगावरील भूषणें काढून ठेविलीं, यामुळे किरणांनी विरहित सूर्य जसा दिसतो, किंवा चंद्र व नक्षत्रें यांनीं

आहे काय असें वाटतें! त्या वृक्षाच्या फांद्यांवरून सापांच्या पांढऱ्या काती लोंबत असल्यामुळे तो वृक्ष पांढरे शेलेच पांघरला आहे काय असें भासतें! त्याच्या फांद्या लांब लांब पसरलेल्या असल्यामुळें हा आपल्या भुजांनीं दिशांची लांबीच मोजीत आहे काय किंवा प्रलयकालीं आपले हजारों हात पसरून नृत्य करणाऱ्या शिवाचें हा अनुकरणच करतो आहे काय असें वाटते! किंवा म्हातारपणीं आपलें झोकांडे जाऊं नये ह्मणून त्या वृक्षानें आपल्या शाखारूप भुजांनीं आकाश धरूनच ठेवलें आहे काय असें वाटतें! त्याच्यावर मुळापासून शेंड्या-पर्यंत लहान मोठ्या पुष्कळ वेली पसरल्या असल्यामुळे म्हातारणीं त्याच्या अंगावर ह्या शिराच दिसत आहेत काय असें वाटतें! त्याच्या अंगावर बारीक बारीक कांटे असल्यामुळे ह्मातारपणीं हे त्याच्या अंगावर तीळच उद्भवले आहेत काय असें भासतें! तो वृक्ष इतका उच आहे कीं, समुद्राचें पाणी घेऊन वृष्टि करण्याकरितां चोहीकडे फिरणाऱ्या मेघांस देखील त्याचे शेंडे को-ठवर गेले आहेत हे समजत नाहीं! तो वृक्ष अत्युच्च असल्यामुळें जणुं काय इंद्राच्या नंदन वनांतील शोभा पाहण्याकरितांच त्यानें आपलें मस्तक इतकें उंच नेलें आहे, असें वाटते! आकाशाचें आक्रमण करतां करतां थकलेल्या सूर्याच्या घोड्यांच्या तोंडांतील कापसाप्रमाणें शुभ्र फेस त्याच्या शेंड्यावर पडत असल्यानें त्याचा माथा पांढरा शुभ्र झालासें दिसतें! त्याच्या खोडास अरण्यां-तील मदोन्मत हत्ती आपलीं गंडस्थळें घाशीत असल्यामुळें मदोदक लागून त्यावर भ्रमरांचे समुदाय तल्लीन होऊन बसलेले असतात, त्यामुळें लोखंडाच्या सांखळदंडानें तो जखडूनच टाकला आहे काय व ह्मणूनच हा वृक्ष चिरकाल उभा राहिला आहे असें वाटते! भ्रमरांचे व पक्ष्यांचे समुदाय जागजागी त्या वृक्षावर हालचाल करीत असल्यामुळे हा सजीवच आहे काय असें भासते. दुर्योधनाप्रमाणें शकुनींवर प्रेम ठेवणारा, विष्णूप्रमाणें वनमालेनें भूषित दिस-

१ शकुनिमामा, पक्षी. २ पायापर्यंत लांब फुलें व तुलसी यांची माळ, वनाची रांग.

णारा, सर्व त्रैलोक्य पाहण्याकरितां वनदेवतांचा हा बसण्याचा प्रासाद, दंड-कारण्यांतील सर्ववृक्षांचा राजाच, सर्ववनस्पतींचा नायकच, विंध्यपर्वताचा सखाच, आपल्या शाखारूप बाहूंनीं विंध्याटवीस आलिंगनच करीत आहे काय ! असा तो वृक्ष आहे.)

त्या वृक्षाच्या पल्लवांत फांद्यांच्या संधींत आणि जुन्या सालीच्या भेगांत राहण्यासारख्या निर्भय जागा असल्यामुळे अनेक प्रदेशांतून हजारों राघू येऊन, घरटीं करून, निर्वेधपणानें राहत असत. तो वृक्ष जुनाट झाला असल्यामुळें त्यास थोडी पाने होतीं तरी त्यावर पुष्कळ हिरवेगार राघू बसत असल्यामुळे हिरव्या पानानी तो अगदी गच्च भरलेलाच आहे काय, असा दिसत असे ! ते राघू दररोज रात्री आपल्या घरट्यांत राहत असत, आणि सकाळी उठल्यावर कळप करून आकाशांत हिंडत असत. त्यावेळीं बळिरामाने रागानें नांगराने फेकल्यामुळे आकाशांत उडालेली ही यमुनाच आहे काय ! किंवा ऐरावतानें आकाशगंगेतील ह्या कमलिनीच उपटून फेकून दिल्या आहेत काय ! किंवा सूर्याच्या घोड्यांच्या कांतीनेच हें आकाश व्यापिलें आहे काय, किंवा ही संचार करणारी पाचूची कांतीच आहे काय ! अथवा आकाशरूप सरोवरांतील हे शेवाळच पसरलें आहे काय ! किंवा आकाशवनांतील ही हिरवीगार हरळीच पसरली आहे काय ! किंवा आकाशांत ही इंद्रधनुष्येच पसरली आहेत काय ! असे ते राघूचे समुदाय त्यावेळीं दिसत होते ! केळीच्या पानांप्रमाणें ते आपले पंख हालवीत चालले ह्मणजे ते राघू दशादिशांस वाराच घालीत चालले आहेत काय असें भासे ! बाहेर जाऊन भक्ष्य मिळवून फिरून ते राघू आपल्या घरट्यांत येत आणि फळें धान्यें वगैरे मोठ्या श्रमानें चोचींत आणलेला चारा आपल्या पिलांस घालीत बसत, व संध्याकाळ झाली कीं, त्या पिलांस आपल्या पंखाखालीं झाकून घेऊन सुखानें रात्री घालवीत.

त्याच वृक्षावर एक्या जुन्या खोपट्यांत माझा वृद्ध पिता आपल्या

स्त्रीसहवर्तमान राहत असे. त्यास मी फार दिवसांनीं मुलगा झालों. प्रसूतिकाळींच माझी माता प्रसववेदनेने पीडित होऊन परलोकास गेली. आपली आवडती बायको वारल्यामुळे अतिदुःखित झालेला माझा पिता सर्व दुःख गिळून पुत्रस्नेहामुळें माझें लालनपालन फारच काळजीनें करीत असे. माझा पिता वृद्ध असल्यामुळें त्याचे पंख शिथिल झाले होते, त्यामुळे त्यास चांगलें उडतां येत नसे. त्याचे शरीर थरथर कांपत असल्यामुळें शरिरांत शिरलेल्या जरेस तो झाडूनच टाकीत आहे काय असे वाटे! भक्ष्य मिळविण्यास त्यास दूर जाववत नसल्यामुळे व कवटीचीं फळे फोडतां फोडतां त्याची चोंचहि बोथल्यामुळें दुसऱ्या पक्ष्यांच्या कोठ्यांतून खालीं पडलेले धान्यांचे कण व फळांचे तुकडे वेचून आणून तो मला खावयास देत असे! माझें पोट भरून जे उरे, तेवढ्यानेंच तो आपला निर्वाह करी. एके दिवशी प्रातःकाळी आकाश तांबडें लाल झालें होते. आरक्तवर्ण झालेला चंद्र निळ्या आकाशांतून पश्चिम समुद्राकडे चालला होता. ज्याप्रमाणे नीलकमलावर बसलेला वृद्ध हंस दिसतो तसा तो दिसत होता. पुढे थोड्या वेळाने शुभ्र हरिणाच्या केसांप्रमाणें आकाश स्वच्छ व विस्तीर्ण दिसूं लागले. मत्त हत्ती मारल्यामुळें त्यांच्या रक्तानें भरलेल्या सिंहाच्या लाल केसांप्रमाणें दिसणारे, तापविलेल्या लाखेच्या तारांप्रमाणे लाल भासणारे किंवा जणूं माणकाचे खरा-टेच अशा आपल्या किरणांनी सूर्याने आकाशांत जिकडे तिकडे पडलेली नक्षत्ररूपपुष्पें झाडूनच टाकली आहेत काय असे वाटले! सप्तर्षींचे मंडल मानससरोवरांत स्नानसंध्या करण्याकरितांच उत्तरेकडे गेले काय असे दिसले! चंद्रोदयकालीं समुद्रास भरती आल्यामुळे तीरावर मोत्यांचे शिंपले पडून उकलल्यामुळें त्यांतील मोत्यें पडलीं होतीं, तीं जणूंकाय सूर्यकिरणांनीं झाडून टाकल्यामुळें हीं नक्षत्रेंच खालीं पडलीं आहेत, असें पश्चिमसमुद्राचें तीर दिसूं लागलें! सिंह जागृत होऊन जांभया देऊं लागले, हत्तिणी आपल्या प्रियहस्तींस

जागृत करूं लागल्या. रात्रीं दहिवर पडून जड झालेलीं फुलें झाडांवरून गळूं लागल्यामुळें वृक्ष आपल्या पल्लवभुजांनीं सूर्यास पुष्पांजलिच वाहत आहेत, असें दिसूं लागलें ! ऋषींच्या अग्निहोत्रांच्या धुरांचे लोट वर चालल्यामुळें हे पारव्यांचे कळपच वर भरारी मारताहेत किंवा हे धर्माचे मूर्तिमंत ध्वजच उभारले आहेत काय, असें भासूं लागलें ! दहिवराचे बारीक बिंदु घेऊन वाहणारा, प्रफुल्लित कमलवनांतील सुगंध हरण करणारा, चंचललतांस नृत्य शिकविणारा, पुष्पसुगंधानें भ्रमरांस तृप्त करणारा, असा प्रातःकालचा मंदमंद वारा वाहूं लागला. प्रफुल्लित कमलांचे जणू स्तुतिपाठक, हत्तींच्या गंडस्थळां-वर बसून वाद्य वाजविणारे, असे भ्रमर कमलोदरांत सांपडल्यामुळे त्यांचे झंकार शब्द चालू झाले. डोळ्यावर झोप असल्यामुळें किंचित डोळे उघडून हळूहळू चालत आहेत, व भुसभुशीत जमिनीवर निजल्यामुळें ज्यांचीं शरीरें माती लागून भरलीं आहेत, असे वनपशु इकडे तिकडे संचार करूं लागले. पंपासरोवरांतील पक्ष्यांचे मधुर शब्द सुरू झाले. मयूरादि पक्षी जागृत होऊन नृत्य करूं लागले. वनगजांच्या कानांचे फडफड शब्द ऐकूं येऊं लागले. भगवान सूर्य आकाशावर चढल्यामुळे चोहींकडे प्रकाश पडून चांगलें उजाडलें. तेव्हां त्या वृक्षावरील राघू जिकडे ज्याला वाटलें तिकडे ते भक्ष्य मिळविण्याकरितां उडून गेले ! राघूंचीं पिलें आपल्या घरट्यांत मुका-ट्यानें दडून बसल्यामुळें तो वृक्ष शब्दरहित व शून्य दिसूं लागला. मी व माझा बाप आपल्या घरट्यांत बसलों होतों. मला नुकतेच पंख फुटूं लागले होते, त्यामुळें माझ्या अंगांत उडण्याचें सामर्थ्य आलें नव्हतें व म्हणून मी आपल्या वृद्ध पित्याच्या जवळ बसलों होतों. अशा वेळीं एकाएकीं मोठा भयंकर कोलाहल ऐकूं आला. सर्व वनचर प्राणी भयाभीत झाले. पक्षी घाब-रून उडाल्यामुळें त्यांच्या पंखांचे फडफड, भ्यालेल्या हत्तींचे चीं, चीं, गडबडीनें भ्रमरांचे थवे उडत चालल्यामुळें त्यांचे गूं, गूं, भयानें धांवत चाल-लेल्या रानडुकरांचे गुरगुर, पर्वतांच्या गुहांत जागे झालेल्या सिंहांच्या गर्जना,

हे सर्व शब्द एकांत एक मिसळून तो शब्द फारच मोठा वाढला. त्यामुळें सर्व अरण्य थरथर कांपतच आहे काय असें वाटलें! तसा शब्द मीं पूर्वी कधींच ऐकिला नसल्यामुळे माझ्या अंगाला थरकांप सुटला आणि मी भयानें घाबरा होऊन आपल्या बापाच्या जीर्ण पंखांत जाऊन दडून बसलों!

इतक्यांत मृगया करण्याकरितां आलेल्या भिल्ललोकाची बोलणीं ऐकूं येऊ लागली. ते एकमेकांशी बोलूं लागले. "अरे! हा पहा, इकडून हत्तींनी कमलिनी उपटून टाकल्यामुळें सुवास येत आहे! अरे हा पहा, इकडून रानडुकरांनी आपल्या दातांनी नागरमोथ्यांचा चुराडा केल्यामुळे त्यांचा सुगंध सुटला आहे! हा पहा इकडून हत्तींनी मोडलेल्या शल्लकीवृक्षांचा उग्र वास येत आहे. हे पहा. इकडे वनमहिष आपल्या शिंगांनीं वारुळास धडका मारीत असल्यामुळें हा धुराळा उडत आहे! अरे हे इकडे पहा, हरिणांचे कळप पळत आहेत! ते तिकडे हत्तींचे समुदाय चालले आहेत! तो तिकडे रानडुकरांचा जमाव पळत आहे! हे हिकडच्या बाजूस मोर उडत आहेत! ते तिकडे चातक पक्षी शब्द करीत आहेत! ह्या हिकडे टिटव्या आरवत आहेत! ते तिकडे सिंहांनी हत्तींची गंडस्थळे फोडल्यामुळें ते चीं, चीं. करीत आहेत! हा ह्या बाजूने थोडा थोडा चिखल पडत गेला आहे, यावरून नुकतेच हिकडे रानडुक्कर गेले आहेत! हे इकडून हरिण हिरवेगार व कोवळे गवत चावीत रवंथ करीत गेल्यामुळे हा पहा या वाटेनें हिरवा फेस पडत गेला आहे. ह्या इकडच्या झाडांस हत्तींनी गंडस्थळे घासल्यामुळें त्या ठिकाणी सुगंधलोभाने भ्रमर बसून गुंजारव करीत आहेत! ह्या इकडच्या झाडांचे तर हत्तींनी शेंडे मोडून तोडून ते पायांनीं अगदी तुडवून टाकले आहेत! ही इकडे गेंड्यांची जागा दिसत आहे! हे इकडे हत्तींचीं गंडस्थळें फोडल्यामुळे त्यांतून रक्त पडलेलें आहे. व रक्तानें भरलेली मौक्तिकें पडलीं आहेत! यांवरून इकडे सिंह गेले असावे असें दिसते! ही हिकडे हरिणी नुकतीच प्रसवल्यामुळें रक्तानें जमीन लाल दिसत आहे! ही विध्याट-

बीची वेणीच काय अशी हत्तींच्या मदोदकाची एकसारखी धार पडत गेलेली दिसत आहे ! ही हिकडे चमरमृगांची रांग आहे, हिच्या पाठीस लागा ! लवकर धावत जाऊन जागा रोखून धरा ! कोणी झाडांवर चढा ! कोणी या बाजूस पाहात रहा ! हा शब्द ऐकूं आला पाहा ! घ्या हातांत लवकर धनुष्यें, आणि सावध राहा ! कुत्रे मोकळे सोडून द्या ! याप्रमाणें पारध करणाऱ्या त्या लोकांच्या आरडाओरडीनें तें सर्व अरण्य गलबलून गेलें होतें!

नंतर ते भिल्ल जिकडे तिकडे बाण मारूं लागले, तेणेंकरून सिंह मृदंगासारख्या गर्जना करूं लागले. त्यांच्या गर्जनांचे प्रतिध्वनि पर्वतांच्या गुहांतून घुमूं लागले. त्यामुळें भयभीत होऊन हत्ती आपल्या कळपांतून फुटून भलतीकडे पळूं लागले व मेघांप्रमाणें गर्जना करूं लागले. जलद पळणाऱ्या शिकारी कुत्र्यांनीं कोणाचे कान, कोणाचे पाय, इत्यादि अवयव तोडल्यामुळें चंचल व भयभीत नेत्रांनीं पाहात हरिण दीनस्वरानें ओरडूं लागले ! कळपांतील पुढारी हत्ती मारल्यामुळें दुःखित झालेल्या हत्तिणी चीं, चीं, करीत धावूं लागल्या. व त्यांच्या पाठीमागें लहान छावे पळत सुटले. ज्यांना प्रसूत होऊन थोडेच दिवस झाले होते अशा गेंड्यांच्या स्त्रिया भयानें धावत चालल्या असतां त्यांचीं पोरें चुकून दृष्टीस न पडल्यामुळे त्या करुणस्वरानें गळे काढून ओरडूं लागल्या. पक्षीहि वृक्षांवरून उडून कलकलाट करीत हिंडूं लागले. कानापर्यंत धनुष्यांच्या दोऱ्या ओढून हरिणांच्या मागें धावणाऱ्या व्याधांच्या पावलांचे दनूदन् शब्द होऊन पृथ्वी कांपतेच आहे काय असें वाटलें ! धनुष्यांच्या टणत्कारांनीं रानरेड्यांच्या पाठीवर खड्गांच्या सप्सप् शब्दांनीं, आणि शिकारी कुत्र्यांचीं गुरगुरणीं व भोंकणीं यांनीं तें ठिकाण अगदीं दणाणून गेलें !

पुढें थोडक्याच वेळानें मृगयेचा गलबला शांत झाला. सर्व उदक सोडल्यावर मेघ जसा गर्जनारहित, किंवा मंथन झाल्यावर समुद्र जसा शांत, त्याप्रमाणें तें अरण्य मग शांतसें दिसूं लागलें. तेव्हां माझें भय कांहीं कमी झालें.

नंतर बालस्वभावामुळें ही एवढी गडबड कसची आहे ती पाहावी, म्हणून मला कौतुक वाटून मी बापाच्या पंखांतून निघालों व घरट्याच्या बाहेर तोंड काढून भयानें घाबरलेल्या दृष्टीनें इकडे तिकडे पाहूं लागलों तों, सहस्रार्जुनाच्या सहस्रभुजांनी उडविलेल्या प्रवाहांनींयुक्त अशी नर्मदा नदीच येत आहे काय ! किंवा वाऱ्यानें चंचल झालेलें हें तमालवनच आहे काय ! अथवा सर्व कालरात्री एके ठिकाणीं होऊन हा अंधकाराचा समुदायच येत आहे काय ! कां हा कज्जलपर्वतांचा संचयच आहे काय ! कां सूर्यकिरणांनीं व्याकुल झालेला हा अंधकाराचा समुदायच धावत येत आहे काय ! कां हा फिरत फिरत यमाचा परिवारच येत आहे ! कां रसातलांतून बाहेर पडलेला हा दैत्यसमुदायच आहे ! कां हा पापकर्माचा संचयच येत आहे काय ! कां कलिकालाचा हा बंधुवर्गच आहे काय ! कां पाण्यांतून बाहेर पडलेला हा रानरेड्यांचा कळपच आहे ! अथवा पर्वतावर संचार करणाऱ्या सिंहांनीं हत्ती समजून पंजांनीं खालीं ओढलेले हे मेघमंडळच आहे काय ! ज्याच्या कृष्णवर्णानें सर्व अरण्य काळें दिसत होतें असा, तो भिल्ल लोकांचा समुदाय माझ्या दृष्टीस पडला.

त्या समुदायाच्या मध्यभागीं त्यांचा मुख्य नायक होता. तो तारुण्याच्या ऐन भरांत आलेला होता. त्याचा देह इतका बळकट दिसत होता कीं हा लोखंडाचाच पुतळा घडलेला आहे असें दिसत होते! त्याला नुक्तीच मिशी फुटली असल्यामुळें मदस्राव सुरू झाल्यानें तरुण गजराज जसा दिसतो तसा तो दिसत होता. त्याचें शरीर तेजस्वी असून शरिराचें तेज नीलवर्ण असल्यामुळें हें यमुनानदीचें जलच ह्या अरण्यांत पसरलें आहे काय, असें भासत होतें! त्याचे काळेभोर व कुरळे केश खांद्यावर लोंबत असल्यामुळे हत्तींच्या मदोदकानें सिंहाच्या मानेवरचे केस भरून तो जसा दिसतो, तसा तो दिसत होता. त्याचें कपाळ मोठें होतें. नाक उंच व धरधरीत होतें. त्यानें आपल्या डाव्या कानांत सर्पांच्या मण्यांचीं भूषणें घातलीं

होतीं व त्यांची प्रभा त्याच्या खांद्यावर झळकत होती, त्यामुळें पल्लवांच्या शय्येवर निजत असल्यामुळें पल्लवांची लालीच त्याच्या खांद्याकर चिकटली आहे काय, असे भासत होते! नुकतेंच मारलेल्या हत्तीच्या मदोदकाची कृष्णागरुचंदनाप्रमाणें त्याने आपल्या अंगास उटी लाविली होती, तिच्या वासानें भ्रमरांचे थवे त्याच्या अंगावर झुलत असल्यामुळें, हीं त्याजवर मयूरपिच्छांचीं मोरचेलेंच उडत आहेत काय, किंवा उष्ण निवारण होण्याकरितां हे तमाल पल्लवच त्याजवर धरले आहेत काय, असें वाटत होते! त्याच्या कानावर पल्लव ठेविलेले होते ते वाऱ्यानें हालत होते, त्यामुळें भुजबलानें जिंकल्यामुळे ही विंध्याटवीच त्यास वारा घालून त्याची सेवा करीत आहे काय, असें दिसत होतं! हरिणादिपशूंच्या कालरात्रीची संध्याच काय, अशी त्याची दृष्टि लाल दिसत होती, त्याचे भुजदंड गुढघ्यापर्यंत लांब, सरळ व लठ्ठ होते. यामुळे ब्रम्हदेवानें वनगजांच्या शुंडादंडाचे प्रमाण याचे भुजच घेतले होते, असे वाटत होते! चंडिकेला बळी देण्याकरितां तो आपल्या खांद्याचे रक्त काढीत असे, त्यामुळे त्याचे खांदे खडबडीत दिसत होते त्याचें वक्षस्थळ विंध्याद्रीच्या मोठ्या शिलातलाप्रमाणें विशालदिसत होतें, आणि त्यावर मारलेल्या वनपशूंचे रक्तबिंदु व घर्माचे शुभ्रबिंदु झळकत होते, त्यामुळे वनांतील गुंजा व हत्तींच्या गंडस्थळांतील मोत्यें यांचा हार करूनच त्याने गळ्यात घातला आहे काय! असें दिसत होते! तो नेहमीं कसरत व शिकारीचे वगैरे श्रम करीत असे; त्यामुळें त्याचें पोट सडपातळ होतें, आणि त्याच्या मांड्या हत्तीला बांधण्याच्या खांबासारख्या जाड दिसत होत्या. त्याने लाखेनें रंगविलेलीं लाल वस्त्रे धारण केलीं होतीं. त्याची मुद्रा रागीट असल्यामुळें त्याच्या कपाळावर मोठाल्या तीन वळ्या दिसत होत्या; तेणेकरून तो देवीचा भक्त असल्यामुळें तिनें त्याच्या कपाळावर हा शूळच उठविला आहे काय, असें दिसत होतें! त्याच्या मा-

रहित आकाशप्रदेश जसा दिसतो, तसा तो दिसूं लागला. नंतर ज्या ठिकाणीं जोड्या, मलखांब वगैरे व्यायामांची साधने ठेविलीं होतीं, त्या तालिमखान्यांत तो गेला, आणि तेथें त्यानें आपल्या बरोबरीच्या राजपुत्रांबरोबर कसरत केली. कसरतीच्या श्रमानें राजाच्या कपाळावर मौक्तिकांसारखे घर्मबिंदु दिसूं लागले, त्यामुळें अष्टमीच्या चंद्रासारख्या त्याच्या कपाळावर अमृतबिंदुच उतरले आहेत काय, असे भासूं लागलें! व्यायाम झाल्यावर तो स्नानगृहांत गेला. त्या ठिकाणीं स्नानाची सर्व तयारी केलेली होती. स्नानगृहांत शुभ्र चांदवा बांधलेला होता. मध्यभागीं सुगंधिद्रव्यांनी युक्त अशा जलानें भरलेलें पात्र ठेविलें होतें. स्नानाकरितां स्फटिकांचा चौरंग मांडिला होता. एक्या बाजूस सुगंधि उदकानें भरलेल्या घागरी भरून ठेविल्या होत्या, त्यांच्यावर सुगंध-लोभानें भ्रमर येऊन बसल्यामुळे ऊन न लागावे म्हणून काळ्या फडक्यांनीं घागरींची तोंडे बांधूनच ठेविलीं आहेत काय असे वाटत होतें! त्या ठिकाणीं दासी तयार होत्या. त्यांनी आपल्या स्तनांवरून पदर सावरून घेऊन व ओचे खोवून सुगंधि तैलें व मसाले राजाच्या अंगास लावून व चोळून तें निर्मल केले. नंतर वरुण जसा हंसावर बसतो, तसा तो स्फटिकाच्या चौरंगावर स्नानाकरितां जाऊन बसला. कांहीं दासींनी पाचूचे कलश हातांत घेतल्या-मुळे त्यांच्या हिरव्या कांतीनें त्या कमलिनीसारख्या दिसत होत्या, व त्यांच्या हातांतील पाणी ओतण्याचे कलश कमलपत्रांच्या द्रोणांसारखे दिसत होते! कांहीं दासींनी रुप्याचे कलश घेतले होते, त्यामुळे त्या शुक्लपक्षांतील रात्री-प्रमाणें दिसत होत्या! त्यांचे हातांतील कलश चंद्राप्रमाणें दिसत होते, व त्यांतील जलधारा चंद्रिकेप्रमाणे शोभत होत्या! कलश उचलण्याच्या श्रमानें त्यांच्या अंगास घर्म आल्यामुळें, ह्या जलदेवता स्फटिकांच्या कलशांत तीर्थ-जलें घेऊनच आल्या आहेत काय, असें भासत होतें! कांहीं दासी चंदनरस-मिश्रित उदक ओतीत असल्यामुळें त्या मूर्तिमंत मलयपर्वतसंबंधी नद्यांप्रमाणें भासत होत्या! त्यांच्या नखांचे किरण चमकत असल्यामुळे प्रत्येक बोटा-

मधून ह्या जलधाराच चालल्या आहेत, असें वाटून ह्या मूर्तिमंत जलयंत्र-देवताच आहेत काय, असे दिसत होतें! कांहीं दासी सुवर्णाचे कलश घेऊन केशरोदकानें स्नान घालीत असल्यामुळें स्नानकाळीं थंडी वाजूं नये म्हणून ह्या दिवसलक्ष्मी, कोवळें उन्हच राजाच्या अंगावर पाडीत आहेत काय, असें वाटत होतें! अशा थाटानें राजाचा स्नानसमारंभ होत असतां अनेक वाद्यांचा गजरहि त्या वेळेस चालू होता.)

निर्मल स्नान झाल्यामुळें राजाचें सर्वांग फारच रमणीय दिसत होतें. नंतर त्यानें शुभ्र अशीं धौत वस्त्रें धारण केलीं. त्यावेळीं जलक्षालनानें शरन्मेघ जसा स्वच्छ दिसतो, तसा तो दिसूं लागला! (त्याने आपल्या मस्तकास शुभ्र व धौत रुमाल गुंडाळला, त्यामुळें गंगाप्रवाहानें हिमालयपर्वत जसा शोभतो, तसा तो शोभूं लागला!) नंतर मंत्र म्हणून सूर्यास अर्घ्य देऊन व पितरांचें तर्पण करून तो देवघरांत गेला. तेथें शिवपूजन करून तो होमशाळेंत गेला. तेथे होम केल्यावर गंध लावण्याच्या जागीं गेला. त्या ठिकाणीं त्याने कपाळास केशरी गंध लावून अंगास कस्तुरी, कर्पूर, केशर इत्यादि सुगंधिद्रव्यांनीं मिश्रित अशा चंदनाची उटी लावली, आणि मालतीपुष्पांचा तुरा रुमालांत खोवला. व आपल्या अंगावर भूषणें घालून उंची शाल पांघरण्याकरितां घेतली. पुढें राजपुत्रांसहवर्तमान मोठ्या प्रेमानें त्यानें उत्तम पक्वान्नांचे भोजन केलें.

भोजन झाल्यावर राजानें तांबूलग्रहण करून तो सेवकांसह आपल्या बैठकीच्या दिवाणखान्यांत गेला त्या ठिकाणीं चोहो बाजूंस शुभ्र पडदे लावले होते, तेणेंकरून ह्या स्फटिकाच्या भिंतीच आहेत काय, असें वाटत होतें! तेथील मणिमय भूमीवर चंदनाचे सडे घातले होते. जागजागीं पुष्पमाला लाविल्या होत्या, त्यामुळें नक्षत्रांनीं व्यास जसें आकाश दिसतें, तसें तें स्थळ दिसत होतें! त्या दिवाणखान्यास सुवर्णाचे खांब होते व त्यावर पुतळ्या कोरलेल्या होत्या, तेणेंकरून त्या मूर्तिमंत गृहदेवताच आहेत काय, असें

भासत होतें! अगरुधूपादि सुगंधि द्रव्यें लावल्यामुळें त्यांचा घमघमाट सुटला होता. दिवाणखान्याच्या मध्यभागीं स्फटिकांचा चबुतरा होता. त्यावर एक हस्तिदंती पलंग होता. त्यावर उंच बिछाना घातला होता व गादीवर पांढरा शुभ्र पलंगपोस घातला होता. उशी गिरद्या वगैरे सामानहि जागचे जागीं नीट व्यवस्थेनें ठेवलें होतें. पलंगाजवळच पाय ठेवण्याकरितां चौरंग ठेविला होता. नंतर शूद्रक राजा त्या पलंगावर जाऊन बसला. तेव्हां एक दासीहि पलंगाजवळ जाऊन बसली. व कमलपत्राप्रमाणें आपल्या सुकुमार हातानें राजाचे पाय रगडूं लागली. नंतर भेटीकरितां राजपुत्र आले होते, त्यांजबरोबर तो थोडा वेळ इकडच्या तिकडच्या गोष्टी बोलत बसला.

नंतर त्या राघूचें वर्तमान समजण्याविषयीं राजास उत्कंठा वाटून त्यानें द्वारपालिकेस तो राघू आणण्यास सांगितलें. तेव्हां आज्ञेप्रमाणें तिनें जाऊन तो राघूचा पिंजरा तेथें आणिला. त्या द्वारपालिकेबरोबर एक वृद्ध द्वारपाल सोन्याची काठी हातांत घेऊन टेकीत टेकात त्या ठिकाणीं आला. म्हातारपणामुळें तो फार थकला होता. त्याचे केस पांढरे शुभ्र झाले होते. दांत नसल्यामुळें त्याच्या तोंडांतून शब्द चांगला उमटत नव्हता. त्यानें आपल्या अंगांत पांढरा झगा घातला होता, त्यामुळे राघूस पोहचविण्यास हा वृद्ध हंसच प्रेमाने आला आहे काय, असें दिसत होते! मग तो द्वारपाल राजास लवून नमन करून म्हणाला, "महाराज, राणीसाहेबांनीं राव्यास पाठविलें आहे." इतकें बोलून तो परत गेला. मग राजा त्या राघूस म्हणाला, "तुला आवडतात ते पदार्थ खावयास मिळाले ना?" तो म्हणाला, "महाराज, आपल्या येथें काय कमी आहे? मी जांभळांचा आंबट व गोड रस प्यालों. सिंहानें फोडलेल्या मत्त हत्तीच्या गंडस्थळांतील लाल मोत्याप्रमाणें दाळिंबाचे दाणे खाल्ले. द्राक्षासारखा गोड असा मोरआवळा वाटेल तितका खाल्ला. फार काय? राणीसाहेबांनीं मला पुष्कळ पदार्थ खावयास दिले, ते सर्व मला अमृतासारखे फारच मिष्ट लागले!" मग राजा म्हणाला, "अरे हे असो; तुझें

वर्तमान ऐकण्याविषयीं आह्मांस फारच कौतुक वाटत आहे, या करितां तें सर्व सांग. तुझें जन्म कोणत्या देशांत झालें? तुला पक्षियोनि कां प्राप्त झाली? तुझे आईबाप कोण? तुझें वैशंपायन हे नांव कोणीं ठेविलें? तुला वेदशास्त्रांचे ज्ञान कसें प्राप्त झालें? तुला कोणा सत्पुरुषाच्या कृपेनें ज्ञान प्राप्त झालें; किंवा तूं स्वतःच कोणी सिद्ध पुरुष आहेस? तूं कोठें होतास? तुझें वय किती आहे आणि इतकें तुला समजत असून तू चांडाळाचे हातीं कसा लागलास? ही सर्व हकीकत आह्मांस सांग."

असें राजाचें भाषण ऐकून तो वैशंपायन कांहीं वेळ सचिंत बसून म्हणाला, "महाराज, माझी जन्मकथा फारच मोठी आहे, तथापि आपणांस ऐकण्याची उत्कंठा वाटत आहे तर सांगतो!" इतकें बोलून तो आपला वृत्तांत सांगूं लागला:—तो म्हणाला, "महाराज, ह्या पृथ्वीवर पूर्वसमुद्रापासून पश्चिमसमुद्रापर्यंत विस्तीर्ण असें विंध्यारण्य आहे. तें पृथ्वीच्या मध्यभागीं असल्यामुळें पृथ्वीचा जणूं काय हा कमरपट्टाच आहे असें वाटतें! तेथें वृक्षांची दाटी असल्यामुळें तेथील अरण्य फारच सुशोभित दिसत होतें. त्या ठिकाणीं हत्तींचे कळप इकडून तिकडे व तिकडून इकडे एक सारखे फिरत असल्यामुळें त्यांच्या गंडस्थळांतील मदोदक झाडांच्या तळांशीं पडत असल्याकारणानें तेथील वृक्ष इतके उंच वाढले आहेत कीं, त्यांच्या वरचीं फुलें खालून नक्षत्रांसारखीं दिसतात! अनेक प्रकारच्या वेलींचे वेल ठिकठिकाणीं पसरले आहेत व त्यांचे कोवळे कोवळे शेंडे अनेक प्रकारचे पक्षी तोडून खात असतात. हत्तींचे छावे आपल्या सोंडांनीं तमाल—वृक्षांच्या फांद्या मोडून टाकीत असल्यानें त्यांचा चोहींकडे सुगंध चालू असतो. मद्यप्राशन केल्यामुळें गौरवर्णस्त्रियांचे गाल जसे लाल दिसतात, त्याप्रमाणें तेथील वृक्षांचे पल्लव तांबडे लाल दिसतात! त्या ठिकाणीं वनदेवता फिरत असल्यामुळें त्यांच्या पायांचा अलिता लागल्यानेंच ते इतके लाल झाले आहेत काय, असें वाटतें!

दाळिंबीचीं फळें राघू फोडीत असल्यामुळें त्यांतून रस गळून वृक्षांचीं आळीं

भरलेलीं राहतात. अतिचपल वानरांनीं फलवृक्ष हालविल्यामुळें त्या ठिकाणीं फळांचा सडा झालेला असतो. प्रफुल्लित पुष्पांतील पराग जागजागीं पडलेले असतात. वाटसरू लोकांनीं बसण्याकरितां जागजागी लवंगलतांचे पाले पसरलेले असतात. नारळी, पोफळी व केतकी यांचे वृक्ष चोहींबाजूस असल्यामुळे मोठी शोभा दिसते. सुपारीचे वृक्ष नागवेलींनीं आलिंगित असल्यामुळें फारच मौज दिसते ! ठिकठिकाणीं लतामंडप असल्यामुळें ते वनदेवतांचीं राहण्याचीच घरें आहेत, असें वाटतें ! वेलदोड्यांचीं वनेंच वनें लागून गेल्यामुळें तेथें सुगंध चालू असतो. गजराजांचीं गंडस्थळें फोडल्यामुळें त्यांतील मोतीं सिंहाच्या नखांत अडकलेलीं असतात. त्यांच्या लोभानें त्या सिंहास मारण्याकरितां भिल्ललोक त्या ठिकाणीं फिरत असतात. अशी ती विंध्याटवी यमनगरीप्रमाणें भयंकर व महिषयुक्त[1] आहे. सेनेप्रमाणें सिंहनादयुक्त आहे, देवीप्रमाणें खड्गांनीं[2] भयंकर व रक्तचंदनालंकृत अशी आहे. कल्पांतमंथ्येप्रमाणें ती नीलकंठनृत्यानें[3] शोभायमान दिसते ! चंद्रदेवतेप्रमाणें ऋक्ष[4] व हरिण यांनीं युक्त आहे. गजलक्ष्मीप्रमाणें चमरपुच्छांनीं वारा घातलेली आणि गजसमुदायांनीं सुशोभित अशी आहे ! जानकीप्रमाणें कुशलवांतें प्रसवणारी व राक्षसांनीं वेष्टित अशी आहे ! कामिनीप्रमाणें चंदन व कस्तुरी यांनीं सुगंधित आहे ! विरहिणीप्रमाणें मदनाक्रान्त[5] व पल्लवांनीं वारा घातलेली अशी आहे ! बालकाच्या कंठाप्रमाणें व्याघ्रनखभूषित आहे. कोठें प्रलयकालाप्रमाणें महावराहोद्धृतभूमि[6] आहे. कोठें लंकेप्रमाणें चपलवानरांनीं भग्नशाल[7] अशी आहे. तशीच भयभीताप्रमाणें कंटकित आहे, उन्मत्तस्त्रीप्रमाणें कोकिलस्वरा आहे. समरभूमीप्रमाणें शरपूरित[8] आहे. विष्णुमूर्तीप्रमाणें तमालनील आहे ! राजद्वारभूमीप्रमाणें वेत्रलतांनीं[9] दुष्प्रवेश व खड्गयुक्त[10] आहे.

---

१ रेडे, यमाचा रेडा. २ तरवार, गेंडे. ३ शिव, मोर. ४ नक्षत्रें, अस्वल. ५ मदन, वृक्षविशेष. ६ वराहावतार, रानडुकरें. ७ वृक्ष, कोट. ८ बाण, एक प्रकारचें झाड. ९ काठी, वेत. १० तरवार, गेंडे.

विराटनगरीप्रमाणें कींचकसहित[1] आहे, आकाशलक्ष्मीप्रमाणें तेजस्वितारमृगांक[2] आहे. ऋषीप्रमाणें दर्भ व वल्कलें धारण करणारी आहे, तशीच अपरिमितपत्रसंचययुक्त असून सप्तपर्णांनींहि[3] सुशोभित अशी ती विंध्याटवी आहे!

त्याच विंध्यारण्यांत दंडकारण्य म्हणून एक प्रदेश प्रसिद्ध आहे. तो केवळ धर्माचें वसतिस्थानच आहे. त्यांत अगस्ति ऋषीचा आश्रम आहे. त्या ऋषीनें इंद्राच्या प्रार्थनेवरून महासागराचें प्राशन केलें. मेरुपर्वताच्या चढाओढीनें विंध्याद्रीनें आकाशांत आपलीं हजारो शिखरें पसरून सूर्याच्या रथाची गति कुंठित केली असतां व सर्वदेवांनी त्याची प्रार्थना केली असतांहि ज्यानें ऐकिली नाहीं, त्या अत्युच्च पर्वतास, अगस्त्य ऋषींनी अगदीं नम्र करून ठेविलें! ज्यानें आपल्या शक्तीनें वातापिनामक दैत्याचें भस्म करून टाकिलें. देवादिकांनी देखील वंदन करून ज्याची पादधूलि आपल्या मस्तकावर धारण केली, व ज्या ऋषीनें आपल्या हुंकारानें इंद्रपदस्थ नहुषराजास भूतलावर पाडिलें! दक्षिणदिशेच्या मुखास ज्यानें तिलकाप्रमाणें सुशोभित केलें, अशा त्या महर्षीचें सामर्थ्य सर्वत्र प्रसिद्धच आहे. तेथील वृक्षांनीं तें स्थल फारच सुशोभित दिसत आहे. अगस्त्यऋषीची स्त्री लोपामुद्रा हिनें आपल्या हातांनीं आळीं करून व पाणी घालून तेथील वृक्षांस वाढविलें आहे. त्या आश्रमा भोंवतालचे प्रदेश पोपटासारख्या हिरव्यागार केळीच्या वनांनीं मनोहर दिसतात. त्या आश्रमाच्या जवळूनच समुद्रास मिळणारी कावेरीनांवाची एक नदी वाहत आहे. त्या ठिकाणीं भगवान् दाशरथि रामचंद्र पित्याच्या आज्ञेवरून राज्यत्याग करून बंधु लक्ष्मण व प्रिया सीता यांसहवर्तमान अगस्त्यऋषीची सेवा करण्याकरितां राहिले होते. अलीकडे बरेच दिवस तेथें मुनिजनांची वस्ती जरी नाहीं, तरी झाडांच्या फांद्यांवरून

---

१ कीचक, वेळू. २ ज्यांचे पाणीदार नेत्र आहेत अशा हरिणांनीं युक्त, चकचकित तारे व चंद्र यांनीं युक्त. ३ वृक्षविशेष, सात पानें.

पारव्यांच्या रांगा बसल्या असल्यामुळें ऋषींच्या होमहवनाचे जसे काय अद्यापि हे धुरांचे लोटच विलगलेले आहेत काय असे वाटतें! झाडाचे पल्लव लाल असल्यामु[illegible]नें पूर्वी देवपूजेकरितां फुलें तोडलीं होतीं त्यामुळें तिच्या हाताचीच लाली त्यांस लागली आहे काय, असे वाटतें! किंवा रामचंद्रानें आपल्या बाणांनीं राक्षससैन्य मारल्यामुळें रक्तांचे लोट चालून झाडांची आळीं भरून गेल्यामुळेंच त्या झाडांच्या पल्लवांस इतकी लाली आली, असें वाटतें! त्या ठिकाणी मोठाले डोहो असल्यामुळे अगस्त्य ऋषींनीं समुद्र प्राशन करून सोडल्यामुळेंच त्याचे हे डोहो झाले आहेत काय असे वाटते! याच ठिकाणी मृगया करून रामचद्रांनीं हरिण मारल्यामुळे सर्वमृगांनीं उत्तेजन दिलेलाच काय, असा सुवर्णमृग सीतेला मोहित करून व रामचंद्रास नादीं लावून दूर घेऊन गेला. सीतेच्या वियोगानें दु:खित झालेले रामलक्ष्मण तिचा शोध करीत चालले असतां वाटेंत कबंधनांवाच्या राक्षसानें त्यांस धरिलें. त्यावेळीं राहूने ग्रासलेले सूर्यचद्र ज्याप्रमाणें दिसतात त्याप्रमाणें ते दिसत होते! सीतेच्या विरहाची व्यथा वाटूं नये ह्मणून रामचंद्रांनीं कर्मणुकीकरितां तिची प्रतिमा केली होती ती अद्यापि त्या आश्रमांत आहे. ती जशी काय रामचंद्राच्या वनातील राहण्याच्या ठिकाणास पाहण्याविषयीं उत्कंठित होऊन फिरून पृथ्वीतलांतूनच बाहेर पडली आहे काय अशी दिसते! व सर्व वनचर प्राणी तिजकडे टक लावून पाहातच आहेत असे वाटते! अशा प्राचीन अनेक साक्षा त्या ठिकाणीं आहेत.

त्या आश्रमाच्याजवळ पंपा नामक सरोवर आहे. ते दृष्टीस पडलें म्हणजे असें वाटते कीं, अगस्त्यऋषींनी समुद्र प्राशून टाकल्यामुळे रागावलेल्या वरुणानें मत्सरबुद्धीने ब्रह्मदेवाकडून हा दुसरा समुद्रच त्यांच्या आश्रमाजवळ उत्पन्न करविला आहे काय? किंवा हे आकाशच खाली उतरून आलें आहे काय? असा भास होतो. त्या सरोवरांत अनेक रंगांचीं

कमलें नेहमीं प्रफुल्लित .तात, व त्यांतील मकरंदबिंदु पडत असतात ते तेथील उदकावर मोराच्या डोळ्याप्रमाणे दिसतात! कमलांवरून मकरंद व सुगंध घेण्याकरितां भ्रमरांचे थवेचे थवे बस तात. सरोवराच्या काठीं हंसादिपक्षी कमलांतील रस प्राशन करून म कन शब्द करीत असतात. अनेक जलपक्षी तेथील उदकांत ल्यामुळें लाटावर लाटा चालून त्यांचे आवाज होत असतात. ...ील जलतुषार घेऊन वारा वाहत असल्यामुळे ही पर्जन्याचीच बुरबूर येत आहे काय असें वाटते? एक्या बाजस वनदेवता स्नानें करीत असल्यामुळे त्यांच्या केशांतील पुष्पांनीं तेथील जल सुवासिक राहतें. दुसऱ्या बाजूस मुनिजन स्नानसंध्या करीत असतात, व ते आपले कमंडलु पाण्यांत बुडवितात, त्या वेळीं त्यांचे 'बुड' 'बुड' असे मनोहर शब्द होत असतात! नीलवर्णाचे पक्षी नील कमलांत बसल्यामुळे ते शब्दांवरून मात्र समजत असत! जवळ असलेल्या पीत केतकीच्या रांगांनीं सरोवराचे तीर पीतवर्ण झालेले असते. वृक्षांचे पल्लव सरोवरावर येऊन हालत असल्यामुळे ते त्या सरोवरास पंख्याप्रमाणे वाराच घालीत आहेत काय असे वाटते! मयूर पक्षी आपले पिसारे पसरून त्या ठिकाणी नृत्य करीत असतात. वृक्षांच्या रांगांनी व लतांच्या मंडपांनी ते सरोवर फारच रमणीय दिसते. समुद्र समजून उदकग्रहण करण्याकरितां हे मेघच येताहेत काय असा भास करणारे रानांतील मोठाले हत्ती नेहमीं त्या ठिकाणीं पाणी पिण्याकरितां येत असतात. ज्याच्यांतील पाण्याचा थांग लागत नाहीं असे ते अप्रतिम पंपानावाचे सरोवर आहे!

त्या सरोवराच्या पश्चिमेच्या बाजूस रामचंद्राच्या बाणांनी भोकें पाडलेले असे तालवृक्ष आहेत, त्यांच्याजवळ मोठा एक शिंशिपावृक्ष आहे. त्या झाडाच्या मुळा जवळचे खोड दिग्गजाच्या सोंडेप्रमाणें जाड अशा वृद्ध अजगरानें वेष्टिलेलें आहे. तेणेकरून त्या झाडास हें मोठें आळेच बांधिलें

गून त्याचे शिकारी कुत्रे धावत होते. श्रमामुळें त्यांच्या जिभा तोंडाबाहेर लोंबत होत्या. त्या स्वभावतःच लालभडक असल्यामुळें हरिणाच्या रक्तानें भरल्यामुळेंच अशा दिसत आहेत असें दिसत होतें! श्रमामुळें तोंड वासून चालत असल्यामुळें त[illegible]तील पांढऱ्या दाढा स्पष्ट दिसत होत्या; व त्यांचे किरण तोंडां[illegible] त्यामुळें हे सिंहाचे केसच त्यांच्या दांतांत अडकले आहेत काय [illegible]तें! त्यांच्या गळ्यांत मोठाल्या कवड्यांच्या माळा घातलेल्या [illegible] त्यांच्या अंगावर रानडुकरांच्या दांतांच्या जखमा लागलेल्या होत्या. त्यांच्या शरिराचे बांधे लहान होते तरी ते फार बळकट होते; त्यामुळें ज्यांना जटा फुटल्या नाहींत अशा लहान सिंहाप्रमाणें ते दिसत होते. हरिणास मारून त्यांच्या स्त्रियांस वैधव्य आणण्याच्या कामीं निष्णात व ज्यांचे रंग अनेक प्रकारचे आहेत असे कुत्रे त्यांजबरोबर होते. त्यांच्या पाठी लांब असल्यामुळें आपल्या पतींस अभय मागण्याकरितां ह्या सिंहिणीच आल्या आहेत काय! अशा कुत्र्याही त्यांच्या मागून धावत चालल्या होत्या.

मुख्य नायकाच्या चोहींबाजूंकडे भिल्ल लोक चालले होते त्यांच्यापैकीं कांहीं लोकांनीं वनगाईंचीं पुच्छें, कोणीं हत्तीचे मोठाले दांत, कोणीं पानांत गुंडाळलेल्या मधाच्या पोळ्या, कोणीं हत्तींच्या गंडस्थळांतील मोत्यें, कित्येकांनीं राक्षसाप्रमाणें भक्षण करण्याकरितां मांस, कांहीं जणांनीं सिंहांचीं व व्याघ्रांचीं कातडीं, कांहींकांनीं मोरांचीं पिसें व कावळ्याचे पंख आपल्या हातांत घेतले होते. त्यांचीं वस्त्रें अगदीं मळकट होतीं, असे हजारों भिल्ल लोक त्याच्या सभोंवतीं चालत होते. अरण्याप्रमाणे तो [1]खड्गयुक्त होता. मेघाप्रमाणें तो मयूरपिच्छचित्रविचित्र धनुष्यानें युक्त होता. गरुडाप्रमाणें [2]नागदंत उपटणारा, भीष्माप्रमाणें [3]शिखंडिशत्रु, उष्णकाळाप्रमाणें [4]मृगतृष्णायुक्त, हिरण्याक्षाप्रमाणें [5]वराहाभिन्नवक्षस्थल, गायनाप्रमाणें [6]निषादयुक्त,

१ तरवार, गेंडा. २ हत्ती, सर्प. ३ राजविशेष, मोर. ४ मृगजल, मृगमारण्याची इच्छा. ५ वराहावतारी (विष्णु), डुकर. ६ सप्त सुरांतील प्रथम स्वर, भिल्ल.

चंडिकाशूलाप्रमाणे महिषरुधिरानें भरलेला, असा तो नायक शरिरानें धिप्पाड असल्यामुळें विंध्यपर्वताचा जणू पुत्रच, क्रूर असल्यामुळे यमाचा अवतारच, पापकर्माचा जणू मित्रच, असा तो भयंकर होता, तरी, तेजस्वीपणामुळें थोर पुरुषासारखा दिसत होता आणि त्याचा पराभव करण्यास कोणीच समर्थ नसावा, असा तो बळकट वाटत होता. त्या नायकाचें नांव मांतंग असें होते, असें मग समजलें.

याप्रमाणें त्यास पाहिल्यावर माझ्या मनांत आलें कीं, काय हो या लोकाचें हे जिणें! सज्जनांनीं निंदित असें ह्यांचे आचरण तरी काय हें! देवतांस मनुष्यमांसांचा बळी देणे हाच यांचा धर्म! सज्जनांनीं निंदित जें मद्यमांस तेंच यांचे भक्ष्य! मृगया करण्याचेच ज्यांना श्रम! ज्यांना उपदेश करणारे म्हटले ह्मणजे कोल्ह्याकुत्र्यांचे शब्द! पशुपक्ष्यांच्या जाती ओळखणे हेंच यांचें ज्ञान! यांचे मित्र ह्मटले ह्मणजे कुत्रे; भयंकर अरण्य हें यांचें राज्य, मद्यप्राशन हाच यांचा उत्साह, यांचे धन ह्मटलें ह्मणजे धनुष्यें! यांचे साहाय्य करणारे विषमुखी बाण! भोळ्या मृगांचा नाश करणारी अशी यांची गायनकला! बलात्कारानें धरलेल्या परस्त्रिया यांच्या बायका! निर्दय व्याघ्रादिवनपशूंशीं यांचा सहवास! चोरी करणे हेंच यांचें कौशल्य! नागांच्या फणांवरील मणि हे यांचे अलंकार! व गजांचे मदोदक हें यांचे उटीचे द्रव्य! ज्या वनांत हे जातील तेथील प्राण्यांचा समूळ संहार करणे हे यांचे कर्तव्यकर्म! याप्रमाणें मी चिंतन करीत होतों, तों, तो भिल्लांचा नायक अरण्यांत फिरत फिरत श्रम झाले होते ते दूर होण्याकरितां त्याच शाल्मली वृक्षाच्या खालीं आला, आणि आपलें धनुष्य खांद्यावरून काढून खालीं ठेवून सेवकजनांनीं झटदिशीं आणून घातलेल्या पल्लवांच्या आसनावर तो बसला. तितक्यांत एक तरुण भिल्ल सरोवरावर गेला आणि कमलपत्रांच्या द्रोणांत स्वच्छ पाणी घेऊन आला. ते उदक वैडूर्यमण्यासारखें असून चंद्रमंडळांतूनच पाझरलेलें आहे काय! किंवा मौक्तिकांचेच बनलेलें

आहे काय! असें स्वच्छ व सुंदर दिसत होतें, आणि बर्फासारखें थंड व कमलपरागांनीं सुवासिक झालेलें होतें. असें तें उदक त्या सेनापतीनें प्राशन केलें व सेवकांनीं कमलिनीचे देंठ धुऊन आणले ते, राहु जसा चंद्रकलांचें चर्वण करतो, त्याप्रमाणें त्यानें चावून चोखून टाकिले. नंतर त्याच्या बरोबरच्या लोकांनीहि जलप्राशन केलें. याप्रमाणें विश्रांति घेतल्यावर त्या सेनापतीला जिकडे जावयाचें होतें, त्या दिशेकडे तो निघून गेला व त्याच्या मागोमाग ते भिल्लसैन्यहि गेलें.

त्यांच्या पैकीं एक म्हातारा भिल्ल त्याच वृक्षाखालीं कांहीं वेळ बसला होता. तो राक्षसासारखा भयंकर दिसत होता. त्या दिवशीं त्यास मांस मिळालें नव्हतें म्हणून, तें मिळविण्याचें त्याचे मनांत होतें. तो सेनापति दिसेनासा झाल्यावर त्या शाल्मलीवृक्षाकडे तो टक लावून पाहूं लागला. त्याच्या भुवया भोऱ्या रंगाच्या होत्या व त्याची दृष्टि रक्तासारखी लाल होती. अशा दृष्टीनें तो आमचीं आयुष्ये पितोच आहे काय! असें वाटलें. ससाण्याप्रमाणें पक्ष्यांच्या मांसाची इच्छा करणारा तो भिल्ल त्यावेळीं राघूंचीं घरटीं मोजतोच आहे असें दिसलें! मग त्या वृक्षावर चढावें या इच्छेनें तो फार वेळपर्यंत त्या वृक्षाकडे पाहत बसला. तेव्हां त्याच्या पाहण्यानें भ्यालेल्या राघूंचे प्राण गेल्यासारखेच झाले! कारण, निर्दय पुरुषांना दुष्कर असें दुष्कर्म कोणतें आहे! तो वृक्ष अनेकतालप्रमाण व गगनचुंबी असा जरी होता, तरी, त्याजवर जसें पायऱ्यांनीं चढावें, त्याप्रमाणें तो सहज चढला, आणि जशीं काय त्या झाडाचीं फळेंच तोडतो आहे काय! अशा रीतीनें ठिकठिकाणीं असलेल्या घरट्यांतून राघूंचीं पिलें काढून व त्यांच्या माना मुरगळून त्यांना तो खालीं टाकून देऊं लागला! त्यांत ज्यांना उडण्याची शक्ति नव्हती अशीं कांहीं पिलें होतीं. कांहीं पिलांना उत्पन्न होऊन थोडकेच दिवस झाले होते. त्यामुळें तीं वृक्षाच्या फुलांप्रमाणें दिसत होतीं. कितीएकांना नुकतेच पंख फुटले होते त्यामुळें कमलाच्या नवीन पानाप्रमाणें तीं दिसत

होतीं. कांहीं पिलें थोडीं हिरवीं झाल्यामुळें तीं रुईच्या फळाप्रमाणें दिसत होतीं. कांहींकांच्या चोंची लाल झाल्या होत्या त्यामुळें त्या किंचित् फुललेल्या कमलाच्या कळ्याप्रमाणें दिसत होत्या. कांहीं पिलांच्या माना लट लट हालत होत्या, त्यामुळें असें करूं नको म्हणून त्या, त्या भिल्लाचें निराकरणच करीत आहेत काय ! असें दिसत होतें !

असा तो प्राणघातक व अपरिहार्य प्रसंग भलत्याच वेळीं येऊन ठेपला असें पाहून माझा बाप अगोदर जरनें कांपत होताच तो भयानें अधिकच कांपूं लागला, आणि मरणाच्या भयानें कावऱ्या बावऱ्या व आंसवांनीं भरलेल्या दृष्टीनें चोहींकडे पाहूं लागला. भयानें त्याची टाळू कोरडी पडली, काय करावें आणि काय न करावें, हें त्यास सुचेनासें झालें. माझ्या ममतेमुळें माझें रक्षण करण्याविषयीं तो व्याकुळ झाला आणि आतां दुसरा इलाज नाहीं असें समजून भयानें निर्बल झालेल्या आपल्या पंखांनीं मला झांकून व पोटाशीं घट्ट धरून बसला. इतक्यांत तो पापी सर्व फांद्यांवरून फिरत फिरत आमच्या घरट्या जवळ आला, आणि कृष्णसर्पाप्रमाणें भयंकर, रानडुकरांच्या चरबीनें भरलेला, आणि काळाच्या दंडाचें अनुकरण करणारा असा आपला डावा हात त्यानें आमच्या घरट्यांत घातला. त्यावेळीं माझ्या बापानें त्याच्या हातास चोंचीनें प्रहार केले, व मोठ्यानें ओरडून कलकलाटहि केला; तरी त्या अधमानें त्यास न सोडतां कोठ्याबाहेर काढून मारिलें. माझें शरीर फार लहान होतें व भयानें तें आकुंचित झालें होतें यामुळें म्हणा, किंवा माझ्या आयुष्याची दोरी बळकट होती यामुळें ह्मणा, मी बापाच्या पंखांत दडून बसलों होतों, तो त्याच्या दृष्टीस पडलों नाहीं ! त्या दुष्टानें माझ्या बापाची मान मुरगळून व खालीं डोकें करून त्यास वरून टाकून दिलें! बापाच्या दोन्ही पायांत डोकें घालून त्याच्या पोटाशीं चिकटून राहिलों होतों यामुळें मी त्याजबरोबर खालीं पडलों. माझें कांहीं पुण्य शिलक होतें, त्यामुळें वाऱ्याच्या झोंकानें गोळा झालेल्या वाळलेल्या पानांच्या ढिगावर पडल्यामुळें

मला धक्का पोंचला नाहीं. जोंपर्यंत तो दुष्ट खालीं उतरला नाहीं तोंपर्यंत आपला प्राण वांचविण्याचा उपाय करावा, असें मनांत येऊन मी त्या पानांच्या आडून आडून सरकत गेलों. माझ्या पंखांचा रंग त्या पाल्यासारखाच असल्यामुळें मी त्यास दिसलों नाहीं. प्रियपित्याची ती अवस्था दृष्टीस पडतांच प्राणत्याग करण्यासच तो प्रसंग योग्य होता, तरी बाल्यावस्था असल्यामुळें व माझ्या अंगीं तितका समज नसल्यामुळें मी भयानें घाबरून थोड थोड्या फुटलेल्या पंखांनीं खरडत खरडत जवळच एक तमालवृक्ष होता, त्याच्या बुंधांत जाऊन लपून बसलों! तेव्हां यमाच्या दाढेंतून सुटून दुसऱ्या पित्याच्या मांडीवरच येऊन बसलों असें मला वाटलें! तो तमालवृक्ष बलरामाच्या वस्त्राप्रमाणें नीलवर्ण होता, त्यामुळें विष्णूच्या कांतीस हंसतोच आहे काय! असा तो दिसत होता. त्याचीं पानें इतकीं नीलवर्ण होतीं कीं, तीं यमुनेच्या तरंगांनींच केलीं आहेत काय अशीं नीलवर्ण दिसत होतीं. विंध्याटवीचा हा केशपाशच आहे काय किंवा दिवसास देखील हा अंधकाराचा पुंजच उभा आहे काय! असा दिसत होता. त्या ठिकाणीं भर दोन प्रहरीं देखील सूर्यकिरणाचा शिराव होत नव्हता. पुढें लागलाच तो भिल्ल त्या झाडावरून खालीं उतरला, आणि चोहींकडे मरून पडलेलीं राघूचीं पिलें एके ठिकाणीं गोळा करून नंतर पानांचा मोठा द्रोण करून त्यानें त्यांत तीं सर्व पिलें घातलीं, आणि वेलींनीं त्यांस बळकट बांधून तो पुडा हातांत घेऊन ज्या दिशेकडे तो सेनापति गेला होता, तिकडे तो भिल्ल धावत धावत निघून गेला. त्यावेळीं मला जीविताची आशा वाटूं लागली. पितृमरणदुःखानें माझा जीव कोरडा पडला. उंचावरून खालीं पडल्यामुळें माझें अंग ठणकूं लागलें. भयानें सर्व अंग लटलट कांपतच होतें. मला शोष पडून इतकी तहान लागली होती कीं, तीमुळें माझा जीव जातो किंवा राहतो असें वाटलें. तो दुरात्मा आतां दूर गेला असेल असें समजून मान वर करून, भयानें घाबरलेल्या दृष्टीनें मी चोहीकडे पाहूं लागलों. गवताची काडी जरी हालली, तरी

तो दुष्ट फिरून आला कीं काय, असा मला क्षणोक्षणीं भास होऊं लागला. मग तसाच तेथून पाणी पिण्याकरितां सरोवरावर जावें म्हणून खरडत खरडत चाललों. मला पुरते पंख फुटले नसल्यामुळें व पायांनीं चालण्याची संवय नसल्यामुळें चालताना क्षणोक्षणीं तोंडघशीं पडूं लागलों. आणि एक्या अंगास झोकांडें जाऊं लागलें म्हणजे दुसऱ्या बाजूकडच्या पंखांनीं मी आपला तोल संभाळून धरूं लागलों! अभ्यास नसल्यामुळें जमिनीवर फरपटत चालण्याच्या श्रमानें माझा जीव फार घाबरा होऊं लागला. पदोपदीं तोंड वर करून मोठ्यानें श्वासोच्छ्वास टाकूं लागलों. तोंडांत, नाकांत व डोळ्यांत माती शिरून माझें सर्वांग मातीनें भरलें. तरी मी तसाच फरपटत फरपटत चाललो होतों. त्या वेळीं माझ्या मनांत आलें कीं, ह्या जगांत प्राण्याला किती जरी कष्ट सोसावे लागले तरी जीविताची आशा सुटत नाहीं! त्या अर्थी जीवापरती दुसरी प्रिय वस्तू कोणतीच नाहीं! माझा दयाळू प्रियपिता परलोकास गेला असतां मला कांहींच होत नाहीं! मी आपला खुशाल वाचलो आहे! तेव्हां पितृमरणाचें दुःख सहन करणाऱ्या, व उपकार करणाऱ्या पित्याची गरज न धरतां त्याच्या मागें वांचणाऱ्या मला निर्दयाला धिक्कार असो!! माझी माता मला सोडून गेली असतां ज्या माझ्या वृद्धपित्यानें आपला शोक आवरून अनेक उपायांनीं जन्मापासून माझें लालनपालन केलें. माझ्या पोषणाकरितां दुःसह श्रम केले, त्या पित्याचें लागलेंच मला विस्मरण पडावें ना? प्राणांस वांचण्याची आशा सुटत नसल्यामुळेंच ते उपकार करणाऱ्या पित्याच्या मागून अश्रूनहीं जात नाहींत! स्वजीविताची आशा प्राण्यास निर्दय करते, हेंच खरें! कारण, अशा वेळेस मला तहान लागून पाणी पिण्याची इच्छा वाटत आहे तेव्हां यास काय म्हणावें!! पितृमरणदुःखाला न जुमानतां मी तहान भागविण्याकरतां प्रयत्न करीत होतों, तेव्हां माझा निर्दयपणा किती म्हणून सांगावा! असो, पुढें पाणी पाहत चाललों तों सरोवर बरेंच लांब असावें असें वाटलें. कारण, जलदेवतांच्या भूषणांचें

अनुकरण करणारे असे राजहंसांचे शब्द अजून दूरच ऐकूं येत होते. सरोवर-संबंधी इतर पक्ष्यांचे शब्दहि तसेच अस्पष्ट ऐकू येत होते. प्रफुल्लित कमलांचा सुगंध दूरदूर पसरून गेल्यामुळें तेथें फारसा सुवास येत नव्हता. उन्ह कडकडीत पडले होते त्यामुळें त्यावेळची अवस्था काय सांगावी! भगवान् सूर्य आकाशाच्या मध्यावर येऊन तापत असल्यामुळे जसा काय तो ठिणग्यांचा वर्षावच करीत आहे! असे वाटत होतें. उन्हानें जमीन इतकी तापली होती कीं, पाय चट चट भाजत होते. तृषा तर मला अधिकच बाधा करूं लागली. थोडें देखील चालवेनासें झाले. जीविताशेमुळें एकदम जीव देण्याचेंहि माझ्या हातून झालें नाही! जीव तर घाबरा होऊं लागला, डोळ्यापुढे अंधारी आली आणि दुष्ट दैव एकदम मरण देईल तर बरें असेंहि वाटूं लागलें!

अशा प्रकारें मी चिंतन करीत चाललों होतों, इतक्यांत त्या सरोवराजवळच्या तपोवनांत जाबालि नांवाचे महातपस्वी राहत होते, त्यांचा पुत्र हारीत ऋषि आपल्या बरोबरीच्या ऋषिकुमारांसह त्या रस्त्यानें सरोवरांवर स्नान करण्याकरितां चालला होता. तो सनत्कुमाराप्रमाणें सर्व विद्यांत प्रवीण होता. ज्याच्याकडे पाहवत नव्हतें असें त्याच्या अंगावर तेज असल्यामुळे हा दुसरा सूर्यच आहे! किंवा याचे सर्व अवयव विजेचेच केले आहेत! किंवा, तापविलेल्या सुवर्णरसाचा याच्या अंगाला मुलामाच दिला आहे! असा तो तेजस्वी दिसत होता. कोवळ्या उन्हाच्या शोभेनें दिवस जसा सुशोभित दिसतो, तसा तो दिसत होता! किंवा खांडववन दहन करण्याकरितां बटुवेष धारण करणारा हा अग्निच आहे काय, असें वाटत होते! अनेक तीर्थांच्या स्नानांनीं पवित्र अशा जटा त्याच्या खांद्यावर लोंबत होत्या. त्याच्या उजव्या खांद्यावर स्फटिकमण्यांची लहान माळ अडकविलेली होती. ती जशी धर्माची मूर्तिमंत आज्ञाच आहे काय! अशी दिसत होती. त्यानें आपल्या कपाळावर भस्माचा त्रिपुंड्र लाविला होता. डाव्या हातांत स्फटिकाचा कमंडलु घेतला

होता. अंगावर कृष्णाजिन घेतलें होतें. त्याच्या डाव्या खांद्यावर कमलतंतूंनींच केलें आहे काय! असें शुभ्र यज्ञोपवीत लोंबत होतें. उजव्या हातांत पळसाचा दंड होता. त्याच्या शेवटास देवपूजेकरितां तोडलेल्या फुलांचा पुडा अडकविलेला होता. त्यानें आपल्या हातानें तृण व धान्यें खाऊं घालून वाढविलेला पाळीव मृग त्याच्या मागून चालला होता. वृक्षाप्रमाणें त्यानें वल्कल धारण केलें होतें. पर्वताप्रमाणें त्यानें [१]मेखला धारण केली होती. राहूप्रमाणें तो [२]सोमपान करणारा होता. अश्वत्थाम्याप्रमाणें तो सकृप होता. नक्षत्र गणाप्रमाणें [३]चित्रमृगकृत्तिकायुक्त होता. ग्रीष्मऋतूप्रमाणें [४]क्षयितदोष होता. वर्षाऋतूप्रमाणें [५]रज शांत करणारा होता. विष्णूप्रमाणें [६]नरकभय दूर करणारा होता. राजाप्रमाणें [७]मंत्रानें [८]विग्रहताप नाहींसा करणारा होता. तो [९]अबद्ध असून [१०]मोक्षार्थी, [११]सामयुक्त असून [१२]दंडयुक्त, व नेत्रद्वययुक्त असून [१३]त्यक्तवामलोचन असा होता!

साधूंची मनें कारणावांचूनहि दयार्द्र असतात. माझी तशी अवस्था त्या ऋषिकुमाराच्या दृष्टीस पडतांच त्याच्या अंतःकरणांत दया उत्पन्न झाली, आणि जवळ असलेल्या ऋषिकुमारास तो ह्मणाला, "अरे हें राघूचें पिलूं कांहीं कारणानें ह्या झाडावरून पडलेसें दिसतें. याला अजून पुरते पंख देखील फुटले नाहीत. कदाचित् हें ससाण्याच्या तोंडांतून पडलें असावें. याचें जीवित थोडें राहिलें आहे. यानें आपले डोळे मिटले आहेत. हें मोठमोठ्यानें श्वासोच्छ्वास सोडित आहे. तसेंच वारंवार तोंडघशी पडत

१ मध्यभाग (दरड), मौंजी (तृणरज्जु). २ वल्लीविशेष, चंद्र. ३ चित्रा, मृग व कृत्तिका नक्षत्रें, चित्रविचित्र मृगचर्म. ४ कमी केली आहे रात्र ज्यानें (ग्रीष्म), नष्ट केले आहेत दोष ज्यानें. ५ धूळ, रजोगुण. ६ दैत्य वि०, नरक. ७ मसलत, वेदमंत्र. ८ कलह, शरीर. ९ मोकळा, विरक्त. १० सुटण्याची इच्छा करणारा, मुक्ति इच्छिणारा. ११ सलोखा, सामवेद. १२ शिक्षा, पालाश दंड. १३ डावा डोळा, स्त्री.

आहे व चोंच वाशीत आहे. याला आपली मान सावरून धरण्याचें देखील अवसान नाहीं! तर इकडे ये अगोदर, आणि जोपर्यंत याच्यांत धुगधुगी आहे तोंपर्यंत याला उचलून पाण्याजवळ घेऊन चल." असें बोलून त्यानें त्याजकडून मला सरोवराच्या कांठी नेवविलें. सरोवराचे कांठी आल्यावर त्या हारितऋषीनें आपला दंडकमंडलु खालीं ठेविला. मग माझी हालचाल न पाहून तो फारच घाबरला आणि त्यानें मला आपल्या जवळ घेऊन त्या सरोवरांतील उदकबिंदु आपल्या बोटानें माझ्या तोंडांत सोडले व माझ्या अंगावरहि थोडें पाणी शिंपडलें! त्यामुळें मी थोडासा सावध झालो, असें पाहून त्यानें मला जवळच्या कमलिनीच्या थंड छायेंत ठेविलें आणि आपण स्नानादि क्रिया करण्यारिकतां गेला. यथाविधि स्नान झाल्यावर त्यानें अनेक प्राणायाम करून अघमर्षण केलें. नंतर कमलिनीच्या पानांचा द्रोण करून व त्यांत रक्तकमलें घालून त्यानें सूर्याला अर्घ्यप्रदान केलें. आणि तो सरोवराच्या बाहेर पडला. नंतर त्यानें धुतलेलीं पांढरीं शुभ्र वल्कलें धारण केलीं. तेणेंकरून चंद्रिकेनें जसा सध्याकाल शोभतो तसा तो दिसूं लागला! मग त्यानें आपल्या जटा झाडून कमलाच्या परागानें सुगंधित झालेल्या सरोवरांतील उदकानें आपला कमंडलु भरून घेतला, आणि मलाहि आपले जवळ घेऊन तो तपोवनाकडे हळू हळू चालला. इतर ऋषिकुमारहि स्नान करून त्याच्या मागोमाग चालले.

कांहीं अंतरावर गेल्यावर एक अतिरमणीय आश्रम माझ्या दृष्टीस पडला. त्या आश्रमाच्या सभोंवतीं दाट अरण्य होतें. त्या ठिकाणचीं फुलझाडें अनेक रंगाच्या फुलांनीं लगटलेलीं होतीं. ताल, तिलक, तमाल, हिंताल, बकुल, नारीकेल इत्यादि वृक्षांची त्या ठिकाणीं गर्दी होती. लोध्र, लवली, लवंग इत्यादि वृक्षाचे पल्लव जसे काय डोलतच आहेत असें दिसत होतें! आम्रवृक्षांस मोहोर आले होते व त्यावर भ्रमर गुंजारव करीत फिरत होते. कोकिलपक्षीहि मधुर शब्द करीत बसले होते. केतकीचीं झाडें

प्रफुल्लित झालीं होतीं. सुपारीच्या झाडांवरील लतांचे झोपाळे करून त्यांवर वनदेवता बसून अधर्म–विनाश–सूचक अशी पुष्पवृष्टिच करताहेत काय असें भासत होतें! त्या देवताची अंगे केवड्याच्या परागांनीं भरलेलीं आहेत असें भासत होतें. वाऱ्याच्या झुळके बरोबर शुभ्र पुष्पें गळून पडत असल्यामुळें जशी काय नक्षत्रवृष्टिच होत आहे, असें दिसत होतें! त्या अरण्याशेजारींच दंडकारण्य आहे. त्या ठिकाणीं हरिणाचे कळप निर्भयपणे फिरत होते. स्थल-कमलें प्रफुल्लित झाली होतीं. दंडकारण्यांत भगवान दाशरथी रामचंद्र राहिले होते. त्यावेळीं त्यांनीं आपल्या धनुष्याच्या टोकानें कंदमूळें उकरलीं होतीं. त्यामुळें जागजागीं खळगे पडलेले दिसत होते! तपोवनांतील या आश्रमाच्या सभोवती जिकडे तिकडे मुनिजन दिसत होते. त्यांच्या शिष्यां-पैकीं कोणी समिधा, कोणी दर्भ, कोणी फुलें, व कोणी मृत्तिका, घेऊन आश्रमांकडे येत होते. कोणी वेदशास्त्राचे पाठ ह्मणत बसले होते. त्यांचा एकसारखा घोष चालला होता. कमंडलु भरतांना त्यांचे मधुर शब्द होत होते, त्यांस मेघध्वनि समजून मयूर नृत्य करीत होते. आश्रमांत जागजागीं होम चालले होते व त्याचे धूर आकाशापर्यंत नीट वर चालले होते, तेण-करून हवनानें अग्नि संतुष्ट होऊन मुनिजनास स्वर्गास नेण्याकरितां धूमाच्या मिषानें हे जिनेच बांधित आहे काय, असें भासत होतें! त्या आश्रमाजवळ मोठाल्या पुष्करिणी होत्या. त्यांतील उदक ऋषिजनांच्या संपर्कानेच काय फारच निर्मल दिसत होतें! पुष्करिणीच्या तरंगांत सूर्याचीं प्रतिबिंबें हालत असल्यामुळें आकाशांतील सप्तर्षि देखील या ठिकाणीं स्नान करण्याकरितांच येतात काय, असें भासत होतें! त्या विहिरींतील शुभ्र कमलें प्रफुल्लित झाल्यामुळें हा ग्रहगणच स्नानाकरितां उतरला आहे काय? असें वाटत होतें. त्या ठिकाणच्या लतांचे शेंडे वायूच्या योगानें लवत असल्यामुळें त्या आश्रमास ते नमनच करीत आहेत काय! असें दिसत होतें. वृक्षांवरील फुलें पडत असल्यामुळें ते वृक्ष ऋषिजनांचें पूजनच करीत आहेत काय!

असें भासत होतें. आश्रमांच्या अंगणांत सावे वाळत घातले होते. कांहीं ठिकाणीं आवळे, हरपररेवड्या, लवंगा, बोरें, केळीं, आमसोलें, आंबोशी व तालफळें यांचा संग्रह केला होता. जिकडे तिकडे ऋषिकुमारांच्या अध्ययनाचा घोष ऐकूं येत होता. होमकाळीं नेहमीं वषट्कारशब्दांचा उच्चार होत असल्यामुळें तेथील राघू देखील त्यांचा वारंवार उच्चार करीत होते! वेदमंत्र नेहमीं ऐकू येत असल्यामुळें तेथील सारिका देखील वेदपठण करीत होत्या! रानांतील पक्षी ऋषींनीं वैश्वदेवाच्या शेवटीं टाकलेले काकबळी भक्षण करीत होते. हरिणी आपल्या पल्लवासारख्या जिभांनीं मुनिबालकांस चाटीत बसल्या होत्या. होमकालीं अग्नीत टाकलेल्या समिधा, घृत, इत्यादि पदार्थांचे चट् चट् व तड् तड् असे शब्द होत होते. रक्तचंदनाने काढलेल्या सूर्यप्रतिमेवर कण्हेरीचीं फुले वाहिली होती. मुनिजनांच्या भोजनाच्या जागीं भस्माच्या रांगोळ्या घातल्या होत्या. सवईचे वानर अंध व वृद्ध ऋषींच्या काठ्या हातांत धरून त्यांस पाहिजे तिकडे नेत व आणित होते! हत्तींच्या छाव्यांनीं अर्धी खाऊन टाकलेली मृणाले जागजागीं पडली होतीं. तीं जशीं कांहीं सरस्वतीचा वास तेथें असल्यामुळे तिच्या हातांतलीं ही भूषणेच पडली आहेत, असे दिसत होते! हरणे आपल्या शिंगांनीं ऋषींकरितां रानांतील कंदमूले उकरीत बसलीं होतीं! हत्ती आपापल्या सोंडेत पाणी आणून वृक्षांचीं आळीं भरीत होते! रानडुकरांच्या दाढांत कमलांचे कंद अडकले होते, त्यांस ऋषिकुमार काढीत होते! मयूर आपल्या पंखांनी वारा घालून होमकुंडांतील अग्नि पेटवीत होते! अग्नींत. हवन केलेल्या चरुपुरोडाशांचा जिकडे तिकडे सुगंध सुटला होता. अतिथि, देव आणि पितर यांचें पूजन सुरू होते. कांहीं ठिकाणीं देवतांचे पूजन चाललें होतें. कोठें यज्ञादि विधींविषयीं ‘ भवति न भवति ’ चालू होती! कोणी धर्मशास्त्रांचे अवलोकन करीत होते. अनेक शास्त्रांचे पाठ चाललेले होते. कोणी शास्त्रांतील विषय विचारीत होते. कोणी पर्णशाला बांधीत

होते. कोणी अंगण सारवीत होते. कोणी आश्रम झाडीत होते. कोणी ध्यान करीत बसले होते. कोणी मंत्रसाधन करीत होते. कोणी योगाभ्यास करीत होते. कोणी देवतांना बळि अर्पण करीत होते. कोणी मुंजतृणाचें कटिसूत्र करीत होते. कोणी वल्कलें धूत होते. कोणी समिधा नीट करून ठेवीत होते. कोणी कृष्णाजिनें साफ करीत होते. कोणी तृणधान्यांचा संग्रह करीत होते. कोणी कमलाक्षांच्या व रुद्राक्षांच्या माला करीत होते. कोणी त्रिपुंड्र लावीत होते. कोणी कमंडलु भरीत होते. याप्रमाणे त्या ठिकाणी मुनिजनाचे अनेक व्यापार चालले होते. आश्रमाजवळच हरणें व गाई स्वच्छंदपणानें चरत होत्या. कलिकालाचा व अनृताचा तेथें संपर्कहि नव्हता. सांख्य शास्त्राप्रमाणें [1]कपिलाधिष्ठित, उदयनाप्रमाणें [2]वत्सकुलास आनंद देणारा, [3]मातंगाश्रित असून पवित्र; धूमकेतूंचा संचार असून निरुपद्रव, [4]द्विजपति—मंडळानें सुशोभित असून वृक्षांधकारानें युक्त. असा तो ब्रह्मलोकासारखा आश्रम माझ्या दृष्टीस पडला !

त्या ठिकाणी होमधूमांत मात्र मलिनता होती, आचरणांत नव्हती ! शुकांच्या मुखांवर मात्र राग (लाली) होता, दुसऱ्या कोणाला राग (विपयाभिलाप) नव्हता ! कदलीच्या पर्णांत मात्र चंचलता होती, कोणाच्या मनांत नव्हती ! कमंडलूंचें मात्र कंठग्रहण होत होतें. दुसरे कोणाचें (कंठग्रहण) होत नव्हतें ! मयूरांचे ठिकाणी मात्र पक्षपात (पिसारा गळणें) होता, एरव्ही कोठें पक्षपात (पक्षाभिमान) नव्हता ! प्रदक्षिणाकालीं मात्र भ्रांति (भ्रमण) होती. शास्त्रांत ती नव्हती ! स्वर्गलोकच्या कथाप्रसंगीं मात्र [1]वसुवर्णन होतें, एरव्हीं वसुवर्णन (द्रव्याचें वर्णन) होत नव्हते ! रुद्राक्षांची मात्र गणना होती. देहांची गणना (काळजी)

१ कपिलऋषि, गाई. २ वत्सराजा, वासरें. ३ चांडाळ, हत्ती. ४ ब्राह्मण, चंद्र.

कोणास नव्हती! रामायणाचे योगानें रामावर (दाशरथी) मात्र आसक्ती होती, यौवनाचे योगानें रामांवर (स्त्रियांवर) ती नव्हती! भारतकथेंत मात्र शकुनिवध होता, एरव्हीं शकुनि-(पक्षि)वध नव्हता. हरिणांना मात्र गीतव्यसन, मयूरांना मात्र नृत्यव्यसन, वानरांना मात्र श्रीफला-(नारळ)भिलाप होता, मुनिजनांनां श्रीफला-(लक्ष्मी)चा अभिलाप नव्हता! वृक्षांच्या मूलांस मात्र अधोगति होती, इतरांस अधोगति (नरक) नव्हती!

अशा त्या आश्रमाच्या मध्यभागीं एक सुंदर अशोकवृक्ष होता. त्याचे पल्लव आलित्यासारखे लाल होते. त्याच्या फांद्यांस ऋषींनीं कृष्णाजिनें व उदकानें भरलेले कमंडलु अडकविले होते. त्याच्या मुळाशीं ऋषिकन्यांनीं हळद वगैरे मंगलद्रव्यांनीं स्वस्तिकादिक काढलीं होतीं. त्या वृक्षाच्या आळ्यांतील पाणी हरिणांचीं पाडसें स्वच्छंदपणानें पीत होती. मुनिबालकांनीं खेळण्याकरितां दर्भाच्या व झाडांच्या सालींच्या दोऱ्या झाडांस बांधल्या होत्या. त्या वृक्षांच्या खालची जागा गाईच्या हिरव्यागार शेणानें सारविली होती व तेथें देवपूजेकरितां पुष्पें वाहिलीं होतीं, तेणेंकरून फारच शोभा दिसत होती.

तो वृक्ष फार मोठा नसून वाटोळा गरगरीत होता. त्याच्या खालीं भगवान् जाबालिऋषि बसले होते. ते माझ्या दृष्टीस पडले. सप्तसमुद्रांनीं जसें भूमंडळ, कुलपर्वतांनीं जसा मेरुपर्वत, अनेक होमकुंडांनीं जशी यज्ञदेवता, द्वादशसूर्यांनीं जसा प्रलयकाळ; तसा तो तेजस्वी महर्षि ऋषिमंडळानें वेष्टित असल्यामुळें दिसत होता! त्या महर्षींचा देह जरेनें शुभ्र झाला होता. डोकें पांढरें दिसत होतें. शरिरास थोडा कंप होता त्यामुळें महिर्षींच्या शापभयानें ती जरा थरथर कांपतच आहे काय! व लाडक्या बायकोप्रमाणें तिनें केश-

१ अष्टवसु [देवविशेष] द्रव्य.

ग्रहणच केलें आहे काय! किंवा तपस्विनीप्रमाणें तिनेंहि शुभ्र भस्मच धारण केलें आहे काय! असें भासत होतें! महर्षीच्या मस्तकावरील शुभ्र जटा लांब लांब लोंबत होत्या, त्यामुळे तपश्चर्येच्या योगानें सर्वऋषिजनांस जिंकल्यामुळें ह्या धर्मपताकाच उभारिल्या आहेत काय! किंवा स्वर्गास चढून जाण्याकरितां ह्या पुण्यरज्जूच संपादन केल्या आहेत काय! अथवा तपोरूप पुरातन वृक्षाच्या ह्या मंजुऱ्याच गोळा केल्या आहेत काय! अशा त्या ऋषीच्या जटा दिसत होत्या. महर्षीनें आपल्या कपाळावर भस्माचा त्रिपुंड्र लावला होता, त्यामुळें गंगेचे तीन प्रवाह ज्यावरून चालले आहेत. अशा हिमालयाच्या शिलातलाप्रमाणें ते दिसत होतें! चंद्रकलेसारख्या त्याच्या कपाळावरच्या जटा भुवयांवर लोंबत होत्या. व भुवया डोळ्यांवर लोंबत होत्या. महर्षीच्या मुखावाटे वेदपठण चाललें असल्यामुळें, त्यांच्या स्वच्छ दंतांचे किरण झळकत होते; ते सत्याचे अंकूरच आहेत काय! कां स्वच्छ इंद्रियवृत्तिच आहेत! कां विद्यागुणच आहेत, कां करुणरसाचे पाझरच आहेत, असें भासत होतें! आणि त्यामुळें मुखावाटे गंगाप्रवाह सोडून देणाऱ्या जन्हुराजासारखा तो दिसत होता. सोमवल्लीचा रस प्राशन केल्यामुळें त्याच्या सुगंधानें महर्षीच्या तोंडापुढें भ्रमर येत असल्यामुळें हीं मूर्तिमंत शापाक्षरेंच ऋषीच्या पुढें हात जोडून उभी आहेत काय! असें वाटत होतें. मुनीची मूर्ति कृश होती, गाल बसके होते, नाक उंच होतें, डोळ्यांतील बाहुल्या वक्र दिसत होत्या, पापण्यांचे केस झडल्यामुळें त्या विरळ दिसत होत्या. कानांवरील केसांनीं (कानांचीं) भोकें झांकून गेलीं होतीं. त्याच्या हनवटीवरील केस (दाढी) नाभीपर्यंत लोंबत होते. त्याच्या अंगावर स्पष्ट शिरा दिसत होत्या, त्या इंद्रियरूप चपल अश्वास बांधण्याकरितां ह्या दोऱ्याच ठेविल्या आहेत काय! किंवा महर्षिरूप कल्पवृक्षावर ह्या वल्लीच पसरल्या आहेत काय! असें वाटत होतें. त्याच्या खांद्यावर शुभ्र यज्ञोपवीत लोंबत होतें. त्याच्या उजव्या हातांत स्वच्छ स्फटिकमण्यांची माळ होती व जप करतांना तींतील मणि

वासनारूपलतेस दावानल, क्रोधसर्पाचा महामंत्र, मोहांधकारास सूर्य, नरकद्वाराचा अडसर, सदाचाराचें गृह, मंगलाचें स्थान, सन्मार्गाचा दर्शक, कलीचा शत्रु, तपोधनाचें भांडार, सत्याचा सखा, पुण्याचा उगम, असा तो महर्षि दिसत होता.

ह्या ऋषीच्या प्रभावानें हे अरण्य कसें निर्वैर दिसते आहे! तेव्हां केवढा हा थोर पुरुषांचा महिमा आहे! या ठिकाणीं पहा, कसे एकमेकांचे हाडवैरी असून पशु आणि पक्षी वैर सोडून शांतपणानें सुखानुभव घेत आहेत! प्रफुल्लित कमलवनाचे अनुकरण करणाऱ्या शेकडो सुंदर डोळ्यांनीं सुशोभित दिसणाऱ्या अशा मयूरांच्या पिसाऱ्यांत हा सर्प, नवीन फुटलेल्या गवतांत रहावें त्याप्रमाणें, खुशाल राहतो आहे! सिंहबालकाशीं मिळून मिसळून वागणारा असा हरिणबालक, आपल्या आईला सोडून ज्याच्यांतून दूध गळत आहे असा सिंहिणीचा स्तन निर्भयपणें पीत आहे! हे हत्तीचे छावे कमलतंतूंची शंका उत्पन्न करणाऱ्या अशा सिंहाच्या मानेवरील जटा खुशाल ओढीत आहेत, व तेणेंकरून सिंह सुखावल्यासारखे दिसत आहेत! हे वानर कसे आपला स्वाभाविक चपलपणा सोडून स्नान केलेल्या ऋषिकुमारांस फळें आणून देत आहेत! मदोदकाचें प्राशन करीत भ्रमराचे समुदाय मस्तकावर बसले आहेत, तरी सदयपणानें हत्ती आपल्या कर्णांनीं त्यांचें निवारण करीत नाहींत! फार काय सांगावें? जे रात्रंदिवस अग्निहोत्राच्या धुरांनीं अंगावर कृष्णाजिनें घेतल्यासारखे दिसत आहेत, व ज्यांनीं वल्कलें धारणकेलीं आहेत, परोपकारार्थ ज्यांनीं कंदमूलफळांचा संग्रह केला आहे, असे हे अचेतन वृक्ष देखील ह्या महर्षीच्या सान्निध्यानें तपस्वी बनले आहेत! मग सचेतन असे झाले आहेत यांत आश्चर्य तें कोणतें?

अशा प्रकारें अनेक विचार माझ्या मनांत चालले होते तों हारितऋषीनें मला त्याच अशोकवृक्षाच्या छायेंत एक्या बाजूस नेऊन ठेविलें, आणि आपल्या पित्यानें वंदन करून तो त्याजवळ दर्भासन मांडलें

होतें त्यावर जाऊन बसला. मला पाहून त्या सर्व ऋषींनीं, " हा शुकबालक कोठून आणला ?" असें हारितऋषीस विचारिलें. तो म्हणाला, " मी स्नान करण्याकरितां चाललो होतों तों वाटेंत हा सरोवराजवळच्या एका झाडावरच्या घरट्यांतून खालीं पडला होता. हा उन्हानें फारच घाबरा झाला होता. उंचावरून पडल्यामुळें हा अगदीं मरावयास टेकला होता. आम्हासारख्यांस तो वृक्ष चढतां येण्यासारखा नसल्यामुळे यास पुन्हा झाडावरच्या घरट्यांत ठेवतां येईना. तेव्हां मला याची दया येऊन मी ह्यास येथे आणिलें आहे. तर यास चांगले पंख फुटून आकाशांत उडण्याची शक्ति येईपर्यंत यास आपल्या आश्रमांतील एखाद्या झाडाच्या घरट्यांत ठेवून देऊं, आणि तृणधान्यांचे कण व फळें याला खावयास देऊन वाढवूं. कोणीकडून तरी हा वांचो म्हणजे झालें. अनाथाचे पालन करणें, हा आपल्या सारख्यांचा धर्मच आहे. याला पंख फुटून हा आकाशांत हिंडूं फिरूं लागण्यासारखा झाला म्हणजे मग पाहिजे तिकडे जावो, किंवा आपली संवय झाल्यामुळें पाहिजे तर येथें राहो." या प्रकारचें भाषण ऐकून भगवान जाबालि मान वळवून मजकडे कौतुकानें पाहूं लागला. तेव्हां तो आपल्या पुण्यजलांनी मला धुऊन निर्मळच करीत आहे काय ! असें वाटलें. बराच वेळ शांत दृष्टीनें मजकडे पाहिल्यावर क्षण पटल्यासारखें करून " हा आपल्या दुर्वर्तनाचें फळ भोगीत आहे !" असें तो म्हणाला. भगवान जाबालि. हा भूत, भविष्य, वर्तमान जाणणारा आपल्या तपश्चर्येच्या सामर्थ्यानें समोर असल्याप्रमाणें सर्व जगांतील व्यवहार जाणणारा असा होता. यामुळें त्याचें भाषण ऐकतांच त्याचें सामर्थ्य जाणणारी ती ऋषिमंडळी चकित होऊन विचारूं लागली, " भगवान या शुकानें पूर्वजन्मीं असें कोणतें दुष्कर्म केलें होतें ! हा कोण होता ? पक्षी जातींत हा कसा जन्मला ? व याचें नांव काय ? इत्यादि सविस्तर वर्तमान ऐकण्याविषयीं आह्माला मोठें कौतुक वाटत आहे, याकरितां कृपा करून सर्व सांगून आमची इच्छा पूर्ण करावी. सर्व आश्चर्यकारक गोष्टी आपण जाणतच आहां."

याप्रमाणें त्या ऋषिमंडळानें त्या महर्षीची विनंति केल्यावर तो ह्मणाला; "हें आश्चर्यकारक वर्तमान फार मोठें आहे, आतां दिवस फार थोडा राहिला आहे, माझी स्नानाची वेळ झाली; तुमची देखील देवपूजा करण्याची वेळ झाली, तर उठा आतां, आणि आपापलीं नित्यकर्में करा. फलाहार झाल्यावर हा कोण होता, यानें पूर्वजन्मीं काय केलें व हा ह्या जन्मास कसा आला; हें सर्व मी तुम्हांस पहिल्यापासून सांगेन. ह्या शुकबालकासहि खाण्यापिण्यास घालून याची ग्लान दूर करावी. मी याचें वर्तमान सांगूं लागलों ह्मणजे एखादा जागा झाला म्हणजे, जशा त्याला स्वप्नांतल्या गोष्टी आठवतात, त्या प्रमाणें याला सर्व गोष्टींचें स्मरण होईल." असें बोलत तो महर्षि त्या ऋषिमंडळीसह स्नानादिकर्में करण्यास उठून गेला.

त्या समयीं सूर्यास्त होण्याची वेळ जवळ आली होती, सर्व ऋषिमंडळींनीं स्नानें करून रक्तचंदनमिश्रित उदकाचीं सूर्यास अर्घ्यें दिलीं, त्यामुळेंच सूर्य आरक्तवर्ण दिसूं लागला काय! असें दिसलें. सर्व ऋषि वर दृष्टि करून सूर्याचें ध्यान करीत उभे राहिले. त्यामुळें ते आपल्या नेत्रांनीं सूर्यतेज ग्रहण करीत असत्यामुळेंच ते कमी कमी होत चाललें आहे काय असें वाटलें आकाशांत आतां सप्तर्षि येणार तेव्हां त्यांस आपला पादस्पर्श होऊं नये[1] ह्मणूनच सूर्यानें आपले पाद (किरण) आवरून घेतलेसें भासलें! पश्चिम समुद्राकडे तांबडें लाल सूर्यबिंब दिसूं लागलें. तेव्हां महासागरांत निद्रा करणाऱ्या विष्णूच्या नाभिकमलाचें हें प्रतिबिंबच आहे काय असें भासलें! त्यावेळीं सूर्यकिरण पक्ष्यासारखे पृथ्वीतल व कमलवनें सोडून झाडांच्या व पर्वताच्या शिखरावर जाऊन बसले! आश्रमांतील वृक्षांवर थोडी थोडी लाल उन्हें दिसत होतीं, त्यामुळें ही ऋषींनीं आपलीं वल्कलेंच झाडांवर वाळत घातलीं आहेत काय! असें दिसत होतें. सूर्यास्त झाल्यावर संध्याकाळची

1 पाय, किरण.

लाली चोहीकडे पसरली होती, ती जणू काय पश्चिम समुद्राच्या तीरावर उगवलेल्या पोवळ्यांची वेलच पसरली आहे ! असें दिसत होतें.

अशा वेळेस त्या आश्रमांत कांहीं ऋषि ध्यान करीत बसले होते, कोणी होमाकरितां गाईचें दूध काढीत होते, कोणी होमशाळेंत दर्भ पसरीत होते. ऋषींच्या मुली देवपूजेची साहित्यें तयार करीत होत्या. अशा प्रकारचीं अनेक कर्में त्या ठिकाणीं चालली होतीं. विलास करून आल्यामुळे [1]रक्ततारका झालेली संध्या तपोवनांतील कपिला गाईप्रमाणें दिसूं लागली ! आपला पति सूर्य गेल्यामुळे विरक्त होऊन कमलिनींनीं कमलगुच्छरूप कमंडलुच धारण केले आहेत, व हंसपंक्तिरूप शुभ्र वस्त्रेंच धारण केलीं आहेत, आणि भ्रमर पंक्तिरूप रुद्राक्षमालाच घेतल्या आहेत काय ! असें वाटत होतें. सूर्यानें आकाशांतून पश्चिम समुद्रांत उडी टाकल्यामुळे हे जलबिंदूच उडाले आहेत काय, किंवा देवांगनांनीं संध्याकाळीं पूजन केल्यामुळे हीं पुष्पेंच वाहिलीं आहेत काय अशीं नक्षत्रें आकाशांत दिसूं लागलीं ! पुढें ऋषींनीं अर्घ्य सोडल्यामुळेंच संध्याकाळची सर्व लाली धुवून गेली असें दिसलें ! सद्वासरलक्ष्मीचा नाश झाल्यामुळेंच दुःखित झालेल्या रात्रीनें अंधकाररूप कृष्णाजिनच धारण केलें आहे काय असें भासलें ! मुनिजनांच्या हृदयावांचून अंधकारानें जिकडे तिकडे काळोखी आणिली. आपल्या [2]मित्राचा अस्त झाला असें समजतांच विरक्त होऊन शुभ्र व धौत वस्त्र परिधान करून तारकास्त्रियांसहवर्तमान चंद्र ज्या ठिकाणीं सप्तर्षींचें मंडळ वास करीत आहे, व जो अरुंधतीच्या संचारानें पवित्र झाला आहे, अशा आकाशरूप आश्रमांत रहावयास आला ! चंद्रशेखर शिवाच्या मस्तकापासून शुभ्रगंगा भूतलावर पडून जशी वाहते, त्याप्रमाणें चंद्रभूषित अशा आकाशापासून पृथ्वीतलावर चंद्रिका पडून चोहीकडे शुभ्र दिसूं लागते ! शुभ्र कमलांनीं सुशोभितच काय अशा चंद्ररूप सरोवरांत

१ नक्षत्र, डोळ्यांतील बाहुल्या. २ सूर्य, मित्र.

जलप्राशनाकरितां उतरलेला हरिण अमृतकर्दमांत रुतूनच राहिलासे भासलें! अंधकाररूपमेघ दूर गेल्यामुळें हंसाप्रमाणें चंद्रकिरणांनीं प्रफुल्लित-कमलांनीं युक्त अशीं सरोवरें व्यापिलीं! चंद्र जसजसा वर येत चालला तसतसें सर्व जग शुभ्र दिसूं लागलें. वायु सुगंध घेऊन मंद मंद वाहूं लागला. आश्रमांतील मृग सुखकारक हवेनें सुखावल्यासारखे होऊन व झोंपेनें आळसलेले होऊन डोळे मिटून रवंथ करीत बसले.

सुमारें चार घटका रात्र झाली. माझें खाणें पिणें आटोपलें. तेव्हां हारीतऋषि मला घेऊन आपला पिता बसला होता त्या ठिकाणीं गेला. त्याच्या बरोबर सर्व ऋषिहि त्या ठिकाणीं आले. त्यावेळीं स्वच्छ चांदणे पडल्यामुळें तें स्थान फारच रमणीय दिसत होतें. जा-बालिऋषि वेतानें विणलेल्या आसनावर स्वस्थ बसला होता. जालपाद नावाचा शिष्य त्याचे जवळ उभा होता, व तो ताडपत्रानें त्यास वारा घालीत होता. नंतर हारीत आपल्या पित्यास ह्मणाला, "ह्या शुकबालकाचें आश्चर्यकारक वर्तमान ऐकण्याविषयीं अत्यंत उत्कंठित झालेली ही सर्व ऋषिमंडळी येथे मंडलाकार येऊन बसली आहे. ह्या शुकबालकाहि खाऊं पिऊं घालून श्रमरहित केला आहे. याकरितां ह्या पूर्वजन्मीं कोण होता? यानें काय केलें? व पुढें याचें काय होणार? हे कृपा करून सांगावें." असें (आपल्या) पुत्राचें भाषण ऐकून जाबालिऋषि मजकडे पाहून व ती सर्व ऋषिमंडळी कथाभाग ऐकण्याविषयीं उत्कंठित झाली आहे असें पाहून 'तुम्हां सर्वांस जर मोठें कौतुक वाटत आहे तर सांगतो, ऐका.' असें म्हणून तो सांगूं लागला:- अवंतीदेशांत उज्जयिनी नांवाची एक नगरी आहे. सर्वत्रैलोक्यांत अशी दुसरी नगरी नाहीं, इतकी ती उत्तम आहे. तिच्या सभोंवतीं मोठा खंदक आहे. त्रिभुवनाची उत्पत्ति, स्थिति आणि नाश करणाऱ्या महाकालनामक शंकरानें आपल्याला रहाण्याकरितां ही दुसरी पृथ्वीच निर्माण केली आहे काय! असें समजून तिच्या सभोंवती हा

गंभीर समुद्रच पसरला आहे काय असा त्या ठिकाणीं खंदक दिसत आहे! भगवान् महाकाल येथे वास करीत असल्यामुळें त्याच्या सेवेकरितां उंच उंच शिखरांनीं विराजित असा कैलासपर्वतच येऊन तेथे राहिला आहे काय! असा त्या नगरीभोंवतीं कोट दिसतो आहे. त्या नगरीत मोठमोठे बाजार भरत असतात. त्यांत शंख, मोत्यें, पोंवळीं, पाचू इत्यादि रत्नांचे ढिगाशींढीग लागलेले असतात. तेथील विस्तीर्ण बाजार दृष्टीस पडले म्हणजे अगस्त्यऋषीनें जलप्राशन केल्यामुळें कोरडे पडलेले हे समुद्रच आहेत काय असें वाटतें! त्या नगरींत पुष्कळ चित्रशाळा आहेत. त्यांत देव, दैत्य, सिद्ध, गंधर्व, व विद्याधर यांचीं हुबेहूब चित्रें काढलेलीं आहेत, त्यामुळे ह्या नगरींत नेहमीं महोत्सव चालू असतो, तो पहाण्याकरितां स्वर्गांतूनच हे सर्व आले आहेत काय! असें वाटतें. तेथील देवालयांचे कळस सुवर्णाचे आहेत, व त्यांवर शुभ्रध्वज उभारलेले असून ते वायूच्या योगानें हालत असल्यामुळे ज्यावर गंगेचे प्रवाह चालले आहेत, अशीं हीं हिमालयाचीं शिखरेंच आहेत काय! असें भासतें. बगीच्यांत विहिरीजवळ चुनगचीं ओटे बांधलेले असून त्यांजवळ राहाटगाडगी चालत असल्यामुळे झाडांच्या मुळाशीं पाणी खेळत असतें, त्यामुळे त्या नगरीच्या बाहेरचे प्रदेश सुशोभित दिसतात. घरोघरीहि लहान लहान बगीचे आहेत, व त्यांवर भ्रमरांचे गुंजारव चालू असतात, पुष्पांतील सुगंध घेऊन वारा वाहत असतो. घंटांनीं व मत्स्यचिन्हांनीं युक्त अशा पताका उभारलेल्या असून त्या वाऱ्यानें फडफड उडत असतात, त्यामुळे मकरध्वज जो मदन त्याच्या सन्मानाकरितांच ह्या पताका उभारल्या आहेत काय असें दिसतें! त्या ठिकाणच्या जलमंदिरात गानकाळीं मेघगर्जनेप्रमाणें मृदंग वाजत असल्यामुळें, पर्जन्याप्रमाणें कारंजांचे फवारे उडत असल्यामुळें, आणि फवाऱ्यांत सूर्यकिरण इंद्रधनुष्याप्रमाणें अनेक रंगीं दिसत असल्यामुळें पर्जन्यकालचा भास होऊन मोर आपले पिसारे पसरून शब्द करीत असतात!

तेथील सरोवरें हजारो कमलांनीं सुशोभित असल्यामुळें सहस्रनेत्र इंद्र जसा दिसतो तशीं तीं दिसतात ! उदकावरील फेसाप्रमाणें शुभ्र अशीं ठिक-ठिकाणीं मंदिरें असून तीं चोहींकडून केळीच्या सळयांनीं शोभायमान दिसतात. त्या उज्जयनीनगरीस ठेपूनच शिप्रानदी वाहते. तिच्या प्रवाहांत उंच उंच लाटा उसळतात, तेणेकरून महाकालाच्या मस्तकावर बसलेल्या गंगेस पाहून ईर्षेने तरंगरूप भुवया वांकड्या करून आकाशपर्यंत ती उसळतेच आहे काय असें दिसतें ! त्या ठिकाणचे लोक मैनाकाप्रमाणे [1]पक्षपातरहित गंगेप्रमाणे [2]सुवर्णपद्मयुक्त, शूर असून नम्र, मधुर भाषण करणारे असून सत्यप्रिय, [3]परलोकाचें भय बाळगणारे असून [4]परलोकाचे भय न बाळगणारे, वसंत वायूप्रमाणे [5]दक्षिण, हिमालयाप्रमाणें [6]अंतःसरल, लक्ष्मणाप्रमाणे [7]रामासक्त, शत्रुघ्नाप्रमाणें [8]भरतयुक्त, दिवसाप्रमाणे सन्मित्र[9]विराजित, सांख्यशास्त्राप्रमाणे *प्रधानपुरुष गुणयुक्त असे होते. तशी ती नगरी गरुडाप्रमाणे [10]अच्युतस्थिति, गौरीप्रमाणें सिंहासनयुक्त, [11]अनुरक्तवर्ण असून [12]सुधाधवल, मुक्तालंकृत असून [13]विहारभूमि अशी होती. त्या ठिकाणीं वाड्यावरच्या उंच उंच मंदिरांत बसून गायन करणाऱ्या स्त्रियांच्या गायनास मोहित होऊन सूर्याच्या रथाचे घोडे त्यांची ओढ घेताहेतसें दिसतें, व सूर्य दररोज महाकालेश्वरास नमस्कार करतोसें वाटतें. त्या नगरींतल्या माणकांच्या फरसबंदीवर सूर्याची किरणे पडली म्हणजे तीं मध्याकाळच्या लालीप्रमाणे दिसतात ! तीं पाचूच्या ओट्या-वर पडतात तेव्हां कमलिनीशीं संगत झाल्यासारखी दिसतात ! कृष्णागरुधूपावर

---

१ मैनाकपर्वतास पंख आहेत असे मानले आहे. २ चांगल्या वर्णाचा कमले, सुवर्णनिधि. ३ स्वर्ग, ४ शत्रु. ५ दक्षिणेकडून वाहणारे, उदार ६ सरळस्वभावाचे, देवदारुयुक्त. ७ रामचंद्र, स्त्रिया. ८ (पक्षी). नाट्याचार्य ९ मित्र, सूर्य. १० विष्णु, भ्रष्ट न होणारी, ११ लालवर्ण, प्रेमानेयुक्त असे वर्ण=ब्राम्हणादिक १२ चुना १३ मुक्ताहाररहित, क्रीडाभुवन.

* प्रकृति, ईश्वर; सत्व, रज, तमोगुण.

पडतात तेव्हां अंधकाराचा नाश करण्याकरितां झटत आहेत असें दिसतें! मौक्तिक-हारांवर पडल्यामुळें नक्षत्रमंडळाचा पराभव करीत आहेत काय! सुंदर स्त्रियांच्या मुखावर पडल्यामुळें प्रफुल्लितकमलांचें चुंबनच करीत आहेत काय! स्फटिकांच्या भिंतीवर पडल्यामुळें चंद्रिकेशीं संलग्न झाले आहेत काय! शुभ्रपताकांवर पडल्यामुळें भागीरथीच्या तरंगांत पोहतच आहेत काय! सूर्यकांतमण्यांवर पडल्यामुळें जसे काय त्यांस पल्लवयुक्तच करीत आहेत काय! इंद्रनीळमण्यांच्या खिडक्यांत शिरल्यामुळें राहूच्या मुखांतच शिरले आहेत काय! असे दिसतात. त्या नगरीत नेहमीं प्रकाश असल्यामुळें चक्रवाकपक्ष्यांस अंधकारामुळें होणारा विरहताप होत नाहीं! त्या ठिकाणी स्त्रियांच्या भूषणाव-रील रत्नांच्या प्रभा जशा मदनाग्नीच्या ज्वालाच आहेत काय अशा भासतात! नेहमीं प्रकाश असल्यामुळें रात्रीं दिवे व्यर्थ लावले आहेत असें वाटतें! अत्युच्च देवालयाच्या शिखरांवरील स्वच्छ पताका आकाशांत वाऱ्यानें फडकत असल्यामुळें त्या माळव्यांतील सुंदर स्त्रियांच्या निर्मळमुखांनीं लज्जित झालेल्या चंद्राचा कलंक झाडूनच टाकीत आहेत काय असें भासतें! तेथील गच्च्यांवर चंदनाचे सडे टाकून तेथें निजलेल्या सुंदर स्त्रियांचीं मुखांस पाहिल्यामुळें मदनाग्नीनें दग्ध झालेला चंद्र प्रतिबिंबमिषानें तेथील गच्च्यांवर लोळतच आहे काय असें वाटतें! पहाटेस जागे झालेल्या राघूंचे मंगलशब्द, गृहसरोवरांतील पक्ष्यांचा ओरडणा आणि संचार करणाऱ्या स्त्रियांच्या भूषणांचे मधुरध्वनि हे चालू असल्यामुळें ऐकू येत नाहींत असें होतें! ज्यानें आपल्या शूळानें अंधकासुराचें विदारण करून टाकलें, ज्यानें आपल्या मस्तकावर चंद्र धारण केला, ज्यानें त्रिपुरद-त्याचें भस्म करून अंगास लाविलें, ज्यानें मदनास जाळून भस्म केल्यामुळें रतीनें सेवा करून प्रसन्न केलेला व ज्याच्या जटाजूटांत गंगा भ्रांत होऊन फिरत राहिली आहे, असा भगवान् महाकालेश्वर कैलासपर्वतावर राहण्याचें सोडून त्या ठिकाणीं वास करीत आहे, तेव्हां तेथील महिमा किती म्हणून सांगावा?

त्या नगरीत नल, भगीरथ, दशरथ, अर्जुन, इत्यादि थोर राजांसारखा आपल्या बाहुबलानें सर्वभूमंडळ जिंकणारा, सामर्थ्य, विचार आणि उत्साह या तीन शक्तींनीयुक्त, बुद्धिमान्, नीतिमान् धर्मशास्त्रपारंगत, सूर्य व चंद्र यां सारखा तेजस्वी, अनेक यज्ञांनीं पवित्र, सर्व जगाची पीडा दूर करणारा, असा तारापीड नांवाचा राजा राज्य करीत होता. कमलवनें व विष्णूचें वक्षस्थळ सोडून लक्ष्मी त्याच्याजवळ मोठ्या प्रेमानें राहत होती. गंगाप्रवाहाचें उत्पत्तिस्थान जसा विष्णूचा चरण, तसा तो सत्याचें मूळ होता. स्थिर असून अक्षय भ्रमण करणारें, शांत असून शत्रूंना संताप करणारें, निर्मळ असून शत्रुस्त्रियांचीं मुखें मलिन करणारें अशा यशाचें, चंद्राचें उत्पत्तिस्थान जसा समुद्र, तसा तो उत्पत्तिस्थान होता. आपल्या पक्षाचा क्षय न व्हावा म्हणून पाताळाप्रमाणें [1]भूभृतांनीं त्याचा आश्रय केला होता! ग्रहमंडळाप्रमाणें तो [2]बुधयुक्त होता, दशरथाप्रमाणें [3]सुमित्रोपेत होता, शिवाप्रमाणें [4]महासेनाश्रित होता, शेषाप्रमाणें भूभार धारण करणारा, नर्मदाप्रवाहाप्रमाणें [5]महावंशप्रभव होता, धर्माचा केवळ अवतारच व विष्णूचा प्रतिनिधि असा तो राजा होता! रावणानें जसा कैलासपर्वत हालवून ढिला केला, तसा कलीनें धर्म ढिला केला असतां शंकराप्रमाणें त्यानें तो स्थिर केला. तो राजा दृष्टीस पडला असतां रत्नांच्या किरणांवरून शंकरानें हा दुसरा मदनच निर्माण केला आहे, असें वाटे! पर्वेस समुद्राच्या लाटांनीं ज्याचा भाग धुतला जात आहे, ज्याच्यावरील पुष्पवृक्ष गगनचुंबित असल्यामुळें नक्षत्रें उगवलीं कीं, ज्यांना फुलांचा दुप्पट भार आला आहे काय असें वाटतें! ज्याच्यावरील चंदनवृक्ष चंद्रोदयकालीं अमृतबिंदु पडल्यामुळें ओले होतात, ज्याच्यावरील लवंगादि वृक्षांचे पल्लव सूर्याच्या घोड्यांच्या पायांनीं तुडविले

---

१ राजे, पर्वत. २ बुध पंडित. ३ दशरथाचा सुमित्रा, सुमित्रयुक्त. ४ मोठी सेना, कार्तिकस्वामी. ५ मोठ्या वंशांत जन्मलेला, वेळूच्या बेटांतून निघालेला.

जातात, आणि ज्याच्यावरील शल्लकीवृक्षांचे पल्लव इंद्राचा ऐरावत आपल्या शुंडादंडानें मोडून टाकितो, अशा–उदयपर्वतापासून दक्षिणेस–समुद्रांतील जलदेवता जेथील रामेश्वराला नेहमीं प्रणाम करितात, रामचंद्रानें सेतु बांधिला त्यावेळीं वानरांनीं पर्वत व पाषाण आणून टाकल्यानें शंख व शिंपा फुटून त्यांचीं शुभ्र शकलें झालीं असल्यामुळें हीं नक्षत्रेच आहेत काय असें जेथें दिसतें, अशा सेतुबंधापासून –पश्चिमेस–समुद्रमंथनकालीं ज्यावर विष्णूचीं बाहुभूषणें घासलेलीं दिसत आहेत व देवदैत्यांनीं वासुकिसर्पाची दोरी करून ज्याला समुद्रांत रवीप्रमाणें हालविलें आहे अशा मंदरपर्वतापासून–उत्तरेस-ज्या ठिकाणीं नरनारायणाचा बदरिकाश्रम आहे, व जेथें कुबेराच्या सुंदरीचा संचार असल्यामुळें पादभूषणाचा मधुरशब्द चालू असतो, ज्याच्यावरील झऱ्यांत सप्तर्षि संध्या करीत असतात, व ज्याच्यावरच्या सरोवरांतील सौगंधिक पुष्प भीमानें हरण केलें, अशा गंधमानपर्वतापासून–सर्व पृथ्वींतील राजे ज्याच्या पराक्रमानें पराजित झाल्यामुळें हात जोडून त्या तारापीड राजाच्या चरणावर आपले मुकुट वाकवीत असत. क्रौंच पर्वतांतून जसा हंसाचा समुदाय बाहेर पडतो, तसा त्याजपासून गुणसमूह बाहेर पडत असे! त्यानें आपल्या कीर्तीनें सर्व विश्व व्यापिलें होतें. त्याचा प्रताप दुःसह असल्यामुळें राज्यलक्ष्मी त्याचें छत्र सोडून क्षणभर देखील दुसरीकडे राहिली नाहीं. सर्व प्रजा त्याच्या आज्ञेत राहून नेहमीं त्याच्या गुणाचें वर्णन करीत असत. समुद्राप्रमाणें तो गंभीर, असून हजारो प्राण्यांस आश्रयभूत होता. शंकराप्रमाणें तो [1]दुर्गाश्रित होता. धर्मराजाप्रमाणें तो धर्मप्रभव होता, व शेषाप्रमाणें भूभार धारण करणारा, असा तो राजा होता.

इंद्राला जसा बृहस्पति, वृषपर्व्याला जसा शुक्राचार्य, दशरथाला जसा वसिष्ठ, रामाला जसा विश्वामित्र, धर्मराजाला जसा धौम्य, नळ राजाला जसा

१ पार्वती, किल्ला.

सुमति, तसा त्याला शुकनास नांवाचा ब्राम्हणजातीचा प्रधान होता. तो प्रधान राज्यकारभारांत मोठा प्रवीण व बुद्धिमान होता. त्यानें सर्वत्र बातमीदार हेर ठेविले होते, त्यामुळें थोडीशी हालचाल झाली कीं, त्याला समजल्याखेरीज रहात नसे.

ऐरावताच्या शुंडादंडासारखा, राज्यलक्ष्मीची जणूं उशीच, सर्व प्रजेला अभय देण्याविषयी तत्पर, लखलखीत तरवारीच्या किरणांनीं सुशोभित दिसणारा, सर्व शत्रुसमुदायाला धूमकेतु अशा आपल्या बाहुदंडानें तारापीडानें सर्व पृथ्वी जिंकली. त्याला कोणी शत्रु उरला नाही. तेव्हां त्यानें सर्व राज्यभार आपल्या शुकनास प्रधानावर सोपवून तो निर्वेध राहिला. सर्व प्रजेची स्वस्थता केल्या मुळे त्याला काही काम उरलें नाहीं. मग तो तारुण्यसुखाचा अनुभव घेऊं लागला. चंदनमिश्रितजलाप्रमाणें सुंदरींच्या हास्यकांतीनें तो अभिषेक केल्यासारखा दिसत असे! कर्णावरील कमलांप्रमाणें स्त्रियांच्या नेत्रकटाक्षांनी तो ताडित होत असे! केशरादि चूर्ण फेकल्यामुळे जसे नेत्र आकुळ होतात, तसे स्त्रियांच्या अलंकारांतील किरणांना त्याचे डोळे व्याकुळ होत असत! सुंदर स्त्रियांच्या चंपकमालांप्रमाणें कोमळ बाहुलतांनी तो बद्ध होत असे! तो कधी शृंगाकार सुवर्णाच्या पिचकाऱ्यांनी स्त्रियांसहवर्तमान रंगक्रीडा करीत असे! त्यावेळी सुंदर स्त्रियांनी केशरी रंगाच्या पिचकाऱ्या उडवल्या असतां ह्या मदनाच्या बाणांच्या पंक्तीच चालल्या आहेत काय असे भासे! तो कधी गृहाजवळच्या सरोवरांत जलक्रिडा करीत असे, त्या वेळी स्त्रियांच्या उटीचें चंदन व त्यांच्या पायांचा अळिता धुऊन पाण्यात पडत असे, आणि त्यांच्या केशांतील केशरी चूर्णहि पाण्यांत पडत असे व क्रीडेच्या गर्दीत सरोवरांतील कमळाचा परागहि पडून जाई. क्रीडा करतांना पाण्यावर हात आपटल्यानें फेस उत्पन्न होई, व या कारणांनी सरोवराची शोभा फारच मनोरंजक दिसत असे! कधीं कधीं बलरामाप्रमाणे चंदनाची उटी लावून व पुष्पमाला धारण करून तो मद्यप्राशन करीत असे, कधी मत्त हस्तीप्रमा-

णें प्रफुल्लित लतापुष्पांनीं सुगंधित अशा अरण्यांत क्रिडा करीत असे. कधीं अलंकाराच्या मधुर शब्दांनीं सानंदमानस होऊन हंसाप्रमाणें कमळवनांत रममाण होत असे. कधीं सिंहाप्रमाणें क्रीडापर्वतावर विलास करीत असे. कधीं भ्रमराप्रमाणें बगीच्यांतील लतागृहांतून फिरत असे. कधीं आप्तमित्रांसह मंदिरांत बसून गीत व नृत्य ऐकत असे. फार काय सांगावें, आपल्या थोरपणास व त्या त्या दिवसास जें जें योग्य रमणीय व सुखकारक म्हणून असे, त्याच्या त्याच्या अगदीं स्वाधीन न राहता त्या त्या वस्तूंचा तो उपभोग घेत असे. जिकडे तिकडे शांत असून सर्व प्रजा सुखांत असल्यावर उपभोगसुखांत काल घालविणें, हें राजास भूषणच आहे. देशांत अस्वस्थता असल्यावर विषयसुखांत गर्क राहणें ही मात्र विटंबना होय! प्रजेची आपल्यावर प्रीति राहण्याकरितां तो मधून मधून त्यांच्या भेटीहि घेत असे व प्रसंगविशेषीं सिंहासनावर बसून तो राज्यकारभारहि पाहत असे.

शुकनास प्रधानानें आपल्या बुद्धिकौशल्यानें इतकी उत्तम राज्यव्यवस्था ठेविली होती कीं, तेणेकरून राजापेक्षांहि त्यानें प्रजेची प्रीति दुप्पट संपादिली होती. ज्यांच्यावरील मुकुटरत्नांच्या प्रभा चोहींकडे फाकत आहेत, अशा मस्तकांनीं सर्व त्यास नमस्कार करीत असत. शुकनासाच्या बरोबर हि पुष्कळ चपल व उत्तम घोडे चालत असत व त्यांच्या पायांच्या ख्याड ख्याड शब्दांनी सर्वांचे कान बहिरे होत असत. त्याच्या बरोबरहि इतकें सैन्य चालत असे कां, त्यामुळें सर्व पृथ्वी दणाणून जात असे व तेणेकरून पर्वत इकडे तिकडे झोंक घेत आहेत काय असें भासे! मोठमोठाले मदोन्मत्त हत्ती बरोबर असल्यामुळें त्यांच्या मदोदकाचा जिकडे तिकडे सडा होत असे. अशा गर्दीमुळें अतिशय धूळ उडून त्यानें समुद्र देखील गढूळ होत असत. त्याजबरोबर चाललेल्या पायदळांच्या गलबल्यानें कान फुटतात कीं काय असें वाटे. सैन्याच्या जयजयकार शब्दांनी दशदिशा भरून जात असत. स्वारीबरोबर पांढरेशुभ्र चामरें उडत असल्यामुळें आणि बरोबर असलेल्या शेकडो राजांवर

सुवर्णदंडांचीं छत्रें असल्यामुळें सर्व दशदिशा आच्छादून जात व त्यामुळें तेथें सूर्यतेजाचा रिघावहि होत नसे.

तारुण्यसुखोपभोगांत राजाचा बराच काळ गेला. बहुत दिवसपर्यंत या लोकच्या सर्वसुखांचा त्यानें उपभोग घेतला. परंतु पुत्रदर्शनाचें सुख मात्र त्यास मिळालें नाहीं! लव्हाळयास जसें फळ किंवा पुष्प येत नाहीं, त्याप्रमाणें त्याच्या स्त्रियांस फळप्राप्ति ह्मणजे संतति झाली नाहीं. जसजसें त्याचें तारुण्य जात चाललें तशी तशी पुत्रप्राप्तीची त्याला निराशा वाटूं लागली. अपत्यरहित असल्यामुळें त्याचा संताप वाढतच चालला आणि विषयसुखाचा उपभोग घेण्याचा त्याला तिटकारा वाटूं लागला. हजारो मांडलिक राजे त्याचे आज्ञेंत वागणार असूनहि आपण असहाय आहों व डोळस असून अंध आहों, असें त्याला वाटूं लागलें. सर्वभुवनास आश्रय असून तो आपणांस निराश्रितसें मानूं लागला.

शंकराच्या जटाजूटास जशी चंद्रकोर, विष्णूच्या वक्षःस्थळास जशी कौस्तुभप्रभा. बळरामाच्या हृदयास जशी वनमाळा, समुद्रास जशी मर्यादा, दिग्गजास जशी मदोदकाची धारा, कल्पवृक्षास जशी लता, वसंत ऋतूस जशी पुष्पसमृद्धि. पूर्णचंद्रास जशी चंद्रिका, कमलाकरास जशी कमलिनी, आकाशास जशी तारकापंक्ति. मलय-पर्वतास जशी चंदनलता, शेषास जशी फणामण्यांची प्रभा, तशी सर्व त्रैलोक्यास आश्चर्य उत्पन्न करणारी त्या राजाची विलासवती नांवाची पट्टराणी होती. तिचें सौंदर्य फारच अप्रतिम होतें. व विलासाची तर ती केवळ खाणच होती!

एके दिवशीं राजा विलासवतीच्या मंदिरांत गेला असतां तो तेथें तिच्या दासी तिच्या सभोंवतीं पापणीस पापणी न लावितां तटस्थ बसल्या आहेत, चोपदार लोकहि तसेच चिंताक्रांत बसले आहेत, वृद्ध वृद्ध स्त्रिया तिच्या जवळ बसून तिची समजूत करीत आहेत. विलासवतीच्या डोळ्यांवाटें टपटप अश्रुबिंदु

पडत असल्यामुळें तिचें लुगडें भिजलें आहे, तिनें आपल्या अंगावरील अलंकार काढून टाकिले आहेत, डाव्या हातावर मुखकमळ ठेवून चिंताक्रांत बसली आहे, वेणी घातली नसल्यामुळें केश विसकटलेले आहेत, अशा प्रकारची पलंगावर बसलेली आपली स्त्री त्याच्या दृष्टीस पडली. राजास पाहतांच विलासवती उठून उभी राहिली, तेव्हां राजानें तिला पलंगावर बसवून आपणाहि तिच्या जवळ बसला. तेव्हां एकाएकी शोकाचें कारण काय झालें असावें हे न समजल्यामुळें राजा भांबावल्या सारखा झाला. मग आपल्या हातानें तिच्या गालावरचे अश्रुबिंदु पुसून तो तीस म्हणाला, " प्रिये, तूं कशाकरितां मुकाट्यानें शोक करीत बसली आहेस ? तुझ्या नेत्रांवाटे अश्रुबिंदु पडत असल्यामुळें ते पापण्यांवर मौक्तिकाप्रमाणें दिसत आहेत ! प्रिये तूं आपल्या अंगावर अलंकार कां घातले नाहींस ? कमळांवर कोंवळे उन्ह जसें सुशोभित दिसतें त्याप्रमाणें शोभणारा अळिता तूं आपले पायांस कां लाविला नाहींस ! मदनसरोवरांतील कमळावरचे मधुर शब्द करणारे जणू हंसच, असे रत्नजडित पादभूषण तूं आपल्या पायांत कां घातलें नाहींस ? कमरेस मेखला-भूषण न घालून तूं आपला मध्यभाग सुना कां ठेवलास ? चंद्रावर जसें मृगचिन्ह शोभतें, त्याप्रमाणें तूं आपल्या कपाळावर कृष्णागरूचा वेल कां काढिला नाहींस ? शंकराच्या मस्तकावरची चंद्रकोर गंगाप्रवाहानें जशी सुशोभित दिसते, तशी तूं आपली मान मोत्याचा कंठा घालून कां सुशोभित केली नाहींस ? हे सुंदरी, ह्या गालावर केशराच्या रंगानें काढलेले वेल नेत्रोदकानें व्यर्थ विशोभित कां केले आहेस ? सुकुमार अंगुली ज्याला पाकळ्याप्रमाणें शोभताहेत असा लाल कमळासारखा आपला हात कानाखालीं कां ठेविला आहेस ? ह्या सुरेख कपाळावर हे असे केस कां आले आहेत व त्यावर गोरोचनाचा तिलक कां लाविला नाहींस ? तुझ्या केसांत चंद्रकोर नसल्यामुळें चंद्रलेखेनें रहित कृष्णपक्षांतील संध्या जशी विशोभित दिसते, तशी तुझी आकृति दिसत आहे.

तर आतां प्रसन्न हो, आणि इतकें दुःख होण्याचें कारण कोणतें! तें मला सांग तुझ्या स्तनांस कंपितकरणारे श्वासोच्छ्वास माझ्या हृदयासहि कांपवीत आहेत! याकरितां माझ्या हातून कांहीं अपराध घडला आहे, किंवा सेवकांच्या हातून कांहीं चुकी झाली आहे, हे मला सांग. मजकडून कांहीं प्रमाद घडला असेल असे मला वाटत नाहीं. माझे जीवित व राज्य हीं तुझ्या स्वाधीन आहेत. प्रिये, तर या शोकाचें कारण काय हें मला लवकर सांग." असें राजानें विचारिलें असतां विलासवतीनें कांहींच उत्तर दिलें नाहीं. त्यावेळीं राजानं तिच्या दासीस शोकाचें कारण विचारिलें. तेव्हां तिचा विड्याचा डबा बाळगणारी व नेहमीं तिच्या जवळ असणारी मकरिका नांवाची दासी सांगूं लागली.

"महाराज, आपणांकडून थोडा तरी अपराध कोठून होणार? सेवकजन किंवा दुसरें कोणी राणीसाहेबांचा अपराध करण्यास कोण धजणार आहे? राणीसाहेबांस शोक होण्याचें कारण हेंच आहे कीं, इतके दिवस गेले तरी आपणास फलप्राप्ति कांहींच झाली नाहीं, तेव्हां आपलें जीवित निष्फल आहे! असें त्यास बरेच दिवसांपासून वाटत आहे. त्यांनीं आज कितीक दिवस उपभोगघेण्याचें सोडिलें आहे. स्नान करणें, भोजन करणें, भूषणें घालणें, निद्रा करणें इत्यादि गोष्टी त्यांजकडून अळंबळें करव्याव्या लागतात! महाराजास दुःख होऊं नये ह्मणून त्या बाहेर दाखवीत नाहींत इतकेंच! आज शिवरात्रीचा दिवस होता ह्मणून राणीसाहेब महाकालेश्वराच्या दर्शनाकरितां गेल्या होत्या, तो त्या ठिकाणीं महाभारत चाललें होतें त्यांत असें निघालें कीं, 'ज्याला पुत्र नाहीं, त्याला उत्तम गति मिळत नाहीं!' हे राणीसाहेबांनीं ऐकल्यापासून तर त्या फारच कष्टी झाल्या आहेत. आम्हीं कितीं जरी त्यांची समजूत केली, तरी त्या धड खात नाहींत, पीत नाहींत, दागिने घालीत नाहींत व कांहीं विचारिलें तर नीट उत्तर देत नाहींत. त्यांनीं आपलें एकसारखें रडणें धरलें आहे! राणीसाहेबांच्या दुःखाचें जें कारण होतें तें महाराजांस कळविलें आहे, याक

रितां याबद्दल जो विचार करणें असेल तो करावा." असें बोलून ती उगीच उभी राहिली.

तिचें भाषण ऐकून राजा दुःखानें कांहीं वेळ उगीच तटस्थ बसला. नंतर मोठ्यानें श्वासोच्छ्वास टाकून म्हणाला, "प्रिये! देवाच्या स्वाधीन ज्या गोष्टी आहेत त्याला आपण काय करावें ? आपण कितीहि रडत बसलों तरी काय उपयोग होणार आहे? देवाची आपल्यावर दया नाहीं त्याला काय करायाचें पुत्रालिंगनाचें अमृततुल्य सुख आपल्या नशिबीं नाहीं. पूर्वजन्मीं आपण पुण्यकर्म केलें नाहीं, ह्मणून आपल्याला ह्या जन्मीं त्याचें फळ मिळालें नाहीं जसें द्यावें तसें घ्यावें ? कोणी कसाहि समर्थ असला तरी त्याला दैवाचें उल्लंघन करवत नाहीं. जितके उपाय सांगितले आहेत तितके करून पहावे. आपल्या गुरूची भक्ति करावी. देवतांचीं पूजनें व अनुष्ठानें करावीं ऋषींची सेवा करावी. साधु हे देवच आहेत, त्यांची एकसारखी सेवा केली असतां दुर्लभ वर देण्यास देखील समर्थ असतात. बृहद्रथ राजानें चंडकौशिक ऋषीस प्रसन्न केल्यामुळें त्यास महापराक्रमी जरासंध पुत्र झाला. दशरथ राजा वृद्ध होईपर्यंत त्यास पुत्र नव्हता, परंतु पुढें ऋष्यशृंगाच्या कृपेनें त्याला ईश्वरांश राम व लक्ष्मण, आणि भरत व शत्रुघ्न असे चार पुत्र झाले. दुसऱ्याहि कुकळ राजांस ऋषींच्या आराधनेनें पुत्रप्राप्ति झाली आहे. या करितां साधुसंतांची एकनिष्ठपणें सेवा केली असतां व्यर्थ होणार नाहीं. गर्भाच्या भारानें मंद मंद चालत आहे व दिवस भरल्यामुळें पौर्णिमेच्या चंद्राप्रमाणें जिचें मुख पांढुरकें दिसत आहे अशी तूं माझ्या दृष्टीस कधीं पडशील कोण जाणे ? आणि "महाराज ! आपणास मुलगा झाला." असें आनंदाचें वर्तमान सांगण्याकरितां सेवक मजकडे कधीं धावत येईल कोण जाणे! हळदीनें तुझें पिंवळें झाल्यामुळें व मुलास मांडीवर घेतल्यामुळें कोवळ्या उन्हानें सुशोभित अशा आकाशलक्ष्मीप्रमाणें तुला पाहून मला कव्हां आनंद होईल तो होवो! अनेक औषधींचीं चूर्णें टाळूवर घातल्यामुळें

ज्याचे केश पिंगट दिसत आहेत, कशाची बाधा होऊं नये म्हणून ज्याची टाळू तूप व मध यांनीं भरून तीवर पांढऱ्या मोहऱ्या चिकटविल्या आहेत व ज्याला दृष्टीचा अंगारा लावला आहे, ज्याच्या गळयांत गाठी पडलेले व गोरोचनेनें पिवळें केलेलें सूत घातलें आहे. दंतरहित व हास्ययुक्त अशा मुखकमळानें शोभणारा आणि उताणा पडून हातपाय हालविणारा असा बालक माझ्या दृष्टीस पडून केव्हां आनंद देईल तो देवो! गोरोचन लावल्यामुळें ज्याचें अंग पिवळें दिसत आहे व जो एकीपासून दुसरीपाशीं व दुसरीपासून तिसरीपाशीं, अशा प्रकारें स्त्रियांच्या कडेवर हिंडत आहे, असा सर्वांस आनंद करणारा बालक माझा शोकांधकार कधीं दूर करील तो करो! ज्यानें शरीर धुळीनें भरलें आहे व मनास वाटेल तिकडे जो रांगत फिरत आहे, स्फटिकाच्या भिंतींत प्रतिबिंबित झालेल्या हरिणपाडसास सिंहाच्या बालकाप्रमाणें धरण्याचा प्रयत्न करीत आहे! स्त्रियांच्या पादभूषणांचे शब्द ऐकून आलेल्या कलहंसाच्या मागें त्यांस धरण्याकरितां पळत आहे, त्याला आवरण्याकरितां त्याच्या मागें दाया लागल्या आहेत, मदस्रावाप्रमाणें ज्याच्या मस्तकावर कृष्णागरूचा तिलक दिसतो आहे व जो आपल्या हातानें धूळ उडवीत आहे, असा हत्तीच्या छाव्यासारखा बालक माझ्या कधीं दृष्टीस पडेल तो पडो! मण्याच्या फरसबंदींत पडलेल्या प्रतिबिंबाकडे पाहून त्यास धरण्याचा प्रयत्न करीत आहे, सभेंत हजारों राजे हात पुढे करून ज्याला जवळ घेण्याकरितां उत्कंठित झाले आहेत, पिंपळपान वगैरे अलंकारावरील रत्नाच्या कांति डोळ्यांवर पडल्यामुळें ज्याची दृष्टि चंचल झाली आहे, असा बालक माझ्या दृष्टीस कधीं पडेल तो पडो! याप्रमाणें मनोरथ करतां करतां संतापानें माझे कित्येक दिवस चालले आहेत. अपत्य नसल्यामुळें दुःखाग्नि मला रात्रंदिवस दग्ध करीत आहे. व सर्व जग मला शून्य दिसत आहे. माझें जीवित व राज्य हीं मला निष्फळ वाटत आहेत परंतु आपलें दैवच प्रतिकूल पडलें, त्याला काय करावयाचें आहे? याकरितां प्रिये,

शोक सोडन दे, धैर्य धर, आणि धर्म करण्याकडे लक्ष्य दे, धर्म करणारांच कल्याण होतें. याप्रमाणे बोलून त्यानें आपल्या हातांत पाणी घेऊन अश्रूंनें भरलेलें तिचें मुखकमळ धुऊन टाकलें. मग अनेक गोष्टींनी तिचें सांत्वन करीत व धर्माचा उपदेश करीत पुष्कळ वेळपर्यंत तो तेथें बसला व नंतर आपल्या मंदिरांत गेला.

राजाच्या ह्या भाषणाने विलासवतीचा कांहीं शोक कमी झाला. मग तिनें आपली वेणी घातली व अंगावर वस्त्रालंकार धारण केले. त्या दिवसापासून ती देव, ब्राह्मण व गुरु यांची मोठ्या भक्तीनें सेवा करूं लागली. जो कोणी नियम सांगेल, तो ती श्रम व कष्ट सोसून करूं लागली. स्नान केल्यावर शुभ्र वस्त्र नेसून व उपोषित राहून गुग्गुलादि सुगंधि द्रव्याचा जेथें धूप जळत आहे, अशा देवीच्या देवळांत पूजन केल्यावर भूमीवर दर्भ पसरून त्यावरच ती निजूं लागली. कधीं तीर्थोदकांत जाऊन स्नान करूं लागली. कधीं फळपुष्प व उंबराचे पल्लव यांनीं युक्त अशा भरलेल्या सुवर्णकलशांनीं गाईच्या खालीं बसून स्नानें करूं लागली. तिळांनीं भरलेलीं सुवर्णपात्रें ब्राम्हणांस देऊं लागली. कृष्णपक्षांतील चतुर्दशीच्या रात्रीं ज्या ठिकाणीं चार रस्ते मिळतात, अशा ठिकाणीं मांत्रिकांनीं काढलेल्या मंडळावर बसून देवतांस बळी देऊन मंगळस्नानें करूं लागली. कधीं सिद्ध पुरुषांच्या पुण्याश्रमांत, कधीं मांत्रिकांच्या देवालयांत जाऊन सेवा करूं लागली. अश्वत्थादिवृक्षांची पूजा करून त्यांस प्रदक्षिणा घालूं लागली. कधीं रुप्याच्या पात्रांत दहीभात घालून कावळ्यांस बळी देऊं लागली. कधीं ज्येष्ठादेवीची मोठ्या थाटाने पूजा करूं लागली. वैदिक ब्राम्हणांकडून वेदांचीं पारायणें करवूं लागली. पुराणिकांकडून पुण्यकारक कथा वाचवूं लागली व आपण ऐकत बसूं लागली. गोरोचनानें ज्यावर मंत्र लिहिले आहेत अशीं भूर्जपत्रें व कांहीं औषधें गांठवून गळ्यांत घालूं लागली, कधीं स्वप्न पडलीं कीं, ती गुरुजनांस सांगू लागली, अशीं संततीकरितां ती अनेक कर्में करूं लागली.

याप्रमाणे कांहीं दिवस गेल्यावर एके दिवशीं पहाटेस नक्षत्रें विरळ व निस्तज दिसूं लागलीं. आकाश पांढुरकें दिसूं लागलें. अशा वेळीं हत्तिणीच्या मुखांत जसें कमळ जावें त्याप्रमाणें आपली स्त्री विलासवती गच्चीवर उभी आहे, व तिच्या मुखांत चंद्र प्रवेश करीत आहे असें राजानें स्वप्नांत पाहिलें. नंतर तो जागा झाल्यावर त्याचे नेत्र अतिहर्षानें प्रफुल्लित झाले. मग त्यानें शुकनास प्रधानास बोलावून आणून त्यास ते स्वप्न सांगितलें. तेव्हां तो सानंद होऊन म्हणाला, " महाराज, फार दिवसांनीं आपले मनोरथ पूर्ण होण्याचा समय आला आहे! आतां थोडक्याच दिवसांत पुत्राचें मुखकमल महाराजांच्या दृष्टीस पडून आनंद होईल. मलाहि आज स्वप्नांत असें दिसलें कीं, धौत व शुभ्र वस्त्र नेसलेला एक शांत व दिव्याकृति ब्राह्मण आला आणि त्यानें प्रफुल्लित सहस्रपत्रकमल माझ्या स्त्रीच्या मांडीवर ठेवलें. अशीं सुचिन्हें दृष्टीस पडलीं म्हणजे सुखप्राप्ति जवळ आली आहे, असें तीं सुचवितात. पुत्रमुखाखेरीज दुसरें कोणतेंहि सुख आपणास मिळावयाचें राहिलें आहे असें नाहीं. तेव्हां निःसंशय आपले मनोरथ पूर्ण होणार. पहाटेस पडलेलीं स्वप्नें बहुतकरून खोटीं होत नसतात. याकरितां थोडक्याच दिवसात मांधात्याप्रमाणें राज्यधुरंधर सर्वांला आनंद देणारा असा पुत्र होऊन, शरत्कमलिनी जशी गजराजास आनंद करते, तशी देवी महाराजास आनंद करील, आणि त्यामुळें महाराजांचें कुल अविच्छिन्न राहून तो पुत्र राज्यधुर धारण करील." याप्रमाणें शुकनासाचें भाषण ऐकल्यावर त्याचा हात आपल्या हातांत धरून ज्या ठिकाणीं आपली स्त्री विलासवती होती त्याठिकाणीं राजा गेला, आणि त्यानें तीस तीं स्वप्नें सांगून आनंदित केलें. नंतर थोडक्याच दिवसांत पुष्करिणी जसें चंद्रबिंब व आरशी जसें प्रतिबिंब धारण करिते, त्याप्रमाणें विलासवतीनें राजाचें प्रतिबिंब गर्भांत धारण केलें! तेव्हां नंदनवनलक्ष्मी जशी कल्पवृक्षानें व विष्णूच्या वक्षस्थलीं जशी कौस्तुभानें सुशोभित दिसते, तशी ती गर्भानें दिसूं लागली!

दिवसेंदिवस जसजसा गर्भ वाढूं लागला तसतशी समुद्रोदकानें जड झालेली मेघपंक्ति जशी संचार करिते, त्याप्रमाणे ती हळू हळू चालूं लागली, वारंवार जाभया देऊं लागली व अंगात आळस शिरल्यामुळें श्वासोच्छ्वास सोडूं लागली. खाण्यापिण्यावरची तिची इच्छा नाहींशी झाली. [1]वर्षेप्रमाणे कृष्णपयोधरमुखी व केतकासारखी शुभ्र अशी ती दिसूं लागली. तेव्हा तिला गर्भ राहिला, असे कुशल दासींनीं जाणिलें.

पुढें राणीच्या सर्व दासींत मुख्य, राजमंदिरांत राहून चतुर झालेली, नेहमीं राजाच्या सहवासानें प्रौढ झालेली, सर्व मंगलकर्मे करण्यांत प्रवीण झालेली, अशी कुलवर्धना नांवाची दासी एक्या चांगल्या दिवशीं संध्याकाळच्या वेळीं राजसभेंत गेली आणि तिनें शुकनासावरोबर बोलत बसलेल्या राजाच्या कानाल विलासवतीस गर्भ राहिल्याचे वर्तमान सांगितलें. त्यावेळीं सभेत शेंकडो दिवे लावले असल्यामुळें पौर्णिमेचा चंद्र जसा नक्षत्रांनीं सुशोभित दिसतो तसा तो दिसत होता! त्याच्या सभोंवतीं हजारों राजे बसले असल्यामुळे शेषाच्या सहस्रफणाच्या मध्यभागीं विष्णु जसा शोभतो, तसा तो शोभायमान दिसत होता!

पूर्वी कधीं ऐकिलें नव्हतें व ज्याचा संभव नव्हता असें कुलवर्धनेचे भाषण ऐकून आपल्या अंगावर जसा अमृतरसाचा वर्षावच झाला असें राजास वाटलें! त्याच्या सर्वांगावर रोमांच उभे राहिले, व त्याचे गाल प्रफुल्लित दिसूं लागले. हसतांना दंतकिरण बाहेर चमकत होते, तेणेंकरून अतिशय झालेला आनंद हृदयांत मावेना ह्मणून बाहेरच पडत आहे काय असें दिसत होतें! नंतर आनंदाश्रूंनीं भरलेल्या नेत्रांनीं तो शुकनासाच्या मुखाकडे पाहूं लागला. तेव्हां पूर्वी कधी न पाहिलेला राजाचा हर्ष पाहून व कुलवर्धनेचे मुखहि हास्ययुक्त पाहून तीच गोष्ट मनात घोळत असल्यामुळें एवढ्या मोठ्या

१ वर्षाऋतु. २ मेघ, स्तन.

हर्षाचें दुसरें कारण नसावें, असं समजून प्रधानानें आपल्या मनांत त्या हर्षाचे कारण ताडिलें. मग तो आपल्या आसनावरून उठून राजाच्या अगदीं जवळ गेला, आणि हळूच नम्रपणानें ह्मणाला, " महाराज, आपणास स्वप्न पडले त्याप्रमाणें खरें झाले की काय? कुलवर्धना हर्षित दिसत आहे. व आनंदाची बातमी ऐकण्याकरितां कर्णाच्या जवळच गेले आहेत काय असे विस्तीर्ण व चपल आपले नेत्र प्रफुल्लित होऊन आनंदजलानें भरले आहेत, आणि ते मोटा हर्ष झाल्याच कळवीत आहेत! आनंदाची बातमी ऐकण्याकरितां माझें मन फार उत्कंटित झालें आहे, यासाठीं कृपाकरून लवकर सांगावे. " असे प्रधानाचें भाषण ऐकून राजा किंचित् हांसून म्हणाला, "या कुलवर्धनेने सांगितलेलें वर्तमान जर खरें असेल तर स्वप्न खरेंच समजावयाचे, परंतु मला अजून ते खरें वाटत नाहीं! कारण, असलें प्रियवर्तमान ऐकण्याचें आमचे नशिबीं कोठें आहे? कुलवर्धना जरी खोटे बोलणार नाहीं, तरी असल्या कल्याणाचा संभव आमचे ठायीं विरळा, ह्मणून खरें वाटत नाहीं. तर चला आता आपणच जाऊन हे खरें आहे किंवा कसें? हें देवीस विचारूं. म्हणजे काय ते कळेल " असे बोलून त्याने सर्व राजे लोकांस निरोप दिला. आणि आपल्या अंगावरचे अलंकार काढून ते कुलवर्धनेस बक्षीस दिले. तेव्हां तिनें राजास भूमीस मस्तक लावून नमन केलें. मग अतिहर्षानें विलासवतीकडे केव्हां जाईन, असें राजास झाले. आनंदामुळे त्याचा उजवा डोळा लवूं लागला. त्याने आपल्या बरोबर थोडेच सेवक घेतले. मशाली पेटवून मशालजी पुढे चालूं लागले. त्यामुळें सर्व अंधकार नाहींसा झाला. याप्रमाणे राजा अंतःपुरात जाऊन विलासवतीच्या मंदिरात गेला. ते मंदिर अनेक पदार्थांनीं सुरक्षित केलें होतें. नवीन चुना दिल्यामुळें ते पांढरें शुभ्र दिसत होतें, जागजागी मंगलदीप प्रज्वलित केले होते, द्वाराच्या बाजूस भरलेले कलश ठेविले होते, भिंतीवरून मंगलसूचक चित्रें काढल्यामुळे तें स्थान फारच रमणीय दिसत होतें.

वरती स्वच्छ छत बांधून त्यास मोत्यांची झालर लाविली होती, व रत्नखचित दीप लाविले होते. त्या मंदिराच्या मध्यभागीं एक पलंग मांडलेला असून त्याचे पाय उथळ्यावर ठेविले होते. त्याच्या सभोंवती रंगवल्ली काढल्या होत्या. चौफेर कडे मंगल कलश ठेविले होते. त्यांना अनेक आपधींचीं मुळे बांधलीं होतीं. त्यांच्या सभोंवतीं पांढऱ्या मोहऱ्या टाकलेल्या होत्या. पिंपळाचे व लिंबाचे हिरवेगार पल्लव तेथे लावले होते. पलंगावर स्वच्छ चादर घातली होती. त्यामुळ हिमालयपर्वताच्या शिलातलाप्रमाणे तो दिवस होता. पलंगाजवळ अनेक पदार्थांनीं भरलेली सुवर्णाची पात्र ठेविलीं होतीं. आचारविचार जाणणाऱ्या कुशल वृद्धस्त्रिया व दासी विलासवतीची सेवा करण्याकरितां पलंगाजवळ सिद्ध होत्या. अशा त्या पलंगावर विलासवती निजली होती, ती राजाने पाहिली. जिच्या अंतर्भागांत कुलशैलपर्वत आहे अशी पृथ्वी जशी दिसते, ऐरावताने जिच्यांत बुडी मारली आहे अशी गंगा जशी दिसते, जिच्या आंत सिंह आहे अशी हिमालयाची गुहा जशी दिसते, मेघांनी सूर्य झाकल्यामुळ दिवसलक्ष्मी जशी दिसते. चंद्रोदयाच्या आड उदयपर्वत असल्यामुळे रात्र जशी दिसते, अगस्तीचा उदय होण्याचे वेळीं दक्षिणदिशा जशी दिसते, तशी उदरगत गर्भ असल्यामुळें विलासवती दिसत होती! ती पांढरे पातळ नेसली होती, व त्याच्या दशा गोरोचनानें पिवळ्या केलेल्या होत्या.

राजाची स्वारी आली असे पाहून विलासवती उठावयास लागली, तेव्हा तिची सखी गडबडीने जवळ गेली आणि तिने तिला हात दिला! तेव्हा आपल्या उजव्या हातानें तिचा हात धरून व आपला डावा हात गुडघ्यावर टेकून विलासवती उठूं लागली. ते पाहून राजा तीस म्हणाला, प्रिये! पुरे कर. उठावयास नको! इतक्या सन्मानाचें आतां कांहीं कारण नाही! असे बोलून तिच्यासहित तो त्याच पलंगावर बसला. तेथे जवळच एक सोन्याचा पलंग होता व त्यावर स्वच्छ बिछाना घातलेला होता, त्यावर शुकनास बसला.

नंतर आपली स्त्री गर्भिणी आहे, असें राजाचे दृष्टीस पडतांच त्यास फार आनंद झाला. मग तो विनोदानें म्हणाला, प्रिये, शुकनास प्रधान विचारीत आहे कीं, कुलवर्धनेनें जें आनंदाचें वर्तमान सांगितलें तें खरेंच आहेना? असें राजाचें भाषण ऐकून विलासवती लाजून व किंचित् हास्य करून खाली तोंड घालून बसली! हंसतांना तिच्या दंतकांति तोंडाबाहेर चमकूं लागल्या, त्यामुळे ती पदराने तोंड झाकूनच घेत आहे काय असें दिसलें! राजा पुनः पुनः विचारूं लागला, तेव्हा ती म्हणाली, मला मेलें उगीच वारंवार लाजवायाचें हें काय!! मला कांहींएक ठाऊक नाहीं!! असें बोलून राजाकडे वक्रदृष्टीने पहात ती खाली तोंड घालून बसली. मग राजा पुन्हां हासत म्हणाला, "हे सुंदरी माझ्या बोलण्याने जर तुला लाज वाटते तर मी आपला मुकाट्यानें बसतों! परंतु तुझ्या शरिराचा वर्ण पूर्वीं प्रफुल्लित सोनचाफ्याच्या फुलासारखा पिवळा होता व अंगास केशर लावलें असतां सुगंधाने मात्र समजत होतें, तो वर्ण आतां पांढऱ्या चाफ्याच्या फुलासारखा दिसता आहे! गर्भसंभवामुळें दुग्धामृत उत्पन्न होऊन त्यानें हृदयांत असलेला शोकाग्नि विझवून टाकल्यामुळेंच ज्यांच्या तोंडावाटे धूरच निघत आहे काय! किंवा तोंडांत नीलकमलें धारण केलेले हे चक्रवाक पक्षीच आहेत काय! किंवा ज्यांच्या तोंडावर तमालवृक्षाचें पल्लव ठेवले आहेत असे हे सुवर्णकलशच आहेत काय, असे तुझे स्तन दिसत आहेत. तर आतां यांना कशाने लपविशील! कमरेचा बारीकपणा मोडून कमरपट्टा दररोज घट्ट होत चालला आहे व पोटावरच्या वळ्या नाहींतशा होत चालल्या आहेत! तर प्रिये! ह्या इतक्या गोष्टी कशाने झाकशील?" तेव्हां शुकनास प्रधान राजास म्हणाला, "महाराज! आपण कां उगीच देवीस त्रास देतां? आपल्या विनोदाने देवीस फार लज्जा वाटत आहे, याकरितां आतां या गोष्टीविषयीं बोलण्याचे पुरें करावें" मग शुकनास प्रधान राजाबरोबर कांहीं वेळ तेथ बोलत बसून तो आपल्या घरीं गेला. राजानें त्या दिवशीं विलासवतीच्या मंदिरांतच रात्र घालविली.

पुढें विलासवतीस डोहाळे लागले, ते सर्व राजानें पुरविले, त्यामुळें तिचें मन फार संतुष्ट राहिलें. नऊ महिने पूर्ण झाल्यावर एका उत्तम दिवशीं प्रसूतीची वेळ जवळ आली. त्यावेळीं कांहीं ज्योतिष्यांनीं पाण्यात घटका घालून व काहींनीं उन्हांत छाया मोजून बरोबर कालमान साधून व लग्ननिश्चय ठरविला. आणि प्रसूनकालची उत्तम वेळ साधली. तेव्हां मेघपंक्तीपासून विद्युत्प्रकाश जसा निघतो त्याप्रमाणें विलासवतीपासून पुत्ररत्न उत्पन्न झालें. तेव्हां मोठी गडबड उडाली ! सवकजन इकडे तिकडे धावूं लागले. त्यामुळें जमीन हादरूं लागली. हजारों चोपदार पुत्रजन्माचें प्रिय वर्तमान राजास सांगण्याकरितां धावत गेले. जिकडे तिकडे गर्दी झाल्यामुळे कुबडे, लंगडे, आंधळे, पांगळे वगैरे लोक चेंगरून गेले. स्त्रिया गडबडीनें फिरूं लागल्यामुळें त्यांच्या भूषणाचा मधुर शब्द होऊं लागला. बक्षीस मिळविण्याकरितां पुष्कळ लोक राजाकडे धावत जाऊं लागल्यामुळें त्यांची फारच धादल उडाली ! धावतांना कोणाचीं वस्त्रें पडलीं, व कोणाचीं भूषणें गळालीं. याप्रमाणें राजवाड्यात व सर्व नगरभर मोठी धूम माजली. नंतर मंदरपर्वताच्या हिसक्यांनीं समुद्राचा शब्द जसा होत होता, त्याप्रमाणे नगारे वाजूं लागले. मृदंग, शंख, कर्णे, पडघम इत्यादि वाद्यें वाजूं लागलीं. सनया, सूर इत्यादि मंगलसूचक वाद्येंहि वाजूं लागलीं, वाद्याच्या शब्दानीं व हजारों लोकांच्या शब्दानी सर्व त्रैलोक्य जसें काय भरून गेल्यासारखें वाटलें ! थोरापासून लहानापर्यंत सर्व लोक अतिहर्षानें उन्मत्तासारखे होऊन इकडे तिकडे फिरूं लागले. चंद्रोदयानें समुद्र जसा वाढत जातो, तसा तो महोत्सव या गलबल्यानें फारच वाढला. पुत्रमुख पाहण्याविषयीं राजा फार उत्कंठित झाला होता, तरी ज्योतिष्यांनीं ज्या वेळीं मुहूर्त सांगितला त्या वेळीं तो शुकनास प्रधानास बरोबर घेऊन सर्वलोकांचें निवारण करीत ज्या ठिकाणीं विलासवती प्रसूत झाली होती, त्याठिकाणीं गेला. तेथे द्वाराच्या दोन्हीं बाजूंस मंगळकलश भरून ठेविले होते. वृक्षांचे पल्लवहि जागजागीं अडकविले

होते. तेथें सुवर्णाचा नांगर व मुसळहि ठेविला होता. शुभ्रपुष्पें, दुर्वा व पल्लव यांच्या माळा गुंफून त्या ठिकाठिकाणीं लावल्या होत्या. दारावर घंटांच्या माळा बांधल्या होत्या स्त्रियांनीं तेथें कुंकुमादि-कांचीं स्वस्तिकें काढलीं होतीं. हळदीच्या रंगानें रंगविलेलें पिवळें वस्त्र नसवून षष्ठीदेवीची स्थापना केली होती. मयूरावर बसलेला, व ज्याच्याजवळ तांबड्या पताका काढल्या आहेत व ज्याच्या हातांत मोठी शक्ति आहे, असा कार्तिकस्वामी काढला होता सूर्य व चंद्र हे तांबड्या रंगानें काढले होते. सुवासिनीस्त्रिया अनेक मंगलसूचक प्रकार करीत होत्या. दाराजवळ अनेक प्रकारच्या पुष्पाच्या माळा गळ्यांत घातलेला, असा बोकड बांधला होता ! वृद्धस्त्रिया विलासवतीच्या शयनाजवळ बसल्या होत्या. भूतादिकांची बाधा दूर होण्याकरितां अनेक पदार्थांचे धूप जळत होते शांतिपाठ करणारे ब्राम्हण मंत्र म्हणून उदक शिंपडीत होते. दाया नवीन काढलेल्या मातृकांची पूजा करीत बसल्या होत्या कांहीं स्त्रिया बाळबाळंतणीला गाणीं म्हणत होत्या. पुण्याहवाचनाची तयारी चालली होती. बालकाच्या रक्षणाकरितां बलिदान चालला होता. विष्णुसहस्रनामाचे पाठ चालले होते. सुवर्णाच्या कांबीवरून मंगलदीप लावले होते. त्याच्या ज्योति स्थिर असल्यामुळें राजपुत्राच्या मंगलाचें चिंतनच करीत आहेत काय असें दिसत होतें. पहारेकरी लोक नागव्या तरवारी हातात घेऊन पहारा करीत होते. असें तें सूतिकागृह राजाच्या दृष्टीस पडलें मग पादप्रक्षालन करून व अग्निस्पर्श करून राजा आत गेला.

त्या ठिकाणीं प्रवासामुळे जिचा पांडुरवर्ण कमी झाला आहे, अशा आपल्या प्रियेनें मांडीवर घेतलेला पुत्र त्यांच दृष्टीस पडला ! बालकाच्या प्रभेनें त्या ठिकाणच्या प्रदीपांच्या प्रभा अगदी निस्तेज दिसत होत्या त्याच्या अंगावर लाली दिसत असल्यामुळें उदयकालच्या सूर्याप्रमाणे किंवा चंद्राप्रमाणे अथवा कल्पवृक्षाच्या नवीन पल्लवाप्रमाण किंवा प्रफुल्लित

लाल कमलाप्रमाणें अथवा पृथ्वीवर उतरलेल्या मंगळग्रहाप्रमाणें तो शोभायमान दिसत होता! त्याचे अवयव पोवळ्यांच्या वेलींच्या नवीन पल्लवांनीं किंवा कोवळ्या लाल उन्हाच्या तुकड्यांनीं अथवा माणकाच्या कांतीनेंच केले आहेत काय! असे आरक्त दिसत होते. देवांगना या हातांतून खालीं पडलेला हा इंद्रपुत्र जयंतच आहे काय! असा तो दिव्यमूर्ति दिसत होता. त्यानें आपल्या तप्त सुवर्णासारख्या कांतीनें ते सूतिकागृह प्रकाशित केले होतें. जन्माबरोबर उत्पन्न झालेली भूषणेंच काय अशा उत्तम लक्षणचिन्हांनीं तो सुशोभित दिसत होता. हा आपला पुढे पति होणार म्हणून राज्यलक्ष्मीनें आलिंगितच केलेला काय! अशा शोभेने तो सुशोभित दिसत होता. मग हजारो मनोरथांनंतर प्राप्त झालेल्या पुत्राकडे आनंदाश्रूंनीं भरलेल्या नेत्रांनीं मोठ्या स्नेहानें तो टक लावून पहात बसला! त्यावेळीं स्नेहभरित नेत्रांनीं तो त्याच्या रूपाचें प्राशनच करीत आहे काय असें दिसत होतें! पुत्रमुख पाहून राजास पराकाष्ठेचा आनंद झाला. आणि त्यानें आपणास कृतकृत्य मानिलें!

आपले मनोरथ पूर्ण झाले म्हणून शुकनासासहि फार आनंद झाला! त्यानेंहि त्या बालकाचे सर्व अवयव न्याहाळून पाहिले! मग तो राजास म्हणाला, ह्या बालकाच्या अल्प वयवांत स्पष्टता जरी दिसत नाहीं, तथापि सार्वभौमत्वाचीं पूर्ण लक्षणें याच्या अंगावर दिसत आहेत! संध्याकाळच्या चंद्रकलेसारखा याच्या ललाटावर दोन्ही भुवयांच्या मध्यभागीं कमलतंतूप्रमाणें लव दिसत आहे. याचे नेत्र, कमळासारखे विस्तीर्ण व प्रफुल्लित दिसत आहेत. याच्या मुखकमलाचा सुवास मनोहर असल्यामुळें चंपककलिकेसारखी नासिका तो घेण्याकरिताच जवळ गेली आहे! असें दिसतें. ह्याचे ओष्ठ रक्तकमलासारखे लाल दिसत आहेत, ह्याचे हात हि तसेच लाल असून विष्णूप्रमाणें शंख व चक्र यांनीं युक्त आहेत. याचे पाय कोमलपल्लवासारखे मऊ व लाल आहेत व ते ध्वज, रथ, छत्र, वगैरे रेखाचिन्हांनीं सुशो-

भित दिसत आहेत. यावरून हे चरण सर्व राजांस वंद्य आहेत. ह्याच्या रडण्याचा स्वर दुंदुभीसारखा गंभीर ऐकूं येत आहे !

याप्रमाणे शुकनास राजाशीं बोलत आहे, इतक्यांत मंगल नावाचा पुरुष त्या ठिकाणीं धांवत आला. ते पाहून दारापाशीं राजे वगैरे लोक उभे होते ते झटकन एकीकडे झाले. त्या पुरुषाचा चेहरा प्रफुल्लित दिसत होता. तो राजाजवळ जाऊन नमस्कार करून म्हणाला, महाराज, आपण मोठे भाग्यवान् आहां. आपले शत्रु सर्व नष्ट झाले. आपणास चिरकाल आयुष्य असो, व सर्व पृथ्वीवर आपला जयजयकार असो. आपल्या कृपेनें सर्वांस पूज्य अशा शुकनास प्रधानाच्या मनोरमास्त्रीस, रेणुकला जसा परशुराम, तसा पुत्र झाला ! हे महाराजास कळविलें आहे.

त्या पुरुषाचें अमृतासारखे हे भाषण ऐकून राजास फारच आनंद झाला. तो म्हणाला, काय हो ही कल्याणाची परंपरा ! येऊं लागली म्हणजे संपत्तीमागे संपत्ति व विपत्तीमागे विपत्ति येते, असे लोक म्हणतात, ते खोटे नाहीं. मग राजा शुकनास म्हणाला, तुम्हीं जसे मजबरोबर सारखे सुख किंवा दुःख वाळगतां, तसेंच दैवानेंहि केलें. असे बोलून राजानें मोठ्या प्रेमानें शुकनासास आलिंगन केलें आणि विनोदानें त्याच्या अंगावरचा शेला " देणगी द्या आतां ! " असें म्हणून ओढून घेतला ! आणि त्या आनंदाची वातमी सांगणाऱ्या पुरुषास पुष्कळ बक्षीस देण्यास आज्ञा केली.

मग राजा शुकनासास बरोबर घेऊन त्याच्या घरीं जावयास निघाला. राजाच्या मागोमाग पुष्कळ स्त्रियाहि तिकडे जावयास निघाल्या. तेव्हां त्यांच्या पायांतील नूपुराचे मधुर शब्द सुरू झाले. त्यांचे हात इकडे तिकडे हालल्या मुळें कंकणादि भूषणाचे खणखण आवाज होऊं लागले. त्या स्त्रियांपैकी कोणी ' चला चला ! ' म्हणून खुणेकरितां हात वर केल्यामुळे वाऱ्यानें उडलेलीं ही कमलेंच आहेत काय ! असे दिसूं लागलें ! कित्येकांच्या कर्णांतील भूषणार्थ ठेविलेले पल्लव खालीं पडून चोळवटून गेले. एकमेकींच्या दागिन्यांची टोकें

एकमेकीच्या वस्त्रांस लागून तीं फाटलीं. अंगास घाम येऊन केशरादि सुगंधि पदार्थांच्या उटीचे ओघळ वस्त्रावर पडल्यामुळें तीं रंगित दिसूं लागलीं. कपाळावरील तिलक घामानें पुसून गेले. अशी मोठी गर्दी झाली. कितीएक वेश्या गडबडीनें हर्षमुखी होऊन चालल्या होत्या, त्यामुळे त्या स्त्रीमुदायात प्रफुल्लित कमलाप्रमाणें शोभा दिसत होती! स्त्रियांच्या स्तनावर रत्नांचे व मौक्तिकाचे हार इकडून तिकडे हालत होते. त्यांच्या भांगांतील शेंदूर पुसून गेले होते. गुलाल, बुक्का उधळल्यामुळें त्यांचे केश भरून गेले होते. त्यांच्या कानांतील रत्नजडित बाळ्या गालावर आपटत होत्या. त्याच्या मागे मुके, कुबडे, खुजे, बहिरे इत्यादि व्यंग लोक आनंदानें नाचत उडत चालले होते. गळ्यातील पुष्पमाळा हालत होत्या, आणि त्यातील पराग खालीं पडत होते. वीणा, मृदंग, टाळ, झांजा, नगारे, कर्णे, शंख, इत्यादि वाद्यांचा मोठ्यानें गजर चालला होता. स्तुतिपाठक व गायक लोक स्तवन करीत व गात चालले होते. त्या सर्वांच्या पायांनीं त्यावेळीं पृथ्वी हदरून गेली होती. शुकनासाच्या वाड्यात गेल्यावर राजानें तेथें आपल्या घरच्यापेक्षां देखील अधिक उत्सव करविला.

पांचवी झाल्यावर सहावे दिवशीं राजानें समारंभानें षष्ठीजागर करविला. पुढें दहावे दिवशीं त्यानें ब्राम्हणास पुष्कळ गाई व सुवर्ण दिलें. आपल्या स्त्रीच्या मुखात चंद्रबिंब गेल्याचें आपणास स्वप्न पडलें होतें म्हणून राजानें पुत्राचें नाव चंद्रापीड असें ठेविलें. शुकनासानेंहि दुसरे दिवशीं आपल्या पुत्राचे जातकर्मादि संस्कार केले व राजाच्या संमतीनें ब्राह्मणजातीस योग्य असें पुत्राचें वैशंपायन असें नाव ठेविलें. नंतर कांहीं दिवसानीं चंद्रापीडाचे चौलादि संस्कार झाले व त्याची बाल्यावस्थाहि निघून गेली.

पुढें तारापीड राजानें आपल्या मुलाचें लक्ष खेळाकडे लागूं नये म्हणून नगराबाहेर शिप्रानदीच्या कांठी अर्धकोस लांबीचें मोठें विद्यामंदिर तयार

करविलें, त्यांत जागजागीं मोटमोठाले चुनेगची वाडे बांधेले, ते हिमालयपर्वताच्या शिखराप्रमाणें दिसत होते. त्या विद्यामंदिराच्या सभोंवतीं मोठा खंदक तयार करविला. त्याचा दरवाजा फारच बळकट केला होता. त्याची दिंडी मात्र उघडी रहात असे. त्यांत एकीकडे घोड्यांची पागा केली होती, व खालच्या बाजूस तालिमखाना केला होता. त्या विद्यामंदिराचा आकार देवालयाच्या आकारासारखा होता. त्या ठिकाणी अति यत्नानें सर्व विद्यांचे शिक्षक मिळविले होते अशा त्या विद्यामंदिरांत, सिंहाचा बालक जसा सांपळ्यांत अडकवावा, त्याप्रमाणे राजानें एका उत्तम दिवशीं वैशंपायनासह चंद्रा-पीडास विद्याप्राप्ति होण्याकरितां गुरूंच्या जवळ नेऊन ठेविले. त्या ठिकाणीं गुरु-पुत्राखेरीज दुसरें फारसें कोणी नव्हते. व खेळण्याचीही फारशी मोकळीक नव्हती. मुलांस तेथें ठेवल्यावर तारापीडराजा विलासवतीसह दररोज तेथें जाऊन मुलांची भेट घेत असे. आपणांस असा बुद्धिमान् राजपुत्र शिकविण्यास मिळाला म्हणून, गुरूंस सार्थकता वाटली. चंद्रापीडाचें लक्ष एकसारखें विद्या संपादनाकडे असल्यामुळें थोडक्याच काळांत त्यानें सर्व विद्यांचा अभ्यास केला. स्वच्छ आरशांत जशीं प्रतिबिंबें बिंबतात, त्याप्रमाणे त्याच्या निमळ बुद्धींत सर्व विद्या प्रतिबिंबित झाल्या. धर्मशास्त्र, राजनीति, काव्य, नाटकें, महाभारतादिक इतिहास रामायणादि पुराणें, अनेक लिपी, अनेक देशभाषा, शिल्पशास्त्र, धनुर्विद्या, शस्त्रविद्या, गायनविद्या, वाद्यकला, घोड्यावर व हत्तीवर बसणें, कसरतींतील डावपेच खेळणं, वगैरे सर्व गोष्टींत तो प्रवीण झाला.

चंद्रापीड कसरत करीत असतां त्याचें आश्चर्यकारक भीमसेनासारखें बळ लोकांच्या दृष्टीस पडे. त्यानें सहज खेळतां खेळतां हत्तीच्या छाव्याचे कान धरिले असतां सिंहाच्या हातानें धरल्याप्रमाणे इकडे तिकडे होण्यास ते समर्थ होत नसत! तो तरवारीच्या एका माऱ्यानें मोठमोठाल्या ताडवृक्षाचे, कमल तंतूप्रमाणें तुकडे करून टाकी. परशुरामाच्या बाणासारखे त्याचे बाण पर्व-ताच्या मोठमोठाल्या शिळा फोडून पार निघून जात असत. दहा पुरुषांस

उखळण्यासारख्या लोखंडी मुद्गलाने तो कसरत करीत असे. बलाढ्यपणावांचून इतर सर्व गोष्टीत वैशंपायन चंद्रापीडाप्रमाणेच प्रवीण झाला होता. वैशंपायनाची सर्व विद्या व कला यांत निपुणता असल्यामुळ, शुकनासाचे ठायीं चंद्रापीडाचे गौरव असल्यामुळे, वैशंपायन आपल्या बरोबर वाढल्यामुळे, खेळल्यामुळे आणि अभ्यास केल्यामुळे तो चंद्रापीडाचे विश्वासाचे स्थान झाला होता. वैशंपायनावांचून चंद्रापीड थोडा वेळही राहत नसे. सूर्यास सोडून जसा दिवस राहत नाही, त्याप्रमाणे चंद्रापीडास तो सोडून क्षणक्षभरही निराळा राहत नसे. याप्रमाणें चंद्रापीड विद्याभ्यास करीत असतां त्यास तारुण्य प्राप्त झालें. तेव्हां सर्वदेवास आनंद देणाऱ्या अमृतरसानें जसा क्षीरसमुद्र; सर्वांस आनंद देणाऱ्या चंद्रोदयानें जसा प्रदोषकाळ; अनेक चित्रविचित्र रंगानीं रमणीय अशा इंद्रचापानें जसा वर्षाकाळ; प्रफुल्लितपुष्पगुच्छांनीं जसा कल्पवृक्ष; सूर्योदयानें जसा कमळसमूह; अनेक रंगी पूर्ण पिसाऱ्यानें जसा मयूर शोभतो; तसा, तो तारुण्यभरानें फारच शोभूं लागला. आपली सेवा करण्याचा समय आला म्हणून सेवकाप्रमाणें मदन त्याच्या जवळ येऊन राहिला. चंद्रापीडाची छाती, दंड, मांड्या वगैरे सर्व अवयव चांगले भरून शरीर फारच सुंदर व तेजःपुंज दिसूं लागलें!

चंद्रापीड तारुण्यात आला त्यावेळी त्याच्या सर्व विद्या व कला यांचा पूर्ण अभ्यास झाला. त्याच्या गुरूनींहि त्यास घरीं जाण्याविषयीं अनुमोदन दिलें. तेव्हां राजानें उत्तम दिवस पाहून बलाहकनावाच्या सेनापतीस बोलावून आणिलें. आणि त्याजबरोबर सैन्य देऊन चंद्रापीडास घेऊन येण्यास त्यास विद्यामंदिरात पाठविलें. राजाज्ञेप्रमाणें बलाहक विद्यामंदिरांत गेला. तेव्हां तेथें द्वारपालांनीं बलाहक आल्याचें वर्तमान कळविल्यावर तो आंत गेला, आणि चंद्रापीडास भूमीस मस्तक लावून नमस्कार केल्यावर चंद्रापीडाच्या म्हणण्यावरून तो त्याच्याजवळ आसनावर बसला, मग तो पुढे सरून नम्रतेनें म्हणाला, “ चंद्रापीडमहाराज ! तारापीडमहाराजांची अशी आज्ञा आहे

कीं, आमचे सर्व मनोरथ पूर्ण झाले. तूं सर्वशास्त्रांचे अध्ययन केलें, सकलकलांचा अभ्यास केला, सर्वशस्त्रविद्येंत निपुणता संपादिली. तुझ्या गुरूंनींहि घरीं नेण्यास अनुमोदन दिलें. याकरितां बंधनांतून मुक्त झालेल्या सुशिक्षित हत्तिछाव्याप्रमाणें किंवा सकल कलांनीं पूर्ण अशा पौर्णिमेच्या चंद्राप्रमाणें तुला पाहून लोक संतुष्ट होवोत! त्यांचे नेत्र तुला पाहण्यास उत्कंठित झाले आहेत. सर्व स्त्रिया तुला पाहण्याविषयीं फारच उत्सुक झाल्या आहेत. सहाव्या वर्षीं तुला विद्यामंदिरांत घातलें, त्याला आज दहा वर्षे झालीं. तुला आतां सोळावें वर्ष चालू आहे आतां विद्यामंदिरांतून निघून आपल्या दर्शनाविषयीं उत्कंठित झालेल्या अशा आपल्या सर्व मातांस भेट दे. सर्व वडील माणसांस नमस्कार कर, आणि प्रतिबंधरहित होऊन राज्यसुखाचा व तारुण्यसुखाचा यथेच्छ अनुभव घे. राजेलोकांचा सन्मान कर. ब्राह्मणांचें पूजन कर. प्रजेचें पालन कर. व आपल्या आप्तमित्रांस आनंद दे." त्रैलोक्यांत केवळ रत्नच आणि वेगानें वायु व गरुड यांसारखा इंद्रायुध नावाचा अश्व आपल्याकरितां महाराजांनीं पाठविला आहे, तो बाहेर उभा केला आहे. हा अश्व सर्वांस आश्चर्य करणारा व समुद्रांत उत्पन्न झालेला आहे. हा अश्व तारापीडमहाराजाच्या बसण्यास योग्य म्हणून पारसीक देशाच्या राजानें नजर पाठविलेला आहे. अश्वलक्षण जाणणाऱ्या पुरुषांनीं याला पाहून असें सांगितलें कीं, उच्चैःश्रवानामक इंद्राच्या अश्वाचीं जीं सुलक्षणें ऐकण्यांत आहेत, तीं सर्व याचे ठायीं आहेत. असा अश्व पूर्वीं कधीं झाला नाहीं व पुढेंहि होणार नाहीं. याकरितां यावर बसून चलावें. विनययुक्त, शूर, शहाणे, कलाकौशल्य जाणणारे, पिढ्यानपिढ्या आपले पदरीं असणारे असे हजारों राजपुत्र आपल्या सेवेकरितां महाराजांनीं पाठविले आहेत; व आपणास नमस्कार करण्याकरितां मोठ्या उत्कंठेनें ते बाहेर वाट पाहत आहेत.

चंद्रापीडानें पित्याची आज्ञा शिरसा मान्य करून इंद्रायुधाला आंत आणण्यास सांगितलें; तेव्हां सेनापतीनें त्यास आंत आणिलें. त्या अश्वाच्या लगा-

माच्या कड्यांस दोन पुरुषांनीं दोन्ही बाजूंकडे ओढून धरिलें होतें. तो इतका उंच होता कीं, उंच पुरुषानें हात वर केला तर मात्र तो त्याच्या पाठीस पुरत असे. तो मानेचा आकडा वळवून चालत असल्यामुळें समोरचें आकाश प्राशूनच टाकीत आहे काय! असें दिसत होतें. त्यानें आपल्या खिंकाळण्यानें सर्व आकाश भरून टाकिल्यामुळें वेगाचा व्यर्थ गर्व वाहणाऱ्या गरुडाची तो निर्भर्त्सनाच करीत आहे काय असें दिसत होतें! तो अश्व क्षणांत वांकत होता, व क्षणांत ताठ उभा राहत होता. त्याचा वेग आवरून धरल्यामुळें रागानें त्याच्या नाकपुड्या उडत होत्या. आणि त्यावाटे घुर घुर असा शब्द चालला होता. त्याला मोकळें सोडलें तर तो त्रैलोक्याचेंही उल्लंघन करील कीं काय! असें दिसत होतें. त्याच्या शरिराचा रंग अनेकरंगी इंद्रधनुष्यप्रमाणें दिसत होता. त्यामुळें ज्याच्या पाठीवर चमत्कारिक गालिचा घातला आहे असा हत्तीचा छावा जसा दिसतो, किंवा कैलासपर्वताच्या टेंकडीला धडका मारल्यामुळें अनेक रंगी धातूंची धूळ अंगावर उडालेला शंकराचा नंदी जसा दिसतो, किंवा दैत्यांच्या रक्तानें भरलेला देवीचा सिंह जसा दिसतो, त्याप्रमाणें तो दिसत होता! तो वेगाची प्रत्यक्ष मूर्तिच आहे काय असा भासत होता! त्याचे ओंठ वारंवार फुरफुरत होते. व नाकावाटे सूं सूं असा शब्द चालला होता. त्यामुळें वेगानें धरलेल्या वायुस नाकावाटे सोडूनच देत आहे असें वाटत होतें! तो लगाम चघळीत असल्यामुळें त्याच्या तोंडावाटें फेस गळत होता, तेणेंकरून समुद्रवास झाल्यामुळें तेथें प्राशन केलेल्या अमृताच्या गुळण्याच टाकीत आहे काय! असें भासत होतें. त्याचें तोंड लांब असून सुरेख होतें, त्यामुळें हें कोरूनच केलें आहे काय, असें दिसत होतें! त्याचे कान उभे होते. मुखावरील रत्नभूषणांची प्रभा त्याच्या कानांवर फांकली होती; त्यामुळें हीं दोन चामरेंच आहेत काय! असें दिसत होतें. त्याच्या गळ्यांत सोन्याच्या सुतानें गुंफलेलीं माणकें, पाचू, इत्यादि रत्नांचे हार होते. त्याच्या मानेवरचे केस तांबड्या रंगानें रंग-

विलेले होते, या कारणानें समुद्रांत संचार केल्यामुळें त्याच्या मानेभोवतीं हीं पोवळ्याची वेलीच लटकलेली आहे काय, असे दिसत होते. मौक्तिकांचे व रत्नांचे हार त्याचे गळ्यांत असल्यामुळें नक्षत्रमंडळानें युक्त संध्याराग जसा दिसतो, तशी त्याची शोभा दिसत होती. पाचूचे हारांची हिरवी कांति त्याच्या अंगावर पडल्यामुळें हा सूर्याच्या रथाचा घोडाच खालीं आला आहे काय असें भासत होतें! त्याच्या अंगावर शुभ्र घर्मबिंदु दिसत असल्यामुळें समुद्रांतून आल्यामुळें हीं त्याच्या अंगास मोत्येच चिकटलीं आहेत काय असें दिसत होते! तो इंद्रनीळमण्यासारख्या काळ्या व कठिण खुरांनीं भूमीस उकरीत होता. त्याचा बांधा व सर्व अवयव जसे असावे तसे होते. तो वेगानें वायु, गरुड व मन यांसारखा होता. हा उच्चैःश्रव्याचाच अवतार आहे असें पाहणारांस वाटत होतें. असा तो अश्व चंद्रापीडानें पाहिला.

पूर्वी कधीं न पाहिलेला, देवलोकीं राहण्यास योग्य, सवलक्षणांनीं युक्त, रंगानें, रूपानें व डौलानें उत्तमप्रकारचा असा तो अश्व पाहून चंद्रापीडास विलक्षण आश्चर्य वाटलें. तो मनांत म्हणाला, पूर्वी देवदैत्यांनीं मंदरपर्वतास वासुकी लावून मोठ्या खटाटोपानें समुद्राचें मंथन केलें, आणि हे अश्वरत्न न काढतां भलतींच रत्नें काढलीं! मेरुपर्वताच्या शिलेसारख्या विस्तीर्ण अशा त्याच्या पृष्ठावर न बसतां इंद्राने त्रैलोक्यराज्याचें फळ काय मिळविलें असेल ते असो! उच्चैःश्रव्याला पाहूनच भुललेल्या इंद्रास समुद्रानें खरोखरच फसविलें! हा विष्णूच्या दृष्टीस पडला नाहीं, म्हणून तो अझूनहि गरुडावर बसण्याची हौस सोडीत नाहीं! काय हो! इंद्रापेक्षां देखील माझ्या पित्याचें वैभव अधिक आहे, म्हणून सर्व जगांत दुर्लभ अशीं रत्नें माझ्या पित्याजवळ आहेत! ह्या अश्वाची आकृति मोठी तेजस्वी व अलौकिक असल्यामुळें हा देवांश असावा असें दिसत, व यामुळें ह्यावर आरोहण करण्यास शंका वाटते. सामान्य अश्वाची आकृति अशी सर्वांस थक्क करून टाकणारी नसते! असे ऐकण्यांत

आहे कीं, ऋषींच्या शापांनीं देवता आपलीं शरीरें सोडून शापबलानें दुसऱ्या शरीराचा स्वीकार करितात. पूर्वीं स्थूलशिरा ऋषीनें रंभेला शाप दिल्यामुळे ती स्वर्गलोक सोडून ह्या लोकीं अश्वयोनींत उत्पन्न होऊन शतधन्वा राजाजवळ पुष्कळ दिवस राहिली होती. दुसरेहि पुष्कळ मुनिशापानें या लोकीं उत्पन्न झाल्याचें ऐकण्यांत आहे. तसाच हाही कोणी महात्मा असावा, व शापामुळे या जातींत उत्पन्न झाला असावा. याची आकृतिच याच्या दिव्यपणाबद्दल खात्री करीत आहे. असें चिंतन करीत तो राजपुत्र घोड्यावर बसण्याच्या हेतूनें आसनावरून उठला, आणि आपल्या मनांत म्हणाला, " अश्वा, तूं कोण असशील तो अस, तुला नमस्कार असो, मी तुजवर आरोहण करितों, याबद्दल क्षमा कर!" असें तो म्हणत आहे तों त्याचा अभिप्राय जाणूनच काय तो अश्व मानेवरचे केस हालवून व वक्रदृष्टीनें चंद्रापीडाकडे पाहून खुरांनी पृथ्वीस उकरूं लागला. तो आपला उजवा स्कंध वारंवार आपटीत असल्यामुळें चंद्रापीडास बोलावितोच आहे काय, असें दिसत होतें. त्याच्या नाकाच्या रंध्रांतून मधुर शब्द चालला होता, व तो आनंदानें खिंकाळत होता. तेव्हां तो आपल्यास चढण्याविषयीं सूचनाच करीत आहे, असें समजून चंद्रापीडानें त्यावर आरोहण केलें!

त्या अश्वावर चढल्यावर चंद्रापीडास सर्व त्रैलोक्य अगदीं अल्पसें वाटू लागलें. मग तो त्या वाड्याच्या बाहेर पडला; तेव्हां अपरिमित अश्वसैन्य त्याच्या दृष्टीस पडलें. त्या वेळीं प्रलयकाळच्या मेघांनीं सोडलेल्या गाराच्या शब्दाप्रमाणें नेपाल घोड्यांच्या टापांचे खाड खाड शब्द चाललेले ऐकूं येत होते. त्या शब्दांनीं, नाकाच्या फुरफुरण्यांनीं व खिंकाळण्यांनीं सर्वांच्या कानठाळ्या बसून गेल्यासारखें झालें! घोडेस्वारांनीं हातांत धरलेल्या भाल्याच्या चकचकीत टोंकावर सूर्यकिरण पडल्यामुळें तीं फारच लकलकीत दिसत होतीं. त्या वेळीं मोठ्या सरोवराप्रमाणें दिसणारें आकाश, भाल्याच्या योगानें कमलांच्या कळ्यांनींच भरल्याप्रमाणें दिसत होतें. त्या राजे लोकांच्या

मस्तकांवर मयूरपिच्छांचीं छत्रें असल्यामुळें इंद्रधनुष्यांनीं युक्त मेघमंडळाप्रमाणें तें सैन्य दिसत होतें. त्या घोड्यांचीं तोंडें फेसांनीं शुभ्र झाल्यामुळें व तीं तेजस्वी असल्यामुळें हा प्रळयसमुद्राच्या लाटांचा लोटच आला आहे काय, असें भासत होतें. तें सैन्य अगण्य होतें व त्याचा पारहि दिसत नव्हता. चंद्रदर्शनानें समुद्र उसळतो, त्याप्रमाणें चंद्रापीडास पाहतांच त्या सैन्यांत हालचाल सुरू झाली. राजपुत्रास मी आधीं नमस्कार करीन, असें प्रत्येकाच्या मनांत असल्यामुळें मोठ्या गर्दीनें त्यांनीं राजपुत्रास वेढिलें. त्या दाटींत घोड्यांस घोडे लागून उधळूं लागल्यामुळें राजे लोकांस त्यास आवरून धरण्यास बरेच प्रयास पडले. मग त्या बलाहकसेनापतीनें प्रत्येक राजपुत्राचें नांव चंद्रापीडास सांगितलें. तेव्हां त्या राजपुत्रांनीं आपलीं मस्तकें खालीं करून व हात जोडून चंद्रापीडास नमस्कार केले. त्या वेळीं त्यांच्या मुकुटावरील आरक्त प्रकाश पडल्यामुळें हा त्यांनीं अनुरागच प्रगट केला आहे काय! असें दिसत होतें. त्यांनीं आपले हात जोडले होते, त्यामुळें चंद्रापीडास यौवराज्याभिषेक करण्याकरितां हे त्यांनीं कलशच घेतले आहेत काय! असें वाटत होतें!

नंतर चंद्रापीडानें त्या सर्व राजपुत्रांचा योग्य सन्मान केला, आणि नंतर तो नगरास जाण्यास निघाला. त्याच्या मागून प्रधानपुत्र वैशंपायनहि घोड्यावर बसून निघाला. चंद्रापीडास ऊन लागूं नये म्हणून त्याच्या मस्तकावर शुभ्र छत्र धरिलें होतें. त्याचा आकार कमलासारखा होता, त्यामुळें राज्यलक्ष्मीचें राहण्याचें हें कमलच आहे काय! असें दिसत होतें! कमलसमुदायासारखा राजसमूह व चंद्रमंडळासारखें छत्र दिसत होतें. त्या छत्रास मोत्यांचा झालर लावलेली होती व त्यावर सिंहाचें चित्र होतें. त्या छत्रास सुवर्णाचा दांडा होता व त्याच्या दोहोंबाजूस चौऱ्या उडत होत्या. त्यांच्या वाऱ्यानें राजपुत्राच्या कर्णांतील अलंकार हालत होते. त्याच्या पुढें हजारों तरुण वीर धांवत जयजयकार करीत व मंगल शब्दांचा उच्चार करीत चालले होते; आणि भाटलोक स्तुतिपाठ करीत चालले होते.

मूर्तिमान् मदनासारख्या चंद्रापीडाची स्वारी शहरांतन चालली आहे, असें शहरांतील लोकास समजतांच चद्रोदयकालीं चंद्रविकासि कमलें जशीं भरभर प्रफुल्लित होतात, त्याप्रमाणे नगरवासी लोक प्रफुल्लितमुखांनीं आपापले कामधंदे सोडून चंद्रापीडास पाहण्याकरितां येऊन उभे राहिले. त्यांस पाहून ते लोक एकमेकांशीं बोलूं लागले, " हा राजकुमार असतां कार्तिकस्वामी आपणास कुमार म्हणवितो, ही गोष्ट मोठया उपहासाची आहे! आपण मोठे पुण्यवान् व धन्य आहो. याची दिव्यमूर्ति प्रेमानें व कौतुकानें भरलेल्या नेत्रांनीं आपणास यथेच्छ पाहण्यास सांपडली, तेव्हां आज आपल्या जन्माचे सार्थक्य झालें. चंद्रापीडाच्या रूपानें भगवान् नारायणच अवतरला आहे यांत संशय नाहीं! असे बोलून हात जोडून सर्वांनी त्यास नमस्कार केले. नगरांतील खिडक्यांचीं दारे भराभर उघडल्यामुळे चंद्रापीडास पाहण्याकरितां नगराने आपले डोळेच उघडले काय असें वाटलें! सर्व विद्याभ्यास करून चंद्रापीड विद्यामंदिरातून निघून शहरांतून चालला आहे, असें ऐकून त्याला पाहण्याच्या कौतुकानें शहरांतील स्त्रियांनीं आपलीं अर्धीं कामें सोडलीं आणि त्या चंद्रापीडास पाहण्याकरितां गडबडीनें धावत आल्या.

काहीं स्त्रियांच्या हातांत वेणी घालण्याकरितां आरसे होते ते तसेच असल्यामुळें त्या पूर्णचंद्रानें युक्त पौर्णिमेच्या रात्रीसारख्या दिसत होत्या! कांहीं स्त्रियांच्या पायांस अळित्याचा लाल रंग असल्यामुळें कोवळ्या उन्हानें कमलिनी जशा दिसतात तशा त्या दिसत होत्या! धाईनें आल्यामुळें कांहीं स्त्रियांच्या पायांत कमरपट्टा आल्यामुळें पायांत साखळदंड अडकून हळूहळू चालणाऱ्या हत्तिणीप्रमाणें त्या दिसत होत्या! त्यांच्या नखांची कांति पायांवर पडल्यामुळें पादभूषणशब्दास मोहित होऊन हे कलहंस पक्षीच आले आहेत काय! असे त्यांचे गौरवर्ण पाय दिसत होते कोणी गळ्यांत घालण्याकरितां हातांत घेतलेले मौक्तिकहार हातांतच राहिल्यामुळें, मदननाशानें विरक्त होऊन स्फटिकाची माळ धारण करणाऱ्या रतीप्रमाणें दिसत होत्या!

त्या चंद्रापीडास पाहण्याकरितां गडबडीने धावत आल्या. [पृ० ८४]

कांहीं स्त्रियांच्या स्तनांवर मौक्तिकहार हालत असल्यामुळें स्वच्छ जलधारेच्या दोहों बाजूंस असलेल्या चक्रवाक पक्ष्यांच्या जोड्यानें संध्याकाळची शोभा जशी दिसते, तशा त्या दिसत होत्या ! कांहीं स्त्रियांच्या पायांत रत्नजडित नूपुरांच्या निरनिराळ्या प्रभा पडल्यामुळें त्यांच्या बरोबर ह्या मयूरीच चालत आहेत काय ! असें भासत होतें. याप्रमाणें सर्व स्त्रिया घाईनें येऊन कोणी गच्चीवर उभ्या राहिल्या. कांहीं खिडक्यांत बसून पाहूं लागल्या. पाचूंच्या हिरव्या खिडक्यांतून त्यांचीं मुखकमलें दिसूं लागल्यामुळें ह्या आकाशांत कमलिनीच उगवल्या आहेत काय ! असें भासूं लागलें ! त्या स्त्रिया गडबडीनें आल्यामुळें त्यांच्या भूषणाचे मधुर शब्द ऐकूं आले, त्यामुळें सरोवर संबंधी पक्षी शब्द करूं लागले ! हे मेघाचें गडगडणें समजून कलहंस पक्षी ओरडूं लागले ! तेव्हां हा मदनाच्या स्वारीच्या वेळचा चौघडाच झडत आहे काय, असें वाटलें !

माड्यांवरून, गच्चीयांवरून, व खिडक्यांमधून जिकडे तिकडे स्त्रिया बसल्यामुळें शहरातील सर्व वाडे फुलल्याप्रमाणें दिसूं लागले. व जिकडे तिकडे नारीमय व लावण्यमय दिसूं लागलें ! स्त्रियांच्या पायाचे लाल रंग जमिनीस लागल्यामुळें भूमि लाल पल्लवांनी आच्छादितच केल्यासारखी दिसूं लागली ! जिकडे पहावें तिकडे त्यांच्या अंगाची सुवर्णासारखी कांति दिसत असल्यामुळें हे मूर्तिमंत लावण्यच पसरलें आहे काय, असें दिसत होतें ! त्यांचीं सुंदर मुखें चोहोंकडे दिसत असल्यामुळें, हीं आकाशांत हजारों चंद्रबिंबेंच उगवलीं आहेत काय, असें भासत होतें ! त्यांनीं आपल्या तोंडावर ऊन्ह पडूं नये म्हणून पुढें हात केले होते, त्यामुळें सर्व दिशा कमलांनींच भरल्या आहेत काय, असें वाटत होतें ! अनेक प्रकारच्या रत्नालंकारावर सूर्यकिरणें पडून त्यांचीं अनेकरंगी किरणें झळकत असल्यामुळें हीं इंद्रधनुष्येंच पडलीं आहेत काय, असें वाटत होतें ! त्या स्त्रियांचे कज्जलयुक्त डोळे तेजस्वी दिसत असल्यामुळें हीं नीलकमळेंच प्रफुल्लित झालीं आहेत काय

असें भासत होतें ! त्या सुंदरींचीं अंतःकरणें आदर्शरूपी किंवा स्फटिकरूपी अथवा जलरूपी असल्यामुळेंच काय त्यांत चंद्रापीडाचें स्वरूप प्रतिबिंबित झालें ! चंद्रापीडास पाहताक्षणींच त्या स्त्रिया मोहित झाल्या आणि त्या ईर्षेनें प्रेमानें व विनोदाने एकमेकींशीं बोलूं लागल्या.— " एक ह्मणाली, अग ! मला येऊं दे, इतकी पळत कां सुटलीस ? दुसरी म्हणाली, अग, तो पदर खालीं पडला आहे, तो सावर अगोदर ! अग चपले ! तोंडावर केस आले आहेत; ते मागें सार अगोदर ! अग वेडे ! ती तुझी चंद्रकोर भलतीकडेच गेली आहे, ती नीट कर ! अग ये अंधळे ! वाटेत फुलें पडली आहेत, त्यांना अडखळून कशी पडतेस ! अग, कामाने वेडावलेले ! आपली वेणी तर साव ! चंद्रापीडास पाहण्यासाठीं जशी पावरी झाली आहे ! अग, तुझा कमरपट्टा खालीं गळाला आहे, तो अगोदर वर तर सार ! अग ये, पापिणी ! तुझ्या कानवरचा पल्लव गालावर लोंबत आहे, तो काढून तरी टाक ! अग, तुझें चित्त अगदींच कोठें ठिकाणा नाहीं! ही तुझी फणी पडली आहे. ती आपली घे! तरुणपणानें माजली आहे जशी ! अग, आपल्या स्तनांवर नीट पदर तरी घे, लोक तुझ्याकडे टक लावून पाहताहेतना! अग निलजरे! तुझें दुगड सैल झालेंना! अग, टाकटिकल करीत बसणारे! लवकर इकडे ये. अग, नादिष्टे, मला पाहण्यास जागा दे. किती पाहिले तरी समाधान न पावणारे अग, किती पाहतेस तरी किती? अग ये, बावरलेले, रायकाला तरी वरांवर येऊं दे, अग ये वेडे, तुझ्या जगावरचा शेला पडला ह्मणून लोक तुला हसतात ना! अग ये जिल्यांधे, तरी आपल्या मैत्रिणी देखील दिसत नाहींत! अग मदनपीडिते, आपल्या मनाला दुःख देऊन कष्टी कां होतेस! अग खोटा भोळेपणा दाखविणारे, असे मोस करून कां पहातेस! चंद्रापीडाकडे खुशाल कां पहात नाहीस ? अग ये, तारुण्याचा डौल दाखविणारे, माझ्या अंगाला कांगबाई आपलं स्तन लावतेस! हिच्या तर बाई जसा नाकावर राग! तूंच हा

बाई पुढें, झाले? कायग, तूं दुष्ट आहेस! एकटीच खिडकी अडवून बसला आहेस! माझ्या अंगावरचा पदर आपल्या अंगावर ओढून घेतेस तेव्हां तू शुद्धीवर तरी आहेस कां? अग माजुरडे काहीं तरी शुद्धीवर ये. अग दाडगे, उतावळीनें धावतेस का इतकी? अग रे उनाड मुली, इतकी घाबरी का होतेस! अग, तुझ्या अंगावर मदनविकारानें थरारून काटा उभा राहिला आहे तो दिसू तरी देऊं नको! अग तूं इतकी उतावळी कां होतेस? अग शून्यहृदये, घरांतून बाहेर निघायाचें सुद्धा तुला भान नाही! अग कौतुक पाहण्यात गुंतणारे, तूं श्वास सोडण्यास देखील विसरलीस! आपल्या मनामध्यें समागमसुख घेण्यांत गर्क राहणारे, नीट डोळे उघड, हा राजपुत्र निघून चालला ना! अग मदनबाणांनीं मूर्छितझालेले, ऊन्ह न लागण्याकरिता डोळ्यावर पदर तरी घे? पतिव्रतेचा डौल मिरविणारे, पाहण्याची वस्तु पाहत नाहींस तेव्हा आपल्या डोळयांला अंधळे करतेस! अग अधन्ये, परपुरुषाकडे पहावयाचें नाहीं. असा तुझा नियम असल्यानें सर्वस्वीं बुडालीस? तर आतां हा नियम टाकून दे, आणि ज्यानें आपल्या बरोबर मकरध्वज[1] घेतला नाही, व ज्याच्या बरोबर रति हि नाहीं, असा साक्षात् मदन चालला आहे त्याजकडे पहा! त्याचा केशपाश कसा भ्रमराच्या थव्या प्रमाणे काळाभोर दिसत आहे, हे नीलाकाश समजून मयूरच जाला आहे काय असा मालतीपुष्पांचा शेखर व सायंकालिक तुरा त्यानें आपल्या केशपाशांत खोंविला आहे. त्याच्या कानात पानांचा भूषणें असून त्यांची हिरवीगार प्रभा गालावर झळकत आहे. त्यावरून कानावर शिरीषपुष्पांचे गुच्छच टांकिले आहेत काय, असें भासत आहे. याच्या गळ्यातील रत्नहारांत माणकाचा आरक्तवर्ण प्रतिबिंबित झाल्यामुळे तारुण्यराग हृदयांत शिरण्याकरिताच स्फुरण पावत आहे काय असें वाटत आहे! वैशंपायनावरोबर हा काहीं बोलत चालला आहे. हा किंचित हास्य करीत आहे तेणेकरून त्याच्या दं-

1 मदनाचा मत्स्यचिन्हयुक्त ध्वज असल्याचे वर्णन आहे.

तांच्या कांति झळकत आहेत. घोड्यांच्या खुरांनीं धूळ उडून ती ह्या राजकुमाराच्या केसावर उडाली कीं, हा बलाहक सेनापति आपल्या हिरव्या शेल्याच्या पदराने ती पुशीत आहे. जसा एखादा हत्ती सोंडेने शेवाळ घेतो त्याप्रमाणे हा आपला हात पुढे करून विडा घेत आहे. ती स्त्री मोठी धन्य होय कीं, जी लक्ष्मीप्रमाणें पृथ्वीची सवत होऊन याचे हस्तकमल आपल्या हातांत ग्रहण करील! दिशा जशी दिग्गजास धारण करिते, त्याप्रमाणे ज्या विलासवतीनें सकलभूमंडळाचा भार धारण करण्याविषयीं समर्थ असा हा चंद्रापीड आपल्या उदरांत धारण केला. तेव्हां ती धन्य होय !" याप्रमाणे अनेक प्रकारें भाषण करणाऱ्या स्त्रियांनीं आपल्या नेत्ररूपपात्रांनीं प्राशनच केला काय ! भूषणाच्या मधुरशब्दांनीं बोलाविलाच काय ! मनांनीं पाठोपाठ धाव घेतलेलाच काय, अलंकाराच्या किरणरूप रज्जूनीं बद्धच केला काय, तारुण्यरूप नजराणा देऊन भेट घेतलेलाच काय ! असा तो चंद्रापीड दिसला. त्याच्या अंगावर त्या नगरांतील स्त्रियांनी पुष्कळ फुलें व लाह्या उधळल्या. मग तो राजवाड्याजवळ येऊन पोहोचला. त्या ठिकाणीं कज्जलपर्वतासारख्या हत्तींचा गर्दी होती व त्यांच्या गंडस्थळांतून मदोदक गळत होतें. तेणेकरून वर्षाकालाची जशी शोभा दिसते तशी तेथें शोभा दिसत होती. हजारो मांडलिकांची गर्दी जमल्यामुळे छत्राला छत्र लागून राहिले होते. परद्वीपाहून आलेले शेकडो राजदूत त्या ठिकाणीं जमले होते. राजवाड्याच्या सातव्या दरवाज्याजवळ चंद्रापीडाची स्वारी आल्यावर तो खालीं उतरला.

घोड्यावरून उतरल्यावर आपल्या हातानें वैशंपायनाचा हात धरून चंद्रापीड वाड्यांत चालला. तेव्हां बलाहक सेनापति पुढें होऊन वाट दाखवीत चालला. त्या वेळीं एके ठिकाणीं जमलेले त्रिभुवनच काय असें तें राजमंदीर दिसत होतें! द्वाराच्या दोहों बाजूस सोन्याच्या काठ्या हातांत घेऊन व कंबर बांधून चोपदार उभे होते. त्यांचे पोषाख पांढरे शुभ्र होते. व त्यांनी आप

त्या पागोड्यांत चांदीचे तुळे खोवले होते. त्या कळसाचीं मंदिरें आकाशास स्पर्श करणारीं असल्यामुळे, व शुभ्र सफेती दिली असल्यामुळें कैलासपर्वताच्या शिखरास हंसतच आहेत काय अशीं तीं दिसत होतीं! मंदिराच्या माड्यांवरील खिडक्यांतून स्त्रिया बसल्या होत्या. व त्यांच्या भूषणांचीं किरणें वराल छतावर झळकत होते, तेणेकरून तेथील शोभा फारच मनोहर दिसत होती. मोठमोठ्या सर्पासारख्या शस्त्रास्त्रांनी युक्त व पाताळलोकपर्यंत खोल अशा गुहाच आहेत काय अशा तेथील आयुधशाळा खोल व भयंकर दिसत होत्या. त्या ठिकाणी क्रीडा करण्याचे रमणीय पवन होते. त्याच्या शिलातलांवर क्रीडा करणाऱ्या स्त्रियांच्या पायांचे लाल रंग लागलेले होत व मयूरादि पक्षी ओरडत होते. भरगच्ची झुली घालून अलंकृत केलेल्या सुशिक्षित हत्तिणी चौकात उभ्या केल्या होत्या. एक्या बाजूस गंधमादन नावाचा गजराज एक्या मोठ्या खांबास साखळदंडाने बांधलेला होता. त्याला रंजविण्याकरितां गायन व वाद्ये यांचा गजर सुरू होता. आपली सोंड डाव्या दातावर टेवून व डोळे मिटून तो निश्चलपणाने गायन ऐकण्यात निमग्न झाला होता. त्याच्या पाठीवर चित्रविचित्र रंगाची झूल घातली होती. त्यामुळे अनेक रंगाचे धात ज्यावर आहेत अशा विंध्यपर्वतासारखा तो दिसत होता. त्या गायनाने तो संतुष्ट होऊन मधून मधून मधुरगर्जना करीत होता. त्याच्या गंडस्थळापासून मदोदक वाहत होते. त्याच्या मस्तकावर पांढऱ्या रंगाचा मोवरा असल्यामुळे चंद्रबिंबानें युक्त मेघ जसा दिसावा, तसा तो दिसत होता. त्याच्या कानाजवळ सुवर्णाचे अंकुश खोवले होते. ते कर्णभूषणाप्रमाणे दिसत होते. त्याच्या गंडस्थळावर भ्रमर गुंजारव शब्द करीत होते. त्या गजराजाचें पुढचें अंग उच्च होतें, व मागचे निच होते. त्यामुळें हा पाताळातूनच वर येत आहे काय! असा दिसत होता. तो नक्षत्रमालांनी सुशोभित दिसत होता. त्याच्या सोंडेचे बोड लाल होते. तो आपल्या कानांनीं आपणास वारा घेत होता. एकीकडे राजाचे आवडते मोठाले घोडे बांधले होते. त्याच्या पाठीवर

चित्रविचित्र आस्तरणे घातलेला होती. त्यांच्या गळ्यांत घांटा होत्या त्यांचा मधुर शब्द चालला होता त्यांचा मानेवरचे केस लाल रंगविले होते, त्यामुळे हत्तीस मारल्यामुळे रक्ताने ज्याच्या सटा भरल्या आहेत असे सिंह जसे दिसतात, त्याप्रमाणे ते दिसत होते. त्यांच्या पुढे गवताचे ढीग पडले होते. त्यांच्याजवळ मोतद्दार लोक गाणी गात बसले होते. ती ऐकण्याकरितां त्यांनी आपले कान उभे केले होते. न्यायसभेत केवळ धर्ममूर्तिच असे धर्माधिकारी पुरुष सभ्य वेष धारण करून वेतांच्या आसनांवर बसले होते. यमधर्माच्या घरी जसा सर्व जगाचा कारभार चालतो, त्याप्रमाणे तेथील व्यवस्था दिसत होती. हजारों लेखक लोक हिशब करीत बसले होते, व आज्ञापत्रे लिहित होते. जागोजागीं शिपाई लोक पाहऱ्यावर ढालतरवारी घेऊन फिरत होते व राजाची स्वारी केव्हां येते ह्मणून वाट पाहत होते ठिकठिकाणीं मांडलिक राजे बसले होते. त्यांत कोणी सोंगट्या व कोणी बुद्धिबळ खेळत होते. कोणी वीणा, सतार वगैरे वाद्य वाजवीत होते. कोणी चित्रे काढीत बसले होते. कोणी विनोदपर भाषणे बोलत होते. कोणी अनेक प्रकारच्या कविता करीत होते. कोणी काव्ये व सुभाषितें वाचीत होते. कोणी कवींचे गुणवर्णन करीत होते. कोणी वेश्यांचीं गायनें एकत बसले होते. कोणी स्तुतिपाठकांचे पवाडे ऐकत बसले होते. कोणाच्या डोक्यांवर चकचकीत मुकुट होते व कोणाच्या डोक्यावर पागोटीं होतीं. कपाळें ऊन्ह पडले म्हणजे उदकप्रवाहयुक्त कुलपर्वत जसे शोभतात, तसे ते दिसत होते. सभास्थानी तऱ्हेतऱ्हेचीं रत्नासनें व गालीचे असल्यामुळे हीं इंद्रधनुष्येंच पडलीं आहेत काय, असे भासत होते! मणिमयभूमीत सभासदांचीं मुखें दिसत असल्यामुळे ही प्रफुल्लित कमळेंच पसरली आहेत काय, असे वाटत होते! शेकडो दासी हातांत चवऱ्या घेऊन इकडे तिकडे फिरत होत्या, व त्यांच्या भूषणांचे मधुर शब्द चालले होते. एका बाजूस शिकारी कुत्रे मोत्यांच्या सांखळदंडांनी बांधले होते. पाळलेले कस्तूरीमृग इकडे तिकडे फिरत असल्यामुळे त्यांचा सुवास चालला होता.

ज्या ठिकाणीं किन्नरांचीं जोडपी, वनमाणसें, अनेक प्रकारचे पशु नाना-प्रकारचे पक्षी आहेत, असे शिकारखानेहि तेथे होते. तो राजवाडा रात्री-प्रमाणे नक्षत्रमालांनीं सुशोभित दिसत होता. प्रातःकाळाप्रमाणे तो [1]मित्रो-दयानें रमणीय दिसत होता. जागजागीं फुलझाडे व फळझाडें सुशोभित दिसत होतीं. कित्येक पुरुष व स्त्रिया चंद्रापीडाच्या दर्शनाविषयीं उत्कंठित होऊन वाट पहात बसल्या होत्या. इतक्यांत चंद्रापीडाची स्वारी आली. तेव्हां द्वारपाललोक पुढें होऊन चंद्रापीडास प्रणाम करूं लागले. मग त्यांनीं दाखविलेल्या मार्गानें चंद्रापीड आंत चालला. चंद्रापीडाचें दर्शन घेण्याकरितां पूर्वींच येऊन बसलेले राजेलोक पुढें येऊन त्यास नमस्कार करूं लागले. नंतर आचार जाणणाऱ्या वृद्ध स्त्रियांनीं त्याच्यावरून अनेक पदार्थ ओंवाळून टाकिले. मग तो पुढें चालला तों हजारो पदार्थ असल्यामुळें हीं सप्तभुवनेंच आहेत काय, असे सात चौक आलांडून ज्या ठिकाणीं आपला प्रिय पिता होता त्या ठिकाणीं तो गेला. तेथें अंगांत कवचें व शस्त्रास्त्रें धारण केलेले असे कुलीन व महापराक्रमी लोक आपल्या पित्याच्या संरक्षणाकरितां उभे होते. दासी हातांत चवऱ्या घेऊन त्यास वारा घालीत होत्या. शुभ्रवाळवंटानें सुशोभित अशा गंगाप्रवाहांत ऐरावत जसा दिसतो, त्याप्रमाणें शुभ्रगादीवर बसलेला आपला पिता चंद्रापीडानें पाहिला. "चंद्रापीडाकडे अवलोकन करावें," असें द्वारपालांनीं राजास सांगितलें, तेव्हां मस्तक भूमीस लावून नमस्कार करणाऱ्या पुत्रास पाहून राजाच्या अंगावर रोमांच उभे राहिले ! त्याचे डोळे आनंदाश्रूंनीं भरले. मग पुत्रास आलिंगन करावें म्हणून राजानें शयनावरून थोडेसें उठून व हात पसरून "ये, ये; मला भेट दे!" असें म्हणून नम्र झालेल्या पुत्रास हृदयाशीं घट्ट धरून आलिंगन केलें. त्यावेळीं राजाच्या अंगावर आनंदानें रोमांच उभे राहिल्यामुळें चंद्रापीडाचें शरीर अधिकच

[1] सूर्य. स्नेही.

शरिराशीं शिवूनच टाकितो आहे काय किंवा त्याला शरिरांतच घालतो आहे काय, अथवा डोळ्यांनीं पितोच आहे काय असें वाटलें! राजानें यथेच्छ आलिंगन केल्यावर तो आपल्या पित्याच्या पादपीठाजवळ जमिनीवर बसूं लागला, इतक्यांत तांबूलाचा डबा बाळगणाऱ्या दासीनें आपल्या अंगावरील शेल्याची घडी करून झट्दिशीं त्यास बसावयास दिली. 'ती एकीकडे कर,' असें हळूच बोलून व तीस पलीकडे सारून तो जमिनीवरच बसला. नंतर पुत्राप्रमाणें ज्याला राजानें आलिंगन दिलें असा वैशंपायनहि चंद्रापीडाजवळ बसला. दोन घटका आपल्या पित्याजवळ बसल्यावर तारापीड म्हणाला, "बाळा! अंतःपुरात जा. आणि तुझ्या भेटीविषयीं तुझी माता फार उत्कंठित झाली आहे, तिला नमस्कार कर, व तसेंच इतर मातांची भेट घेऊन त्यांसही आनंदित कर. अशी बापानें आज्ञा केल्यावर तो नम्रपणानें तेथून उठला आणि बरोबर येणाऱ्या सेवकांचें निवारण करून तो वैशंपायनास बरोबर घेऊन अंतःपुरवासी सेवकानें दाखविलेल्या मार्गानें अंतःपुरात गेला.

त्या ठिकाणीं पांढरे पोषाख केलेले चोपदार आपल्या मातेच्या रक्षणाकरिता उभे आहेत, त्यामुळें क्षीरसमुद्राच्या लाटांच्या कल्लोळांनीं लक्ष्मी जशी दिसली तशी ती दिसत आहे, रक्तवस्त्र नेसलेल्या व इतिहास पुराणांतील गोष्टी जाणणाऱ्या अशा स्त्रिया जय वर्णीचा उद्देश करीत आहेत व पूर्वीच्या कथा सांगून करमणूक करीत आहेत, स्त्रीवेष धारण करणारे षंढलोक जेथें कामें करीत आहेत व विलासवतीवर चवऱ्या वारीत आहेत, आपल्या हातांत अलंकार, पुष्पें, सुवासिक द्रव्य, तांबूल, पंखे, उटीचें साहित्य, पाण्यानें भरलेल्या झाऱ्या इत्यादि पदार्थ घेऊन कित्येक स्त्रिया जिच्या भोंवताली जें लागेल तें देण्याकरितां उभ्या आहेत, जिच्या अंगावर रत्नहारादि अलंकार सुशोभित दिसत आहेत, पुढें ठेविलेल्या आरशांत जी आपलें प्रतिबिंब पहात आहे, अशा आपल्या मातेस पाहून चंद्रापीडानें पुढें होऊन तीस नमस्कार केला.

मग विलासवती गडबडीनें उठून, आज्ञा ऐकण्यास तत्पर असे पुष्कळ दास व दासी जवळ होत्या तरी, स्वतःच तिनें कांहीं पदार्थ पुत्रावरून ओंवाळून टाकले. मग पुत्राचें कल्याण इच्छिणाऱ्या विलासवतीनें चंद्रापीडाच्या मस्तकाचें अवघ्राण करून त्यास आलिंगन दिलें. चंद्रापीडाप्रमाणेच वैशंपायनाचेंहि उपचार करून त्यास आलिंगन दिलें. मग चंद्रापीड जमिनीवर बसूं लागला असतां विलासवतीनें त्यास आपल्या जवळ घेतलें. मग सेवकांनीं गडबडीनें आणून मांडलेल्या आसनावर वैशंपायनहि बसला.

मग चंद्रापीडास वारंवार आलिंगून व त्याच्या सर्व अवयवांवरून हात फिरवून विलासवती त्यास म्हणाली, " बाळा, तुझा पिता मोठा निष्ठुर म्हणावयाचा, म्हणून तुझी ही सुकुमार तनु इतके दिवसपर्यंत त्यानें मोठ्या क्लेशांत ठेविली; तूं इतके दिवस गुरूंचा प्रतिबंध कसारे सोसलास ! तूं लहान असून मोठ्या पुरुषासारखें तुझें धैर्य आहे; बाबा, लहानपणीं खेळण्याचें कौतुक सोडून तुझें लक्ष अभ्यासाकडे लागलें तेव्हां तुझें धैर्य फारच मोठें म्हणावयाचें. तुझी गुरूवर भक्तिहि खरीच, पित्याच्या अनुग्रहानें, विद्येनें भूषित जसा तूं दृष्टीस पडलास, तसा अनुरूप स्त्रीनें युक्त केव्हां दृष्टीस पडशील. असें मला झालें आहे ! " असें आपल्या आईचें भाषण ऐकून चंद्रापीड सलज्ज होऊन खालीं तोंड घालून बसला. मग त्याच्या आईनें परमकौतुकानें त्याचें चुंबन केलें. नंतर तेथें चंद्रापीड थोडाच वेळ बसून उठला आणि इतर मातांची भेट घेऊन त्यानें त्यांसहि आनंदित केलें. नंतर राजवाड्याजवळ इंद्रायुध अश्व उभा होता त्यावर बसून तो इतर राजपुत्रांच्या व शुकनासप्रधानाच्या भेटीस गेला.

चंद्रापीड प्रधानाच्या वाड्याजवळ गेला तेव्हां द्वारपाल पुढें धांवत येऊन सामोरे आले. त्यांनीं चंद्रापीडाचें निवारण केलें नाहीं तरी तो राज-

वाड्याबाहेर जसा उतरला होता तसाच आतांहि बाहेरच उतरला. त्या ठिकाणींहि पाळीपाळीने पहारा करणार पुष्कळ हत्ती उभे होते. तसेच हजारों घोडेहि होते. अनेक कामाकरितां आलेल्या लोकांची पुष्कळ गरदी होती. अनेक शास्त्रें जाणणारे व अनेक धर्मपंथांचे अनुसरण करणारे लोक त्या ठिकाणी दृष्टीस पडत होते. वाड्याच्या अंगणांत राजेलोकहि कामानिमित्त आलेले होते, त्यामुळे त्यांचे हत्ती, घोडे व मनुष्यें यांची गर्दी झाली होती. नंतर बाहेरच्या दरवाज्याजवळ घोडा उभा करून वैशंपायनाचा हात धरून तो वाड्यांत शिरला. तेव्हां द्वारपाळ पुढें होऊन लोकांचें निवारण करून जाण्याकरितां वाट करूं लागले. मग त्या ठिकाणीं असलेल्या राजे लोकांनीं त्यास उठून नमस्कार केले. चोपदार लोक चलकारीं करीत व काठ्या वर करीत पुढें चालत असल्यामुळें सर्व लोक भयभीत होऊन पलीकडे सरले. त्या वेळच्या गर्दीनें तेथील चौकांतील जमीन अगदीं हदरून गेली. ती मौज पहात चंद्रापीड नवीन सफेती दिल्यामुळें हें दुसरें राजमंदिरच आहे काय, अशा प्रकारें दिसणाऱ्या शुकनासाच्या मंदी-रांत गेला. तेव्हां अनेक राजे लोक ज्याच्या भोंवतीं बसले आहेत अशा पित्यासारख्या शुकनासास पाहून चंद्रापीडानें त्यास परमनम्रतेनें नमस्कार केला.

राजपुत्र आला असें पाहून प्रधान आपल्या आसनावरून उठला. त्या बरोबर राजेहि उठले. मग प्रधान मोठ्या प्रेमानें राजपुत्रास सामोरा गेला. त्यावेळीं त्याच्या नेत्रांतून आनंदाश्रु गळूं लागले. मग त्यानें राजपुत्रास दृढ आलिंगन दिलें. आणि मग आपला पुत्र वैशंपायन यासहि आलिंगन दिलें. नंतर बसण्याकरितां आसन दिलें त्यावर न बसतां चंद्रापीड भूमीवरच बसला. त्याच्या शेजारीं वैशं-पायनहि बसला. तेव्हां शुकनासाखेरीज सर्वांनीं आपलीं आसनें सोडिलीं

व सर्व जमिनीवरच बसले. नंतर आनंदामुळें ज्याच्या अंगावर रोमांच उभे राहिले आहेत असा शुकनास राजपुत्राशीं बोलूं लागला.

"बाबा चंद्रापीडा! तुझा विद्याभ्यास पुरा होऊन तूं तारुण्यांत आला आहेस; असें पाहून तारापीड महाराजास सार्वभौम पद मिळाल्याचें आज साथक्य झालें. सर्वगुरुजनांचे आशीर्वाद आज फळास आले. अनेकजन्मीं केलेलें पुण्य आज उदयास आलें. कुलदेवता आज प्रसन्न झाल्या. ज्याच्या पदरीं पुण्य नाहीं त्यांना तुजसारखा पुत्र कोठून होणार? हें अल्प वय कोणीकडे? आणि ही सकलविद्यांचें आकलन करणारी तुझी अमानुष शक्ति कोणीकडे? ह्या प्रजा धन्य होत कीं, ज्यांचा पालन करणारा भरत, भगीरथ, यांसारखा तूं उत्पन्न झालास! पृथ्वीनें असें कोणतें पुण्य केलें होतें कीं, तुजसारखा पति तिला मिळाला! विष्णूच्या वक्षस्थळावर राहण्याचा आग्रह धरणाऱ्या लक्ष्मीनें तुजजवळ मूर्तिमंत राहण्यास न येऊन आपला मोठा तोटा करून घेतला! श्रीवराहानें आपल्या दांतानें जसा सर्व भूभार धारण केला, त्याप्रमाणें तूं आपल्या बाहूनें सर्व पृथ्वीचा भार धारण कर!"

असें बोलून त्यानें वस्त्रालंकार व पुष्पमाला यांनीं राजपुत्राचा सन्मान केला व त्यास जाण्यास निरोप दिला. तेथून उठल्यावर चंद्रापीड अंतःपुरांत गेला आणि त्यानें वैशंपायनाची आई मनोरमाबाई हिची भेट घेतली. नंतर इंद्रायुधावर आरोहण करून आपल्या पित्यानें उत्सवा कारितां मंदिर तयार करून ठेविलें होतें तेथें तो गेला. त्या ठिकाणीं द्वाराच्या दोन्ही बाजूंस पूर्ण कलश ठेविले होते. द्वारावर पल्लवपुष्पांच्या माळ लाविल्या होत्या. हजारों पताका उभारल्या होत्या, व त्या वाऱ्यामें फडकत होत्या. मंगलवाद्यें वाजत असल्यामुळें त्यांच्या शब्दांनीं दशदिशा भरून गेल्या होत्या. जागजागीं फुलांचे ढीग पडले होते. उज्वलवेष धारण करणारे सेवक सेवेविषयीं तत्पर होते. त्या ठिकाणीं अनेक

मंगलकर्मे केली होतीं. अशा त्या मंदिरांत चंद्रापीड गेल्यावर दिवाणखान्यांत तयार केलेल्या एका मचकावर तो बसला. मग तेथें त्यानें दोन घटका विश्रांति घेतल्यावर स्नान भोजन वगैरे जी दिवसांचीं कर्मे करावयाची होतीं तीं केलीं. आपल्या राहण्याच्या जागाजवळच त्यानें इंद्रायुधास राहण्याकरितां जागा तयार करविली.

अशा प्रकारें तो दिवस गेला. पुढें संध्याकाळच्या वेळेस दिवसलक्ष्मीच्या पायांतील माणकांचें भूषणच काय ! असें सूर्यबिंब खालीं पडलसें दिसलें ! सूर्याच्या रथाच्या चाकांच्या चाकान्यावाटें उदकप्रवाहाप्रमाणें दिवसप्रकाश पश्चिमेकडे जसा काय वाहतच गेलासें दिसलें ! दिवसानें सूर्यबिंबरूप तळ हातानें रक्तकमलांची सर्व लाली घेतली असें भासलें ! चंद्रविकासि कमलांचा सुगंध घेण्याकरितां आलेल्या भ्रमरसमुदायरूप कालपाशानें ओढल्यामुळेंच चक्रवाक पक्ष्यांचीं जोडपीं भिन्न झालीं काय असें वाटलें ! सूर्यबिंबानें सर्व दिवसभर रक्तकमलांतील मधुर रस आपल्या करांनीं घेऊन अतिशय प्राशन करून तें आकाशमार्गानें घाईघाईनें चालत असल्यामुळें त्यांस ही वांतिच झाली काय अशी संध्याकाळची लाली दिसूं लागली ! पश्चिमदिशेच्या कानांतील रक्तकमलच काय असा दिसणारा भगवान् सूर्य लोकांतरास गेला. आकाशरूपसरोवरांतील रक्तकमलिनीच काय अशी संध्या दिसूं लागली. दिशांच्या मुखांवरची ही कृष्णागरुचंदनानें काढलेली पत्ररचनाच आहे काय ! अशी अंधकाराची झांक दिसूं लागली. रक्तकमलांवर भ्रमरांचा थवा बसल्यामुळें जसें वरून काळें दिसतें, त्याप्रमाणें अंधकारानें संध्याराग काळा करून टाकला ! कमलिनींनीं प्राशन केलेलें सूर्यतेज हरण करण्याकरितां हे अंधकाराचे हेरच आहेत काय असे भ्रमरांचे थवे कमलांवर दिसूं लागले ! रात्रीरूप विलासिनी-स्त्रीच्या कानांवरील रक्तपल्लवच काय ! असा संध्याराग पडून नाहींसा झाला. मयूरांच्या बसण्यांच्या काठ्यांवर ते बसले नसतांहि अंधकारामुळें ते बसलेच आहेत काय असें भासूं लागलें. खिडक्याजवळच्या

भोकांतून पारवे बसल्यामुळें गृहलक्ष्मीच्या कानांतील हीं नीलकमलेंच आहेत काय असें भासूं लागलें ! अंत:पुरांतील विलासिनी स्त्रिया संध्याकाळ झाल्यामुळें उठून गेल्या. त्यामुळें झोपाळ्याच्या कड्या करकर वाजत होत्या त्या स्तब्ध राहिल्या. घराजवळच्या आंब्याच्या झाडांस टांगलेल्या पिंजऱ्यांतील राघू व मैना बोलत होते ते मुके राहिले. गायन व वाद्यें सुरू होतीं तीं बंद झालीं. हत्तींच्या गंडस्थळावर भुंग्यांच्या झुंडी येत होत्या त्या बंद झाल्या. उपाध्याय लोक आपापलीं कर्मे करून घरीं गेले. राजे लोक उठून गेल्यामुळें राजवाड्यांतली गर्दी कमी झाली, व त्यामुळें ते विस्तीर्ण दिसूं लागले. राजवाड्याच्या सर्व बाजूंस दिवे लागून त्यांचीं प्रतिबिंबें फरसबंदींत पडल्यामुळें ह्या कमळाच्या भेटीच आल्या आहेत काय असें दिसूं लागलें ! सरोवरांतून दिव्यांची प्रभा पडल्यामुळें आपल्या विरहानें पीडित झालेल्या कमलिनींचें शांतवन करण्याकरितां सूर्यानें आपली प्रभाच पाठविली आहे काय, असें भासूं लागलें. पिंजऱ्यांतून असलेले सिंह, व्याघ्र इत्यादि पशु निद्रेमुळें आळसल्यासारखे झाले. पहारेकऱ्याप्रमाणें मदन, धनुष्यबाण सज्ज करून अंत:पुरात संचार करूं लागला. विरहिणी स्त्रियांच्या अंत:करणांत विरहाग्नि पेटून अंत:करणास दग्ध करूं लागला ! अशा प्रदोषकालीं चंद्रापीड पायांनींच राजवाड्यात गेला. त्याजबरोबर मशाली पेटवून सेवक लोकहि गेले. तेथे चंद्रापीड कांहीं वेळ आपल्या बापाजवळ बसला. नंतर आपल्या आईकडे गेला. तेथें कांहीं वेळ बसून नंतर तो पुन: आपल्या मंदिरांत गेला. व त्या नंतर फणामण्यांनीं सुशोभित अशा शेषावर भगवान् विष्णु जसा निद्रा करितो, त्याप्रमाणें अनेक रत्नकांतींनीं सुशोभित अशा मंचकावर तो निजला.

दुसरे दिवशीं चंद्रापीड पहाटेंच उठला आणि पित्याची आज्ञा ग्रहण करून मोठ्या कौतुकानें मृगया करण्याविषयीं उत्कंठित होऊन सूर्योदय होण्यापूर्वींच इंद्रायुधावर बसून अरण्यांत जाण्यास निघाला. त्याजबरोबर कुत्रे बाळगणारे शिकारी लोक निघाले. त्यांनीं सोन्या-

च्या साखळदंडांस बांधलेले मोठमोठाले शिकारी कुत्रे आपल्या हातांत धरले होते. त्यांनीं आपल्या अंगांत व्याघ्रचर्माचीं कवचें धारण केलीं होतीं. मस्तकांस चित्रविचित्र रंगांचीं वस्त्रें गुंडाळलेलीं होतीं. त्यांच्या दाढ्या व मिशा लांब लांब होत्या. त्यांनीं आपल्या हातांत धनुष्यें धारण केलीं होतीं. याप्रमाणें ते लोक मोठ्यानें आरडाओरड करीत व धावत चंद्रापीडाबरोबर चालले होते. यामुळें तर चंद्रापीडास मृगया करण्याचा दुप्पट उत्साह वाटला. चंद्रापीडाबरोबर पुष्कळ हत्ती, घोडे व शिपाई लोक धावत चालले होते. वनांत गेल्यावर चंद्रापीडानें बाण सोडून मदोन्मत्त हत्ती, रानडुकरें, सिंह, सांबर व अनेक हरिण मारिले, व पराक्रमानें कित्येक वनपशु जिवंतहि धरिले. पुढें सूर्य प्रखर तापून माध्यान्हकाल झाला. चंद्रापीडाच्या घोड्याच्या अंगावाटे घामाच्या धारा वाहूं लागल्या. तो घोडा लगामास चावीत असल्यामुळें त्याचा खळखळ शब्द होऊन तोंडावाटे फेस व किंचित् रक्त निघूं लागलें. घोड्याच्या कानावर पुष्पगुच्छ बांधला होता व त्यावर भ्रमर गुंजारव करीत फिरत होते. चंद्रापीडाचेंहि अंग घामानें अगदीं थबथबलें होतें. त्याच्या अंगांतल्या कवचावर वनपशूंच्या रक्ताचे थेंब उडाले होते, त्यामुळें त्याचा पोशाख फारच विलक्षण दिसत होता. छत्रधारण करणारे लोक मागें राहिल्यामुळें उष्ण निवारण होण्याकरितां त्यानें हातांत वृक्षाचा पल्लव धरिला होता. त्याच्या अंगावर लतापुष्पांतील पराग उडाल्यामुळें हा मूर्तिमंत मदनच आहे काय असें भासत होतें! अश्वांच्या खुरांची धूळ उडून त्याच्या ललाटावर बसली होती. त्याच्या बरोबरच पायदळ दूर मागें राहिल्यामुळें त्याच्या पुढें कोणी धांवत नव्हते. भरधाव घोडे फेकीत चाललेले कांहीं राजपुत्र मात्र त्याजबरोबर होते. 'असा सिंह होता,' 'असा रानडुकर होता,' 'असा रानरेडा होता,' 'असा हरिण पळाला!' याप्रकारें मृगयेच्या गोष्टी बोलत बोलत चंद्रापीड आपल्या घरीं आला.

घरीं आल्यावर तो घोड्यावरून खालीं उतरला आणि सेवकांनीं झटदिशीं

मांडलेल्या आसनावर जाऊन तो बसला. मग त्यानें मृगयेचा सर्व पोशाख काढून ठेविला आणि दोन घटका विश्रांति घेतली. त्यावेळीं सेवकांनीं चोऱ्हा-कडून पंख्याचा वारा घालून त्याचे श्रम दूर केले.

नंतर ज्या ठिकाणीं रत्नखचित रौप्यमय व सुवर्णमय कलश ठेविले होते व स्नानाकरितां चौरंग मांडला होता, अशा स्नानगृहांत तो गेला. त्या ठिकाणीं त्यानें स्नान करून व आपले अंग पुसून स्वच्छ वस्त्रे धारण केली व रुमालानें आपले डोकें गुंडाळलें. मग देवपूजा करून उटी लावण्याच्या ठिकाणीं तो गेला. तेथे राजानें व विलासवतीनें पाठविलेल्या दासी, वस्त्रें, अलंकार, पुष्पें व सुगंधिद्रव्यें पेटाऱ्यांत घालून घेऊन आल्या व त्यांतील सर्व जिनसा काढून त्यांनीं त्यांजपुढें ठेविल्या. त्या घेऊन चंद्रापीडानें पहिल्यानें वैशंपायनास उटी लावून मग आपल्या अंगास लाविली व जवळ जे राजपुत्र होते त्यांसहि दिली. नंतर त्यांसह वस्त्रालंकार धारण केल्यावर अनेक रत्नपात्रांनीं सुशोभित अशा भोजनगृहांत तो गेला. त्यावेळीं शरदृतूंतील आकाश जसें नक्षत्रांनीं सुशोभित दिसतें, तसें तें गृह भोजनपात्रांनीं दिसत होतें. त्या ठिकाणीं चंद्रापीड अनेकरंगी आसनावर भोजन करण्याकरितां बसला. वैशंपायनहि त्याजजवळ बसला होता व तो पदार्थांचें वर्णन करीत होता. राजपुत्रहि जवळच आपापल्या योग्य ठिकाणीं बसले होते. सर्वांना पदार्थ वाढण्याच्या आग्रह करीत सर्व मंडळीबरोबर चंद्रापीडानें मोठ्या आनंदानें भोजन केलें. नंतर आंचवून व विडा घेऊन कांहीं वेळ विश्रांति घेतल्यावर तो ज्या ठिकाणीं इंद्रायुध बांधला होता त्या ठिकाणीं गेला. तेथें क्षणभर उभ्यानें त्याच्या गुणांचें वर्णन करून, आज्ञेची वाट पाहणारे असे सेवक जवळ उभे होते तरी त्या अश्वाच्या गुणास मोहित होऊन, त्यानें स्वतः इंद्रायुधापुढें गवत टाकलें. आणि मग तो तेथून राजवाड्यांत गेला. व पूर्वीप्रमाणें आईबापांचें दर्शन घेऊन निजला.

दुसरे दिवशीं प्रातःकाळींच कैलास नांवाचा चोपदार बरोबर एक कन्या

घेऊन चंद्रापीडाकडे आला. ती कन्या नुकतीच तारुण्यांत आली होती, राजगृहांत राहून ती प्रौढ झाली होती, तथापि ती फार नम्र होती. तिनें तांबड्या वस्त्राचा बुरखा घेतला होता. त्यामुळें कोवळ्या उन्हानें जशी पूर्वदिशा शोभते, तशी ती दिसत होती ! तिच्या सौंदर्याच्या कांतीने राजमंदिर भूषित झाल्यासारखें दिसत होतें: त्यामुळे राहूच्या भीतीने चंद्रास सोडून ही चंद्रिकाच भूमीवर अवतरली काय, किंवा राजमंदिराचीही मूर्तिमंत देवताच आहे काय, अशी ती दिसत होती ! तिच्या पायांत मधुर शब्द करणारी भूषणें होती, त्यामुळे मधुर शब्द करणाऱ्या कलहंसांनी युक्त जशी कमलिनी दिसते, तशी ती दिसत होती. तिच्या कमरेवर सुवर्णाची मेखला (कमरपट्टा) होती. तिच्या उरावर नुकताच स्तनाविर्भाव झाला होता. तिच्या नखाच्या कांति झळकत असल्यामुळें हे सौंदर्यच पाझरते आहे काय ! असे दिसत होते ! तिच्या अंगावरील भूषणाच्या नवरत्नांची प्रभा तिच्या सभोवतीं फांकल्यामुळें क्षीरसमुद्रांतून निघणाऱ्या लक्ष्मीप्रमाणे ती दिसत होती ! विडा खाल्यामुळें तिचे ओंठ लाल दिसत होते. तिचें नाक सरळ व उंच होतें. तिचे नेत्र कमलाप्रमाणे होते. तिच्या कानातील कुंडलांची प्रभा तिच्या गालांवर झळकत होती, त्यामुळे कानांवर ठेवलेले हे पल्लवच आहेत काय असे दिसत होते ! तिच्या कपाळावरील तिलक सुशोभित दिसत होता. तिच्या अंगावर तेजस्वी मोत्यांचे दागिने होते. तिनें आपल्या अंगास केशराची उटी लाविली होती, तिचे शरीर फारच नाजूक दिसत होते. तिचें चालणें हळू हळू व खुबीदार होतें. तिची कमर बारीक होती आणि तिचा सर्व बांधा फारच सुरेख होता.

नंतर तिच्या बरोबर आलेला कैलास नांवाचा चोपदार पुढें सरला व जमिनीस उजवा हात लावून चंद्रापीडास प्रणाम करून विनंति करूं लागला. " महाराज ! राणी साहेबांनी अशी आज्ञा सांगितली आहे कीं, पूर्वी थोरल्या महाराजांनीं जेव्हां कुलूत राजास जिंकिलें. त्यावेळीं त्या राजाची ही कन्या

पत्रलेखा बंदी केलेल्या लोकांबरोबर अगदीं लहान असतांच आणिली. ही इतके दिवस मीं आपल्या जवळ अंतःपुरांत ठेविली होती. ही राजकन्या अनाथ समजून आजपर्यंत मीं मोठ्या स्नेहानें कन्येप्रमाणें वाढविली. ही आतां तुझा तांबुलाचा डबा बाळगण्यास योग्य झाली आहे, असें समजून तुजकडे पाठविली आहे. याकरितां हिला ठेवून घ्यावें. हिला दासीप्रमाणें मानूं नये. हिचें लालनपालन चांगल्या रीतीनें करावें. आपल्या चित्तवृत्तीप्रमाणें भलत्यासलत्या गोष्टीपासून हिचें निवारण करावें. शिष्यिणीप्रमाणें हिजवर लक्ष ठेवावें. मित्राप्रमाणें भरंवशाच्या गोष्टी हिला सांगत जाव्या. मींच हिला वाढविली असल्यामुळें मुलीप्रमाणें हिजवर माझी ममता आहे. ही मोठ्या कुलीन घराण्यांतलि मुलगी आहे, तेव्हां ही प्रीति करण्यास योग्य आहे. ही तुझी चांगल्या रीतीनें सेवा करील. हिचें शील तुला माहीत नाहीं म्हणून निरोप पाठविला आहे. ही फार दिवस तुझी सेवा करण्यास उपयोगी पडेल." असा निरोप सांगून तो उगीच राहिला. मग पत्रलेखेनें पुढें होऊन चंद्रापीडास प्रणाम केला. तेव्हां त्यानें तिजकडे पाहून "मातेची आज्ञा मला मान्य आहे." असें म्हणून त्या चोपदारास जावयास सांगितलें.

त्या दिवसापासून पत्रलेखा नेहमीं चंद्रापीडाच्या सेवेत तत्पर असती झाली. चंद्रापीडाचीहि प्रीति तिजवर दररोज अधिकाधिक वाढत गेली व ती त्याचें अगदीं भरवशाचें स्थान झाली.

याप्रमाणें कांहीं दिवस गेल्यावर चंद्रापीडास यौवराज्याभिषेक करावा, असें तारापीड राजाच्या मनांत येऊन त्यानें सेवकास अभिषेकाची तयारी करण्यास आज्ञा केली. पुढें अभिषेक होण्याचा समय जवळ आला, तेव्हां एके दिवशीं चंद्रापीड शुकनासप्रधानाच्या भेटीस गेला. चंद्रापीड अगोदर नम्र असतांहि त्यास अधिक विनयसंपन्न करावें असें शुकनासाच्या मनांत येऊन तो त्यास म्हणाला:—

बाबा ! चंद्रापीडा ! तूं सर्व जाणतच आहेस, व सर्वशास्त्रांचें अध्ययनहि तूं

केले आहेस, तेव्हां तुला उपदेश करण्याजोगे कांही राहिले आहे असे नाहीं. तथापि कांहीं सांगावेंसे वाटल्यावरून सांगतो, तर नीट ऐक. तारुण्यांतील अंधपणा सूर्यकिरणांनी, रत्नांच्या प्रभेने किंवा दीपप्रकाशाने जावयाचा नाहीं. असा तो मोटा गहन आहे! लक्ष्मीच्या योगाने मदांधपणा येतो तो कितीहि अंजनें डोळ्यांत घातली तरी दूर व्हावयाचा नाही! गर्वाने दाह झाला असतां कितीहि शीतोपचार केले तरि तो कमी होत नाहीं! विषयसुखाने मद उत्पन्न झाला असतां तो औषधें किंवा मंत्र यांनीं जात नाहीं. विषयमलाचा एकदां लेप बसला कीं, तो कितीहि स्नानें केलीं तरी जात नाही. राज्यसुखनिद्रेची धुंदी आली असतां रात्रीच्या रात्री गेल्या तरी ती जात नाही. याकरितां तुला सांगतों की, गर्भश्रीमंती, नूतन तारुण्य, अप्रतीम सौंदर्य, विलक्षण शक्ति, ही सर्व अनर्थांची परंपरा आहे असें म्हटलें तरी चालेल. यांतील एक एक देखील उन्मत्तपणा आणण्यास कारण होते, मग सर्वच एके ठिकाणी जमल्यावर मग काय विचारावयाचें आहे? शास्त्रजलाने निर्मल झालेली जरी बुद्धि असली तरी ती तारुण्याच्या भरात मलिन होते. तारुण्यभरांत वावटळीसारखी [1]रजोभ्रमण करविणारी प्रकृति मनुष्याला कोणीकडे उडवील याचा नियम नाहीं. इंद्रियरूप हरणे विषयसुखरूप मृगजलास भुलून भलतीकडे भटकत जातात! त्यामुळे त्यांचा परिणाम फार वाईट होतो. तारुण्याने ज्याचें अंतःकरण तुरट होते त्याला विषयसंभोग मधुर उदकाप्रमाणे लागतात. विषयासक्ति दिशाभुलीप्रमाणे मनुष्यास सन्मार्गापासून भ्रष्ट करिते. तुझ्यासारखे नीतिमान पुरुष अशा उपदेशास पात्र आहेत. स्फटिकांत जसे चंद्रकिरण प्रवेश करितात त्याप्रमाणे उपदेशाचे शब्द तुजसारख्याच्याच अंतःकरणांत शिरतात. गुरूचें हितकारक वचन असलें तरी, अयोग्य पुरुषाच्या कानांत ते शूळ उत्पन्न करिते! आणि योग्य पुरुषाच्या कर्णास तेंच मधुर लागते! चंद्र जसा अंधाराचा नाश करितो तसा गुरूंचा

१ रजोगुण-धूळ.

उपदेश सर्वदोषांचें निवारण करतो. तूं अजून विषयरसाचें आस्वादन केलें नाहींस म्हणून तुला उपदेश करण्याचा हा समय आहे. मदनबाणाच्या प्रहारांनीं हृदय जर्जरित झाल्यावर त्या ठिकाणीं फुटक्या पात्रांत जलासारखा गुरूचा उपदेश कोठून टरणार ? विषयांनीं प्रकृति दूषित झाली असतां त्यास उत्तम कुल किंवा शास्त्र, मार्गावर आणूं शकत नाहीं. चंदनकाष्ठापासून अग्नि उत्पन्न झाला असतां तो दग्ध करीत नाहीं काय ? उदक हें विझविणारें जरी आहे तरी तें समुद्रांतील वडवाग्नीवर पडलें असतां तो अधिक भडकत नाहीं काय ? गुरूचा उपदेश सर्व मल दूर करणारें स्नानच म्हटलें तरी चालेल. जरारहित असून प्रौढत्व आणणारा हा होय. मेदोवृद्धि न करतां भारदस्तपणा आणणारा हा होय. सुवर्णाचा नसून कर्णाला भूषित करणारा अलंकारच, ज्योतिर्विरहित असा प्रकाशच आणि त्रास न देणारी अशी जागृतिच होय ! विशेषेकरून राजांना उपदेश करणारे फारच थोडे असतात; त्यांची मर्जी न बिघडावी म्हणून सर्व लोक प्रतिध्वनीप्रमाणें राजाच्या भाषणाला ‘ हो ’ ला ‘ हो ’ लावून देतात ! उन्मत्ततारूप सूज येऊन त्यांच्या कानांचीं भोकें बुजून जातात, व त्यामुळेंच काय त्यांच्या कानांत कोणाचा उपदेश शिरत नाहीं ! गुरु उपदेश करीत असतां मदोन्मत्त गजाप्रमाणें डोळे झांकून ते त्यांना खेद मात्र देतात ! राजाची प्रकृति मदांधज्वरानें मूर्छित रहाते ! राज्यलक्ष्मीहि त्यांना राज्यविषानें गुंग करून टाकिते. चंद्रापीडा, आपलें कल्याण व्हावें अशी तुला इच्छा आहे, याकरितां प्रथमतः लक्ष्मीचें स्वरूप लक्षांत आण. ही वीरांच्या खड्गमंडलरूपी कमलवनांत संचार करणारी भ्रमरीच आहे ! ही क्षीरसमुद्रांतून निघाली तेव्हां पारिजातपल्लवापासून राग, चंद्रकलेपासून वक्रता, उच्चैःश्रव्यापासून चपलता, कालकूटापासून मोह, मद्यापासून उन्मत्तपणा आणि कौस्तुभापासून कठोरपणा, हे गुण आपल्या भावंडांपासून घेऊन बाहेर पडली आहे ! हिच्यासारखी परिचय न बाळगूं देणारी वस्तु ह्या जगांत दुसरी कोणतीच नाहीं. हिला गुणरूप पाशांनीं बळकट

आवळून टाकिलें तरी ही निसटून जाते ! हजारों शूर लोकांच्या तरवारीच्या पिंजऱ्यांत घालून ठेविली तरी ही गुंगारा मारते ! मदोन्मत्त हत्तींनीं वेष्टित असतांहि ही पळून जाते ! ही कोणाचा परिचय ठेवीत नाहीं ! शास्त्राच्या गोष्टी ऐकत नाहीं ! सौंदर्यास भुलत नाहीं ! विद्वत्तेचाहि विचार करीत नाही ! आचार, विचार, सत्य यांपैकीं कोणालाच जुमानीत नाहीं ! गंधर्वनगराप्रमाणें पाहतां पाहतां ही नाहींशी होते ! मथनकाळीं मंदरपर्वताचा गरगर फिरण्याचा संस्कार हिला लागल्यामुळेच काय भ्रमण करीत रहाते ! कमलिनींवर संचार करितां करितां पायांस कांटे रुतल्यामुळेंच काय कोणाच्या घरीं पाऊल ठेवण्यास बिचकते ! मोटमोठ्या श्रीमंतांच्या घरी मोठ्या बंदोबस्तांत ठेविली असते, तरी उन्मत्त हत्तींच्या गंडस्थळांतील मधुपान केल्यामुळेच काय धुंद होऊन झोकांडी खात कोणीकडे तरी जाऊन पडते ! तीक्ष्णता शिकण्याकरितांच खड्गधारांत जाऊन राहते ! सर्व विश्व व्यापून टाकण्याकरितांच काय विष्णूच्या आश्रयानें राहते ! गंगातरंगाप्रमाणें चंचल, गुहेप्रमाणें तमानें युक्त, साहसकर्म करणारानांच प्राप्त होणारी, विद्युल्लतेप्रमाणें थोडा वेळ चमकणारी, सरस्वतीनें अलंकृत पुरुषाजवळ जणूं सवतमत्सरानेंच न राहणारी, अपवित्रपदार्थाप्रमाणें गुणवानाला स्पर्श न करणारी, अशी ही आहे ! ही द्रव्याचा उष्मा उत्पन्न करते, तरी जडपणा आणिते ! उन्नति करते तरी नीचपणासहि नेते ! समुद्रकन्या असून तृष्णा वाढविते ! अमृताची भगिनी असून परिणामीं कटु राहते ! पुरुषोत्तमाजवळ राहूनहि कुपुरुषावर प्रीति करते ! तृष्णारूप विषवल्लीस वाढविणारी ही जलधाराच ! इंद्रियमृगास मोहित करणारी गीतिच ! सत्कर्मचित्रांस मलिन करणारी धूमपंक्तीच ! मोहनिद्रेची केवळ शय्याच ! उद्धटपणाची पताकाच ! दोषरूप सर्पाची दरीच ! गुणरूप हंसांना जशी वर्षाच[1] ! कपटनाटकाची प्रस्तावनाच ! मदनरूप मत्तहत्तीला कदलीच ! सज्जनतेला जशी बंदिशालाच, अशी ही आहे.

---

१ वर्षाऋतु.

ज्याला लक्ष्मीनें फसविलें नाहीं असा पुरुष सांपडणें विरळा ! तिनें करलेले राजे पुढें फार खेद पावतात. राज्याभिषेक झाल्यावर त्यांचा सरळपणा, ज्ञान, पुण्य, क्षमा, व सत्यभाषण हीं नाहींशीं होतात. ग्रहदेवता किंवा भूतें यांनीं सचार केल्यासारखें ते करूं लागतात ! अधर्मानें गति कुंठित झाल्यामुळेंच दुसऱ्याच्या अनुरोधानें चालतात ! असत्यभाषणरूप विषानें मुखरोग झाल्यामुळेच एखादा शब्द बोलतात ! मरणास टेकलेल्या मनुष्याप्रमाणें त्यांच्या पुढें बंधुजन आले असतां त्यास ते नकोसे वाटतात ! नेत्ररोगी मनुष्याप्रमाणें तेजस्वी पुरुषाकडे पाहत नाहीत ! कालसर्पानें दंश केलेल्याप्रमाणें मंत्रानें सावध होत नाहीत ! खड्गाप्रमाणें पाजलेले, व दुसऱ्यांनीं प्रेरिलेले होऊन नाश करितात ! नेत्ररोग्यासारखे ते दूरदर्शी होत नाहींत ! हलकट मनुष्यांनी घेरलेले व पापकर्म करणारे होऊन व्यसनांत बुडतात. त्यांस द्यूत हाच विनोद, परस्त्रीसेवन हेंच चातुर्य, शिकार करणें हाच व्यायाम, मद्यपान हाच विलास, उन्मत्तपणा हेंच शौर्य, स्वस्त्रीपरित्याग हाच पुरुषार्थ, गुरुवचनाचा तिरस्कार हाच शाहणपणा, वेश्या, नृत्य, गीत, यांचे ठायीं आसक्ति हीच रसिकता, स्वच्छंदपणानें वागणें हेंच प्रभुत्व, देवाचा अपमान करणें यांत मोठेपणा, बंदिजनांनी केलेली स्तुति हीच कीर्तिः अशा प्रकारच्या दोषांस गुणांचें स्वरूप देणारे, आंतल्या आंत हासणारे, फसविण्याविषयीं कुशल, स्वार्थ संपादण्याविषयीं तत्पर, द्रव्यरूप मांसास लंपट झालेले जणों गृध्रच, किंवा सभारूप सरोवराजवळचे बगळेच काय असे धूर्तलोक राजांची स्तुति करून त्यांस फसवितात. द्रव्याधिकारानें मत्त झालेले, वृथाभिमान बाळगणारे, व आपणास देवाप्रमाणें मानणारे, असे राजेलोक सर्वांच्या उपहासास पात्र होतात. चांगल्या लोकांचा खरा उपदेश त्यांस रुचत नाहीं. रात्रंदिवस हात जोडून देवाप्रमाणें जे स्तुति करितात, अशा लोकास राजे सहातात, त्यांजबरोबर भाषण करितात, त्यांस जवळ बाळगतात, ते सांगतील तसें वागतात, त्यांचा सन्मान करितात, व त्यांना आप्त समजतात. दुसऱ्याचें

घात करण्याचा उपदेश हेच त्यांचे शास्त्र, जारणमारणादि क्रिया करणार हेच त्यांचे गुरु, दुसऱ्याला फसविण्याचा उपदेश करणारे हेच त्यांचे मंत्री, सपत्तिविपर्यांच काय तो त्यांना हव्यास, आणि खरोखर स्नेह करणाऱ्या बंधूचा उच्छेद करण्याविषयीच त्यांच्या अंतःकरणाची प्रवृत्ति राहते. अशा प्रकारच्या पुरुषाची योग्यता काय सांगावी ? याकरितां हे राजपुत्रा ! अशा प्रकारचे हे कुटिल, कष्टकारक, व हजारो व्यापारांनीं भयंकर असे राजतंत्र आहे, आणि अत्यंत मोह उत्पन्न करणारें असें तारुण्य आहे; याकरितां हे राजपुत्रा, ज्या रीतीनें लोक हासणार नाहींत, साधुजन निंदा करणार नाहीत, गुरुजन धिक्कार करणार नाहीत, सुहृत् विटंबना करणार नाहींत, विद्वज्जन तुच्छ मानणार नाहींत, कुशल पुरुष उपहास करणार नाहीत, कामीजन फसविणार नाहींत, सेवकजन लांडग्यासारखे तोडणार नाहीत, स्त्रिया विटंबना करणार नाहींत, लक्ष्मीचा मद उन्मत्तपणा आणणार नाहीं, मदन वेडे करणार नाहीं, व विषयसुख नादीं लावणार नाहीं, अशा प्रकारें वागण्याचा तूं प्रयत्न कर. तूं अगोदर स्वभावानें गंभीर आहेसच. तुझ्या पित्यानें मोठ्या प्रयत्नानें तुला विद्यासंस्कार दिलाच आहे, यामुळें तुजकडून तसें कांहीं होणार नाहींच अशी खात्री वाटते. लक्ष्मी चंचल व अविचारी मनुष्यास मात्र उन्मत्त करिते. सर्वांसच करीत नाहीं. तुझे सद्गुण पाहून मला फार संतोष वाटत आहे. मला जें जे बोलावेंसें वाटलें तें तें बोललों. तुला वारंवार सांगणें हेंच आहे कीं, विद्वान, ज्ञानी, शूर, कुलीन, धीर व उद्योगी अशा पुरुषांना देखील ही चंचल लक्ष्मी हलकेपणा आणिते, हे लक्ष्यांत ठेव. तुझा पिता तुला यौवराज्याभिषेक करणार आहे. त्या उत्सवाचा तूं अनुभव घे. पूर्वजांनीं चालविलेला राज्यभार धारण कर. शत्रूंची मस्तकें वाकीव. आपल्या आप्तमित्रांस मोठेपणास चढीव, आणि राज्याभिषेक झाल्यावर लागलीच दिग्विजय करण्यास नीघ. तुझ्या पित्यानें पूर्वी सर्व पृथ्वी जिंकली आहे, ती पुनः जिंकण्याकरितां जा. प्रतापानें उज्वलित होण्याचा हाच तुझा

समय आहे. प्रतापाने राजा एकदां नांवाजला कीं, त्याची आज्ञा सर्वत्र मान्य होते. असें बोलून शुकनास प्रधान उगीच बसला.

शुकनासाच्या ह्या निर्मल उपदेशवाणीनें स्वच्छ धुतल्यासारखा, चकचकीत केल्यासारखा, अभिषेक केल्यासारखा, अलंकृत केल्यासारखा, पवित्र केल्यासारखा, किंवा तेजस्वी केल्यासारखा, असा चंद्रापीड होऊन फारच संतुष्ट झाला; आणि दोन घटका तेथें राहून आपल्या मंदिरांत गेला.

पुढे कांहीं दिवस गेल्यावर सर्व सिद्धता होऊन राज्याभिषेकाचा उत्तम प्रकारचा पुण्यदिवस प्राप्त झाला. उपाध्यांनीं राज्याभिषेकाची सर्व साहित्ये जमविलीं. शेकडो राजेलोक त्या समारंभाकरितां आले. शुकनास प्रधानासह राजानें स्वतः मंगलकलश धारण केला. पुण्यतीर्थांपासून, नद्यांपासून, समुद्रांपासून आणविलेलें उदक, अनेक औषधी, फलें व रत्नें यांनीं युक्त करून व अनेक मंत्रांनीं पवित्र करून राजानें आपल्या पुत्रास अभिषेक केला. अभिषेक होतांच जशी एखादी लता एखाद्या वृक्षावर पसरलेली असते आणि मग जवळच्या दुसऱ्या वृक्षावर जाते, त्याप्रमाणें राजलक्ष्मीनें तारापीड राजास न सोडतां चंद्रापीडावरहि आरोहण केलें. नंतर सर्व अंतःपुरांतील स्त्रियांसहवर्तमान विलासवतीनें चंद्रापीडास उटी लाविली. त्याच्या मस्तकावर शुभ्र व सुवासिक पुष्पांचा तुरा खोंविला. त्यानें चंद्राप्रमाणें शुभ्र वस्त्रें धारण केलीं. नंतर उपाध्यानें चंद्रापीडाच्या हातांत कंकण बांधिलें. त्याच्या गळ्यांत रत्नांचा अतितेजस्वी हार होता त्यामुळें त्याला अभिषेक करण्याकरितां हे सप्तर्षिमंडलच अवतरलें आहे काय असें भासूं लागलें! शुभ्रपुष्पांच्या माळा गजरे व तुरे त्याच्या अंगावर असल्यामुळें शुभ्र सटांनीं युक्त अशा नरसिंहाप्रमाणें किंवा अनेक नद्यांचे स्वच्छ प्रवाह ज्यावरून वाहत आहेत अशा कैलासपर्वतासारखा, किंवा गंगेतील शुभ्र कमलमृणालांनीं युक्त अशा ऐरावत गजासारखा, किंवा फेसानें व्याप्त अशा क्षीरसमुद्रासारखा तो चंद्रापीड दिसूं लागला. मग चंद्रापीड सभामंडपाकडे चालला, तेव्हां तारापीड राजा स्वतः

हातांत कांठी घेऊन लोकांचे निवारण करीत त्याजबरोबर चालला. सभामंडपांत आल्यावर चंद्रापीड जसा मेरूपर्वतावर चढतो तसें त्यानें सिंहासनावर आरोहण केलें. युवराजपदीं आरूढ झाल्यावर चंद्रापीडानें सर्व राजांचा योग्य सन्मान केला. कांहीं वेळ तेथें बसल्यावर दिग्विजय प्रस्थानाची सूचना करणारा, प्रलयकालच्या मेघगर्जनेसारखा, किंवा मंथनकालच्या समुद्रासारखा गंभीर असा चौघडा मोठ्याने वाजूं लागला. त्याचे प्रतिध्वनि सर्वदिशांकडे घुमूं लागले. त्या शब्दानं सर्वांचे कान बहिरे केले व सर्व त्रैलोक्य दणाणून टाकिले. त्यावेळीं शेषाच्या फणा थर थर कांपू लागल्या ! दिग्गज मोठ्याने दचकले ! सूर्याच्या रथाचे घोडे भिऊन उधळून गेले ! हा शिवाचा अट्टहासच आहे, असें समजून शंकराचा नंदी कैलासपर्वतावर डुरकण्या फोडूं लागला ! तो शब्द ऐकून स्वर्गलोकीं ऐरावतानं मोठ्याने गर्जना केली ! पूर्वीं कधीं न ऐकिलेला असा तो शब्द ऐकून यमाचा टोणगा रागानें आपलीं शिंगे पुढें करून उभा राहिला ; तेव्हां तो त्या शब्दास नमनच करीत आहे काय असें वाटलें ! याप्रमाणें तो शब्द सर्वत्रैलोक्यांत भ्रमण करीत राहिला. तो शब्द ऐकून त्या ठिकाणीं असलेल्या सर्वलोकांनीं मोठ्यानें जयजयकार केला. तेव्हां चंद्रापीड सिंहासनावरून उठला. त्याच्या उठण्याबरोबर शत्रूंच्या राजलक्ष्मीहि उठल्या ! चंद्रापीडाबरोबर त्याठिकाणीं असलेले राजे लोक व इतर सर्व गडबडून उठले. तेव्हां इतकी गर्दी झाली कीं, कित्येक राजांच्या गळ्यातील हार तुटले. व त्यांतील मौक्तिकें जिकडे तिकडे पसरलीं. त्यामुळें दिग्विजयाच्या प्रसंगीं चंद्रापीडावर ह्या लाह्याच उधळल्या आहेत काय असें भासलें ! शुभ्रपुष्पांची वृष्टि करणाऱ्या कल्पवृक्षांनीं जसा पारिजात आपल्या सोंडांतील जलतुषार फेकणाऱ्या दिग्गजांनीं वेष्टित जसा ऐरावत, नक्षत्रवर्षाव करणाऱ्या दिगंतरांनीं जसा आकाशप्रदेश, त्याप्रमाणें चंद्रापीड मौक्तिकवर्षाव करणाऱ्या त्या राजांच्या योगानें दिसूं लागला. मग तो त्या राजपुत्रांसह त्या सभामंडपांतून उठून बाहेर गेला.

त्या ठिकाणीं जिच्या अंगावर पुष्कळ अलंकार घातले आहेत व

जिच्यावर पत्रलेखा अगोदरच जाऊन बसली आहे, अशी उत्तम हत्तीण महातानें आणिली. मग चंद्रापीड तिजवर चढून बसला. उन्हांचा उपद्रव होऊं नये म्हणून त्याच्यावर शुभ्र छत्र धरिलें होतें व त्यास मोत्यांची झालर लावलेली होती, त्यामुळें तें फारच सुशोभित दिसत होतें. मग चंद्रापीडाची स्वारी तेथून निघून नगराबाहेर गेली. त्या ठिकाणी हजारों राजेलोक चंद्रापीडाची वाट पहात उभे होते. त्यांच्या मुकुटावरील माणकांचे किरण चोहींकडे पडले होते, त्यामुळे युवराजाच्या प्रतापाचें हें तेजच पसरले आहे काय, किंवा त्या राजांचा चंद्रापीडाविषयींचा हा मूर्तिमंत अनुरागच प्रकट झाला आहे काय, किंवा शत्रुवनास दग्ध करणारा हा वणवाच आहे काय, किंवा सर्वभुवनाची राज्यलक्ष्मी चंद्रापीडाकडे येत असल्यामुळे तिच्या पायाचा हा आलिताच भूर्मास लागला आहे काय असें दिसले ! हजारो हत्ती, घोडे व पायदळ असल्यामुळे फारच गर्दी झाली. छत्रांशीं छत्रे लागल्यामुळें ती एकमेकांशी घासूं लागलीं. नंतर सेनापतीनें सर्वांचीं नावें सांगितल्यावर सर्व राजांनीं चंद्रापीडास नमस्कार केले व ते स्वारीबरोबर चालूं लागले. चंद्रापीडाच्या मागून गंधमादन नांवाचा मोठा हत्ती चालला होता. त्याच्या अंगावर शेंदराचे पट्टे ओढलेले होते. मौक्तिक रत्नांनीं खचलेली व जमिनीपर्यंत लोंबणारी अशी मोठी झूल त्याच्या अंगावर लोंबत होती, व त्याच्या मस्तकावर शुभ्रपुष्पांच्या माळा घातल्या होत्या. त्यामुळें संध्याकाळचा प्रकाश ज्यावर पडला आहे, आकाशगंगेचा प्रवाह ज्यावर दिसतो आहे व ज्याच्यावरचा प्रदेश नक्षत्रसमुदायाने व्याप्त झाला आहे, असा मेरुपर्वत जसा दिसतो, तसा तो गजराज दिसत होता. त्याच्या अंगावर सुवर्णालंकारांचें तेज झळकत असल्यामुळें हे केशराचे ठिपकेच लावले आहेत काय असा इंद्रायुद्ध नांवाचा, अश्वहि पुढें चालविला होता. चंद्रापीडाबरोबर इतकें सैन्य चाललें होतें कीं, हा पृथ्वीवर समुद्रच चालत आहे काय असें दिसत होतें ! हजारों राजेलोकांचीं शुभ्रछत्रे सैन्यसमुदायांत दिसत असल्यामुळें समुद्राच्या अनेक मोठ-

मोठ्या लाटा चालून त्यांत चंद्राचीं प्रतिबिंबें जशीं दिसतात, त्याप्रमाणें शोभा दिसत होती !

इकडे प्रस्थानकालचीं मंगलकृत्यें केल्यावर वैशंपायनानें आपल्या अंगावर वस्त्रालंकार धारण केले. अंगास चंदनाची उटी लाविली. मग सर्व पोषाक घालून तोहि हत्तीणीवर बसला. त्याजबरोबरहि पुष्कळ सैन्य व राजे चालले होते. त्याच्या मस्तकावरहि छत्र होतें. त्यामुळें हाहि दुसरा युवराजच आहे काय असा भास होत होता. तो चंद्रापीडाच्या शेजारीं येतांच सूर्याशेजारीं चंद्रासारखा दिसूं लागला. मग मोठ्या थाटानें युवराजाची स्वारी चालू लागली. त्या अपरिमित सैन्याच्या भारानें पृथ्वी थर थर कांपूं लागली ! त्या-वेळीं चंद्रापीडास नमस्कार करण्याकरितां ठिकठिकाणचे राजे लोक आल्या-मुळें त्यांच्या मस्तकावरील रत्नखचित मुकुटावरची व बाहुभूषणावरच्या रत्नांचीं किरणें, कांहीं ठिकाणीं चाष पक्ष्यांच्या पंखासारखीं, कांहीं ठिकाणीं मोराच्या डोळ्यासारखीं, कोठें विद्युल्लतेसारखीं चमकणारीं, कोठें पल्लवासा-रखीं लाल, कोठें इंद्रधनुष्यासारखीं चित्रविचित्र, कोठें बालसूर्यप्रभेसारखीं आरक्त अशीं दशदिशांकडे चमकूं लागलीं ! राजांच्या मस्तकावरील छत्रें शुभ्र होतीं तरी तीं भिन्न भिन्न रंगांच्या मुकुटरत्नांच्या किरणांनीं व्याप्त झा-ल्यामुळें, हीं छत्रें मयूरपिच्छांचींच केलेलीं आहेत काय असें भासत होतें. जिकडे पहावें तिकडे घोडेच घोडे व हत्तीच हत्ती दिसत होते ! छत्रें व ध्वज यांनीं आकाश अगदीं व्याप्त झालें. हत्तींच्या मदोदकाचा गंध घेऊन वायु वाहूं लागला. राजेलोकांवर चामरें उडत असल्यामुळें सूर्यतेज दिसेनासें झालें व सैन्याच्या शब्दांनीं सर्व आकाश व्यापून गेलें. त्या सैन्यांत मोठमोठ्या पर्वतांसारखे हत्ती चालले होते. उत्थानकालच्या चंद्रमंडळासारखीं मोठमोठालीं छत्रें दिसत होतीं. प्रलयकालच्या मेघध्वनिसारखा रणवाद्यांचा शब्द चालला होता. आपल्या सोंडांतील पाणी उडवीत असल्यामुळें नक्षत्रांची वृष्टिच कर-तात काय असे हत्ती गर्जना करीत चालले होते. त्यांच्या गंडस्थळावरील

शदूर वाऱ्यानें उडत होता, व मदोदकाचे स्राव चालू होते. समुद्राच्या लाटां- प्रमाणें घोड्यांच्या रांगा धांवत चालल्या होत्या. सैन्याच्या गर्दीमुळें दिशा अंधक दिसत होत्या, व सर्व त्रैलोक्य शब्दमय झालेंसें भासत होतें ! ह्या सर्व कारणांनीं हा प्रलयकालच आहे काय असें भासत होतें! जिकडे तिकडे ध्वजच ध्वज दिसत असल्यामुळें दिशा जाग्यावर नाहींत असें वाटूं लागलें ! मलिनरजाचा स्पर्श होईल ह्मणून आकाश पळून गेल्यासारखें दिसूं लागलें ! घोड्यांच्या खुरांच्या धुळीनें सर्व आकाश व्याप्त झाल्यामुळें शिपाई लोकांच्या काळ्यांनीच उन्ह दूर पळून गेलें असें वाटलें ! हत्तींच्या सोंडांतील फवाऱ्यांनीं व छत्रांच्या गर्दीनें दिवसाचा अगदीं पत्ता नाहींसा झाला! चतुरंग सैन्याच्या गर्दीनें पृथ्वी व्यापून गेली. हत्तींच्या गंडस्थळांतील मदो- दक रस्त्यानें वाहत असल्यामुळें व त्यांत घोड्यांच्या तोंडांतील फेस पडत असल्यामुळें पादचारी लोकांचे पाय निसरून ते पडूं लागले. मदोदकाचा सुगंध इतका चालला होता कीं, त्यामुळें कशाचाच वास येईनासा झाला ! सैन्याच्या आरडाओरडीनें, घोड्यांच्या फुरफुरण्यानें, हत्तींच्या गर्जनेनें त्यांच्या कानांच्या फडफडण्यानें, गळ्यांतील घंटांच्या आवाजानें, शंखांच्या शब्दानें, आणि कर्णे, चौघडे इत्यादि अनेक वाद्यांच्या आवाजानें सर्वांच्या कांटाळ्या बसून गेल्या. अनेकरंगांच्या जमिनीवरून सैन्य चालत असल्यामुळें तेथील धुराळा उडाला तेणेंकरून तो कोठें मत्स्याच्या छातीसारखा, कोठें उंटाच्या केसासारखा, कोठें हरिणाच्या केसासारखा, कोठें धुतलेल्या स्वच्छ पीतांबरा- सारखा, कोठें जुन्या मृणालासारखा व कोठें फेसासारखा, असा तो अनेक- रंगांचा व अनेक आकृतीचा दिसत होता. गंगाप्रवाहाप्रमाणें हरिचरणापासून उत्पन्न झालेला, कुपित होऊनच पृथ्वीस सोडून निघालेला, तृषित झाल्यामुळें हत्तींच्या सोंडांतील जलतुषार प्राशन करणारा, पक्ष्याप्रमाणें आकाशांत संचार करणारा, भ्रमराप्रमाणें हत्तींचे मदोदक प्राशन करणारा, सिंहाप्रमाणें त्यांच्या

१ हरिणु, घोडे.

गंडास्थळावर उडून बसणारा, विजयी वीराप्रमाणें पताका ग्रहण करणारा, वृद्धावस्थेप्रमाणें मस्तकास शुभ्र करणारा, आणि दृष्टीस मांद्य आणणारा, हत्तींच्या कर्णताडणाने त्रस्त होऊनच कर्णे व शंख यांच्या उदरांत जाऊन बसणारा, राजमुगुटादर असलेल्या रत्नखचित मगरींनीं प्यालेला, अश्वमुखांतील शुभ्रपुष्पगुच्छासारख्या फेसानें पूजन केलेला; चौऱ्यांच्या हलण्याने अंगावरील उडालेल्या सुगंधिद्रव्यानें व पुष्पमालांतील परागांनीं मिश्रित झालेला, राहूप्रमाणे सूर्यबिंबास ग्रासून टाकणारा, अशा प्रकारचा तो धुराळा उडाला! तेव्हां हे आकाशांत अकालीं मेघमंडळच भरून आलें आहे काय असें भासले! दिग्विजयकालचा हा मंगलध्वजच फडकत आहे काय असा तो दिसूं लागला! शत्रुरूपकमलांस नाशकारक हे धुकेंच भरून आलें काय! किंवा राजलक्ष्मीच्या विलासाचें हे सुगंधि चूर्णच उडत आहे काय! असें वाटलें. सैन्याच्या भरानें पीडित झालेल्या पृथ्वीचा हा मूर्तिमंत मूर्च्छांधकारच पसरला काय! सूर्यकिरणरूप कमलवनाचा नाश करणारा हा उन्मत्त हत्तींचा कळपच संचार करतो आहे काय! किंवा पृथ्वीस बुडविण्याकरितां हा प्रलयकालच्या समुद्राचा लोटच पसरला आहे काय, किंवा त्रैलोक्यलक्ष्मीचे मस्तकास गुडाळण्याचें हें वस्त्रच आहे काय, कीं प्रलयाग्नीच्या धुराचा लोटच चालला आहे, असें वाटलें! नवें आलेलें पाणी जसें कमलवन व्यापून टाकतें; त्याप्रमाणें धूळीनें सर्व जग व्यापून टाकलें, व त्यामुळें सुर्यबिंब अगदी निस्तेज होऊन चवरीसारखें दिसूं लागलें! राजांचा अतिशय भार सहन होत नसल्यामुळेंच जणूं काय पृथ्वी स्वर्गलोकीं ब्रम्हदेवास शरणच चालली आहे असें भासलें! नंतर सर्व उष्ण प्राशून टाकल्यानें तप्त झाल्यामुळेंच काय! त्या धुराळ्यानें समुद्रांत जाऊन उडी टाकली! ह्याप्रमाणें जिकडे तिकडे धूळच धूळ होऊन एकमहाभूतरूपी सर्वविश्व झालेसें दिसलें!

नंतर संतापानें हत्तींनीं आपल्या सोंडांतील फवारे उडविले त्यांनीं, गंडस्थळांतून वाहणाऱ्या मदोदकांनीं, त्यांच्या कानांच्या वाऱ्यांनीं व घोड्यांच्या तोंडावाटें पडलेल्या फेसांनीं तो धुराळा शांत झाला. त्यामुळे दिशा स्वच्छ दिसूं लागल्या व नंतर क्रमाक्रमानें सर्व दिसू लागलें. तेव्हां हें सैन्य समुद्रांतूनच वर आलें आहे काय असें भासलें. असें पाहून वैशंपायनास मोठें आश्चर्य वाटलें आणि तो चोहींकडे पाहून चंद्रापीडास म्हणाला.—

" महाराज, तारापीड महाराजांनीं जिंकिलें नाहीं असें काय उरलें आहे ? त्यांनीं कोणत्या दिशा जिंकिल्या नाहींत व किल्ले हस्तगत केले नाहीत ? कोणतीं द्वीपें पादाक्रांत केलीं नाहीत कीं, आपण तीं कराल ? कोणतीं रत्नें मिळविलीं नाहींत कीं, आपण तीं मिळवाल ? कोणते राजे नम्र केले नाहीत ? व कोणी पायांवर मस्तकें टेंविलीं नाहींत ? आणखी दशरथ व भगीरथ यांसारखे महान् महान् पराक्रमी राजे देखील वारंवार नमस्कार करून आपल्या पायांची धूळ मस्तकावर धारण करीत आहेत. ह्या राजांचीं दशदिशा व्यापणारीं सैन्यें आपल्या सेवेत तत्पर आहेत. पहा पहा ! ज्या ज्या दिशेकडे दृष्टि फेकावी, तिकडे आपलें सैन्य दिसत आहे! हें का रसातलांतून वर आलें आहे ! किंवा पृथ्वीच यास प्रसवते आहे ! कीं आकाश वृष्टि करून यास पाडीत आहे, असें हें दिसतें आहे ! अपरमित सैन्यभारानें पृथ्वी व्याप्त असल्यामुळे तिला आज महाभारतांतील युद्धप्रसंगाची आठवण होत असेल ! हा सूर्य पर्वताच्या शिखरावर चढून कौतुकानें ध्वजच मोजतो आहे काय असें दिसते आहे ! हत्तींच्या मदोदकांचे प्रवाह चालून त्यांवर भ्रमरांचे थवे बसल्यामुळे पृथ्वी यमुनानदीनेंच व्याप्त झाली आहे काय असें दिसतें ! सैन्याच्या भारानें क्षोभ पावलेल्या नद्या पृथ्वी सोडून आकाशांतच वाहत आहेत काय, अशा ध्वजपंक्ति दिसत आहेत ! मला मोठें आश्चर्य वाटतें कीं, एवढ्या मोठ्या सैन्याच्य-

भारानें कुलपर्वतांचे बंध तुटून पृथ्वीचे हजारो तुकडे कसे अद्यापि झाले नाहींत ? किंवा इतक्या भारानें विव्हल झालेल्या अशा शेषाच्या फणा तरी कशा भग्न झाल्या नाहींत !

याप्रमाणें वैशंपायन चंद्रापीडाशी बोलत चालला होता तों पुढें उतरण्याचें स्थळ आलें. त्याठिकाणीं मोठमोठाले दरवाजे व मंदिरें तयार केलीं होती. शुभ्रवस्त्रांचें शेंकडों रमणीय मंडप उभारले होते. त्याठिकाणीं उतरल्यावर चंद्रापीडानें सर्वमंडळीसह नित्यकृत्यें केलीं. नंतर सर्व राजे व प्रधान यांनीं एके ठिकाणीं बसून व अनेक प्रकारच्या गोष्टी सांगून वेळ घालविला. तथापि त्या दिवशीं चंद्रापीडास पित्याच्या विरहाचें दुःख वाटलें. नंतर रात्र बरीच झाल्यावर तो आपल्या शय्येजवळच्या बिछान्यावर बसलेल्या वैशंपायनाबरोबर व दुसऱ्या बाजूस गालिच्यावर निजलेल्या पत्रलेखेबरोबर आईबापांच्या व शुकनास प्रधानाच्या गोष्टी सांगत फारशी निद्रा न घेतां ती रात्र घालवीत बसला.

प्रातःकाळीं उठून चंद्रापीड नित्याप्रमाणें दिग्विजय करीत चालला. दररोज नवीन नवीन सैन्यें येऊन मिळत असल्यामुळें चंद्रापीडाचें सैन्य वाढत चाललें. त्यामुळें तो पृथ्वीला जर्जर करीत, पर्वतांना कंपित करीत, नद्या व सरोवरें यांस आटवीत, अरण्यांचें चूर्ण करीत, उंच व सखल जागा सपाट करीत, शत्रूंचे किल्ले जमीनदोस्त करीत, उद्धट शत्रूंना वाकवीत, भयभीतास आश्वासन देत, शरणागतांचें रक्षण करीत, दुष्टांचें उत्पाटन करीत, शरण आलेल्या राजपुत्रांस राज्याभिषेक करीत, उत्तम रत्नांच्या भेटी घेत, देणग्या व करभार यांचा स्वीकार करीत, जागजागीं राज्यांची व्यवस्था करीत, ठिकठिकाणीं जयसूचक ध्वजादि चिन्हांस स्थापन करीत, परराजांस आज्ञापत्रें पाठवीत, देवादिकांचें पूजन करीत, आश्रमांचें रक्षण करीत, लोकांची प्रीति संपादन करीत, कीर्तीचा संग्रह करीत, गुणांचा विस्तार करीत, साधूंचा महिमा वाढवीत आणि सैन्याच्या धुळीनें समुद्राचें उदक गढूळ करीत, तो सर्व पृथ्वीभर दिग्विजय करीत चालला.

चंद्रापीडानें पाहिल्यानें पूर्वदिशा, पुढें दक्षिणदिशा, नंतर पश्चिमदिशा आणि मग उत्तरदिशा, याप्रमाणें तीन वर्षांत बेटांसहित समुद्रवलयांकित पृथ्वी जिंकून आपल्या स्वाधीन केली. नंतर पृथ्वीला प्रदक्षिणा करीत असतां कैलासपर्वताचे जवळ पूर्वसमुद्रापासून फार लांब नसलेलें हेमजट नांवाच्या किरातांचें सुवर्णपुर नांवाचें स्थान होतें, तें त्यानें जिंकून घेतलें. आणि सर्व पृथ्वीवर फिरतां फिरतां आपलें सैन्य थकलें होतें म्हणून विश्रांति घेण्याकरितां तो कांहीं दिवस तेथें राहिला.

त्या ठिकाणीं असतां एके दिवशीं चंद्रापीड इंद्रायुधावर बसून मृगया करण्याकरितां वनांत फिरत होता, तों एका पर्वताच्या शिखरावरून खालीं उतरलेलें एक किन्नरांचें जोडपें त्याच्या दृष्टीस पडलें. पूर्वीं कधीं पाहिलें नसल्यामुळें चंद्रापीडास मोठें कौतुक वाटून त्यास धरावें, असें त्याच्या मनांत आलें. मग त्याच्या जवळ जाण्याकरितां त्यानें आपला घोडा तिकडे फेकला. तेव्हां त्या किन्नरजोडप्यानें कधीं मनुष्य पाहिलें नसल्यामुळें तें भिऊन दूर पळालें. चंद्रापीडहि त्याच्या मागोमाग आपल्या घोड्यास टाचा मारीत व त्यास भरधाव फेकीत फार दूर गेला. आपला हा पिच्छा सोडीत नाहीं असें त्या जोडप्यास वाटून चंद्रापीड पाहत असतां तें समोरच्या एका पर्वताच्या शिखरावर चढून गेलें. आणि लागलींच दिसेनासें झालें. तें चढून गेल्यावर चंद्रापीडानें त्याजवरची आपली दृष्टि परतविली; आणि पाहूं लागला तों जिकडे तिकडे पाषाण पडल्यामुळें घोड्याला चालण्यासारखा रस्ता नाहीं, असें पाहून तो घोड्यास धरून उभा राहिला. मग श्रम झाल्यामुळें आपल्या इंद्रायुधाच्या शरिरापासून घाम चालला आहे असें पाहून क्षणभर विचार करून तो आपलें ठिकाणीं हसून म्हणाला,--काय पहा हा मी पोरखेळ आरंभिला! विनाकारण मी आपल्या जिवास इतके श्रम दिले! हें किन्नराचें जोडपें धरून मला काय करायाचें होतें बरें? कायहो हा मूर्खपणाचा प्रकार! यत्किंचित कर्तव्याविषयीं केवढी ही आसक्ती! भलत्याच कामाबद्दल

केवढा हा आग्रह ! उत्तम फल देणारें आरंभिलेलें कर्म तसेंच राहिलें, राजधर्म आरंभिला तोहि पुरता झाला नाहीं, पित्याच्या आज्ञेप्रमाणे आरंभिलेलें कर्म शेवटास गेलें नाहीं. पृथ्वी जिकण्याचें काम तडीस गेलें नाहीं, आणि भूतसंचार झाल्यासारखा सर्व परिवार सोडून इतक्या लांब आलों याला काय म्हणावें ? याबद्दल विचार करूं लागलों असतां माझें मलाच हसूं येतें ! माझ्या मागून येणारें सैन्य किती लांब राहिलें आहे कोण जाणे ! इंद्रायुधास भरधाव फेकण्याच्या नादानें वृक्ष, लता, पाषाण, जाळ्या व वाळलेल्या पानांचे ढीग ह्यांनीं व्याप्त अशा वनभूमीवरून आल्यामुळें व किन्नरांच्या जोडग्याकडेच माझें लक्ष असल्यामुळें मार्गाकडे लक्ष न राहून तो ध्यानांत राहिला नाहीं. आतां परत तरी कसें जावें ! आतां कोणास रस्ता पुसावा ? या ठिकाणीं कितीहि फिरत बसलों तरी कोणी मनुष्य भेटून सुवर्णपुरचा रस्ता सांगेल असें वाटत नाहीं. तथापि माझ्या असें ऐकण्यांत आहे कीं, हें सुवर्णपूर पृथ्वीच्या उत्तरसीमेवर आहे, त्याच्या पुढें निर्मनुष्य अरण्य आहे आणि त्याच्यापुढें कैलासपर्वत आहे. हा कैलासपर्वतच आहे याकरितां येथूनच आपण परतून दक्षिणदिशा धरून चालावें. आपण केलेल्या प्रमादाचें फल आपणासच भोगलें पाहिजे. असा विचार करून डाव्या हातानें घोड्याचा लगाम वळवून त्यानें त्यास माघारी परतविलें. पुढें लागलीच त्याचे मनांत असें आलें कीं, हा सूर्य फार कडक तापत आहे व आकाशाच्या बरोबर मध्यावर आला आहे. यामुळें दिवस-लक्ष्मीच्या कमरपट्ट्यावरील जणूं हिराच काय, असा हा दिसतो आहे ! हा इंद्रायुधहि फार थकला आहे, याकरितां याला थोडें हिरवें गवत चारून व एखाद्या झऱ्यांत किंवा नदीच्या उदकांत पाणी पाजून याचे श्रम दूर करावे आणि आपण स्नान करून उदक प्राशन करावें. व थोडा वेळ एखाद्या झाडाच्या सावलींत विश्रांति घ्यावी, आणि नंतर जाण्याचें करावें. असा विचार करून तो पाण्याचा शोध करीत हिकडे तिकडे फिरूं लागला, तो एक मार्ग त्याच्या दृष्टीस पडला.

त्या मार्गानें वनगज गेल्यामुळें त्यांच्या पायांचा चिखल जागजागीं पडलेला दिसत होता. त्या वनगजांनीं सोंडांत धरून आणलेले कमलकंद, कमलदंड व कमलें जागजागीं फेकून दिलीं होतीं. त्यामुळें तो मार्ग चित्रविचित्रित दिसत होता. कोठें शेवाळ फेकून दिलें असल्यामुळें तो प्रदेश हिरवागार दिसत होता. रस्त्याच्या मध्यें तांबड्या पांढऱ्या व निळ्या कमलांचे कळे फेकलेले दिसत होते. कोठें चिखलासकट उपटलेले कंद पडले होते. कोठें तोडून टाकलेले पुष्पगुच्छ व पल्लव पडले होते. कोठें वेली तोडून टाकलेल्या होत्या. व त्यांच्या पुष्पांवर भ्रमरांचे थवे गुंजारव करीत हिंडत होते. बकुलपुष्पांप्रमाणें ज्याचा सुगंध चालला आहे, व तमालपल्लवांच्या रसाप्रमाणें जो काळा दिसत आहे, अशा हत्तींच्या मदोदकानें तो मार्ग भिजलेला दिसत होता.

तेव्हां ह्या बाजूकडे सरोवर असावें असें चंद्रापीडास वाटून तो त्या रस्त्यानें चालला. तो कोठें छत्राकार वृक्ष दिसत आहेत, कोठें दगड पुढें आले आहेत, कोठें रानांतील हत्ती आपल्या दांतांनीं ढुसण्या मारीत असल्यामुळें मनशिळेची धूळ उडत आहे, कोठें दगडांच्या भेगांत वेली उगवून त्यांनीं पाषाण हिरवेगार झालेले दिसत आहेत, कोठें गुग्गुळांच्या झाडांचा चीक दगडांवर पडलेला दिसत आहे, कोठें पर्वताच्या शिखरांमधून शिलाजिताचा रस कांहीं पाषाणांवर गळत आहे, कांहीं वनपशू नखांनीं व खुरांनीं उकरीत असल्यामुळें धूळ उडत आहे, उंदरांनीं उकरून बिळें केल्यामुळें कोठें मातीचे ढीग पडले आहेत, कोठें कस्तूरीमृगाचीं पावलें वाळूवर उमटलीं आहेत, कोठें वृद्ध हरिणांच्या अंगाचे केस पडले आहेत, कोठें चकोरपक्ष्यांचीं जोडपीं बसलीं आहेत, कोठें गुहाद्वाराजवळ वनमनुष्यांचीं जोडपीं बसलीं आहेत, कोठें वेतांच्या लतांचीं व कोठें कळकांचीं मोठमोठालीं बेटें पसरलीं आहेत, अशा कैलासपर्वताच्या वरच्या बाजूनें कांहीं अंतरावर गेल्यावर त्या पर्वताच्या ईशान्येस एक दाट व विस्तीर्ण वन त्याच्या दृष्टीस पडलें.

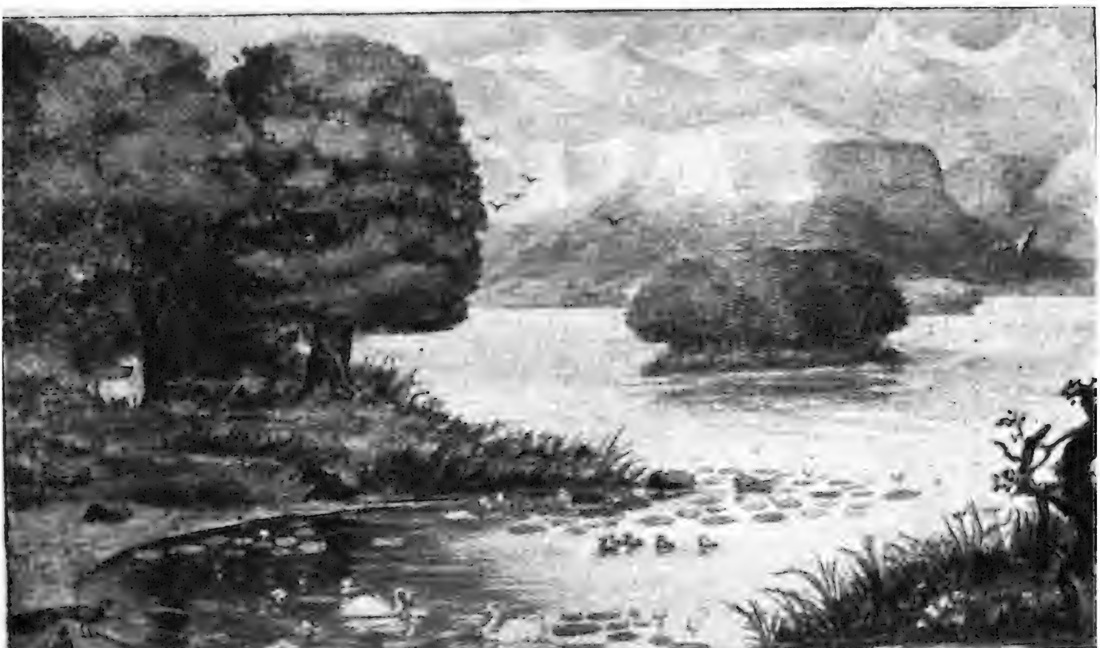
ते जसें कांहीं उदकभारानें वाकलेलें मेघमंडळ, किंवा एके ठिकाणी सांच-लेला कृष्णपक्षांतील अंधकारच काय ! असें दिसत होतें. समोरून पुष्पांचा सुगंध व जलतुषार घेऊन आल्यामुळे चंदनासारखा शीतळ व सुवासिक असा वारा येऊन त्यानें आलिंगन केलेला व कमलांतील मकरंद प्राशन करून मत्त झालेल्या कलहंसपक्ष्यांनीं आपल्या मधुर शब्दांनीं बोलाविलेलाच काय ! असा चंद्रापीड त्या झाडींत शिरला.

त्या झाडीच्या मध्यभागीं एक मोठा तलाव त्याच्या दृष्टीस पडला. तेव्हां हा त्रैलोक्यलक्ष्मीचा रत्नाचा आरसाच आहे काय, किंवा पृथ्वीचा राहण्याचा स्फटिकाचा बंगलाच आहे काय, कां समुद्राचा हा उगमच आहे काय, कां आकाशाचा हा जलरूपी अवतारच आहे काय, किंवा जलरूपी झालेला हा कैलासपर्वतच आहे काय, किंवा द्रवलेला हा हिमालयच आहे काय, कां रसरूप झालेला हा चंद्रप्रकाशच आहे काय, कां सर्वत्रैलोक्याचा हा पुण्यराशिच आहे काय, कां शरदृतूंतील स्वच्छ आकाशच आहे काय, किंवा वरुणाचा हा आरसेमहालच आहे काय ! असा तो दिसला. तेव्हां हा मुनीच्या निर्मलमनांनीं, सज्जनांच्या गुणांनीं, हरिणांच्या नेत्रकांतींनीं किंवा मोत्यांच्या पाण्यानेंच निर्माण केला आहे काय असे वाटलें ! तो पाण्यानें तुडुंब भरला होता, तरी सर्व पदार्थांचीं प्रतिबिंबे त्यांत दिसत असल्यामुळे सर्व पदार्थांनीं हा गच्च भरलाच आहे काय ! असा वाटत होता. वायूनें त्या सरोवरांतील उडविलेल्या फवाऱ्यांत अनेकरंगी इंद्रधनुष्याप्रमाणें चकाकी दिसत असल्यामुळे त्या सरोवराच्या संरक्षणाकरितां हीं इंद्रानें धनुष्येंच पाठविलीं आहेत काय असें वाटत होते ! सर्व अरण्ये, पर्वत, नक्षत्रें, ग्रह इत्यादि त्यांत प्रतिबिंबित असल्यामुळे व तो कमलोदर असल्यामुळे तो तलाव विष्णूप्रमाणे दिसत होता ! तीरावरील तमालवृक्षांच्या प्रतिबिंबांनी सरोवराचा आंतील प्रदेश अंधकारयुक्त दिसत होता, तेणेकरून हीं रसातलाचीं द्वारेंच आहेत काय असें दिसत होते ! सरोवरांतील कांहीं प्रदेश निळ्या कमलांनी भरून गेले असल्यामुळे

भरदिवसास ह्या येथें अंधकारच वास करीत आहे काय, असें समजून चक्र-वाकपक्ष्यांची जोडपीं विरहानें आक्रोश करीत होतीं. त्या ठिकाणीं देव आणि ऋषि स्नान करण्याकरितां येत असत. तशाच गंधर्वादिकांच्या स्त्रिया जलक्रीडा करण्याकरितां येत असत. कोठें वरुणाचा हंस कमलावर बसून क्रीडा करीत आहेसें भासत होतें. कोठें दिग्गजांनीं आपल्या सोंडांनीं कमलांचे दांडे मोडून टाकले होते. कोठें शिवाच्या नंदीनें आपल्या शिंगाच्या टोकांनीं सरोवराच्या तीरची माती उकरलेली होती. कोठें यमाच्या महिषानें आपल्या शिंगांनीं सरोवरांतील फेस उडविला होता, कोठें इंद्राच्या ऐरावतानें आपल्या सोंडेनें कमलें उपटून टाकलीं होतीं. त्या सरोवरांत उदकाच्या मोठमोठाल्या लाटा चालल्या होत्या. अनेक प्रकारचे पक्षी त्याच्या आंत क्रीडा करीत होते. तीरावर मयूरपक्षी तटस्थ बसून उदक प्राशन करीत होते. कृष्णाच्या बालक्रीडेप्रमाणें तेथील वानर तटाव-रील कदंबवृक्षावरून पाण्यांत धडाधड उड्या टाकीत होते! हजारो जलचर प्राणी त्यांत संचार करीत होते. हजारो शतपत्रकमलें त्यांत प्रफुल्लित झालीं होतीं. व त्यांच्यावर भ्रमर गुंजारव करीत फिरत होते. त्या सरोवराच्या सभोंवती मलयपर्वताप्रमाणें चंदनाचीं झाडे होतीं. त्याच्यांतील उदकाचा तर थांगच नव्हता. असें तें अतिरमणीय अच्छोदनांवाचें सरोवर चंद्रा-पीडानें पाहिलें!

तें दृष्टीस पडतांच चंद्रापीडाचे सर्व श्रम नाहींतसे झाले. मग तो आपल्या मनांत म्हणाला. किन्नरांच्या जोडप्याच्या मागें लागणें जरी निष्फल झालें, तरी त्यामुळें हें सरोवर दृष्टीस पडल्यानें साफल्य झालें! पहावयास योग्य तें पाहिल्यामुळें नेत्रद्वयाची सफळता झाली. रमणीय व आनंद देणाऱ्या मनोहर पदार्थांची परमावधिच आज पाहिली. ह्या सरोवराचें अमृततुल्य उदक उत्पन्न करून ब्रह्मदेवानें पुनः अमृत कशाकरितां उत्पन्न केलें कोण जाणें! कारण, हें अमृतासारखें सर्वेन्द्रियास आनंद देणारें आहे.

हें अनिस्वच्छनेमुळें दृष्टीस आनंदवीत आहे, थंड असल्यामुळें शरिरास सौख्य करीत आहे, कमलाच्या सुगंधामुळें घ्राणेंद्रियास तृप्त करीत आहे, हंसादि-पक्ष्यांचे मधुरशब्द चालू असल्यामुळें कर्णेंद्रियास आनंद देत आहे, मधुर असल्यामुळें जिभेस मिष्ट लागत आहे! खरोखरच ह्या सरोवराच्या लोभानेंच भगवान् शंकर याच्या समीप कैलासपर्वतावर राहतो आहे. सर्वेंद्रियांस सुख करणारें, अमृतासारखे सुवासिक व मधुर असें ह्या सरोवराचें उदक सोडून ज्याचें खारट व तुरट उदक आहे, अशा समुद्रांत विष्णु निद्रा करीत आहे, हे काही तो बरें करीत नाही! त्यावेळीं हें सरोवर नव्हतेंसें वाटतें, म्हणून पृथ्वी महावराहाच्या दुसणीला भिऊन अगस्त्यऋषीनें प्राशून सोडलेल्या खारट समुद्रांत शिरली! नाहीं तर पाताळापर्यंत खोल असें ज्याचें उदक आहे, अशा ह्या सरोवरांत ती बुडून राहिली असती तर, एक वराह तर काय, परंतु हजारो वराह जरी तिला धरण्याकरितां जाते, तरी त्यांस तिचा पत्ता देखील लागला नसता! प्रलयकाळीं मेघ जलप्रलय करितात ते ह्याती-लच उदक घेऊन सर्व लोक बुडवून टाकीत असतील! पूर्वी सर्व ब्रह्मांड जलमय होतें तें सर्व एके ठिकाणीं जमून सरोवररूपानेंच येथें राहिलें असावें असें वाटतें. असा विचार करीत तो त्या सरोवराच्या दक्षिणेकडच्या तीरावर गेला. तो प्रदेश वाळुकामय होता. त्या ठिकाणीं विद्याधरांनीं जागजागीं मातीचीं लिंगें करून तीं कमलपुष्पांनीं पूजिलीं होतीं. सूर्यास अर्घ्ये दिलीं असल्यामुळें त्यातील रक्तकमलें जागजागीं पडलीं होती. तीरावरच्या शिलातलावर जलमाणसें बसलीं होती. कैलासावरून मातृदेवता स्नानाकरितां तेथें येत असल्यामुळें त्यांचीं पावलें उमटलेलीं दिसत होतीं. काही ठिकाणीं भस्म पडलें होतें, त्यावरून शिवाचे गण स्नान करून गेले असावे, असें दिसत होतें. गण-पति स्नान करून गेल्यामुळें त्याच्या गंडस्थळांतील मदोदक पडल्याचें दिसत होतें. सिंहाचीं मोठमोठालीं पावलें उमटलीं असल्यामुळें देवीचा सिंह पाणी

गायनाचा सूर त्याचे कानी पडला. त्या सुरास मोहित होऊन पहिल्याने गवत खाण्याचे सोडून देऊन इंद्रायुध तटस्थ ऐकत उभा राहिला.

[पृ० १२१]

पिण्याकरितां येत असल्याचें भासत होतें, असें ते ठिकाण पाहिल्यावर चंद्रापीड घोड्यावरून खालीं उतरला, आणि त्यानें त्यावरचें खोगीर काढलें. नंतर तो घोडा जमिनीवर लोळून उभा राहिल्यावर त्यानें कांहीं कोवळें कोवळें गवत खालें. नंतर सरोवरांत उतरून यथेच्छ पाणी प्याल्यावर व अंग धुतल्यावर चंद्रापीडानें त्यास एका जवळच्या झाडाच्या मुळीशीं बांधून टाकलें आणि त्यानें आपल्या तरवारीनें सरोवराच्या तीरची हरळी कापून त्याजपुढें टाकिली. नंतर तो त्या सरोवरांत उतरला आणि हातपाय धुऊन त्यानें चातकपक्ष्या प्रमाणें उदकाचाच आहार केला. नंतर उदकावरून आलेल्या वाऱ्यानें आनंद पावल्यावर त्यानें कांहीं कमलपत्रें व फुलें घेऊन तो सरोवराच्या बाहेर आला. मग एक्या लतामंडपांत एका शिळेवर कमलपत्रांची शय्या करून व आपल्या अंगावरच्या शेल्याची गुंडाळी करून व ती मस्तकाशीं घेऊन विश्रांति घेण्याकरितां तो त्या ठिकाणीं स्वस्थ पडला. तेव्हां उत्तरेच्या बाजूकडून आलेला, विण्याच्या नादानें मिश्रित असा गायनाचा सूर त्याचे कानीं पडला. त्या सुरास मोहित होऊन पहिल्यानें गवत खाण्याचें सोडून देऊन आणि मान व कान वर करून इंद्रायुध तटस्थ ऐकत उभा राहिला. तेव्हां मनुष्याचा सचार जेथें नाहीं अशा ठिकाणीं गायनाचा सूर कोठला! म्हणून चंद्रापीडास फारच आश्चर्य वाटलें. मग तो त्या जाग्यावरून उठून ज्या दिशेकडे गायनाचा सूर ऐकूं येत होता त्या दिशेकडे पाहूं लागला. परंतु तो प्रदेश बराच दूर असल्यामुळें डोळे ताणून पाहूं लागला तरी त्यास कांहीं एक दिसलें नाहीं! फक्त गायनाचा सूर मात्र ऐकूं येत होता. तेव्हां त्यास कौतुक वाटून हा गायनाचा स्वर कोठून येतो हें पहावें ह्या हेतूनें इंद्रायुधावर खोगीर घालून व त्यावर बसून तो चालला. त्याच्या अगोदरच गायनप्रिय हरणें पुढें धावत चाललीं असल्यामुळें तीं त्यास मार्गच दाखवीत आहेत काय! असें दिसलें. त्याच्या मागून चंद्रापीड चालला. मार्गानें सप्तपर्ण, बकुल, वेलदोडे, लवंग इत्यादि वृक्ष व पुष्पितलता यांच्यावरील फुलें वायूनें हालत होतीं व

त्यांचा घमघमाट सुटला होता. भ्रमरांचे थवे गुंजारव करीत फिरत होते. तमालवृक्षांचीं दाट झाडें लागून गेलीं होतीं. अशा त्या पश्चिमेकडील तीरावर दाट झाडांतून त्या गायनस्वरांच्या धोरणानें तो चालला. वाटेनें कैलासपर्वतावरून येऊन सरोवरांतील जलकण ग्रहण करून व अनेक पुष्पांचा सुगंध सेवन करून वायु वाहत असल्यामुळें मनास आनंद वाटत होता ! हारीतपक्ष्यांचे मधुर शब्द ऐकूं येत होते. पुष्पांवर बसून भ्रमर गुंजारव करीत होते. कोकिलपक्षी आम्रवृक्षांचे पल्लव भक्षण करीत मंजूळ शब्द काढीत होते ! चकोरपक्षी मिरवेलीचे कोमल अंकुर आपल्या चोचींनीं खुडीत बसले होते.चातकपक्षी हिरव्या पिंपळ्या खात होते! दाळिंबांचीं झाडे फळांनीं वाकलेलीं दिसत होतीं, व त्यांवर आपल्या पिलांकरितां चिमण्यांनीं घरटीं केलीं होतीं ! वानरांचे कळप खेळत असतां ताडांचीं झाडें हातांनीं हालवीत होते ! फुलझाडांवर पारवे भांडत असल्यामुळें त्यांच्या पंखांच्या झपाट्यांनीं फुले खालीं पडत होतीं ! शेकडों राघू आपल्या चोंचींनीं व नखांनीं झाडांवरील फळे फोडीत होते. तमालवृक्षांच्या झाडीस मेघमंडली समजून चातकपक्षी मोठ्याने ओरडत होते. हत्तींचे छावे आपल्या सोंडांनीं लतांचे पल्लव तोडीत होते. मंद झुळका चालत असल्यामुळें केळींचीं बनें हालत होतीं. नारळीचीं व सुपारीचीं झाडें फळानीं अगदीं लटकून गेलीं होतीं. खारकांच्या झाडावर पक्षी फळे खात बसले होते. मत्तमयूराच्या शब्दांनीं सर्व दिशा भरून गेल्या होत्या. कैलासपर्वतावरून नद्या वाहत असल्यामुळें तेथे वालुकामय प्रदेश दिसत होता. सुवासिक पुष्पवृक्षांच्या खालीं विश्रांतीकरितां हरणें बसलीं होतीं. नागवेलींनीं वेष्टित असल्यामुळें कांहीं प्रदेश सुशोभित दिसत होते. त्या ठिकाणीं सूर्यकिरणांचा रिघावहि होत नव्हता. चित्रविचित्र रंगांचे अनेक पक्षी तेथे संचार करीत असल्यामुळें ते प्रदेश मोठे रमणीय दिसत होते ! सभोंवतीं लतांच्या जाळ्या पसरलेल्या दिसत होत्या. प्रफुल्लित वृक्षांवरून भ्रमरांचे थवे बसल्यामुळें कवचें धारण केल्याप्रमाणें ते वृक्ष दिसत होते ! ठिकठिकाणीं

लाल गुंजा पडल्या होत्या. जागजागीं सिंहांचीं पाऊलें उमटलेलीं दिसत होतीं. मोरांचे व हरणांचे कळप हिंडत होते. व अनेक प्रकारच्या मनोरम वृक्षांनी ते ठिकाण फारच मनोहर दिसत होतें. अशा त्या ठिकाणीं गेल्यावर चंद्रापीडानें चंद्रप्रभानांवाच्या सरोवराच्या पश्चिमतीरावर चंद्रिकेसारख्या कैलासपर्वताच्या प्रभेने शुभ्र अशा पायथ्याशीं मैदानांत महादेवाचे एक शुभ्र देवालय पाहिलें.

त्या ठिकाणीं केवड्यांचीं पुष्कळ झाडें प्रफुल्लित झाल्यामुळें त्यांच्या परागांनी त्याचे अंग भरून पांढरें झाल्यामुळे शंकराच्या दर्शनाकरितां तो भस्म लावूनच चालला आहे काय! किंवा दर्शन घेण्याच्या पुण्यानेच तो शुभ्र झाला आहे काय! असा चंद्रापीड घोड्यावरून उतरून त्या देवालयांत गेला. त्या ठिकाणी चौखांबी मंडपाच्या मध्यभागी परमेश्वर महादेवाची मूर्ति त्याच्या दृष्टीस पडली. त्या मूर्तीच्या पिंडीवर शुभ्र व तेजस्वी कमलें वाहिलेलीं होतीं, तेणेकरून चंद्रबिंबाच्या शकलांनी किंवा मौक्तिकांनी निर्माण केलेला हा मुकुटच मस्तकावर धारण केला आहे काय! असे भासत होते!

त्या दक्षिणमूर्ति महादेवाच्या समोर ब्रह्मासन घालून शंकराची आराधना करीत बसलेली एक तरुण स्त्री त्याच्या दृष्टीस पडली. तिच्या अंगाची कांति सभोंवतीं पडल्यामुळे ह्या दुग्ध समुद्राच्या लाटाच पसरल्या आहेत, किंवा तिच्या तपश्चर्येच्या ह्या राशीच पडल्या आहेत असें भासत होते! तिच्या शरीराची कांति भागीरथीच्या जलाप्रमाणें दिसत होती. शुभ्र कांतीच्या मध्यभागी असल्यामुळे ती स्फटिकाच्या मंदिरांतच बसली आहे काय! किंवा दुग्धसमुद्रांत स्नान करीत आहे काय? किंवा चीनदेशांतील शुभ्र वस्त्रानेंच आच्छादित झाली आहे काय! किंवा आरशांत प्रतिबिंबित झाली आहे काय! किंवा शरत्कालच्या अभ्राने वेष्टित झाली आहे काय! अशी ती दिसत होती. पंचमहाभूतांवांचून केवळ श्वेतगुणानेंच हिचे शरीर निर्माण केले असावें असें दिसत होते! तिने आपल्या अंगास शुभ्र भस्म लाविलें होतें, त्यामुळें

शंकराची उपासना करीत ही रतिच बसली आहे काय! किंवा राहूच्या भीतीनें शंकरास शरण आलेली ही चंद्राची मूर्तिच आहे काय! कां शंकराच्या मुखांतून निघालेली ही मूर्तिमंत हास्यमूर्तिच आहे काय! कां शिवाची मूर्तिमंत विभूतिच आहे काय! कां ही मूर्तिमंत चंद्रिकाच आहे काय! कां त्या ठिकाणीं ही प्रफुल्लित पुष्पांची मूर्तिमंत समृद्धिच शिवपूजेकरितां आली आहे काय! अथवा कलियुगांत धर्मभ्रष्ट झाल्यामुळे शोकानें वनवास करणारी ही श्रुतिच आहे काय! किंवा पुढे होणाऱ्या कृतयुगाची ही जीवकलाच आहे काय! अथवा रावणानें कैलासपर्वत हालविल्यामुळें खालीं पडलेली ही कैलासपर्वताची लक्ष्मीच येथें येऊन बसली आहे काय! कांहीं मौक्तिक कांतींनी, मृणालांनीं, किंवा हस्तिदंतांनीं निर्माण केली आहे काय! अशी ती दिसत होती. चंद्रकिरणांच्या कुंचल्यांनीं स्वच्छ केलेली कां अमृताच्या फेसानें शुभ्र केलेली, कां पाऱ्यानें धुतलेली, कां रुप्याचा मुलामा दिलेली, कां कुंद, शुभ्रकमलें इत्यादि पुष्पांनीं निर्माण केलेली अशी ती सकलशुभ्रपदार्थांची मूर्तिमंत द्युतिच दिसत होती! तिच्या खांद्यावर केस लोंबत होते ते उदयपर्वतावर आलेल्या सूर्याच्या बालकिरणांनींच निर्माण केले आहेत! किंवा विद्युल्लतेच्या तेजांनीं निर्मिले आहेत! असे दिसत होते. तिनें नुकतेंच स्नान केलें होतें त्यामुळें तिच्या मस्तकावरील केसांच्या अग्रांवर बारीक बारीक जलबिंदु दिसत होते, ते शंकराच्या चरणास नमस्कार करतांना भस्मकणच लागले आहेत काय! असे वाटत होतें! सूर्याच्या घोड्यांच्या खुरांनीं चूर्ण झालेल्या नक्षत्रांप्रमाणें शुभ्र असें भस्म तिनें आपल्या कपाळीं लावलें होतें. त्यामुळें शिखरावर उदय पावलेल्या चंद्रकलेनें जशी हिमालयाची भूमि दिसते, तशी ती दिसत होती! तिनें शिवलिंगाकडे एकसारखी दृष्टि लावल्यामुळें ही आपली दुसरी नेत्रकमलांची माळाच अर्पण करीत आहे काय! असे वाटत होतें. गायनकालीं तिच्या मुखांतून दंतकिरण बाहेर पडत असल्यामुळें हे मूर्तिमंत गायनाचे गुण किंवा वर्णच बाहेर पडत आहेत काय!

आपल्या मांडीवर हस्तिदंती वीणा धारण करून उजव्या हातानें ती ती वाजवीत गायन करीत होती.

[पृ० १२५

असे दिसत होते. ते किरण शिवलिंगावर झळकत असल्यामुळे फिरूनहि ही अभिषेकच करीत आहे काय ! असा भास होत होता. तिनें आपल्या गळ्यांत कमलाक्ष व आवळ्या एवढीं मौक्तिकें यांनीं मिश्रित अशी जपमाळ धारण केली होती. तिच्यांतील तेजस्वी मोत्यें प्रत्यक्ष वेदार्थच आहेत किंवा गायत्रीचे मूर्तिमंत वर्णच आहेत, किंवा तिच्या हस्तस्पर्शानें आपलें शरीर पवित्र करण्याकरितां हे अकाशांतील सप्तर्षिच आले आहेत काय ! असे वाटत होतें. त्या मौक्तिकमालेच्या योगानें चंद्रमंडळानें युक्त अशी ही मूर्तिमंत पौर्णिमाच आहे काय अशी ती दिसत होती ! तिच्या उरावर स्तनद्वय दिसत असल्यामुळें हंसाच्या जोडयानें युक्त अशी श्वेतगंगा जशी दिसते, तशी ती दिसत होती. पार्वतीच्या सिंहाच्या सटांनीं (आयाळानें) निर्माण केलें आहे काय असें कल्पवृक्षाचें वल्कल तिनें धारण केलें होतें. तिच्या गळ्यांत यज्ञोपवीत होतें. ते तिची भक्ति पाहून शंकरानें आपल्या मस्तकांतील चंद्रबिंबाचें किरणजालच अर्पण केलें आहे काय, इतकें शुभ्र ते दिसत होतें ! ती तारुण्याच्या भरांत होती तरी अगदीं निर्विकार दिसत होती. तिचें तारुण्य फारच अप्रतिम होतें. तिनें आपल्या गळ्यांत शंखांचीं भूषणें घातलीं होतीं. आपल्या मांडीवर हस्तिदंती वीणा धारण करून उजव्या हातानें ती ती वाजवीत गायन करीत होती; त्या वेळीं ही प्रत्यक्ष गंधर्वविद्याच आहे काय ! असें दिसत होतें ! तेथील मंडपांतील खांबांवरून वीणा धारणकरणाऱ्या पुतळ्या होत्या त्या जशा काय तिच्या सख्याच आहेत असें दिसत होतें ! अभिषेकानें भिजलेल्या शिवलिंगांत तिचें प्रतिबिंब पडल्यामुळें भक्तीच्या योगानें शिवसारूप्याप्रतच पावली आहे काय ! असें वाटत होतें ! तिच्या मधुरगायनास मोहित होऊन कान न हालवितां हरणें ऐकत उभीं राहिलीं असल्यामुळें हीं ध्यानाचाच अभ्यास करीत आहेत काय असें वाटत होतें ! इतर वनपशुहि तटस्थ उभे राहून गायन ऐकत होते. ती निर्मम व निरहंकार दिसत होती. तिच्या दिव्यतेजामुळें तिचें

वय निश्चितपणें समजत नव्हतें, तरी आठरा वर्षांपेक्षां कमी वयाची असावी, अशी ती दिसत होती.

नंतर घोड्यावरून उतरून चंद्रापीडानें एक्या झाडाच्या फांदीस घोडा बांधिला आणि देवालयांत जाऊन महादेवास नमस्कार केला. नंतर तो त्या दिव्य स्त्रीकडे तटस्थ पहात उभा राहिला. तिची विलक्षण रूपसंपत्ति, कांति व शांतवृत्ति, पाहून चंद्रापीडास विलक्षण आश्चर्य वाटलें. मग त्याच्या मनांत असें आलें कीं, ह्या जगांत ज्यांचा तर्क देखील होत नाहीं, अशा विलक्षण गोष्टी घडून येतात ! मी आपल्या इच्छेनें मृगया करण्यास आलों असतां किन्नरांचें जोडपें माझ्या दृष्टीस पडलें ! पुढें मनुष्यांच्या दृष्टीस न पडणारा व देवादिकांचा जेथें संचार आहे असा रमणीय प्रदेश माझ्या दृष्टीस पडला ! त्या ठिकाणीं उदकाचा शोध करीत फिरत असतां सिद्धजनांनीं सवित असें सरोवर माझ्या दृष्टीस पडलें ! त्याच्या तीरावरील झाडींत विश्रांति घेत असतां अमानुष गायन कानीं पडलें ! पुढें त्या गायनाचा सुगावा काढीत चाललों असतां जिचें दर्शन मनुष्यांस दुर्लभ अशी ही दिव्यकन्या माझ्या दृष्टीस पडली ! हिची आकृतिच अमानुषत्वाचें अनुमान करवितें. अशा प्रकारच्या गायनविद्येचा संभव मनुष्यलोकीं कोठून होणार ? तर ही जर माझ्या दृष्टिसमोरून नाहींशी होणार नाहीं, किंवा कैलासपर्वतावर झटदिशीं जाणार नाहीं किंवा आकाशांत उडून जाणार नाहीं, तर तूं कोण ? तुझें नांव काय ? आणि तारुण्याच्या भरांत असें व्रत आचरण्याचें कारण काय ? हें सर्व मी हिला विचारीन. असा विचार तो त्या स्फटिकाच्या मंडपांत एक्या खांबाशीं उभा राहून तिचें गाणें संपण्याची वाट पाहत उभा राहिला.

गायन झाल्यावर वीणा वाजविण्याचें बंद करून ती दिव्य कन्या उठली. त्यावेळीं भ्रमरगुंजारव शांत झाल्यामुळें शुभ्र कमलिनी जशी दिसते तशी ती दिसत होती. तेथून उठल्यावर तिनें महादेवास प्रदक्षिणा व नमस्कार

केले. नंतर तिनें चंद्रापीडाकडे अवलोकन केलें. तेव्हां ती तपश्चर्येच्या गंभीरदृष्टीनें आश्वासनच देत आहे काय, किंवा तीर्थजलाप्रमाणें आपल्या दृष्टीनें त्यास स्नानच घालीत आहे काय ! किंवा तपश्चर्येच्या तेजानें त्यास पवित्रच करीत आहे, अशी ती दिसली ! मग ती चंद्रापीडास म्हणाली, " अतिथींचें या ठिकाणीं येणें झालें हें फार चांगले झालें. महाभाग्यवान् या ठिकाणी कसे आले असतील ते असोत. असो, तर आतां उठावें आणि माझ्या मागोमाग येऊन आतिथिसत्कार ग्रहण करावा. " अशा तिच्या भाषणानें आपल्यावर मोठाच अनुग्रह झाला, असें मानून चंद्रापीडानें तीस नमस्कार केला. मग तो म्हणाला, " भगवती, जशी आपली आज्ञा असेल तसें ! " असें म्हणून तो नम्रपणाने शिष्याप्रमाणें तिच्या मागून चालला. चालतांना त्याच्या मनांत असें आलें कीं मला पाहून ही गुप्त झाली नाहीं हें बरें झालें. हिला पुसण्याविषयीं मला मोठें कौतुक वाटत आहे. तपस्विजनांला दुर्लभ अशा दिव्यरूपानें युक्त अशी ही कन्या असून, मोठ्या अगत्यानें माझा आदरसत्कार करीत आहे, यावरून हिला पुसलें तर ही आपलें सर्व वर्तमान मला सांगेल. असा विचार करीत तो तिच्या मागून शंभर पावलें गेला, तों एक गुहा त्याचे दृष्टीस पडली. तिच्या पुढच्या बाजूस तमालवृक्षांची इतकी दाटी होती कीं, त्या ठिकाणीं दिवसास देखील अंधकाराचा भास होत होता. प्रफुल्लित पुष्पवेलींच्या जाळ्यांतून मत्तभ्रमरांचे गुंजारवशब्द चालू होते. पर्वतावरून शिलातलावर पडणाऱ्या उदकाच्या जलकणांनीं त्या गुहेचा प्रदेश व्यापून टाकल्यामुळें तो बर्फानें व्याप्त झाला आहे काय ! असें दिसत होतें. त्या गुहेच्या दोन्ही बाजूंकडे बर्फाप्रमाणें किंवा हाराप्रमाणें शुभ्र असे दोन प्रवाह वाहत होते, तेणेंकरून तिच्यावर ह्या शुभ्र चवऱ्याच ढळत आहेत काय ! असें वाटत होतें. गुहेच्या आंतल्या बाजूस एकया अंगास कमंडलु ठेवले होते. व एकीकडे योगपट्टिका लोंबत होती. एक्या अंगास नारळीच्या काथ्यांचीं घुतलेलीं पादत्राणें होतीं. एकीकडे

अंगावरचें भस्म जिला लागलें आहे अशी वल्कलशय्या दिसत होती. एकी-कडे चंद्रमंडळासारखे शुभ्र असें शंखाचें कोरून केलेलें भिक्षापात्र होतें. अशी ती गुहा पाहिल्यावर चंद्रापीड त्या गुहेच्या बाहेर एक्या शिलातलावर बसला. मग ती कन्या त्या गुहेत गेली, आणि तिनें ती वीणा आपल्या शय्येच्या उशाकडे ठेविली. नंतर एक द्रोण घेऊन तिनें एक्या झऱ्यांतील पाणी चंद्रापीडास अर्घ्य देण्याकरितां आणिलें. तेव्हां चंद्रापीड म्हणाला "हे भगवती, पुरें पुरें! एवढा सत्कार कशाला पाहिजे? केवळ तुमचें दर्शनच पापांचें क्षालन करण्यास समर्थ आहे, याकरितां स्वस्थ बसावें," असें चंद्रा-पीडानें म्हटलें तरी त्या कन्येनें फार आग्रह करून त्याची पूजा केली, तिचा त्यानें परमनम्रतेनें स्वीकार केला.

चंद्रापीडाचें आदरातिथ्य केल्यावर ती जवळच दुसऱ्या एका शिळेवर बसली. क्षणभर उगीच बसल्यावर "इकडे कोणीकडून येणें झालें?" म्हणून तिनें त्यास विचारिलें, तेव्हां त्यानें दिग्विजयास निघाल्यापासून किन्न-राच्या जोडप्याचे मागें लागून येथपर्यंत आल्याचें सर्व वर्तमान सांगितलें. तें ऐकल्यावर ती कन्या तेथून उठली आणि हातांत भिक्षापात्र घेऊन आश्रमा-जवळच्या वृक्षाखालीं जाऊन हिंडूं लागली. तेव्हां लागलीच आपोआप गळालेल्या पक्वफळांनीं तिचें भिक्षापात्र भरलें. तें घेऊन परत आल्यावर तिनें तीं फळें ग्रहण करण्याकरितां चंद्रापीडास विनंति केली. तेव्हां चंद्रापीडाच्या मनांत आलें कीं, खरोखरीच तपःसामर्थ्यास दुष्प्राप म्हणून कांहींच नाहीं! हें मोठें आश्चर्य आहे कीं, या ठिकाणीं अचेतनवृक्ष देखील सचेतनाप्रमाणें फळें अर्पण करून हिचा आपणावर अनुग्रह व्हावा असें इच्छितात! अशी आश्चर्यकारक गोष्ट पूर्वीं कधींच पाहण्यांत आली नाहीं. याप्रमाणें आश्चर्ययुक्त झाल्यावर चंद्रापीड तेथून उठला आणि त्यानें इंद्रायुधाला त्या ठिकाणीं आणून त्याजवरचें खोगीर काढिलें, आणि त्यास तेथें बांधून ठेविलें. नंतर त्यानें झऱ्याच्या उदकांत

स्नानादि विधि करून मग अमृतासारखीं गोड अशीं फळें भक्षण केलीं, आणि त्या झऱ्याचें बर्फासारखें शीतल जल प्राशन केलें. नंतर ती कन्या कंदमूल-फलें भक्षण करीत आहे तोंपर्यंत तो त्या ठिकाणीं एकटाच बसला. मग त्या कन्येनें फलाहार केला. पुढें संध्याकाळचीं कर्तव्यकर्में केल्यावर ती त्या शिला-तलावर येऊन बसली. तें पाहून चंद्रापीडहि मर्यादेनें तिच्याजवळ जाऊन बसला आणि कांहीं वेळानें तो तिच्याशीं नम्रपणानें बोलूं लागला. तो म्हणाला, " हे भगवति ! आपण कृपा केल्यामुळें माझ्या कौतुकास उत्तेजन मिळाल्या-सारखें होऊन तें मला व्याकुल करीत आहे व प्रश्न करण्याविषयीं प्रवृत्त करीत आहे ! थोरांची थोडी कृपादृष्टि झाली तरी अधीर पुरुषास धैर्य येते. दोघांचें एकेठिकाणीं थोडा वेळ राहणें झालें असतां स्नेह जडतो. तर सांगण्या-विषयीं जर भगवतीस कांहीं अडचण वाटत नसेल तर आपलें सर्व वर्तमान सांगून मजवर अनुग्रह करावा. देव, ऋषि, गंधर्व, गुह्यक, किंवा अप्सरा, यांपैकीं कोणतें कुल भगवतीनें आपल्या जन्मानें भूषित केलें ? हें जाणण्या-विषयीं मला फार कौतुक वाटत आहे. पुष्पासारख्या सुकुमार व मनोहर अशा अल्पवयांत असें व्रत आचरण्याचें कारण काय ? हें वय कोणीकडे आणि हें तप कोणीकडे ? हें नाजूक सुरूप कोणीकडे आणि हा इंद्रियनिग्रह कोणीकडे ! तर हें पाहून मला मोठें विलक्षण आश्चर्य वाटतें आहे. सिद्धादिक लोक ज्या ठिकाणीं राहतात, अशीं देवलोकचीं उत्तम स्थानें सोडून ज्या ठिकाणीं मनुष्य-संचार देखील नाहीं, अशा वनांत भगवती कोणत्या कारणास्तव वास करीत आहे ? आणखी हा मोठा विलक्षण प्रकार वाटतो कीं, पंचमहाभूतांनींच हें शरीर निर्माण झालें असतां हें इतका तेजस्वीपणा कसें धारण करीत आहे ! तर याबद्दल जें मला विलक्षण आश्चर्य वाटत आहे तें सर्व वर्तमान सांगून दूर करावें. "

असें त्याचें भाषण ऐकून ती दोन घटका उगीच चिंताक्रांत बसली, आणि मोठ्यानें श्वासोच्छ्वास सोडून रडूं लागली. तेव्हां तिच्या नेत्रांतून टपटप

अश्रुबिंदु पडले ! त्या वेळीं ती इंद्रियांचा प्रसन्नपणाच सोडीत आहे काय ! किंवा तपश्चर्येचा रसच सांडीत आहे ! किंवा नेत्रांतील शुभ्रपणाचें पाणी करून सोडीत आहे ! अथवा तुटलेल्या हारापासून मोत्येंच गळून पडत आहेत ! असे ते अश्रुबिंदु तिच्या गोर गालांवरून वल्कलानें आच्छादित अशा स्तनांवरून वाहत जाऊन त्यांनी सर्व वल्कल भिजाविलें !

तें पाहून चंद्रापीडाच्या मनांत आलें, " काय ! कर्मभोगानें कोणालाच सोडिलें नाहीं ! अशा दिव्य आकृतीस देखील तो सुटला नाहीं ! तेव्हां शरीर धारण करणारा कोणीहि असो, त्याच्या मागें कर्म हें लागलेंच आहे, व त्या प्रमाणेंच सुखदुःखाची प्राप्तिहि जशी व्हावयाची असते तशीच ती होते. हिच्या रोदनानें तर मला अधिकच नवल वाटूं लागलें आहे. अशा दिव्यमूर्ति अल्पकारणानें शोकाकुल व्हावयाच्या नाहींत. अल्पस्वल्प आघातानें पृथ्वी कंपित होत नसते. हिच्या दुःखस्मरणास मीच कारण झालों, तेव्हां मीच अपराधी आहें. " असें समजून तो तेथून उठला आणि जवळच्या झऱ्याचें पाणी आपल्या ओंजळींत घेऊन तो तिजजवळ जाऊन उभा राहिला. तेव्हां तिच्या नेत्रांवाटे एकसारख्या अश्रुधारा चालल्या होत्या. मग त्याच्या इच्छेकरितां तिनें त्या उदकानें आपले आरक्त नेत्र धुतले आणि वल्कलाच्या पदरानें आपलें तोंड पुसलें. नंतर मोठ्यानें श्वासोछ्वास टाकून ती म्हणाली. " महाराज ! निर्दय, मंदभागिनी, आणि पापिणी मी पडलें, तेव्हां माझें जन्मापासून वैराग्यरूपी वर्तमान ऐकून आपणास काय करायाचें आहे ? तथापि आपणास ऐकावयाची फारच उत्कंठा वाटत आहे तर सांगतें. ऐकावें.—" देवलोकीं अप्सरा असतात, हें ऐकून आपणास माहित असेलच. त्या अप्सरांचीं चौदा कुळें आहेत; त्यांपैकीं पहिलें, ब्रह्मदेवाच्या मनापासून उत्पन्न झालें; दुसरें, वेदापासून झालें; तिसरें, अग्नीपासून; चवथें, वायूपासून; पांचवें, अमृतापासून; सहावें, उदकापासून; सातवें, सूर्यकिरणापासून; आठवें, चंद्रकिरणापासून; नववें, पृथ्वीपासून; दहावें, विद्युल्लतेपासून; अकरावें, मृत्यूपासून; व बारावें,

मदनापासून झालें. दक्षप्रजापतीच्या मुलींत मुनी व अरिष्टा अशा दोन कन्या होत्या. त्यांपासून गंधर्वांच्या संबंधानें अप्सरांची आणखी दोन कुळें झालीं. अशीं एकंदर चवदा कुळें झालीं. मुनीला चित्रसेनादि पंधरा पुत्र झाल्यावर सोळावा चित्ररथ झाला. त्याचा पराक्रम सर्वत्रैलोक्यांत विश्रुत झाल्यामुळें सर्व देव ज्याचें वंदन करितात अशा इंद्रानें त्याशीं मित्रत्व केलें. या कारणानेंच त्याला लहानपणापासून सर्व गंधर्वांचें अधिपत्य मिळालें. त्याचें रहाण्याचें ठिकाण येथून जवळच भारतवर्षाच्या उत्तरसीमेवर हेमकूट नांवाचा पर्वत आहे, त्यावर आहे. त्या चित्ररथाच्या भुजबलानें सुरक्षित अशीं हजारों गंधर्वकुळें त्या ठिकाणीं आहेत. त्यानें चैत्ररथ नांवाचें उद्यान तयार केलें आहे. हें अच्छोद सरोवरहि त्यानेंच तयार केलें व शंकराच्या लिंगाची स्थापनाहि त्यानेंच केली. दुसरी कन्या अरिष्टा, हिला सहा पुत्र झाले. त्या सर्वांत वडील, सर्व जगांत प्रसिद्ध, असा हंस होय. त्याला चित्ररथानें दुसऱ्या कुळाच्या राज्यपदीं बसविलें. तोहि हजारों गंधर्वांसह त्याच हेमकूट पर्वतावर राहतो. चंद्रकिरणापासून उत्पन्न झालेल्या अप्सरांच्या कुळांत गौरी नांवाची कन्या दुसरी गौरीच काय! अशी उत्पन्न झाली. चंद्राच्या कलांनीच जसें काय तिचें शरीर घडलें आहे इतकी गौर व सुंदर ती आहे! दुसऱ्या गंधर्वकुळाचा स्वामी हंस यानें, समुद्र जसा गंगेचा स्वीकार करितो, तसा तिचा प्रीतीनें स्वीकार केला. मदनाच्या योगानें जशी रति, किंवा शरत्कालानें जशी कमलिनी, त्याप्रमाणें हंसाच्या अनुरूप समागमानें ती फारच आनंद पावली, आणि अंतःपुराची मुख्य स्वामिनी झाली. त्या थोर स्त्रीपुरुषांच्या पोटीं हजारों दुःखें भोगणारी मी एकटी करंटी कारटी उत्पन्न झालें! माझ्या पित्यास दुसरें मूल न झाल्यामुळें माझ्या जन्मकालीं त्यानें पुत्रजन्मापेक्षांहि अधिक उत्सव केला. दहा दिवस समारंभ केल्यावर पुढें त्यानें माझें महाश्वेता असें नांव ठेविलें. मी लहान असतां वीणेप्रमाणें मधुर भाषण करणाऱ्या मला गंधर्वांनीं आपल्या मांडीवर घेऊन

माझें पुष्कळ कोडकौतुक केलें. पुढें सुखदुःखाचें खरें स्वरूप ज्यांत पुरतें समजत नाहीं, अशी बाल्यावस्था नाहींशी झाली. नंतर वसंतऋतूचे ठायीं चैत्रमास, चैत्रमासाचे टायीं नवीन पल्लव, पल्लवाचे टायीं पुष्प, पुष्पाचे ठायीं भ्रमर व भ्रमरांचे ठायीं उन्मत्तपणा जसा प्रकट होतो, तसा माझे ठिकाणीं तारुण्यभाव प्रगट झाला ! पुढें वसंतऋतु प्राप्त झाला. तेव्हां नवीन कमलें प्रफुल्लित झालीं, आंब्यास मोहर आला. सुगंध ग्रहण करून वायूच्या झुळका मंदमंद वाहूं लागल्या. बकुलवृक्ष प्रफुल्लित झाले. प्रफुल्लित वृक्षांव-रून भ्रमरांचे थवे गुंजारव करीत हिंडूं लागले. अशोकवृक्षांस सुंदर स्त्रिया आपल्या भूषणयुक्त चरणांनीं ताडण करूं लागल्यामुळें त्यांचे झणत्कार उठूं लागले. पुष्पांतील पराग पडून जमिनी शुभ्र दिसूं लागल्या. कोकिला मधुर शब्द करूं लागल्या. विरहिणी स्त्रिया पतिविरहानें दुःखी होऊं लागल्या. मदनधनुष्यांचे झणत्कार ऐकूं येऊं लागले ! त्यामुळें पांथलोकांचीं हृदयें फुटूं लागलीं; ह्या प्रकारचे रतिसुखानें आनंद देणारे असे वसंतऋतूचे दिवस आले असतां एके दिवशीं मी आपल्या आईबरोबर ह्याच अच्छोद सरोवरावर स्नानाकरितां आलें. वसंतऋतूचा उदय झाला असल्यामुळें ह्या सरोवरांतील अनेकरंगी कमलें प्रफुल्लित होऊन जिकडे तिकडे उत्तम प्रकारची शोभा दिसत होती. स्नानाकरितां आलेल्या पार्वतीनें नंदी, भृंगी, इत्यादि गणांस-हित शंकराचीं लिंगें काढिलीं होतीं. अशा त्या लिंगांस नमस्कार करून मी पुढे गेलें तों एक लतामंडप माझ्या दृष्टीस पडला. त्या ठिकाणीं कोकिल-पक्ष्यांनीं कळे तोडल्यामुळें पुष्परसाच्या धारा चालल्या होत्या. मोहरांनीं आंब्याचीं झाडें तर अगदीं लवलीं होतीं. मदोन्मत्त मयूरांचे शब्द ऐकून भीतीनें मोटाले भुजंग पळून गेल्यामुळें निर्भय अशा चंदनवृक्षांच्या रांगा फारच शीतल व रमणीय दिसत होत्या. वनदेवतांनीं बसण्याकरितां वेलींचे झोपाळे केले होते व त्यांवर बसून त्यांनीं झोके घेतल्यामुळें त्याखालीं फुलांचे ढीग पडले होते. पुष्पांतील पराग चोहींकडे पडला होता व त्यांत राजहंसप-

क्ष्यांनीं क्रीडा केल्यामुळें त्यांचे पाय उमटले होते. असा ह्या सरोवरावरच्या तीरचा प्रदेश पाहून माझें मन अगदीं मोहित झालें. व त्यामुळें मी आपल्या सखीसहवर्तमान या वनांत आनंदानें फिरूं लागलें. मी फिरत फिरत एकया टिकाणीं गेलें तों एकाएकी घ्राणेंद्रियास तृप्त करणारा असा उत्तम प्रकारचा सुवास वाऱ्याच्या झुळके बरोबर आला. या वनांत जिकडे तिकडे सुवासिक पुष्पें प्रफुल्लित झालीं होतीं, तरी आलेल्या सुगंधापुढें मला सर्व सुवास तुच्छ वाटले ! त्या उत्तम सुगंधावर वनांतील भ्रमरांचे थवे चोहींकडून धावूं लागले. तेव्हां आहाहा ! काय उत्तम सुगंध हा ! ह्मणून डोळे मिटून मी तो यथेच्छ ग्रहण केला ! आणि हा कोठून आला ह्मणून मला मोठें कौतुक वाटून भ्रमरीप्रमाणें त्या सुगंधानें आकर्षिलेली होऊन आश्चर्यानें कांहीं पावलें पुढें चालून गेलें ! माझ्या पायांतील नूपुरांचे मधुर शब्द ऐकून सरोवरांतील कलहंस मजबरोबर चालूं लागले ! अशा रीतीनें मी उत्कंठेनें इकडे तिकडे पाहत चाललें तों याच सरोवरावर मित्रासह स्नानाकरितां आलेला एक ऋषिकुमार माझ्या दृष्टीस पडला. तेव्हां शंकराच्या तृतीयनेत्रानें आपला मित्र मदन दग्ध झाला ह्मणून हा वसंतच या ठिकाणीं तप करण्याकरितां आला आहे काय ! असा तो दिसला. त्याचें शरीर तेजःपुंज असल्यामुळें हा विजांच्या पिंजऱ्यांतच बसला आहे, किंवा ग्रीष्मकालच्या सूर्यमंडळांतच प्रविष्ट झाला आहे, अथवा अग्नीच्या ज्वालांमध्यें उभा आहे, असा तो भासला ! दीपप्रकाशासारख्या त्याच्या शरिराच्या तेजानें तो प्रदेश सुवर्णमय भासत होता. त्याच्या मस्तकावरच्या जटा गोरोचनेच्या रसानें रंगविल्या आहेत काय ! अशा पिंगट दिसत होत्या ! हा पुण्याचा ध्वजच आहे काय ! असा भस्माचा पट्टा त्याच्या कपाळीं शोभत होता व त्यामुळें शुभ्र वालुकाप्रदेशानें गंगाप्रवाह जसा सुशोभित दिसतो, तसा तो दिसत होता ! हें शापगृहाचें तोरणच आहे काय! अशा त्याच्या कमानदार भुवया भासत होत्या ! सर्व हरिणांच्या नेत्रशोभेच्या विभागांनींच केले आहेत काय, असे त्याचे नेत्र विस्तीर्ण व सुशोभित दिसत

होते ! त्याचें नाक सरळ व उंच होतें. हृदयांत प्रविष्ट न झालेला असा नवीन तारुण्याचा अनुरागच काय ! असा त्याच्या ओठावर आरक्तवर्ण दिसत होता ! त्यास मिशी फुटली नसल्यामुळे ज्यावर भ्रमर बसले नाहींत अशा नवीन प्रफुल्लित कमलाप्रमाणें त्याचे मुख दिसत होते ! ही मदनधनुष्याची दोरीच आहे काय, किंवा तपश्चर्यारूप कमलिनीचे हे मृणालच काय, असें यज्ञोपवीत त्याच्या कंठांत शोभत होतें ! त्यानें आपल्या एका हातांत बकुलफलाच्या आकाराचा कमंडलु धारण केला होता. दुसऱ्या हातांत स्फटिकमण्यांनीं मिश्रित अशी रुद्राक्षमाला घेतली होती. विद्यारूप नद्यांच्या संगमांतील भोंवराच काय अशी त्याची नाभि दिसत होती ! हृदयांतील ज्ञानानें बाहेर घालवून दिलेलें अज्ञानच काय अशी सूक्ष्म रोमपंक्ति त्याच्या उरावर शोभत होती ! त्यानें आपल्या तेजानें सूर्यास जिंकून त्याचें मंडळ हिरावूनच घेतलें आहे काय अशी त्याच्या कमरेभोंवती मेखला शोभत होती ! गंगोदकानें धुतलेलें कल्पवृक्षाचें वल्कल त्यानें धारण केलें होतें. काखेंत पळसाचा दंड धारण केला होता. हा ब्रह्मचर्याचा अलंकारच किंवा मूर्तिमंत धर्मच किंवा सरस्वतीचा विलासच, सर्व विद्यांचा पतिच ! असा तो अतिमनोहर ऋषिकुमार माझ्या दृष्टीस पडला. त्याच्या बरोबर तेवढाच दुसरा एक ऋषिकुमार देवपूजेकरितां फुलें तोडीत येत होता.

त्या सुंदर ऋषिकुमाराच्या कर्णावर पुष्पमंजरी दृष्टीस पडली. तेव्हां ही वसंतदर्शनानें आनंदित झालेल्या वनलक्ष्मीची हास्यप्रभाच आहे काय, किंवा मदनाची पताकाच आहे काय, किंवा हा कृत्तिकानक्षत्रांचा झुबकाच आहे काय अशी ती दिसली ! पूर्वी कधीं न पाहिलेला असा तो पुष्पगुच्छ त्यानें आपल्या कर्णावर ठेविला होता, तेव्हां सर्व पुष्पसुगंधांचा पराभव करणारा जो अत्युत्तम सुवास आला तो ह्या पुष्पमंजिरीचाच, असें मला वाटलें ! नंतर त्या तरुण ऋषिकुमाराकडे पाहिल्यावर मला वाटलें कीं, अतिशय रूपसंपत्ति निर्माण करणाऱ्या ब्रह्म-

देवाचें हें किती तरी कौशल्य ! कारण सर्व त्रैलोक्यांत ज्याच्या सौंदर्याचा डंका वाजत आहे, अशा मदनास मागें सारणारा असा हा दुसरा मायावी मदनच त्यानें उत्पन्न केला आहे काय असे वाटले ! त्याचें मुख तर किती सुंदर होतें म्हणून सांगूं ? तें उत्पन्न करावयाचे तेव्हां ब्रह्मदेवानें पहिल्यानें सर्वास आनंद देणारें असें चंद्रबिंब व लक्ष्मीचीं निवासस्थानें सुंदरकमलें, हीं प्रथमत: करून अभ्यास केला असावा व नतर त्याचें मुख केलें असावें ! कृष्णपक्षीं चंद्राच्या कला सूर्य ग्रहण करितो, हे ह्मणणें खोटें आहे, तर त्या कला ह्या ऋषिकुमाराच्या शरिरांतच प्रवेश करितात असें वाटलें ! असें न म्हणावें तर फार क्लेश करणारें व सौंदर्याचें हरण करणारें असें, तप हा करीत असतां, याचे ठिकाणीं अत्युत्तम लावण्य कोठलें ? याप्रमाणें मी चिंतन करीत होतें तों, पुष्पांतील मकरंद दृष्टीस पडला असतां जसा भ्रमरांस पराधीन करतो, त्याप्रमाणें गुणदोषांचा विचार न करणाऱ्या व सुरूपानें उत्तेजन पावणाऱ्या व नवीन तारुण्यांत प्रकट झालेल्या अशा मदनानें मला पराधीन केलें !

त्यावेळीं शिकल्यावाचून शिकविलेल्या, सांगतां येणाऱ्या नसून स्वतःसच कळणाऱ्या, अशा विकारानें माझें सर्वांग स्तब्ध झालें ! आणि त्यामुळें श्वासोच्छ्वास सोडण्यास व पापणीस पापणी लावण्यासहि मी विसरलें ! नंतर मी त्या ऋषिकुमाराकडेच मोठ्या प्रेमानें एकसारखी टक लावून पाहत बसले. त्यावेळीं मी दृष्टीनें जसें कांहीं त्याच्या रूप[illegible] आहें ! कां त्यापाशीं कांहीं मागणेंच मागत आहे ! कां तुझ्या स्वाधीन [illegible] ह्मणत आहें ! कां त्याला आपलें हृदयच अर्पण करीत आहें ! कां त्याच्या शरिरांतच प्रवेश करीत आहे ! कां तद्रूपीच व्हावेंसें इच्छित आहें ! कां मदनानें पराभव केल्यामुळें माझें संरक्षण करावें, असेंच म्हणत आहें ! किंवा मला आपल्या हृदयांत जागा द्यावी ह्मणून प्रार्थनाच करीत आहे, अशी माझी अवस्था झाली ! तेव्हां काय हें अनुचित, लज्जास्पद, कुलीन कुमा-

रीस बट्टा लावणारें नीचकर्म मीं आरंभिलें आहे, असें जाणत असूनहि इंद्रियें स्वाधीन ठेवण्यास मी असमर्थ झालें, आणि स्तंभासारखी, चित्रासारखी, बांधून टाकल्यासारखी, मूर्च्छित झाल्यासारखी, किंवा धरून ठेवल्यासारखी मी झालें. ती कां ऋषिकुमाराच्या रूपसंपत्तीनें, कां मदनविकारानें, कां नवीन तारुण्यानें, कां प्रेमानें, कां आणखी कांहीं कारणानें; काय असेल तें असो ! मी फार वेळ एकसारखी त्याजकडेच पहात उभी राहिलें ! त्यासमयीं जशी काय इंद्रियांनीं ओढून त्याच्यापुढें चालविलेली, हृदयानें पुढें ओढीत नेलेली, आणि मदनानें मागून लोटलेली अशी मी झाले ! मग मोठ्या कष्टानें व बळानें मी आपल्यास आवरून धरून ठेविलें. तेव्हां मदनास आंत जागा देण्याकरितांच काय मोठ्यानें श्वासोच्छ्वास बाहेर पडले ! बाहेर पडलेलें वर्तमान हृदयास सांगण्याकरितांच कीं काय ऊर स्फुरण पाऊं लागला! अंगास डवडव घाम सुटला, व त्यानें जणूं काय लज्जा धुऊनच टाकली ! मदनबाणांनीं पीडित झाल्यामुळेंच जनू थरथर कांपूं लागली ! त्याचें आलिंगन करण्याविषयीं उत्कंठित झालेल्या अवयवांतून त्याचें उत्तम स्वरूप पाहण्याकरितांच कीं काय घाईघाईनें रोमांच बाहेर पडले ! घर्मोदकानें पायाचा अनुराग धुतला गेल्यामुळें तो जणू हृदयांतच शिरला काय असें वाटलें !

तेव्हां माझ्या मनांत आलें, इंद्रियनिग्रह करणाऱ्या आणि विषयसुखाचा तिरस्कार करणाऱ्या अशा पुरुषांशीं मूर्ख मदनानें माझा संबंध जोडला. ही गोष्ट त्यानें कांहीं बरी केली नाहीं ! किंवा अज्ञानी स्त्रियांचें हृदयच वेडें होय त्याला कोठें प्रीति करावी आणि कोठें न करावी हें समजत नाहीं ! हे तेजाचें व तपाचें स्थान कोणीकडे ! आणि प्राकृतजनास संमत अशा मदनाच्या चेष्टा कोणीकडे ! मदनानें वेडावलेल्या मला पाहून हा ऋषिकुमार आपल्या मनांत माझा उपहास मात्र करीत असेल! हें सर्व मला कळत असूनहि माझ्यानें मदनविकार आवरून धरवत नाहींत, हें मोठेंच आश्चर्य आहे ! आतां पुष्कळ कन्या आपण होऊन पतीकडे गेल्या व कितीएक तर दुर्वृत्त मदनानें उन्मत्तावस्थेसहि पोहोंच-

घेल्या! माझी एकटीचीच त्यानें अशी अवस्था केली आहे असें नाहीं. हा ऋषिकुमार दृष्टीस पडल्यापासून माझें अंतःकरण किती व्याकुल व पराधीन झालें आहे! ह्या मदनाचें चेष्टित किती दुर्निवार्य आहे पहा! तर आतां जोपर्यंत मी शुद्धीवर आहें व जोंपर्यंत दुष्ट मदनाचें चेष्टित ह्याला स्पष्ट कळलें नाहीं, तोंपर्यंत येथून दूर जावें हें बरें; नाहींतर ह्यास न आवडणारे मदनविकार ह्याच्या दृष्टीस पडले तर हा शापून टाकील! कारण, मुनिजनास कोप येण्यास उशीर लागत नाहीं, असें ह्मणून तेथून जाण्याचा मी विचार केला, आणि ऋषिजन वंद्य आहेत असें मनांत आणून त्याकडे गेलेली दृष्टि बळेंच मागें फिरवून, त्या ऋषिकुमारास मीं नमस्कार केला.

त्यावेळीं मदनाची आज्ञा दुर्लंघ्य असल्यामुळें, किंवा वसंतऋतु हा मदनविकार उत्पन्न करणारा असल्यामुळें, किंवा तो प्रदेश फारच रमणीय असल्यामुळें, किंवा नवीन तारुण्य अविचारानें भरलेलें असल्याळें, किंवा इंद्रियें चंचल असल्यामुळें, किंवा विषयसुखाची इच्छा दुर्निवार असल्यामुळें, किंवा मनोवृत्ति चंचल असल्यामुळें, किंवा तशा गोष्टी घडून यावयाच्या असल्यामुळें; फार काय? माझ्या दुर्भाग्यामुळें, किंवा मला असले क्लेश भोगावयाचे होते यामुळें; कोणत्याही कारणानें म्हणा! माझ्या दर्शनानें त्या ऋषिकुमाराचेंहि धैर्य नाहींसें होऊन, वायु जसा दीपास चंचल करतो, त्याप्रमाणें मदनानें त्यालाहि चंचल केलें त्यावेळीं मदनाची स्वारी आल्यामुळें सामोरेच आले आहेत काय! असे रोमांच त्याच्याहि अंगावर उभे राहिले! मजकडे येण्याकरितां निघालेल्या मनास मार्ग दाखविण्याकरितांच पुढें चालले आहेत काय, असे श्वासोच्छ्वास सुरू झाले. व्रतभंग होतो म्हणून भयाभीतच झाली काय अशी त्याच्या हातांतील स्फटिकमाळा कांपूं लागली! कर्णावर ठेवलेल्या पुष्पमंजरीप्रमाणें दुसरी घर्मबिंदूंची मंजरीच गालावर दिसूं लागली! अशी त्या ऋषिकुमाराची अवस्था होऊन तो मजकडे एकसारखी टक लावून पाहूं लागला. तेव्हां तर माझे ठिकाणचे मदनविकार दुप्पट

वाढले. आणि मग जी माझी स्थिति झाली ती तर कांही सांगतां येत नाहीं! तेव्हां माझ्या मनांत आलें, अनेक विलासांचा उपदेश करण्याविषयीं आचार्य असा मदन यास विलासांचा अशाप्रकारें उपदेशच करित आहे काय? असें न म्हणावें तर असल्या कर्माचा ज्याला गंध देखील माहित नाहीं, अशा ह्या ऋषिकुमाराची शृंगाररसास स्रवणारी, अमृताचा वर्षाव करणारी, मदनविकारामुळें घाबरलेली, घर्मानें आळसलेली व आनंदभारानें मंद झालेली भ्रूलेतसह नृत्य करणारी, अशी दृष्टि कशी झाली! ही दृष्टिच याचा सर्व अभिप्राय कळवीत आहे! तेव्हां तिजमध्यें असली निपुणता आली ती कोठली!

नंतर मी संधि साधून त्या ऋषिकुमाराचा मित्र दुसरा ऋषिकुमार जवळ होता, त्याच्याजवळ गेलें, आणि त्यास नमस्कार करून विचारूं लागले; हे भगवन्! ह्या तुमच्या मित्राचें नांव काय? कोणत्या ऋषीचा हा पुत्र आहे? याच्या कर्णावर पुष्पमंजरी आहे ती कोणत्या वृक्षाची आहे? हिचा हा चोहींकडे घमघमाट सुटला आहे तो फारच मनोवेधक आहे! असा सुगंध मी पूर्वी कधींच घेतला नव्हता! मग तो हास्य करून म्हणाला, मुली! हें तुला विचारून काय करावयाचें आहे? तथापि तुला ऐकण्याविषयीं कौतुकच वाटत असेल तर सांगतों ऐक.

सर्व त्रैलोक्यांत ज्याची कीर्ति प्रसिद्ध आहे, ज्याच्या तपःसामर्थ्यामुळें देवादिक ज्याचें वंदन करिताहेत, असा देवलोकीं राहणारा श्वेतकेतु नांवाचा ऋषि आहे. तो ऋषि कोणे एकेकाळीं देवपूजेसाठीं कमलें तोडण्याकरितां आकाशगंगेंत उतरला असतां प्रफुल्लित कमलवनांत वास करणाऱ्या लक्ष्मीनें त्यास पाहिलें. तेव्हां त्याचें लोकोत्तर सौंदर्य दृष्टीस पडतांच लक्ष्मीच्या मनांत मदनविकृति उत्पन्न झाली. मग ज्या शुभ्र कमलावर ती बसली होती तेथें ऋषिदर्शनानेंच समागमसुख झाल्यासारखें होऊन ती कृतार्थ झाली,

आणि तत्क्षणींच त्या कमलापासून एक कुमार उत्पन्न झाला! मग तो कुमार मांडीवर घेऊन ती श्वेतकेतूस म्हणाली, "भगवन्, हा आपला बालक घ्यावा!" असें बोलून तिनें तो त्यास अर्पण केला. श्वेतकेतूनें तो बालक घेऊन त्याचे जातकर्मादि संस्कार केले. व पुंडरीकापासून उत्पन्न झाला, म्हणून त्याचे पुंडरीक असे नांव ठेविले. नंतर त्याजकडून सर्व विद्यांचा अभ्यास करविला. व व्रताचरण करविलें, तोच हा पुंडरीक ऋषि होय.

आतां याच्या कर्णावर पुष्पमंजरी आहे ती देवदैत्यांनीं समुद्रमंथन करून कल्पवृक्ष काढिला त्याची आहे. हे ऋषिव्रतास विरुद्धच आहे खरें, तथापि त्याचे जे कारण घडलें, तें आतां तुला सांगतें. आज चतुर्दशी तिथि असल्यामुळे कैलासपर्वतावर पार्वतीपति शंकर याचे पूजन करण्याकरितां मला बरोबर घेऊन हा माझा मित्र देवलोकापासून नंदनवनाच्या जवळून चालला असतां वसंतलक्ष्मीने जिचा हात धरिला आहे, व जिनें आपल्या अंगावर पुष्पांचे हार धारण केले आहेत, अशा नंदनवनदेवतेनें कल्पवृक्षाची पुष्पमंजरी आणून यास नमस्कार करून ह्मटले "भगवन्, सर्व त्रिभुवनांत सुंदर अशा आपल्या रूपास हा पुष्पालंकार अनुरूप आहे, याकरितां कृपाकरून याचा स्वीकार करून कर्णावर धारण करावा, ह्मणजे कल्पवृक्षाचें जीवित सफल होईल!" अशी आपल्या रूपाची तिनें केलेली स्तुति ऐकून हा माझा मित्र लज्जित झाला, आणि खालीं तोंड घालून तो पुष्पमंजिरी न [illegible] तेचा सन्मान न ठेवतां तसाच पुढें चालूं लागला. तरी ती माग[illegible] असे पाहून मी यास ह्मटले, सख्या! ही वनदेवता परमप्रीतीनें तुला पुष्पमंजरी देत आहे तर हिचा स्वीकार करण्यास काय दोष आहे? असें ह्मणून मीं तिच्यापासून ही पुष्पमंजरी घेऊन याची इच्छा नसतां बळेच याच्या कानावर ठेविली. याप्रमाणें ह्याचा, व ह्याच्या कर्णावरील पुष्पमंजरीचा सर्व वृत्तांत तुला सांगितला.

याप्रमाणें त्याचा मित्र मजशीं बोलत असतां तो ऋषिकुमार किंचित् हास्य करून मला ह्मणाला, "अगे कौतुकवती! एवढी विचारपूस करण्याची पंचाईत तूं कशाकरितां करतेस? जर तुला या पुष्पमंजरीच्या सुगंधाचें मोठें कौतुक वाटत असेल तर ही घे पाहिजे तर तुला!" असें बोलून तो मजजवळ आला आणि आपल्या कानावरून ती काढून त्यानें ती माझ्या कानावर ठेविली! त्यावेळीं तिच्यावर भ्रमरांचा शब्द सुरू होता, त्यामुळें ही समागमसुखाची प्रार्थनाच चालली आहे काय असें वाटत होतें! पुष्पमंजरी ठेवतेवेळीं त्याच्या हाताचा स्पर्श माझ्या अंगास होतांच माझें हृदय त्या ठिकाणीं लागलें! माझ्या गालाच्या स्पर्शसुखानें त्याचा हातहि कंपित होऊन लज्जेबरोबर त्याच्या हातांतील रुद्राक्षमाळ गळाली! ती त्यास कळली देखील नाहीं! ती माळ जमिनीवर पडली नाहीं तोंच मी मध्येंच झेलून त्याच्या आलिंगनसुखाचा अनुभव घेण्याकरितांच कीं काय मोठ्या कौतुकानें आपल्या गळयांत घातली!

याप्रमाणें इकडे आह्मां उभयतांमध्यें लटपट सुरू असतां माझी छत्र धरणारी मला ह्मणाली, "हे राजपुत्री! राणीसाहेबांचें स्नान झालें व घरीं जाण्याची वेळ जवळ आली, याकरितां लवकर स्नान करा." असें तिचें भाषण ऐकून नवीन धरलेली एखादी हत्तीण पहिल्याच अंकुशप्रहारानें जशी पाहिजे तिकडे वळते, त्याप्रमाणें लावण्यरूप अमृतांत रुतलेली! किंवा त्याच्या गात्रावरील रोमांच जाळ्यांत अडकलेली! किंवा मदनाच्या बाणांनीं खिळून टाकलेली! किंवा सौंदर्यादिगुणांनीं ओवलेली अशी मीं आपली दृष्टि त्याच्यावरून काढिली आणि स्नान करण्याकरितां जाण्यास निघालें! मी चालती झालें तेव्हां दुसरा ऋषिकुमार आपल्या मित्राचें धैर्य सुटलेसें पाहून लटकाच कोप दाखविल्यासारखें करून त्यास ह्मणालाः—सख्या पुंडरीका, प्राकृतजन ज्या मार्गानें जातात त्या मार्गानें जाणें तुजसारख्यास योग्य आहे काय? तपस्व्यांचें धैर्य हेंच धन होय! यःकश्चित् पुरुषासारखा घाबरा काय झाला आहेस?

आपल्या अंत:करणाचा निरोध कां करीत नाहींस ? आज तुझ्या इंद्रियांस हा असला अपूर्व विकार कोठून झाला ? कीं ज्यामुळें अशी तुझी अवस्था झाली आहे. सख्या ! तें तुझें धैर्य ! तो तुझा इंद्रियनिग्रह ! ती तुझी शांतवृत्ति ! तें तुझें ब्रह्मचर्य ? ते गुरूचे उपदेश ! तें शास्त्रादिकांचें श्रवण ! ती विषयसुखाविषयीं पराङ्मुखता ! तो तपश्चर्येचा निर्भर ! इत्यादि सर्व कोठें गेलें ? अरे ती तुझी सुबुद्धि निष्फल कशी झाली ? धर्मशास्त्राचा अभ्यास फुकट कसा गेला ? सर्व विद्यादिसंस्कार व्यर्थ कसे झाले ? गुरूंचे उपदेशहि लयास कसे गेले? एवढें मोठें ज्ञान पण तेंहि निरुपयोगी कसें झालें ? तुजसारख्यांनीं देखील विषयांनीं पराभूत होऊन वेडें व्हावें काय ! अरे ! तुझ्या हातांतून माळ गळून पडली. हें देखील तुला समजूं नये ? काय, या मूर्खपणाला म्हणावें तरी काय ? तिनें माळ हिरावून नेली ती नेलीच. पण ही उद्धट मुलगी तुझें मन देखील घेऊन चालली तें तरी आवरून धर.

असे आपल्या मित्राचें भाषण ऐकून तो ऋषिकुमार सलज्ज होऊन ह्मणाला, सख्या कपिंजला ! मजविषयीं भलतीच शंका काय घेतोस ? ह्या दांडग्या मुलीनें माझी माळ घेतली, हा तिचा अपराध मी कधीं सहन करणार नाहीं ! असें बोलल्यावर त्यानें लटकाच रागाचा आवेश आणिला आणि आपल्या भुवया वर चढविल्या ! त्यावेळीं त्याचे ओंट हालूं लागले, ते जणूं कांहीं चुंबनाच्या इच्छेनें स्फुरण पावत आहेत असें वाटलें अशी मुद्रा केल्यावर तो मला ह्मणाला, अगे उनाड मुली ! माझी रुद्राक्षमाला दिल्याखेरीज जर तूं एक पाऊल पुढें टाकिलेस तर खबरदार ! असें त्याचें भाषण ऐकून मी लगबगीनें आपल्या गळ्यांतून पाणीदार मोत्यांची एकसरीमाळ काढून त्यास ह्मटलें, "भगवन्, ही घ्यावी आपली अक्षमाला !" असें ह्मणून माझ्या मुखाकडेच ज्यानें लक्ष्य लाविलें होतें व ज्याचें चित्त ठिकाणीं नव्हतें, अशा त्या ऋषिकुमाराच्या हातांत मीं ती अमोलिक माळ दिली; आणि घर्मोदकानें जरी मी न्हालें होतें, तरी

पुन्हां त्या सरोवरांत स्नान करण्याकरितां उतरलें! स्नान झाल्यावर जशी नदी मोठ्या कष्टानें उलटी वळवावी, त्याप्रमाणें सख्यांनीं मला परतविलें! तेव्हां त्या ऋषिकुमाराचें मनन करीत मी मोठ्या दुःखानें घरीं गेलें; व अंतःपुरांत जाऊन तटस्थ बसलें, त्याच्या विरहानें मी फारच व्याकुल झालें. आणि मी आलें, कां तेथेंच राहिलें; एकटी आहें, कां सखीजनांत आहें! मुकी आहें, कां पुष्कळ बोलत आहें! जागी आहे, कां निजलें आहें! हास्य करीत आहे, कां रुदन करीत आहें! सुखांत आहें, कां दुःखांत आहें! हा दिवस आहे, कां रात्र आहे! हें मला कांहींच समजेनासें झालें. मदनचरित्र मला माहीत नसल्यामुळें कोठें जावें, काय पहावें, काय ऐकावें, काय बोलावें, कोणाला सांगावें, व याला कोणता उपाय करावा, हें मला कांहींच समजेना! नंतर सख्यांचें निवारण करून त्यांचें जवळ येणें बंद करून व कांहीं करणें-सवरणें सोडून देऊन मी एकटीच मंदिराच्या गच्चीवर चढून खिडकींत तोंड घालून ज्या दिशेकडे तो ऋषिकुमार दृष्टीस पडला होता, तिकडेच पहात बसलें! त्या ऋषिकुमाराच्या योगानें ती दिशा अलंकृत आहे? कां प्रफुल्लित आहे? कां रत्ननिधीनें युक्त आहे? कां अमृतरसानें परिपूर्ण आहे? कां चंद्रोदयानें सुशोभित आहे? इतकी मला ती अतिरमणीय वाटली आणि त्या दिशेकडून येणाऱ्या वायूस, सुगंधास व पक्ष्यांस त्या ऋषि-कुमाराची बातमी विचारावी, असें मला वाटलें. मदनानें त्यावर प्रेम जडविल्यामुळें त्याच्या तपश्चर्येचे क्लेश प्रिय वाटून आपणहि तेच स्वीकारावे असें मला वाटूं लागलें. त्यानें केलेला ऋषिवेषच मला उत्तम वाटूं लागला. तारुण्यानें त्याचा स्वीकार केल्यामुळें तें मनोहर वाटूं लागलें. त्याच्या कर्णावर असल्यामुळें ती पारिजातकाची पुष्पमंजरी रमणीय वाटूं लागली. त्याचें राहण्याचें ठिकाण असल्यामुळें स्वर्गलोक मला मनोरम वाटूं लागला. त्याचें स्वरूप दृष्टीस पडल्यापासून मदन दुर्जय आहे, अशी पक्की खात्री झाली. कमलिनी जशी सूर्याविषयीं, समुद्रवेला जशी चंद्राविषयीं, आणि मयूरी जशी मेघाविषयीं

उत्कंठित होते; तशी मी झाल्यें. मग विरहानें प्राण कंठाबाहेर निघून जाऊं नयेत म्हणून रक्षाबंधनच काय ! अशी ती त्याची रुद्राक्षमाला मीं आपल्या गळ्यांत घातली. त्या ऋषिकुमाराच्या गुजगोष्टी सांगण्याकरितां माझ्या कानांशींच लागली आहे काय ! अशा त्या पुष्पमंजरीच्या योगानें, व त्याच्या हस्तस्पर्शाच्या योगानें अंगावर रोमांच उभे राहून मी अगदीं पराधीन झालें !

माझी तांबूलकरंड बाळगणारी तरलिका नांवाची दासी मजबरोबरच स्नान करण्याकरितां आली होती. ती माझ्या मागून बऱ्याच वेळानें घरीं आली, आणि माझी तशी अवस्था पाहून मला हळूच म्हणाली, बाईसाहेब ! अच्छोद सरोवराच्या तीरावर दोघे दिव्य ऋषिकुमार आपण पाहिले, त्यांपैकीं ज्यानें तुमच्या कानावर ही पुष्पमंजरी ठेविली, तो, दुसऱ्या ऋषिकुमाराची दृष्टि चुकवून पुष्पितलतांच्या आडून लपत लपत येऊन, मी मागून येत आहें असें पाहून, नजजवळ आला; आणि आपल्याविषयीं मला विचारूं लागला. तो म्हणाला, मुली ! ती सुंदर कन्या कोण ? ती कोणाची मुलगी ? तिचें नांव काय ? आणि ती कोठें जात आहे? मी मग म्हणालें,—चंद्रकिरणापासून उत्पन्न झालेल्या गौरीनामक अप्सरेपासून तिचें जन्म झालें. ज्याला सर्व गंधर्व नमस्कार करितात अशा हंसनामक गंधर्वाची ती कन्या आहे. तिचें नांव ' महाश्वेता. ' गंधर्वलोकांचें राहण्याचें ठिकाण हेमकूटपर्वत आहे, त्या ठिकाणीं ती चालली आहे. असें मी सांगितल्यावर तो थोडा वेळ उभा राहिला आणि निश्चलदृष्टीनें फार वेळ मजकडे पाहिल्यावर कांहीं गुह्य गोष्ट बोलावयाची आहे असें दर्शवून म्हणाला, " अगे मुली, तूं अल्पवयी असून ही तुझी आकृति सौम्य व प्रौढ दिसते आहे, यावरून एखादी गोष्ट सांगितली तर ती तूं करशील असें मला वाटतें ! "

असें त्याचें भाषण ऐकून मी हात जोडून मोठ्या नम्रतेनें म्हणालें,

" महाराज, आपण मला असें कां ह्मणतां ? मी म्हणजे काय ! सर्वत्रैलोक्यांत पूज्य असे आपल्यासारखे थोर पुरुष–तसेंच पुण्य असल्याखेरीज–मजसारखीकडे पाहणार सुद्धां नाहींत, मग आज्ञा तर कोठली ? याकरितां कांहीं एक शंका मनांत न आणितां आज्ञा करून या दासीवर अनुग्रह करावा. " असें माझें भाषण ऐकून त्यानें जसें कांहीं सखी, उपकारकर्त्री किंवा प्राणदात्री असें मानून आपल्या आनंदसूचक अवलोकनानें मला आनंदित केलें. नंतर जवळच्या तमालवृक्षाचा पल्लव तोडून शिलातलावर ठेंचला व त्याचा सुगंधि रस काढून, त्यानें आपल्या उत्तरीय वल्कलाची पट्टी फाडून तीवर त्या रसानें आपल्या करंगळीनें कांहीं मजकूर लिहिला. आणि " ही पत्रिका तूं ती गंधर्वकन्या एकांतीं असतां तिला दे ! " असें बोलून मजजवळ दिली. असें सांगून तिनें तांबूल-करंडांतून ती पत्रिका काढून मला दाखविली. ती पाहतांच मला इतका आनंद झाला कीं, त्या ऋषिकुमाराचे शब्द त्या दासीच्या मुखानें आले, ते शब्दमय असूनहि त्यांनीं जसें काय सर्वांगांत स्पर्शसुखच उत्पन्न केलें !! ते शब्द कानीं पडल्याबरोबर सर्वांगावर रोमांच उभे राहिले ! व ते जणूं मदनप्रवेशाचे मंत्रच काय असें भासलें ! नंतर मी आवेशानें तिच्या हातांतून ती पत्रिका घेऊन तिजवर लिहिलेली एक आर्या पाहिली. ती अशी.—

" [1]बिसासितमुक्तावलिनें, जाय जसा हंस दूर लोभविला ॥
[2]मानसजन्मा माझा लावुनि आशेस गे तुवां हरिला ! ॥ "

ही त्याची आर्यारूपवाणी माझ्या दृष्टीस पडली. ती वाट चुकलेल्यास जशी दिग्भ्रांति, अंधळ्यास जशी कृष्णपक्षांतील रात्री, अज्ञानी मनुष्यास जशी गारुडी विद्या, अधार्मिकास जशी नास्तिकसंगति, उन्मत्तास जशी मदिरा, याप्रमाणें त्या वाणीनें मला झालें ! पुरानें जशी नदी बेफाम होते, तशी मदनविकारानें माझी अवस्था झाली. मग माझ्या दासीस त्या ऋषि-

---

१ कमलतंतूप्रमाणें शुभ्र अशा मौक्तिकहारानें. २ अभिलाष.

कुमाराचें फिरून दर्शन झाल्यामुळें तो मोठी पुण्यवती व भाग्यवती असें मीं तिला मानिलें; आणि ती दासी असतांहि ती मला मोठी पूज्य अशा वाटूं लागली. मग मीं तिच्या गालाला व केसाला कुरवाळून म्हणालें, "तरलिके, सांग बरें बाई! तो ऋषिकुमार त्वां कसा पाहिला! तो काय म्हणाला? त्याजबराबर किती वेळपर्यंत तुझा सहवास झाला? आणि तो कोठपावेतो तुझ्या मागून आला? अशा प्रकारानें फिरून फिरून मी तिला विचारूं लागलें. आणि त्या ऋषिकुमाराच्याच गोष्टी बोलतां बोलतां मीं तेथेंच सर्व दिवस घालविला.

तेव्हां माझ्या अनुरागानेंच लाल झालें काय! असें सूर्यबिंब आकाशांत दिसूं लागलें. सूर्यप्रभा कामातुर स्त्रीप्रमाणे अनुरक्त होऊनच काय सूर्याच्या पाठोपाठ निघून गेली! गैरिकादिधातूंनीं युक्त अशा पर्वतापासून जसे उदकाचे लाल प्रवाह चालतात, त्याप्रमाणे दिसणारे सूर्य-किरण पश्चिमदिशेकडे वाहत गेले! रक्तकमलें मिटल्यामुळे त्यांत लोभानें भ्रमर गुंतून राहिले. सूर्यविरहानें ज्यांना मूर्च्छाच आल्या आहेत काय, अशा मिटलेल्या कमलिनी दिसूं लागल्या. चक्रवाकपक्ष्यांचीं जोडपीं विरहानें व्याकुल होऊन फिरूं लागलीं. अशा वेळेस माझी छत्र धरणारी दासी येऊन मला ह्मणाली; " बाईसाहेब, त्या दोघां ऋषिकुमारांपैकीं एकजण पुढल्या दारापाशीं येऊन उभा राहिला आहे, आणि रुद्राक्षमाला मागण्याकरितां आला आहे असें म्हणत आहे."

ऋषिकुमाराचें नांव घेतांक्षणींच मी जागच्या जागीं असून दारापर्यंत गेल्यासारखी झाले! आणि तोच ऋषिकुमार आला असेल असें समजून एका चोपदारास बोलावून त्यास त्याला आंत घेऊन येण्यास सांगितलें. मग रूपास अनुरूप जसें तारुण्य, तारुण्यास जसा मदनविकार, वसंतास जसा दक्षिणवायु, तसा त्या ऋषिकुमारास अनुरूप असा त्याचा सखा कपिंजल जरेनें ज्याचे केस पांढरे झाले आहेत अशा चोपदाराच्या मागून येत आहे,

व त्यामुळें चंद्रप्रकाशामागून कोमल सूर्यप्रकाश जसा यावा, त्याप्रमाणें तो भासला ! तो जवळ आला तेव्हां घाबरल्यासारखा, खिन्न व उदास झालेल आणि कांही याचना करण्याकरितां आला आहेसा दिसला. मग मीं लागलींच उठून त्यास नमस्कार केला. आणि मोठ्या आदरानें त्यास बसावयास आसन दिले. तो बसल्यावर त्याची इच्छा नसतां बळेच मीं त्याचे पाय धुतले आणि ते पदरानें पुसून त्याचे पूजन केलें. नंतर त्याच्याजवळ मी भूमीवरच बसले. तो ऋषिकुमार थोडा वेळ उगीच बसल्यावर कांहीं बोलावयाचें असल्यामुळे तरलिका जवळ होती तिजकडे पाहूं लागला. त्याच्या पाहण्यानेंच त्याचा हेतु जाणून मीं प्रार्थना केली, "भगवन्, जशी मी तशीच ही आहे, कोणी परकी नाही; याकरितां जे बोलावयाचे असेल ते निःशंकपणें बोलावे."

असें माझें भाषण ऐकिल्यावर कपिजल म्हणाला, राजपुत्रि ! मी काय बोलूं ? लज्जेमुळे बोलण्यास माझी वाणी प्रवृत्त होत नाही. काय पहा, कंदमूलफले भक्षण करणारा, वनांत राहणारा, असा शांत मुनि कोणीकडे, आणि विषयभोगांनीं मलिन असा प्रपंच कोणीकडे ! दोहोंचा संबंध अगदींच अयोग्य होय. असें असून दैवानें पहा काय आरंभिलें आहे तें ! असलें आचरण कां वल्कलास योग्य, कां जटाभारास योग्य, कां तपास योग्य, किंवा धर्माचरणास योग्य ! काय ह्मणावें तरी काय ! अशी विटंबना पूर्वी मीं कधींच पाहिली नाहीं. असो; आतां त्याची अवस्था मला सांगणें भाग आहे, न सांगावी तर त्यापासून मोठा अनर्थ होणार आहे. प्राणत्याग करून देखील मित्राचें रक्षण करावें असें आहे, म्हणून सांगतो.

तुझ्या समक्ष मी आपल्या मित्रास निष्ठुरपणाने बोलल्यावर, मला त्याचा राग आल्यामुळें त्यास सोडून व फुलें तोडण्याचें टाकून देऊन, मी दुसरीकडे गेलो. तूं निघून घरीं आलीस, मग हा एकटा काय करितो तें पहावें, ह्मणून परत येऊन झाडाच्या फांदीच्या आड दडून पाहूं लागलों तों, तो कोठें त्या ठिकाणीं दिसेना. मग माझ्या मनांत अनेक तर्क उत्पन्न झाले. ह्या-

मदनानें वेड लावून दिल्यामुळें—तिच्या मागें गेला किंवा पुढें शुद्धीवर आल्यामुळें मला तोंड कसें दाखवावें ह्मणून कोठें लपून बसला! कां रागावून मला सोडून कोठें एकीकडे जाऊन बसला! किंवा माझ्या शोधाकरितां कोठें गेला! असे अनेक तर्क करीत मी कांहीं वेळ उभा राहिलों. जन्मापासून त्याचा व माझा थोडा वेळ देखील वियोग नसल्यामुळें मला फारच खेद वाटला. माझ्या मनांत असेंहि आलें कीं, धैर्य भ्रष्ट झाल्यामुळें त्यास पश्चात्ताप वाटून तो भलतेंच करावयास तर गेला नसेलना? लज्जेनें काय होत नाहीं? याकरितां त्याला एकटें सोडून राहणें ठीक नाहीं. असें मनांत आणून त्याचा शोध करीत हिंडूं लागलों. मी शोध करीत असतां जेव्हां तो माझ्या दृष्टीस पडेना, तेव्हां अतिस्नेहामुळें भयभीत होऊन माझ्या मनांत त्याजविषयीं वाईट तर्क येऊं लागले. आणि तसाच वृक्ष व लता याच्या दाटींत लतामंडपांत व सरोवराच्या तीरावरून बारकाईनें त्याचा शोध करीत चाललों. याप्रमाणें पुष्कळ वेळ फिरत असतां, एका सरोवराच्या जवळ पुष्पांनीं फुललेल्या, भ्रमरांनीं भरून गेलेल्या, आणि कोकिलांनीं व मयूरांनीं व्याप्त झालेल्या मनोहर लतामंडपांत सर्व व्यापार सोडून चित्रासारखा, स्तंभासारखा, निद्रितासारखा, समाधि लावल्यासारखा, असा माझा प्रियमित्र पुंडरीक एका शिलातलावर बसलेला माझ्या दृष्टीस पडला. तो एकटा असून मदनद्वितीय, अनुरागयुक्त असून फिका पडलेला; शून्यांतःकरण असून आपल्या दयितेस हृदयांत धारण करणारा; स्तब्ध बसलेला असून मदनपीडाच सांगत आहे असा दिसणारा; शापभीतीनेंच दृष्टीस न पडणाऱ्या अशा मदनानें संतप्त केलेला; असा तो दिसला. आणि अगदीं हालचाल नसल्यामुळें हृदयवासिनी प्रियेस पाहण्याकरितांच गेलीं आहेत काय, किंवा मदनतापानें विरघळूनच गेलीं आहेत काय, किंवा अंतःकरणास क्षोभ झाल्यामुळें त्यास सोडूनच गेलीं आहेत काय, अशीं त्याचीं इंद्रियें दिसलीं. अंतःकरणांत मदनाग्नि पेटल्यामुळें त्याच्या धुरानेंच व्याकुळ झालेल्या नेत्रांनीं अश्रु ढाळीत आहे

काय, हृदयास जाळणाऱ्या मदनाग्नीची ज्वालाच काय, अशा त्याच्या आरक्त ओष्ठप्रांतातून श्वासोच्छ्वास चालत आहेत व त्यामुळें जवळच्या लतांचीं पत्रें हालत आहेत, असा तो दृष्टीस पडला. त्यानें आपल्या डाव्या हातावर गाल ठेविला होता. कानावर ठेविलेली पुष्पमंजरी काढून फार वेळ झाला नसल्यामुळें त्या ठिकाणीं भ्रमर गुंजारव करीत झुलत होते, त्यामुळें हे कर्णाजवळ मदनाचे मोहकारक मंत्रच म्हणत आहेत काय असें भासलें ! कर्णावर एकसारखे भ्रमर असल्यामुळें ते नीलकमलांनीं किंवा तमालपल्लवांनीं युक्त आहेत काय असें वाटत होतें ! अंगावर रोमांच उभे राहिल्यामुळें तें मदनबाणांनीं खचलेंच आहे काय असें दिसत होतें ! तेजस्वी मौक्तिकांची माळ त्याच्या वक्षस्थळावर हालत होती, ती जशी काय अविचाराची पताकाच फडकत आहे काय असें भासत होतें ! लतामंडपावरील प्रफुल्लित पुष्पांतील पराग त्याचे अंगावर पडत असल्यामुळें हे त्याच्या अंगावर मदनाचें वशीकरणचूर्णच पडत आहे काय असें भासत होतें ! लतांचे पल्लव हालून त्याच्या अंगास लागत होते तेणेंकरून ते आपल्यांतील अनुराग त्याच्या शरिरातच घालीत आहेत काय असें भासत होतें ! पुष्पांतील रस त्याच्या अंगावर गळत असल्यामुळें यौवनराज्यपदावर बसवून मदन त्यास अभिषेक करीत आहे काय असें वाटत होतें ! भ्रमरयुक्त आरक्तफुलें पडत असल्यामुळें मदन आपले धूम्रयुक्त तापविलेले बाणच हाणीत आहे काय असें दिसत होतें ! दक्षिणवायूच्या सुगंधाबरोबर भ्रमर गुंजारव करीत येत असल्यामुळें तो वायु त्याची निर्भर्त्सनाच करीत चालत आहे काय असें वाटत होतें. वसंतऋतूचा जयजयकार करणाऱ्या कोकिला आपल्या शब्दांनीं त्यास व्याकुलच करीत आहेत काय असें दिसत होतें ! प्रात:काळच्या चंद्राप्रमाणें पांढुरका दिसणारा, ग्रीष्मऋतूंतील गंगाप्रवाहाप्रमाणें कृश झालेला, चंदनवृक्षासारखा अंतराग्नीनें युक्त असलेला; आणि रूपांतर घेतल्यासारखा—भूताविष्टासारखा—उन्मत्तासारखा—अंधासारखा—बहिऱ्यासारखा—मु-

क्यासारखा—पराधीन झाल्यासारखा—व मदनावेशाच्या परमावधीस पोंचलेला—असा माझा सखा पुंडरीक अगदींच मला निराळा दिसला !

मीं पापणीस पापणी न लावितां फार वेळ त्याजकडे पाहिल्यावर वाईट वाटून भयानें माझें काळीज थरथर कांपूं लागलें. माझ्या मनांत आलें, काय हा मदन असह्यवेग आहे ! यानें एका क्षणांतच माझ्या मित्राची पहा कशी दुर्दशा करून टाकिली आहे ती ! एवढा हा ज्ञानराशि असून कसा व्यर्थ झाला ! हा लहानपणापासून किती सदाचरणी व सुस्वभावाचा होता. इतर ऋषिपुत्रांस घेण्यासारखें याचें आचरण होतें. आणि आज पहा इतरमनुष्याप्रमाणें मदनानें याच्या ज्ञानाचा पराभव केला, तपःसामर्थ्याची अवगणना केली व समूळ गांभीर्य नाहींसें केलें. तारुण्यावस्था प्राप्त झाली असतां चित्तवृत्ति स्थिर राहणें फार कठिण आहे हें खरें ! मग मी पुढें होऊन ज्या शिळेवर तो बसला होता त्याच शिळेवर त्याच्या शेजारीं जाऊन बसलों. तो तर गच्च डोळे मिटून बसला होता. मग मी त्याच्या खांद्यावर हात ठेवून ह्मणालों, "सख्या पुंडरीका, हें तूं काय आरंभिलें आहेस ? हें मला सांग." पुढें फार वेळ गेल्यावर त्यानें चिकटलेले, रोदनानें लाल झालेले व अश्रूंनीं भरलेले आपले डोळे मोठ्या कष्टानें उघडले व मंद-दृष्टीनें मजकडे पाहिलें. नंतर लज्जा वाटल्यामुळें अडखळत अडखळत तो मजशीं बोलूं लागला. तो ह्मणाला, "सख्या कपिंजला ! तुला सर्व वर्तमान माहीत असून आतां मला काय विचारतोस ?" इतकेंच तो मोठ्या कष्टानें व हळूच बोलला. ह्या त्याच्या भाषणानेंच याच्या विकारास आतां दुसरा इलाज राहिला नाहीं असें मी समजलों. तथापि आपल्या मित्राचें होईल तोंपर्यंत दुर्मार्गापासून निवारण करावें, असें मनांत आणून मी त्यांस ह्मणालों, "मित्रा, मला सर्व माहीत आहे; परंतु मी असें विचारतों कीं, हें जें त्वां आरंभिलें आहे, हें काय गुरुजनांनीं उपदेशिलें आहे ? किंवा धर्मशास्त्रांत सांगितलें आहे ? किंवा धर्म संपादन करण्याचा हा एक मार्ग आहे ? किंवा

हा एक तपश्चर्येचा प्रकार आहे ! कां स्वर्गप्राप्तीचा उपाय आहे ? कां व्रताचें रहस्य आहे ? कां मोक्षप्राप्तीची युक्ति आहे ! कां हा कांहीं एक निराळा नियम आहे ? काय आहे तरी काय ? असला प्रकार तुला मनांत आणण्यास तरी योग्य आहे काय ? अरे दुष्ट मदनानें तुझा देह उपहासास पात्र केला असतां तूं कसें जाणत नाहींस ? मूढजनांस मदन आयास देतो. साधुजनांनीं निंदित व प्राकृतजनांनीं मान्य केलेल्या विषयांत तुला सुखाची आशा कोठली ? जो विषयापासून सुखाची आशा करितो, तो विषवृक्षास उदक घालून वाढवितो. किंवा नीलकमलांची माळा आहे ह्मणून खड्गलतेस आलिंगन करितो; किंवा कृष्णागरूचा धूम्र आहे ह्मणून कृष्णसर्पाजवळ जातो; किंवा हे उत्तम माणिक आहे ह्मणून पेटलेला अग्नि आपल्या पदरीं बांधतो ! अज्ञानी मूर्ख असतात ते अनिष्टकारक व परिणामी विरस अशा विषयसुखाकडे आपली बुद्धि लावितात. विषयवासनेचें दुःख तुला माहीत असतां अशा अज्ञानांत कां शिरतोस ? उदकाचे प्रवाह जसे बांध फोडून भलतीकडे जातात, त्याप्रमाणें रजोगुणानें गढूळ झालेलीं आपलीं इंद्रियें व चंचल मन हीं दुर्मार्गाकडे चाललीं असतां त्याचें निवारण कां करीत नाहींस ? अरे मदन मदन, ह्मणजे काय ? धैर्य धरून त्या दुष्टाचा तिरस्कार करावा ह्मणजे झालें ! ”

असें मी बोलत असतां त्यानें माझ्या बोलण्याचा तिरस्कार केला आणि डोळ्यांतील अश्रुधारा पुसून व आपल्या हातानें माझा हात धरून ह्मणाला “ सख्या कपिंजला, फार काय बोलावें ? सर्पाच्या विषवेगापेक्षां दुःसह अशा मदनबाणांच्या तडाक्यांत तूं सांपडला नाहींस ह्मणून स्वस्थ दुसऱ्याला उपदेश करितोस; ज्याचीं इंद्रियें जाग्यावर आहेत, ज्याला ऐकूं येत आहे व दिसत आहे आणि हे शुभ आहे, किंवा अशुभ आहे, असें ज्याला समजतें आहे, त्याला तुझा उपदेश उपयोगी पडेल ! मला तर याचा कांहीं एक उपयोग नाहीं ! माझे धैर्य, स्थैर्य, ज्ञान व निग्रह हे केव्हांच लयास गेलें. त्यांची मजजवळ वार्ताहि नाहीं ! केवळ प्राण मात्र कसे तरी धारण केले आहेत. उपदे

ज्ञाचा काळ आतां राहिला नाहीं. धैर्याचा समयहि दूर गेला, निवारण करण्याची वेळ गेली, ज्ञानमार्ग नष्ट झाला. तुजवांचून मला उपदेश करणारा व कुमार्गापासून निवारण करणारा दुसरा कोण आहे ? दुसऱ्या कोणाच्या भाषणावर मीं विश्वास ठेवावा ? ह्या जगांत तुजवांचून माझा दुसरा बंधु कोण आहे ? परतु मी काय करूं ? मी आता आपल्या स्वाधीन नाहीं. माझी अवस्था कशी झाली आहे ती तूं पाहतोच आहेस. आतां उपदेशाचा कांहीं उपयोग नाहीं. प्रलयकालच्या बारा सूर्याप्रमाणें ताप देणाऱ्या मदनतापाचे जसें निवारण होईल तसें तूं झटावें, असें मला वाटतें. माझी अवस्था किती कठिण ह्मणून तुला सांगूं ? माझे अवयव जसे काय शिजतच आहेत ! माझ्या अंतःकरणाचा जसे काय कढ येत आहेत ! माझी दृष्टि जशी काय दग्ध होत आहे आणि शरीर जसें काय जळतच आहे ! तर अशा वेळेस जे करावयास योग्य तें तूं करावं." असें बोलून तो उगीच बसला. असें त्याचें भाषण ऐकिलें तरी मी माझ्या प्रीतीनें व आर्जवानें शास्त्रांतील प्रमाणें दाखवून व इतिहासातील दृष्टांत देऊन त्याला पुष्कळ उपदेश केला. परंतु तो त्यास जसा काय ऐकू जाईनासा झाला. तेव्हां मीं आपल्या मनांत विचार केला कीं, याचा मदनताप अमर्याद वाढला. आतां याचे निवारण होणें कठीण दिसतं; तेव्हां उपदेश करीत बसणेंहि व्यर्थ आहे. तर आतां याचे प्राणरक्षण होण्याचा आपण प्रयत्न करून पहावा. असा विचार करून मी तथून उठलो, आणि जवळच्या सरोवरातून ताजीं मृणालें, जलबिंदुयुक्त अशीं कमळपत्र, व अनेक प्रकारचीं सुगंधि कमळें आणून त्यास लतागृहांतील शिलातलावर शय्या करून दिली. त्या शय्येवर त्याला निजविल्यावर जवळच्या चंदनवृक्षाचा कोंवळा पाला आणून तो ठेचून त्यातील सुगंधि व शीतळ रस काढून त्याच्या कपाळापासून पायापर्यंत लेप केला. आणि घाम बंद व्हावा म्हणून कापराची भुकटी करून ती त्याच्या सर्वांगास लाविली. त्याच्या उरावर चंदनरसानं आर्द्र असें वल्कल ठेविलें आणि नंतर त्यास केळीच्या पानानें वारा

घालीत बसलों. वारंवार बदलून बदलून कमलपत्रांची शय्या करीत असतां, वारंवार चंदनरस लावीत असतां व एकसारखा केळीच्या पानानें वारा घालीत असतांहि जेव्हां त्याचा ताप कमी होईना; तेव्हां माझ्या मनांत आलें कीं, ह्या मदनाला दु:साध्य म्हणून कांही नाही ! हरिणाप्रमाणें वनांत रहाणारा व स्वभावानें भोळसर असा हा पुंडरीक कोणीकडे ! आणि अनेकप्रकारच्या विलासरसांचा उपभोग घेणारी गंधर्वराजपुत्री कोणीकडे ! तेव्हां ह्याला कोणतीहि गोष्ट घडवून आणण्यास अशक्य नाहीं ! सचेतन प्राण्यांची गोष्ट तर राहोच ! परतु अचेतनांचा देखील हा सयोग करितो. पहा, सूर्यविकासिनी कमलिनी सूर्यावर अनुराग करिते व चंद्रविकासिनी कमलिनी चंद्रावर प्रीति करिते ! रात्र देखील दिवसास आलिंगन करिते ! विद्युल्लताहि मेघासह विहार करिते ! त्या अर्थी मदनाला दुष्कर तें काय आहे ! एवढा गांभीर्याचा समुद्र असा हा पुंडरीक असून यानें पहा एका क्षणांत कसा तृणासारिखा हलका करून टाकिला तो ! तें याचें तप कोणीकडे आणि ही याची अवस्था कोणीकडे ! ह्या विपत्तीला आतां इलाज दिसत नाही. तर आता कोणाला शरण जावे ? कोणाचा आश्रय करावा कीं, ज्याच्या योगानें माझा प्रियमित्र पुंडरीक वाचेल ? याप्रमाणे अनेक तर्क माझ्या मनांत आले. मग माझ्या मनांत असें आलें की, उगीच पुष्कळ वेळ विचार करीत बसण्यांत काय अर्थ आहे ? याचे प्राण, शुभ किंवा अशुभ अशा कोणत्या तरी उपायानें राखले पाहिजेत. याला महाश्वेतेच्या समागमाखेरीज दुसरा उपाय दिसत नाही. तपश्चर्येस विरुद्ध व उपाहासास्पद असा आपल्यास मदनविकार झाला आहे असें हा जाणत आहे. परंतु तिजकडे जाऊन आपले मनोरथ पूर्ण करून घेण्यास हा समर्थ नाहीं. कारण याचें जीवित श्वासोच्छ्वास मात्र राहिलें आहे. याचा मदनताप तर कालातिक्रम सहन करण्याजोगा नाहीं. निद्यकर्मानेंहि मित्राचें प्राणरक्षण करणें भाग आहे. तेव्हां हे लज्जाकारक व करण्यास अयोग्य असें जरी हे कृत्य

आहे, तरी तें अवश्य केलें पाहिजे, त्या खेरीज गत्यंतर नाहीं. महाश्वेतेकडे जाऊन तिला तुझी अवस्था सांगतों. असें यास सांगून जावें, तर माझा मित्र मजकरितां अयोग्य कर्म करीत आहे, असें समजून माझें निवारण करील. याकरितां त्याला न सांगता कांहीं निमित्त करून मी तेथून उलटलों आणि तुजकडे आलों. व जो प्रकार घडला तो तुला सांगितला. तर अशा समयास जें योग्य, अशा प्रेमास जें युक्त, येथपर्यंत माझ्या येण्यास जें अनुरूप, आणि तुला करण्यास जें उचित तें तूं करावें. असें बोलून तो कपिंजल मी काय बोलतें, ह्मणून माझ्या तोंडाकडे पहात बसला.

मी तर त्याच्या अशा भाषणानें सुखरूप अमृताच्या डोहांत निमग्न झालें? कां प्रीतिरसाच्या समुद्रात उतरलें? कां आनदपर्वताच्या शिखरावर चढलें? किंवा फलयुक्त अशा मनोरथवृक्षाच्या अग्रावर जाऊन उभी राहिलें? असें मला वाटलें आणि मी विलक्षण आनंदात गर्क होऊन राहिलें? माझ्या नेत्रां-वाटे आनदाश्रू चालून मी सलज्ज होऊन खालीं तोंड घालून बसलें; तें हां माझ्या मनात आलें कीं, ह्या मदनानें मजप्रमाणें त्यालाहि वेड लाविलें! खरोखर मला हा जरी ताप देत आहे तरी हा मला अनुकूल आहे, असें ह्मटलें पाहिजे. खरोखर जर त्याची अशी अवस्था मदनानें केली असेल, तर त्यानें मजवर हा मोठाच उपकार केला नाहीं काय? तव्हां आतां मदनासारखा दुसरा बंधु कोण आहे? ह्या सत्यवादी कपिंजलाच्या मुखावाटें कधीं खोटीं वाणी निघावयाची नाहीं. असो. अशा प्रसगीं मी काय उत्तर द्यावें व काय करावें, अशा विचारांत मी पडलें. इतक्यांत माझी द्वारपालिका गडबडीनें येऊन ह्मणाली, "बाईसाहेब, तुम्ही अस्वस्थ अहां असें सेवकांच्या मुखावाटें राणीसाहेबास कळल्यावरून त्या तुमच्या समाचाराकरितां येत आहेत." असें तिचें भाषण ऐकतांच कपिंजलऋषि 'येथें आतां पुष्कळ गर्दी होईल' ह्मणून भिऊन उठला आणि मला ह्मणाला, "हे राजपुत्रि! आतां येथें बसलों तर फारच विलंब होईल.

भगवान् सूर्य अस्तास चालला, याकरितां मी आतां जातों. इष्टजनाचें प्राण-रक्षण करणें हीच मला दक्षिणा दे! अशी माझी प्रार्थना आहे. मी तुला हात जोडतों, एवढें केले तर माझी मोठी संभावना केली असें होईल असें बोलून तो माझ्या उत्तराची वाट न पहातां, माझ्या आईच्या बरोबर कोणी तांबूलाचा डबा, कोणी उटीचे साहित्य, व कोणी सुवर्णाच्या काठ्या घेऊन आलेल्या दासींच्या गर्दीत तो झटदिशी निघून गेला. नंतर माझी आई मजजवळ फार वेळ बसून आपल्या मंदिरास निघून गेली. ती मजपाशीं आल्यावर तिने काय केलें? काय भाषण केलें? व काय आचरण केलें? यांपैकीं माझें चित्त जाग्यावर नसल्यामुळें, मला कांहीच समजले नाहीं.

नंतर कमलिनींचा प्राणेश्वर, चक्रवाकपक्ष्यांचा मित्र, असा भगवान् सूर्य अस्तास गेला. पश्चिमदिशा अनुरक्त दिसूं लागली. पूर्वदिशेचें मुख कृष्णवर्ण दिसूं लागलें. प्रलयकालच्या महासमुद्राचा पूरच काय अशा अंधकारानें जिकडे तिकडे व्यापून टाकले. अशा वेळेस काय करावें आणि काय न करावें हे मला कांहींच सुचेनासें झाले. मग मी तरलिकेस ह्मणाले, " तरलिके, माझें हृदय फारच व्याकुल झाले आहे. इंद्रियांस काय करावें आणि काय न करावे हे सुचेनासें झालें आहें, हे तुझ्या दृष्टीस पडत नाहीं काय? अशा वेळेस मीं काय करावें याचा तूं मला उपदेश कर. कपिंजलऋषि तुझ्यासमक्ष काय बोलला तें तूं ऐकलेंच. आतां मी जर इतर कन्येप्रमाणें लज्जा, धैर्य, नम्रता, लोकापवाद, सदाचार, कुल, शील या सर्वांस सोडून अनुरागानें अंध होऊन आईबापांच्या संमतीशिवाय स्वतः जाऊन जर पाणिग्रहण करावें, तर वडील माणसांची अवमर्यादा केलीसे होऊन मोठा उद्धटपणा होईल. बरें, हें सर्व सांभाळण्याकरितां त्याजकडे न जाता मृत्यूचा अंगीकार करावा, तर आपण होऊन आलेल्या थोर कपिंजलाचा मनोभंग केल्यासारखें होईल. व माझ्यामुळें त्या ऋषिकुमाराचा आशाभंग होऊन प्राणावपत्ति झाली तर मुनिवधाचें पातक मला लागेल!" असे मी तिजशीं

बोलत होतें तों वसंतऋतूंतील पुष्पलता प्रफुल्लित झाल्यामुळें त्यांतील परागांनीं जशा दिशा दिसतात, त्याप्रमाणें चंद्रोदयानें पूर्वदिशा दिसूं लागली.

नंतर चंद्ररूपसिंहानें अंधकाररूप हत्तीचे किरणरूपनखांनी विदारण केल्यामुळें त्याच्या मस्तकांतील मौक्तिकांचें शुभ्र चूर्णच पसरलें आहे काय असें दिसलें ! प्रियपति चंद्र याच्या दर्शनानें हास्य करणाऱ्या रात्रीची दंतकांतिच पसरली आहे काय अशी चंद्रकांति दिसूं लागली ! पातालांतून शेषाचें फणामंडळच वर येत आहे काय असें चंद्रमंडळ दिसूं लागलें ! सकल जीवलोकांना आनंद देणारा, कामिनी स्त्रियांचा प्रिय व मदनाचा बंधु अशा सुखकारक अमृतरूपी चंद्रानें रात्र रमणीय दिसूं लागली. उदयकालीं चंद्रावर लाली दिसत असल्यामुळें तो जवळच्या समुद्रकिनाऱ्यावरील पोवळ्यांच्या वेलींच्या कांतीनेंच असा दिसतो आहे काय ! किंवा उदयपर्वतावरील सिंहानें चंद्रांतील हरिणास पंजा मारल्यामुळेच तो रक्तानें भरला आहे काय ! किंवा रतिकालीं कुपित झालेल्या रोहिणीनें आलिता लावलेल्या आपल्या चरणकमलानें ताडन केल्यामुळेच अनुरक्त झाला आहे काय ! असा चंद्र दिसूं लागला. तो प्रकाशित झाल्यामुळें हृदयांत मदनाग्नि पेटला तरी मला सर्व दिशांकडे अंधारी दिसूं लागली ! मी तर तरलिकेच्या मांडीवर डोकें ठेवून स्वस्थ पडलें होतें तरी मदनाच्या हातांत सांपडले आहे असें वाटलें ! चंद्राकडे मी दृष्टि लाविली होती तरी मृत्यूकडे मी पहात आहें असें मला वाटलें ! त्या वेळीं माझ्या मनांत आलें, मदन, वसंत, मलयवायु इत्यादि सर्व एकीकडे आणि हा तापकारक पातकी चंद्र एकीकडे ! मदनबाणांनीं व्याकुल झालेल्या माझ्या हृदयास या मेल्याचा ताप अगदींच सहन होत नाहीं. ज्वरदाहानें तप्त झालेल्यावर जसा अग्नीचा वर्षाव, थंडीनें कांकडल्यावर जशी वर्फाची वृष्टि, किंवा विषानें मोहित झालेल्यास जसा कृष्णसर्पाचा दंश, तसा मेला हा चंद्र मला वाटूं लागला ! सूर्यदर्शनानें चंद्रविकासिनी कमलिनीस जशी ग्लानी येते, त्याप्रमाणें मला मूर्छा येऊन मी डोळे झाकून

पडले. अशी माझी अवस्था पाहून माझी दासी फारच घाबरली. मग चंद-नाची उटी तयार करून व माझ्या सर्वांगास लावून ती ताडाच्या पख्यानें मला वारा घालीत बसली. मग मी अंमळ सावध झालें आणि डोळे उघडून पाहूं लागले तो खिन्न होऊन बसलेली व जिच्या नेत्रांवाटे अश्रुधारा चालल्या आहेत, अशी तरलिका माझे दृष्टीस पडली. मी डोळे उघडलेसें पाहून ती माझ्या पायां पडून व हात जोडून ह्मणाली, "बाईसाहेब, आतां कोठवर लज्जा धरावयाची ! व वडील माणसांच्या मर्यादेकडे कोठवर पहा-याचें ? आता कृपा करा, आणि मला आज्ञा करा, ह्मणजे मी तुमच्या हृदय-प्रियास लवकर घेऊन येतें; किंवा तुह्मी होऊनच त्याजकडे जा. आतां चंद्रोदयानें वृद्धिंगत होणाऱ्या समुद्राप्रमाणें वाढणाऱ्या मदनाला सहन कर-ण्यास तुह्मी समर्थ होणार नाही." असें बोलणाऱ्या तरलिकेस मी ह्मणालें, "अगे बाई तरलिके ! आतां मेल्या मदनानें अधिक तें काय करायाचें आहे ? उपाय, शंका, लज्जा, भय इत्यादिकांस समूळ नाहींसा करणारा, आपण होऊन जायाचें, या हलकेपणास न जुमानणारा असा हा चंद्र मृत्यूच्या किंवा त्याच्या जवळ मला नेण्याकरितां आलाच आहे ! तर आता चल बाई, माझा जीव आहे तोंपर्यंत मजकरिता दुःख भोगणाऱ्या प्रियजनास भेटावें तरी एकदाचें !" असें बोलून मदनपीडेनें माझीं अंगें अशक्त झालीं होतीं तरी तरलिकेस धरून मी मोठ्या कष्टानें उठून उभी राहिलें व जाण्यास तयार झालें. त्यावेळीं दुश्चिन्हसूचक असा मेला माझा उजवा डोळा लवूं लागला, त्यामुळे माझ्या मनात आलें कीं, आता हे दैवानें कांही निराळेच आरंभिलें नाहींना ?

मग त्रैलोक्यरूप राजवाड्याच्या कारंजाचें अनुकरण करणारा ! अमृताचे पूर सोडणारा ! शुभ्रचंदनरसाचे पाझर सोडणारा ! आकाशांतील शुभ्रगंगेचे हजारो प्रवाह सोडणारा ! असा चंद्र आपल्या चंद्रिकेनें सर्व जग व्याप्त करून चांगला प्रकाशित झाला असतां, आपण श्वेतद्वीपांतच आहोत किंवा चंद्र-

लोकांतील सुखाचा अनुभव घेत आहों, असें सर्वलोकांस वाटूं लागलें. महावराहाच्या दंष्ट्रेसारख्या चंद्रानें हें भूमंडळ क्षीरसमुद्रांतूनच वर काढलें आहे काय ? असे भासूं लागलें ! घरोघरच्या स्त्रियांनीं प्रफुल्लित कमलें व चंदन यांनी मिश्रित केलेल्या उदकाने चंद्रास अर्घ्ये दिलीं. चंद्रप्रकाशामुळे भयभीत झालेल्या स्वेच्छाचारी स्त्रिया वस्त्राने आपलें अंग झाकून रस्त्यानें जलदीनें चालूं लागल्या. सरोवरांतील चंद्रविकासिनी प्रफुल्लित होऊन त्यांवर भ्रमरांचे थवे हिंडूं लागले. मंद मंद वाहणाऱ्या वायूच्या झुळकांबरोबर कमलांतील पराग व सुगंध वाहूं लागले. रात्रीरूपनदीचें शुभ्र वाळवंटच काय ! असें आकाश दिसूं लागलें. शुभ्र चंद्रप्रकाशानें रतिमय, उत्सवमय, विलासमय किंवा प्रीतिमय असा सर्व मनुष्यलोक दिसूं लागला ! चंद्रकांत पाषाणांस पाझर फुटून ते वाहूं लागले. मयूर आनंदानें ओरडूं लागले. अशा प्रदोषकाळीं मी आपल्याबरोबर अनेक सुगंधि पुष्प, तांबूल, उटीचें साहित्य वगैरे पदार्थ घेऊन निघालें. आणि तरलिकेनें अंगास उटी लाविली होती, तशा वेषानेंच तरलिकेस बरोबर घेऊन चाललें. माझ्या गळ्यांत रुद्राक्षमाला होती ती तशीच होती, व कानावर पुष्पमंजरी ठेविली होती तीहि तशीच होती. मी आपल्या अंगावरून तांबडें वस्त्र गुडाळून घेतलें होतें. तें वस्त्र जसें माणकाच्या कांतीनेंच निर्माण केलें आहे काय असें दिसत होतें ! अशा वेषानें निघून कोणासहि कळूं न देतां मी आपल्या मंदिरांतून खालीं उतरलें.

खालीं उतरून बगीच्यांतून चाललें तों माझ्या कर्णावरील पुष्पमंजरीच्या सुगंधानें ओढलेलेच काय ! असे भ्रमर चंद्रविकासी कमलें सोडून व उपवनांतील पुष्पवल्ली सोडून मजकडे धावत आले; आणि त्यामुळें नीलवस्त्रानें गुरफटून घेतल्याप्रमाणें माझें अंग दिसूं लागलें ! नंतर प्रमदवनाच्या मागल्या दारावाटें मी बाहेर पडलें आणि पुंडरीकाच्या जवळ जाण्याकरितां झपाझ्यानें चाललें. जातांना तरलिकेवांचून आपल्याबरोबर दुसरा

कोणीच सेवक नाहीं असें पाहून मी आपल्या मनांत ह्मणालें, प्रियतमाकडे उत्कंठेनें चाललेल्या स्त्रीस इतर सेवकांचें काय प्रयोजन आहे? या वेळेस सेवकांचे काम करणारे दुसरेच तयार असतात! धनुष्याला बाण लावून सज्ज झालेला हा मदन मजबरोबर चालतच आहे! आपले कर[1] दूर पसरून माझ्या हाताला धरून हा चंद्र जसा काय मला ओढूनच नेत आहे! मी एखादी पडेन ह्मणून राग[2] मला जसा काय पावलोपावलीं सावरूनच धरीत आहे! लज्जेला मागें सारून इंद्रियांसह-वर्तमान हृदय पुढे धांवतच चाललें आहे! उत्कंठा दासी मला खात्रीनें त्याच्या जवळ नेण्याचें काम करीत आहे! असें वाटल्यावर मी तरलिकेस ह्मणालें, 'तरलिके? हा दुष्ट चंद्र माझ्याप्रमाणें त्याचेहि केश धरून मज-जवळ त्याला आणीत असेल कागे!' असें माझें बोलणें ऐकून ती हसून ह्मणाली, बाईसाहेब! तुह्मी बाई खरोखरच वेड्या आहां? ह्या चंद्राला त्याचा काय बरें उपयोग आहे! हा मेला कामातुर होऊन तुमचे ठायीं अनेक विलास करीत आहे? पहा! घामानें डवडवलेल्या गालांवर प्रतिबिंबमिषानें जसा चुंबनच करीत आहे! तुमच्या सुंदर अंगास आपल्या करांनीं स्पर्शच करीत आहे! पायाच्या निर्मळ नखांत प्रतिबिंबित झाल्या-मुळें जणूं काय पायाच पडत आहे! विरही पुरुषाप्रमाणें याचें शरीर कसें फिक्कं दिसतें आहे! मृणालांचा कडा घातल्यामुळेच काय याचे कर पांढरे दिसत आहेत! मण्याच्या फरसबंदीत विरहतापामुळें हा प्रतिबिंबमिषानें जसा काय लोळतोच आहे! कमलयुक्त सरोवरांत जसा काय स्नानच करतो आहे आणि पाझर सुटल्यामुळें थंडगार अशा चंद्रकांतमण्यास स्पर्शच करीत आहे काय? असें दिसतें. या-प्रमाणें पुष्कळ रीतीनें तरलिकेबरोबर बोलत बोलत मी त्या ठिकाणाजवळ गेलें. नंतर चंद्रोदयामुळें कैलासपर्वताच्या शिखरावरून चंद्रकांत पाषाणांतील

---

[1] हात, किरण, [2] प्रेमा.

पाखर चालले होते, त्यांत वाटेंतील लतापुष्पांच्या परागांनीं पाय भरले होते ते धुतले. नंतर पुढे चाललें तों त्या सरोवराच्या पश्चिमेकडील तीरावर दूर असल्यामुळे अस्पष्ट असा पुरुषाच्या स्वरासारखा रोदनाचा स्वर माझ्या कानीं पडला. पूर्वीं माझा उजवा डोळा लवला होता त्यामुळें माझ्या मनांत डाचत होतेंच ! आणि त्यांत तो रुदनाचा स्वर कानीं पडतांच माझें हृदय फुटल्यासारखें झालें ! आणि कांहीं तरी दुश्चिन्ह असल्याची कल्पना मनांत येऊन मी तरलिकेस म्हणालें, तरलिके, ‘ हे कायग आहे बाई ! ’ असें ह्मणून भयानें थरथर कांपत तशीच पुढे लगबगीनें चाललें.

पुढे गेल्यावर दोन प्रहर रात्र होऊन गेली असल्यामुळें दुरून देखील रोदनयुक्त करुण स्वर स्पष्टपणें ऐकूं येऊं लागले; ते असेः— “ हायहाय ! मी मेलों ! मी जळालों ! मी फसलों ! हे काय एकाएकी असें झालें ! मी सर्वस्वीं बुडालों; अरे दुरात्म्या ! मदनपिशाचा ! पाप्या ! निर्दया ! हें काय तूं दुष्कर्म केलेंस ! अगे दुष्टे महाश्वेते ! यानें तुझें असें काय केलें ? अरे दुष्टा चांडाळा, चंद्रा, आतां तूं कृतार्थ झालास ! अरे दुष्टा दक्षिणवायो, आतां तुझे मनोरथ पूर्ण झाले ? आतां तूं खुशाल आनंदानें वहा ? भगवन, श्वेतकेतो, हा आपला घात झालेला आपणास कळला नसेल काय ? हायहाय! धर्मा, तुझें मूळ नाहीसें झालें ! हे तपा, तूं आतां निराश्रित झालेस ? हे सरस्वती, तूं विधवा झालीस ? सत्या, तूं अनाथ झालेस ? हे देवलोका, तूं शून्य दिसूं लागलास ? अरे सख्या ! माझी वाट पहा ? हा मी तुझ्या बरोबर येण्यास तयार आहे ? तुजवांचून मला येथें क्षणभर देखील रहावत नाहीं. अनोळखख्यासारखा व अपरिचितासारखा कसा मला एकाएकीं सोडून चाललास ? आज न इतका निष्ठुर कसा झालास? तुजवांचून मी कोठें जाऊं ? कोणाला मागणें मागूं? कोणाला शरण जाऊं? मी अंध झालों? सर्व दशदिशा मला शून्य झाल्या. माझें जीवित व्यर्थ झालें? माझें सुख नाहीसें झालें? आतां मी कोणाबरोबर फिरूं व कोणाबरोबर बोलूं? सख्या पुंडरिका, ऊठ !

मी इतका विलाप करीत आहे तर मला एकदां तरी प्रतिवचन दे! आतां तुझें माझ्यावरचें प्रेम कोठें गेलें? तुझें तें हास्यपूर्वक भाषण कोठें गेलें? ” अशा प्रकारें कपिंजलाचा विलाप माझ्या कानीं पडला!

तो विलाप कानी पडतांच मीं अगदीं घाबरी होऊन मोठ्यानें किंकाळी फोडली. मग मी धांवत धांवत तिकडे चाललें तों सरोवराच्या तीरावरील लतास माझें उत्तरीय वस्त्र अडकून फाटलें तरी तिकडे लक्ष न देतां, व उंच नीच प्रदेशांकडे न पहातां, जितक्या जलदीनें चालवेल तितके चालून तेथें धांवत गेलें. तेव्हां जसें काय मला कोणीं उचलूनच नेत आहे! असें वाटलें. त्या ठिकाणी गेलें तो सरोवराच्या जवळच्या लतामंडपांत जिला पाझर सुटले आहेत, अशी चंद्रकांतपाषाणाची शिळा होती. तीवर अनेक पुष्पांची शय्या केली होती त्यामुळे ती जशी काय मदनबाणांनींच निर्माण केली आहे काय! अशी दिसत होती. अशा त्या शय्येवर पडलेला अगदीं बोलत चालत नसल्यामुळे माझ्या शद्बांचाच कानोसा घेत आहे काय! मदनतापास दूर करून सुखाने निद्रानन्द करीत आहे काय, अंत:करणास क्षोभ झाल्यामुळें प्रायश्चित्त करण्याकरितां प्राणायामच करीत आहे काय! ओष्ठावर प्रभा चमकत असल्यामुळें तुझ्याकरितां माझी अशी दशा झाली, असे सांगतच आहे काय! असा तो दिसत होता. त्यानें चंद्राच्या तिरस्काराने त्याजकडे पाठ केली होती, तीवर चंद्रकिरण पडले होते ते विव्हल झालेल्या हृदयावर हात ठेविल्यामुळें नखप्रभेच्या मिषानें हृदय विदारण करून पाठीवाटें बाहेरच पडले आहेत काय असे दिसत होते! मजपेक्षांहि तुला दुसरें कोणी प्रियतर झालें आहे ह्मणून रागावूनच जीवितानें ज्याला सोडलें आहे काय! मदनपीडेबरोबर प्राणासहि सोडून निश्चितनसुखाचा अनुभव घेत आहे काय! किंवा मदनाचें ध्यानच करीत आहे काय! अथवा अपूर्व प्राणायामाचा अभ्यासच करीत आहे काय! असा तो दिसला. तेव्हां मला जवळ आणून सोडल्याबद्दल मदनानें त्याजपासून प्राणरूप बक्षीसच घेतलें काय असें वाटलें!

त्याच्या कपाळीं चंदनाचा त्रिपुंड्र लावलेला होता. नवीन मृणालाप्रमाणें त्याचे गळ्यांत यज्ञोपवीत होतें. त्याच्या उरावर केळीचें पान ठेविलें होतें. त्याच्या गळ्यांत माझी एकसरी मौक्तिक माळ होती. अंगास कापराची भुकटी लावली होती, हातांत कमलतंतूंची कडीं घातली होती, ती माझा समागम व्हावा ह्मणून मदनव्रत करणाऱ्या पुंडरीकानें आपल्या हातांत रक्षादोरच बांधले आहेत काय ! असें दिसत होतें. अतिरोदनानें अश्रु संपून गेल्यामुळे रक्तच बाहेर पडत आहे काय ! असे त्याचे डोळे लाल दिसत होते. त्याचे डोळे व ओंठ चमत्कारिक दिसत होते, त्यामुळे फिरून या पुंडरीकावर दर्शनाचा अनुग्रह केला [illegible] ते माझा तिरस्कारच करीत आहेत काय ! असें [illegible] दांतांचे किरण बाहेर पडले होते. त्यामुळे जी[illegible] करण्याकरितां आंत शिरलेले हे चंद्रकिरणच [illegible] आहेत काय ! असे वाटत होतें. त्यानें डावा हात [illegible] [illegible]ऱ्या ठेवला होता, त्यामुळें “ प्राणप्रिये ! प्राणांबरोबर तूं [illegible] हृदयातून जाऊं नको ” ह्मणून हृदयांत असणाऱ्या मला धरून [illegible] आहे काय, असें दिसत होतें ! त्याच्याजवळ त्याच्या तप[illegible]ती कमंडलु होता, तो नुकताच गतप्राण झालेल्या आपल्या [illegible]ा जीविताकडे तोंड वर करून पहातच आहे काय असे [illegible] होतें ! त्याच्या गळ्यांत मृणालाची माळ असल्यामुळें चंद्रकिरणरूप पाश गळ्यास भिलगून तो त्यास लोकांतरासच ओढून नेत आहे काय असे भासत होतें ! मला पाहतांच ज्याचें दुःख दुप्पट होऊन मोठ्यानें रडें कोसळलें आहे, अशा कपिंजलानें त्याच्या कंठास मिठी मारली आहे, ज्याचें जीवित नुकतेंच गेलें आहे, असा पुंडरीक माझ्या पापिणीच्या दृष्टीस पडला!

त्या वेळीं मला मूर्च्छा येऊन डोळ्यांपुढे अंधारी आली आणि पाताळांत पडल्यासारखें मला होऊन मी आलें कोणीकडे ? केलें काय ! बोललें काय ? वगैरे मला कांहींएक समजेनासें झालें. माझे प्राण

त्यावेळेसच निघून जावें ! पण या मूढहृदयाच्या कठिणपणामुळें किंवा या शरिरास हजारों दुःखें भोगावयाचीं होतीं यामुळें, किंवा दीर्घकाल शोकानुभव घ्यावयाचा होता यामुळें, किवा जन्मांतरीं केलेलें पाप भोगावयाचें होतें यामुळें, किंवा दुःखे देण्याविषयीं तत्पर अशा मेल्या दैवास माझे हाल करावयाचे होते यामुळें, किंवा त्या मेल्या दुष्ट घातकी मदनाच्या खोडसाळपणामुळें; कोणत्या कारणानें असेल ते असो ! माझे प्राण निघून गेले नाहींत. पुष्कळ वेळ मी मूर्छित पडलें होतें. पुढें मी सावध झाल्यावर अग्नींत पडल्याप्रमाणें असह्य दुःखानें दग्ध झालेला माझा जीव तळमळूं लागला. व मी [illegible]वर गडबडां लोळूं लागलें. प्रियपुंडरीक, मरण पावला आणि मी कशी [illegible]रेलें ? म्हणून मी मोठ्यानें रडूं लागलें ! हे आई, अहो बाबा ! अहो स[illegible] काय झालें ! हा नाथा, हा जीविताधारा ! मला एकटीला टाकून तुह्मी [illegible] ह्या तरलिकेला पुसून पहावें, आपल्याकरितां मी कशी अवस्था भोग[illegible] ! एकच दिवस पण सहस्रयुगाप्रमाणें घालविला ! प्राणनाथा, प्रसन्न [illegible] एकवेळ तरी मजशीं बोलावें ! आपली भक्तवत्सलता दाखवावी ! था[illegible] तरी मजकडे पहावें आणि माझे मनोरथ पूर्ण करावे ! मी आपल्यावर अनु[illegible]लेली अनाथ दासी आहें ! मी अनन्यशरण आहें ! मदनानें पराभूत केल्यामु[illegible]ल्लित झाले आहें ! मजवर दया न करावी असा मीं कोणता अपराध [illegible], मीं आपली कोणती आज्ञा मोडली ? कोणत्या गोष्टींत मीं आपणास [illegible] झालें कीं, ज्यामुळें आपण मजवर इतके रागावलां ? कारणावाचून दासीस टाकून जाणारे आपण लोकापवादास कसे भीत नाहीं ? किंवा खोटा अनुराग दाखवून फसविणाऱ्या या चांडळणीचा आपणास तिटकारा आला तो ठीकच ! हा माझ्या नशिबा ! अझून मी वाचलें तरी कशी ? मी मंदभागिनी सर्वस्वी बुडालें ! प्राणप्रिया, मला तुह्मी अंतरला, मातापितर अंतरले, आप्तमित्र सुटले, इहलोक नाहीं, व परलोकहि नाहीं असें झालें ! जिच्याकरितां आपली अशी

दुर्दशा झाली, त्या मला पापिणीला धिक्कार असो! आपणांस सोडून मी खुशाल घरीं गेलें, तेव्हां मजसारखी चांडाळीण दुसरी कोणी नसेल! मला घराचें तरी काय करायाचें होतें! आईबापांचा तरी काय उपयोग होता! आप्तमित्रांचें तरी काय प्रयोजन होतें!! आणि सेवकांचें तरी मला काय करायाचें होतें!!! हाय हाय! आतां मीं कोणास शरण जावें? अरे निर्दया दैवा! दया कर. मी तुला पदर पसरतें! माझ्या प्रियदयितांची मला देणगी दे, मी अनाथ अबला आहे, याकरितां कृपाकरून माझें रक्षण कर! अहो वनदेवतांनो प्रसन्न व्हा. आणि माझ्या प्रियांचें मला प्राणदान द्या! माते पृथ्वी, सर्वांवर अनुग्रह करणारी तूं आहेस, तेव्हां मजवर कां कृपा करीत नाहीस? बापा कैलासा, मी तुला शरण आलें, तर मजवर दया कर! अशा प्रकारें व आणखी पुष्कळ प्रकारें मी विलाप केला. तो आतां कोठवर आठवून सांगावा! मूलनचारझाल्यागारखी मी त्यावेळीं पुष्कळ आक्रोश करीत बसलें. डोळ्यांवाटे पाण्याचे लोट चालल्यामुळें अश्रुमिषानें माझेंच पाणी होत आहे काय! असें वाटलें. माझ्या दयिताला जीवितप्राप्ति होऊन मला मरण येईल तर बरें, असें मला वाटूं लागलें. मग मृतपुंडरीकाच्या हृदयांत प्रवेशच करावा असें मला वाटून मी आपल्या हातानें त्याच्या गालास, ज्याच्या वरचे गंध वाळलें होतें अशा कपाळास, ज्यांवर कमलतंतु ठेविले होते अशा खांद्यास आणि ज्यावर चंदनरसयुक्त कमलपत्रें ठेवलीं होतीं अशा हृदयास स्पर्श करून ह्मणालें "पुंडरिका! तुम्ही मोठे निष्ठुर आहां हो! इतकी मी शोक करून व्याकुल होत आहे, तरी तुमच्या मनांत कांहीच कशी दया येत नाहीं!" असें वारंवार निंदापूर्वक त्यास प्रश्न करूं लागलें. वारंवार त्याच्या गळ्यास मिठी मारून आक्रोश करूं लागलें. त्याला मीं मौक्तिकमाळा दिली होती ती त्याच्या गळ्यांत होती, तिची निंदा करून मीं ह्मटलें, 'कायगे मुक्तावलि! तूं मोठी चांडाळीण आहेस, तूं माझा जिवलग जवळ असून मी

परत येईपर्यंत तूं माझ्या प्रियाचे प्राण कसे राखिले नाहींस!' भगवन् कपिंजला! प्रसन्न व्हा आणि पुंडरीक जिवत होईल असे करा" असे बोलून पटापटां त्याच्या पायां पडूं लागलें! वारंवार तरलिकेच्या पायां पडून मोठ्यानें रडूं लागले! त्यावेळीं विचार केल्यावांचून व शिकाविल्यावांचून या चांडाळणीच्या तोंडावाटे हजारो दीनवचनें निघाली तरी कशी, हे मला अझूनहि समजत नाहीं? प्रलयकालच्या समुद्राच्या लाटांप्रमाणें माझ्या पोटांत दुःखाचे उमाळयावर उमाळे येऊं लागले. कारंजाच्या धारांप्रमाणे नेत्रावाटें अश्रुधारा चालल्या व शेवटीं मूर्च्छनांवर मूर्च्छना येऊ लागल्या!

यांप्रमाणे अतिदुःखकारक आपली हकीगत सांगत असतां महाश्वेतेला मूर्च्छा येऊन ती शिलातलावर पडूं लागली, तो चंद्रापीडानें हात पुढें करून तिला सांवरून धरिलें, आणि अश्रुजलानें तिचें उत्तरीय वल्कल भिजलें होतें त्यानें तीस वारा घालून सावध केलें. तिच्या दुःखकारक वृत्तांतानें चंद्रापीडाचें हृदय फारच दुःखित झालें. मग ती सावध झाल्यावर तो तीस ह्मणाला, "म्या पाप्यानें दुःखाचें स्मरण करून तुमचा शोक नवीन केला व त्यामुळें तुमची अशी अवस्था झाली! तर आतां ही दुःखकारक कथा पुरे करावी, ती मला ऐकवत नाहीं. कोणी आपली भोगिलेली दुःखें सांगूं लागले असतां ती आप्तमित्रांस फारच दुःखी करतात व त्यामुळें आपणहि त्या दुःखाचाच अनुभव घेत आहों असें त्यांस वाटतें, याकरितां कसें तरी दुःखानें धारण केलेले प्राण पूर्वगोष्टींच्या स्मरणानें पेटलेल्या दुःखाग्नीनें दग्ध करूं नयेत!" असें बोलून चंद्रापीड उगीच बसला.

याप्रमाणे तो बोलल्यावर महाश्वेता मोठ्यानें श्वासोच्छ्वास टाकून डोळयांतून अश्रु ढाळीत खिन्नतेनें ह्मणाली,—"महाराज, जिला त्या भयंकर रात्रीं देखील ह्या दुष्ट प्राणांनीं सोडिलें नाहीं, तिला आतां हे प्राण कोठून सोडणार? खरोखरच मी चांडाळीण मोठी पापी आहे, ह्मणून यम देखील माझें दर्शन घेण्याचें टाळतो! मी कठिणहृदयीच पडलें तेव्हां मला शोक

तरी काय करणार ? हें सर्व कृत्य त्या मेल्या घातकी मदनाचें आहे. त्या निर्लज्जानें मला सर्व निर्लज्जांमध्ये पुढारी केलें आहे. मी वज्रासारखें कठिण हृदय करून त्या मेल्या मदनाच्या वेदना जर सोसल्या, तर आतां, त्या सांगितल्यानें मला अधिक काय होणार आहे ? जें सांगितलें त्याहून अधिक कष्टकारक असें सांगण्याचें तरी काय उरलें आहे कीं, जें सांगवणार नाहीं व ऐकवणार नाहीं ! हें वज्रपातासारखें दुःख झाल्यावर जें आश्चर्यकारक वर्तमान झालें आणि दुराशारूप मृगतृष्णेला मोहित होऊन हें मृततुल्य, भार करणारें व ज्याचें काहीएक प्रयोजन नाहीं, असें हें अभागी शरीर धारण करण्यास जें कारण झालें, तें मी सांगतें, " ऐकावें---

" तशी दुःखावस्था प्राप्त झाल्यावर मी मरणाविषयीं निश्चय करून व पुष्कळ प्रकारें विलाप करून तरलिकेस म्हटलें, " अगे निष्ठुरहृदये तरलिके ! ऊठ बाई, आता रडं तरी कोठवर ! काष्ठें आणून चिता तयार कर, प्राणवल्लभाच्या मागून मला लवकर गेलें पाहिजे ! " असें मी बोलत होतें तों चंद्रमंडळापासून निघून आकाशांतून खालीं उतरूं लागलेला एक पुरुष माझ्या दृष्टीस पडला. त्याचें उत्तरीय वस्त्र फारच शुभ्र होतें व वाऱ्याच्या झोकानें तें हालत होतें. त्याच्या बाहूंमध्यें भूषणें होतीं. त्याच्या दोन्ही कर्णांतील रत्नकुंडलें हालत असल्यामुळें त्यांतील मण्यांची प्रभा त्याचें अंगावर झळकत होती. मोठाल्या मोत्यांचा हार त्याच्या वक्षस्थलावर शोभत असल्यामुळें त्यानें हें नक्षत्रमंडळच धारण केलें आहे काय असें दिसत होतें ! त्याच्या मस्तकावर कुरळे व भ्रमरासारखे काळे केस दिसत होते. त्यानें आपल्या कानांवर भूषणार्थ कमलें धारण केलीं होतीं. श्वेतकमलासारखा त्याचा देह शुभ्र दिसत होता. तो उदकाप्रमाणें आपल्या शुभ्रकांतीनें सर्व दिशा धुऊनच टाकीत आहे काय असा दिसत होता. सुगंधि व शीतल अमृत वर्षावानें सर्व प्रदेश थंडगार करीत तो दिव्यपुरुष ऐरावताच्या शुंडादंडाप्रमाणें आपल्या पुष्ट व शुभ्र अशा बाहूंनीं प्रियपुंडरीकास उचलून वर

घेऊन जातांना गंभीर वाणीनें ह्मणाला, " हे वत्से महाश्वेते, तूं प्राण सोडूं नको. फिरून तुझा याच्याशीं समागम होईल ! " असें पित्याप्रमाणें मला आश्वासन देऊन तो आकाशांत निघून गेला ! ह्या घडलेल्या प्रकारानें मी भयभीत, विस्मययुक्त व कौतुकयुक्त होऊन वेड्यासारखी वर पहात, 'हें काय आहे ?' ह्मणून कपिंजलास विचारूं लागलें !

कपिंजल तर मला उत्तर न देतां गडबडीनें उठला, आणि 'अरे दुष्टा अंतका ! माझ्या मित्राला घेऊन कोठें चाललास ?' असें बोलून रागानें वर पहात झटदिशीं आपली कमर बांधून त्या पुरुषाच्या मागून आपणहि आकाशांत उडाला, आणि पाहतां पाहतां ते दोघे तारागणाच्या मधून वर गेले. कपिंजल गेल्यानंतर प्रियतमाच्या मरणासारखेंच मला दुःख वाटलें व दुप्पट शोकानें माझें हृदय फुटल्यासारखें झालें ! पुढें काय करावें याविषयीं मला कांहींच कळेनासें होऊन मी तरलिकेस ह्मणालें, 'बाई तरलिके ! याला काय ह्मणावें ! हें तुला कांहीं समजतें कां ?' तरलिका तर स्त्रीस्वभावामुळें बावरी होऊन थरथर कांपूं लागली, आणि माझ्या मरणाच्या शंकेनें ती बापडी खिन्न होऊन दीनवाणीनें मला ह्मणाली,—" मी पडले मेली पापीण ! मला हें कोठून समजणार ? परतु ही गोष्ट मोठी आश्चर्यकारक झाली खरी. आतां जो पुरुष दृष्टीस पडला तो देवासारखा दिसत होता व त्यानें सदय होऊन बाईसाहेबांस आश्वासन दिलें आहे. अशा दिव्यपुरुषाचें भाषण कधींहि खोटें व्हावयाचें नाहीं. उगींच खोटें बोलण्यास त्याला कांहीं कारण असेलसें वाटत नाहीं. याकरितां प्राणत्याग करण्याचा विचार आपण करूं नये, असें मला वाटतें. त्या दिव्यपुरुषाच्या मागोमाग कपिंजलऋषि गेलाच आहे, तर तो परत आल्यावर तो दिव्यपुरुष कोण ? तो कोठून आला ? त्यानें पुंडरिकाचें शरीर कशाकरितां उचलून नेलें ? कोठें नेलें ? आणि त्यानें बाईसाहेबांस कशाकरितां आश्वासन दिलें ? हें सर्व समजल्यानंतर आपण आपल्या जीविताचें

“ हे वत्से महाश्वेते, तूं प्राण सोडूं नको. फिरून तुझा याच्याशीं समागम होईल ! ” [पृ० १६६]

काय करणें तें करावें. कपिंजलऋपि जिवंत असतां तो आपणास भेटल्या खेरीज राहणार नाहीं. याकरितां तो परत येईपर्यंत तरी प्राणधारण करावे." असें बोलून ती माझ्या पटपटां पायां पडूं लागली. मीहि दुर्लंघ्य अशा जीवितांशेमुळें व स्त्रीस्वभावामुळें कपिजल परत येईल, या आशेनें तरलिकेच्या वचनास मान देऊन प्राणत्याग केला नाहीं. आशेनें कोण काय करणार नाहीं ? मग कालरात्रीसारखी, हजारों वर्षांसारखी वाटणारी, दुःखरूपी व अग्नीसारखी दग्धकरणारी अशी ती रात्र, दुःखानें गडबडां लोळत तरलिकेसहित त्याच सरोवराच्या कांठीं घालीवली !

पहाट होतांच ह्या सरोवरांत स्नान करून तपश्चर्येंत काळ घालवावा, असा मी निश्चय केला. मग प्रियपुंडरीकाच्या प्रीतीमुळें त्याचाच कमंडलु, त्याचींच वल्कले व त्याचीच अक्षमाला धारण केली, आणि ह्या लोकचा संसार निःसार आहे, आपले पुण्य फारच थोडें आहे, कर्मभोग भोगल्यावांचून सुटावयाचे नाहींत, सर्व सुखे क्षणभंगुर आहेत, असे समजून आई, बाप, आप्त व मित्र इत्यादिकांचा त्याग करून व इंद्रियांचा निग्रह करून ब्रह्मचर्यव्रत धारण केलं. आणि सर्वत्रैलोक्याचा स्वामी व अनाथाचा नाथ जो हा शंकर यास शरण जाऊन ह्याच्या आश्रयानें येथें राहिले.

दुसरे दिवशी हे वर्तमान माझ्या बापाला समजलें. तेव्हां तो माझ्या आईस बरोबर घेऊन आप्तमंडळीसह ह्या ठिकाणीं आला आणि फार वेळ शोक करून अनेक उपायांनी, प्रार्थन [illegible] न अनेक प्रकारच्या सांत्वनांनी मी घरीं चलावें, ह्मणून त्यानें आपली [illegible], परंतु मी आपला निश्चय सोडला नाहीं. त्याला घरीं जाण्याकरितां मी पुनः पुनः सांगितले तरी कन्यास्नेहामुळे फार दिवस तो येथेंच राहिला. शेवटीं निराश होऊन व शोकानें दग्धहृदय होऊन घरीं गेला. पिता निघून गेल्यावर प्रियपुंडरीकाकरितां वारंवार अश्रु ढाळून कृतज्ञता दाखवीत त्याच्या प्रेमानें कृश झालेलें, पापरूपी, निर्लज्ज, अमंगळ व हजारों क्लेशांचें

स्थान, असें हें अभागी शरीर अनेक प्रकारच्या नियमधर्मांनी वाळवीत, कंद-मूलफळें खाऊन कसें तरी धारण केलें आहे; आणि ह्या सरोवरांत दररोज स्नान करून महादेवाचें पूजन करीत तरलिकेसह ह्या गुहेंत फार दिवस शोक करीत राहिलें आहे! अशा प्रकारची पापकर्मे करणारी, दुर्दैवी, निर्लज्ज, क्रूर, घातकी, निरुपयोगी, अनाथ, दुःख भोगणारी अशी मी चांडाळीण आहे. अशा रीतीनें ब्रह्महत्या करणाऱ्या, चांडाळणीच्या दर्शनाचा महाभाग्यवंत महाराजांना काय उपयोग आहे? व माझा वृत्तांत विचारल्यापासून तरी काय फळ आहे!"

असें बोलल्यावर शरत्कालांतील चंद्रबिंब जसें शुभ्रमेघानें आच्छादित होतें त्याप्रमाणें शुभ्रवल्कलाच्या पदरानें तिनें आपलें मुख झाकून घेतलें आणि अनिवार्य शोकावेग दाबून न धरल्यामुळें गळा काढून फार वेळ ती रडत बसली! महाश्वेतेचे सद्गुण व तपश्चर्यादि पवित्र धर्म पाहून तिजविषयीं चंद्रापीडाच्या अंतःकरणांत पूज्यबुद्धि उत्पन्न झाली. त्यांत तिनें खऱ्या मनोभावानें आपला सर्व वृत्तांत सांगितल्यामुळें व तिची कृतज्ञता दृष्टीस पडल्यामुळें तर त्याचें चित्त तिजकडे लागून तिजवर त्याचा फारच लोभ बसला. मग स्नेहानें आर्द्रचित्त होऊन तो तीस म्हणाला, क्लेशास भिणारा, उपकार न जाणणारा, व सुखाची इच्छा करणारा [illegible] कर्म न करितां स्नेह दाखविणारा [illegible] तुम्हीं तर करावयास योग्य असें कर्म केल्यानें प्रेमास उचित असें काय केलें नाहीं [illegible] जन्मापासून प्रेम करणाऱ्या आप्तमित्रांचा देखील त्याग केला, [illegible] सुखें प्राप्त होण्यासारखीं असून त्यांचाहि तिरस्कार केला, इंद्राच्या ऐश्वर्यापेक्षांहि अधिक ऐश्वर्याचा त्याग केला, कमलिनीपेक्षां सुकुमार अशा आपल्या तनूस क्लेशांनीं कृशता आणिली, ब्रह्मचर्यव्रत धारण करून तपश्चर्या चालविली, स्त्रियांस दुष्कर व अतिकष्टकारक असा अरण्यवास स्वीकारला, तेव्हां यापेक्षां आतां स्नेहास उचित असें कृत्य कोणतें राहिलें? माता, पित

भ्राता, भर्ता किंवा इतर आप्त यांपैकीं कोणी मरण पावलें असतां शोकानें प्राणत्याग करणें हे अज्ञानाचें व साहसाचें कर्म होय. विचार केला असतां प्राणत्याग करणें यांत एकप्रकारचा स्वार्थ आहे. प्रियजनाच्या शोकवेदना सहन होत नसल्यामुळे असें करतात, परंतु मरण पावलेल्या प्राण्यास असें करण्यापासून कांही एक उपयोग नाहीं. अशानें तो कांहीं जिवंत होत नाहीं, त्याकरितां धर्म होत नाहीं, त्याला उत्तम लोक प्राप्त होत नाहीं, त्याच्या नरकवासाचें निवारण होत नाहीं, किंवा परस्परांचा समागम होत नाहीं. मृत प्राणी आपल्या कर्मानें प्राप्त झालेल्या स्थानास जातो व आत्मघात करणाऱ्याच्या पातकानें मात्र बद्ध होतो. जिवंत राहिल्यानें जलांजलि, पिंडदान इत्यादि कृत्यांनीं मृतावर पुष्कळ उपकार तरी करता येतात. आत्मघात करणारास स्वहित नाहीं व परहितहि नाहीं असें होतें. पहा, शंकराच्या नेत्राग्नीनें सकल स्त्रीजनाला आनंद देणारा असा मदन दग्ध केला असतां त्याची पतिव्रता स्त्री रति हिनें प्राणत्याग केला नाहीं. महापराक्रमी पांडुराजा, किंदमऋषीच्या शापानें मृत झाला असतां त्याची पतिव्रता स्त्री कुंती हिनें प्राणत्याग केला नाहीं. बालचंद्राप्रमाणें नेत्रास आनंद देणारा अभिमन्यु युद्धांत मरण पावला असतां विराटराजाची कन्या उत्तरा हिनें देहत्याग केला नाहीं. महादेवाच्या वरप्रदानानें ज्याचा महिमा वाढला असा जयद्रथ अर्जुनानें परलोकास पाठविला असतां धृतराष्ट्राची मुलगी दुःशीला हिनें प्राणत्याग केला नाहीं. याप्रमाणें आणखी पुष्कळ स्त्रिया पतिमरणानंतर जीवित धारण करून राहिल्या असल्याचें ऐकण्यांत आहे. बरें, त्यांतहि पुंडरीकाच्या समागमाविषयीं जर संदेह असता तर जीवित सोडणें योग्य होतें. परंतु त्याच्याशीं फिरून समागम होण्याविषयीं महापुरुषाची वाणी तुम्ही ऐकिली आहे; तेव्हां आतां त्याविषयीं शंका धरीत बसणें योग्य नाहीं. दिव्यपुरुषाची वाणी कधीं खोटी व्हावयाची नाहीं मेलेल्याबरोबर समागम होणें शक्य नाहीं. म्हणून त्यास दया येऊन त्यानें त्यास जिवंत करण्याकरितांच उचलून देवलोकीं नेलें असावें. दिव्यपुरुषाचें

सामर्थ्य विलक्षण असतें. देवाचे खेळ कांहीं चमत्कारिक असतात. तप:सामर्थ्य विलक्षण असतें. या गोष्टीबद्दल पूर्णपणें विचार केला तर त्याला हरण करण्यांत जीवितप्रदानावाचून दुसरें कोणतेंहि कारण असावेंसे वाटत नाहीं. ही गोष्ट असंभाव्य आहे असें कांहीं नाहीं. अशा गोष्टी घडल्याचें ऐकण्यांत आहे. पूर्वी विश्वावसुगंधर्वाची प्रमद्वरानामक कन्या सर्पदंशानें मृत झाली असतां तिचा पति रुरु यानें आपल्या आयुष्याचें अर्ध देऊन तिला जिवंत केलें. अश्वमेध यज्ञाकरितां घोडा सोडून त्याच्या रक्षणाकरितां अर्जुन चालला असतां त्याचा पुत्र बभ्रुवान याने युद्धांत अर्जुनास गतप्राण केल्यावर त्याची स्त्री उलुपी हिनें त्यास जिवंत केलें. उज्जयनींत सांदीपनीचा पुत्र मृत झाला असतां कृष्णानें तो यमपुरीहून आणून गुरूस दक्षिणा म्हणून अर्पण केला. याकरितां हेंहि असेंच होईल! दैव हें बलवत्तर आहे, दुष्ट दैवाचे खेळ असेच घात करणारे असतात. ते कोणाचें निष्कपट प्रेम फार वेळ राहूं देत नाहीं. सुख हें क्षणभंगुर वाटतें व दुःख चिरकाळ टिकणारें वाटतें. संसारांत असले प्रकार घडून येतातच. परंतु धीट पुरुष त्यांचें सहन करून संकटें तरून जातात!" अशा प्रकारच्या भाषणांनीं चंद्रापीडानें महाश्वेतेचें समाधान केलें, आणि झऱ्यांतील उदक आपल्या ओंजळींत आणून त्यानें तिजकडून तोंड धुवविलें.

महाश्वेतेचा शोकवृत्तांत ऐकून शोकाविष्टच झाला काय अशा सूर्यानें दिवसव्यापार सोडून आपलें तोंड खालीं घातलें. दशदिशांकडे आरक्त सूर्यकिरणें पसरलीं होतीं तीं नाहींतशीं झालीं. तेव्हां अंधकारानें जिकडेतिकडे व्याप्त केलें. संध्याकाळचा सुगंधि व शीतळ वारा वाहूं लागला. पशु व पक्षी आपआपल्या ठिकाणीं निद्रा करण्याकरितां गेले. अशा वेळेस महाश्वेता तेथून उठली आणि कमंडलूंतील उदकानें तिनें पाय धुऊन सायंकाळचीं कर्में केलीं, आणि नंतर ती वल्कलाच्या शय्येवर दुःखानें श्वासो-

च्छ्वास टाकीत बसली. चंद्रापीडहि त्या ठिकाणाहून उठला, आणि झऱ्यावर जाऊन त्यानें अर्घ्यप्रदानपूर्वक संध्यादि कर्मे केलीं. नंतर दुसऱ्या शिलातलावर पल्लवांची शय्या करून तीवर तोहि बसला आणि वारंवार महाश्वेतेचा वृत्तांत मनांत आणून तिकडेच लक्ष लावून बसला. मग त्याच्या मनांत आलें कीं, हा मदन मोठा दुर्धर व कष्टकारक आहे. याने पराभूत केलेले मोठमोठे पुरुष देखील धैर्य सोडून जीवितत्याग करितात, तेव्हां त्याला साष्टांग नमस्कार असो! मग तो तीस ह्मणाला, भगवति, आपल्या वनवासाची व दुःखाची मैत्रीण आपली सखी तरलिका कोठें गेली? ती ह्मणाली, ' महाराज! अमृतापासून अप्सरांचें एक कुल उत्पन्न झालें आहे, ह्मणून पूर्वी मी आपणास सांगितलेंच आहे. त्याच कुलांत मदिरा नांवाची अत्यंत रूपवती एक कन्या उत्पन्न झाली. सर्व गंधर्वलोक ज्याला नमस्कार करतात अशा चित्ररथगंधर्वराजानें तिजबरोबर विवाह केला. नंतर तिच्या अनेक सुंदर गुणांस मोहित झालेल्या चित्ररथानें तीस छत्रचामरादि चिन्हांनीं युक्त करून इतर स्त्रियांस दुर्लभ असें पट्टराणीचें पद दिलें. त्या उभयतांचे प्रेम एकमेकांवर फारच जडून राहिलें. पुढें तीं उभयतां मोठ्या आनंदानें तारुण्यसुखाचा उपभोग घेत असतां कांहीं कालानें त्या उभयतांचें व सर्व गंधर्वांचें जीवितच काय! असें लोकोत्तर कन्यारत्न त्या उभयतांस झालें. त्या कन्येचें नांव त्यांनीं कादंबरी असें ठेविलें. लहानपणापासूनच माझें तिजवर व तिचें मजवर प्रेम जडलें. आम्हां दोघींनीं एक्याच आसनावर बसावें, एक्याच शय्येवर निजावें, एक्याच पात्रांत भोजन करावें, एकेजागीं खेळावें, याप्रमाणें मजवाचून तिला व तिचवाचून मला क्षणभर देखील करमेनासें झालें. माझा तिजवर व तिचा मजवर पूर्ण भरवसा असे. आम्ही दोघींनीं एके ठिकाणींच नृत्यगीतादिकांचा अभ्यास केला. आम्हीं लहानपणीं यथेच्छ क्रीडा करून बालपण घालविलें. असो, पुढें माझें हें दुःखकारक वर्तमान ऐकून माझ्या कादंबरीनें निश्चय केला कीं, महाश्वेता

दुःखी आहे तोंपर्यंत विवाह करावयाचा नाहीं. सख्याच्या समक्ष अशी प्रतिज्ञा करून तिनें म्हटलें कीं, माझी इच्छा नसतां जर माझा बाप बळेंच मला कोणाला द्यावयाचें मनांत आणील तर मी उपाशी राहून किंवा अग्नींत प्रवेश करून किंवा गळ्यास फास लावून किंवा विष भक्षण करून आपला जीव देईन. आपल्या कन्येचा हा निश्चय चित्ररथ गंधर्वासहि कळला. आपली एकुलती एक कन्या वयांत आलेली पाहून व तिचा असा निर्धार ऐकून चित्ररथगंधर्वास मोठीच काळजी पडली. मग त्यानें आपली पट्टराणी मदिरा इजबरोबर विचार करून क्षीरोद नांवाचा चोपदार मजकडे पाठविला आणि मला असा निरोप पाठविला कीं, "हे महाश्वेते तुझ्या दुःखाग्नीनें अगोदरच आमचें हृदय होरपळून गेलें आहे, व त्यांत असें हे दुसरेंहि संकट प्राप्त झालें आहे, अशा वेळेस कादंबरीची समजूत करून समाधान करण्यास तूंच समर्थ आहेस, तुजवांचून हें काम दुसऱ्याच्यानें होणार नाहीं." असा निरोप आल्यावर वडील माणसांच्या गौरवामुळें व प्रियसखीच्या प्रेमामुळें त्या चोपदाराबरोबर आज पहाटेस तरलिकेस कादंबरीकडे पाठविलें व तिजबरोबर असें सांगून धाडलें आहे कीं, "प्रियसखी, दुःखित असलेल्या पितरास आणखी कां तूं दुःख देतेस? मी जिवंत रहावें असें तुझ्या मनांत असेल तर वडील माणसांच्या आज्ञेप्रमाणें तूं वागावें." असा निरोप घेऊन तरलिका गेल्यावर फार वेळ झाला नाहीं तोंच महाराजांची स्वारी या ठिकाणीं आली. इतकें बोलून ती उगीच बसली.

इतक्यांत कलंकाच्या मिषानें शोकाग्नीनें दग्ध झालेल्या महाश्वेतेच्या हृदयाचें अनुकरणच करीत आहे काय! असा भासणारा, किंवा कलंक मिषानें जणू काय पुंडरीकवधाचें पातक धारण करणारा! शंकराच्या जटामंडलास सुशोभित करणारा, शुभ्र कमळें प्रफुल्लित करणारा, दशदिशा शुभ्र करणारा, श्वेतच्छत्राप्रमाणें दिसणारा, मानिनीस्त्रियांचा अभिमान दूर करणारा असा तारकापति चंद्र उदयास आला. त्यामुळें कैलासपर्वतावरील चंद्रकांतपाषाणास पाझर फुटले

व अच्छोदसरोवर फारच सुशोभित दिसूं लागले! चक्रवाकपक्षी विरहानें आक्रोश करीत हिंडूं लागले. अशा वेळेस महाश्वेतेस झोप लागली, असे पाहून चंद्रापीडहि पल्लवांच्या शय्येवर चिंतन करीत पडला. तो मनांत ह्मणाला, माझा वैशंपायन मजविषयीं किती काळजी करीत असेल! ती बिचारी पत्रलेखाहि काळजी करीत बसली असेल! व राजेलोकहि फिकिरींत असतील. असे विचार मनांत येतां येतां तोहि झोपीं गेला.

रात्र संपून पहाट झाली. तेव्हां महाश्वेता स्नान करून अघमर्षणादि कर्मे करीत शिलातलावर बसली. चंद्रापीडहि उठून प्रातःस्नानादि कर्मे करीत बसला. इतक्यांत वयाने अल्प गजराजाप्रमाणे गमन करणारा, ज्याने आपल्या अंगास उटी लाविलेली आहे, ज्याचें वक्षस्स्थल विशाल आहे, ज्याचे बाहु लांब पुष्ट असून त्यांत माणकांचीं भूषणे आहेत, ज्याच्या कर्णांतील भूषणांची प्रभा चमकत आहे, नेत्र तेजस्वी असल्यामुळे दशदिशा शुभ्र दिसत आहेत, ज्याचें कपाळ मोठें आहे, ज्याचे केश भ्रमरसमुदाया-प्रमाणें काळे असून सरळ आहेत, ज्याची आकृति भव्य दिसत आहे, गंधर्वराजकुलांत राहिल्यामुळे ज्यानें चातुर्य संपादन केलें आहे, असा केयूरक नावाचा गंधर्वकुमार आपल्या बरोबर घेऊन तरलिका दिवस उगवतांच त्या ठिकाणीं आली. तेथें चंद्रापीड तिच्या दृष्टीस पडतांच हा कोण म्हणून तिला मोठें आश्चर्य वाटलें! मग ती बराच वेळ त्याजकडे पाहून महाश्वेतेच्या जवळ जाऊन बसली. नंतर केयूरक नम्रतेनें महाश्वेतेस नमस्कार करून तिनें दृष्टीनें सुचविलेल्या शिलातलावर जाऊन बसला. पूर्वी असा न पाहिलेला देवादिकांच्या रूपास देखील तुच्छ करणारा व मदनाच्या रूपाचाहि उपहास करणारा अंग चंद्रापीड त्याच्या दृष्टीस पडल्यामुळे त्यास मोठें आश्चर्य वाटलें. महाश्वेतेचा जप संपल्यावर ती तरलिकेस ह्मणाली, "सखे तरलिके! तूं कादंबरीची भेट घेतलीस काय? ती खुशाल आहेना? माझें ह्मणणें तिला

कबूल झालें कां? ” तेव्हां तरलिका मोठ्या नम्रतेनें ह्मणाली, “ मी बाई-साहेबांची भेट घेतली, त्या खुशाल आहेत. तुह्मी सांगितलेला सर्व निरोप मीं त्यांना सांगितला. तेव्हां त्यांनी अश्रु ढाळीत तुह्मांस उलट निरोप पाठविला आहे, तो मजबरोबर आलेला त्यांचा वीणा वाजविणारा हा केयूरक सांगेल. ” असें बोलून ती उगीच बसली. मग केयूरक ह्मणाला, बाई-साहेब! देवी कादंबरी तुह्मास दृढ आलिंगन करून विनंति करीत आहे कीं, “ तरलिकेबरोबर जो तूं निरोप पाठविला हा कां वडील माणसांच्या मर्जीकरितां आहे, कां माझ्या मनाची परीक्षा पहाण्याकरितां आहे, कां मी खुशाल घरीं राहिलें ह्मणून माझी निंदा आहे, कां मजवर हा कोप आहे! काय आहे तरी काय? हें मला समजत नाहीं. माझें अंतःकरण तुजविषयीं किती स्नेहभरित आहे, हें तूं जाणतच आहेस. असें असतां असा कठोर निरोप पाठविण्यास तुला कसें कांहीं वाटलें नाहीं! तूं स्वभावतः मधुर भाषण करणारी असून असलें अप्रिय व कठोर भाषण करण्यास तुला कोणी शिकविलें! तुझ्या दुःखानें अगोदरच मी दुःखी आहे. आपल्या माणसांचें मन दुःखी असल्यावर सुखाची आशा कोठची? व शांति तरी कोठची? संभोगसुख कोठचें व हास्यविनोद तरी कोठचे? ज्यानें माझ्या प्रियसखीची अशी दशा केली त्या मेल्या मदनाचें कोडकौतुक मी कशाला पुरवूं? सूर्याच्या विरहानें कमलिनी म्लान झाल्या असतां त्यांच्या सहवासानें राहणाऱ्या अज्ञानी चक्रवाकी देखील सुखाचा त्याग करितात, मग मजसारखीचें काय नवल? प्रियविरहानें दुःखित झालेली व परपुरुषाचें दर्शन वर्ज करणारी अशी माझी प्रियसखी या हृदयांत वास करीत आहे, त्या ठिकाणीं इतर पुरुषाचा प्रवेश कसा मी होऊं देईन? माझी प्रियसखी विरहानें दुःखित राहून व्रतनियमांनीं आपलें शरीर कृश करून कष्ट भोगीत आहे, अशा वेळेस तिच्या दुःखाकडे लक्ष न देऊन आपल्या सुखाकरितां पाणिग्रहणसुखाची इच्छा करणें योग्य आहे काय? अशानें मला सुख कोठून होणार? तुझ्या स्नेहामुळें मा

वयास विरुद्ध जें स्वातंत्र्य तें मी स्वीकारिलें, नांवलौकिकाकडे कानाडोळा केला, मर्यादशीलपणा सोडला, वडील माणसांच्या ह्मणण्यास मान दिला नाहीं, लोकापवादाचें भय सोडिलें आणि स्त्रियांस भूषण जी लज्जा तिचाहि त्याग केला. इतकें जिणें केलें, ती आतां असे करण्यास कशी बरें प्रवृत्त होईल ? तर मी तुला आतां हात जोडते, तुझ्या पाया पडतें, मजवर कृपा कर, तूं एकटीच वनांत गेली आहेस असें नाहीं, तर माझ्या जीवितासह गेली आहेस हें लक्ष्यांत ठेव, आणि पुन्हा असली गोष्ट स्वप्नांत देखील आणू नकोस ! " असें सांगून केयूरक उगीच बसला.

याप्रमाणें भाषण ऐकिल्यावर महाश्वेतेनें बराच वेळ विचार करून, " तूं आतां जा, मीच स्वतां येऊन जें करणें तें करीन ! " असें त्यास सांगितलें. तो गेल्यावर ती चंद्रापीडास ह्मणाली, " महाराज, आपण मजबरोबर चलावें अशी माझी इच्छा आहे. हेमकूटपर्वत फार रमणीय आहे. तेथें चित्ररथ-गंधर्वाची विचित्र नांवाची राजधानी आहे; गंधर्वलोक फार मनोहर आहे. त्या ठिकाणीं थोर मनाची माझी सखी कादंबरी आहे; तिचीहि भेट होईल. जर आपणास येण्याचे श्रम वाटत नसतील, किंवा आपल्या कामाची कांहीं हरकत होत नसेल, किंवा अपूर्वस्थळ पाहण्याविषयीं आपणास कौतुक वाटत असेल, माझ्या ह्मणण्यास मान द्यावा असें आपणास वाटत असेल, व मजवर अनुग्रह करावा असें मनांत येत असेल, तर माझी प्रार्थना निष्फळ करूं नये. सर्व रमणीय पदार्थांचा निधिच ! अशा हेमकूटपर्वतावर मजबरोबर चलावें, आणि माझ्यांत व जिच्यांत मुळींच अंतर नाहीं अशा माझ्या कादंबरीची भेट घेऊन, तिच्या मनांत जें वेड शिरलें आहे तें दूर करावें व आजचा दिवस तेथें राहून उद्यां पाहिजे तर परत यावें. कारणावांचून प्रेम करणाऱ्या महाराजांच्या दर्शनानें दुःखांधकारानें माझें चित्त म्लान झालें होतें तें पुन्हां टवटवीत झाल्यासारखें झालें आहे. मी आपला दुःखरूपी वृत्तांत आपणास कळविला तेव्हांपासून माझा शोकहि मला सहन

करण्याजोगा झाला आहे. सज्जनांचा समागम दुःखित जनांसहि रमवितो आपल्यासारख्या थोर पुरुषांना उदय दुसऱ्यास सुख देण्यासच असतो." असें महाश्वेतेचें भाषण ऐकून चंद्रापीड तीस ह्मणाला, "हे भगवति! आपलें दर्शन झाल्यापासून मी आपला झालो आहे, याकरितां मनांत शंका न आणतां जी कराल ती आज्ञा मला मान्य आहे." असें बोलून तो तिजबरोबर हेमकूटपर्वतावर जाण्यास तयार झाला.

नंतर महाश्वेतेबरोबर चंद्रापीड चालला असतां, जातां जातां हेमकूटपर्वतावर जाऊन गंधर्वराजाच्या वाड्यावरून सुवर्णतोरणांनी सुशोभित असे सात चौक ओलांडून कन्याजनाच्या अंतःपुराजवळ तो आला. महाश्वेता दृष्टीस पडताच सुवर्णाच्या काठ्या धारण करणारे द्वारपाळ धावत पुढे आले. मग त्यांनी दाखविलेल्या मार्गाने महाश्वेतेबरोबर चंद्रापीडहि आंत गेला, तों त्या ठिकाणी हजारो स्त्रियांची गर्दी होती, त्यामुळे हा लोक स्त्रीमयच आहे, किंवा पुरुषरहित ही निराळी सृष्टिच आहे! असें त्यास वाटलें. तेथे तरुण स्त्रियांच्या लावण्याची प्रभा चोहीकडे पडून दशदिशा व्याप्त झाल्या होत्या त्यामुळे ही अमृताचीच वृष्टि होत आहे असें त्यास वाटलें. त्या ठिकाणी जिकडे तिकडे चंद्रमंडळेच उगवली आहेत काय! व सर्वत्र चंद्रिकाच पसरली आहे काय! असें दिसत होतें. स्त्रियांच्या अंगावरील भूषणांची प्रभा चहूंकडे चमकत होती. जिकडे पहावे तिकडे विलास व साहजिक हावभाव दिसत होते. त्यामुळे शृंगारमय! सौंदर्यमय! कौतुकमय! प्रेममय! असें तें अंतःपुर त्याच्या दृष्टीस पडलें! तेथील त्या सुंदर कन्यांच्या मुखकांतीमुळे चंद्रबिंबांची वृष्टिच होत आहे! कटाक्षविक्षेपामुळे नीलकमलांचा वर्षाव होत आहे! भ्रूभंगविलासामुळे हीं का मदनधनुष्येंच लवत आहेत! हास्यप्रभेमुळे ही का वसंतलक्ष्मीच प्रकटली आहे! सुगंधयुक्त श्वास चालल्यामुळें हे का मलयवायुच चालले आहेत! आरक्त हस्तकमलांमुळें हे का मदनाचे हजारों बाणच सुटत आहेत! अलंकारावरील नवरत्नांचे किरण एक-

मेकांत मिसळल्यामुळें ह्या ठिकाणीं हीं का इंद्रधनुष्येंच पडलीं आहेत असें भासत होतें!

अशा प्रकारच्या अंतःपुरांत चंद्रापीड चालला असतां कादंबरीच्या दासींचीं भाषणें त्याच्या कानीं पडलीं. " कोणी ह्मणते, लवंगिके! केतकीच्या परागांनीं हरपररेवडीच्या झाडांला आळीं कर. कोणी म्हणते, सागरिके! गंधोदकाच्या हौदांत रत्नांची वाळू टाक. कोणी ह्मणते, कृत्रिम कमलिनीवर केशराच्या रंगानें चक्रवाकपक्ष्यांचीं जोडपीं काढ. अगे मकरिके! कर्पूरवृक्षाच्या रसानें पात्रें सुवासिक कर. अगे रजनिके! घरांतील विहीरीजवळच्या तमालवृक्षांच्या अंधकारांत रत्नदीप ठेव. अगे कुमुदिके! दाळिंबांस पक्ष्यांचा उपद्रव होऊं नये ह्मणून त्यांस मोत्यांच्या जाळ्यांनीं झाकून टाक. निपुणिके! रत्नांच्या पुतळयांच्या स्तनांवर केशराच्या रंगानें वेलबुटी काढ. अगे उत्पलिके! सुवर्णाच्या झाडणीनें केळींच्या मंडपांतल्या पाचूचे ओटे झाडून स्वच्छ कर. अगे नलिनिके! ह्या मोरांस कारंज्याच्या घरांत ने. अगे चूतलतिके! पिंजऱ्यांतल्या कोकिळांस आंब्यांचा मोहोर खावयास घाल. अगे लवंगिके! चकोरपक्ष्यांस पिंपळयांचे तुकडे खावयास दे. अगे मधुरिके! पुष्पांचे अलंकार कर. अगे मयूरिके, संगीतशाळेत किन्नरांचें जोडपें सोड. अगे कंदलिनी! क्रीडापर्वतावर चक्रवाकपक्ष्यांचें जोडपें सोड. अगे हरिणिके, पिंजऱ्यांतील राघूंस व सारिकांस बोलावयास व गावयास शिकीव. " अशीं अनेक प्रकारचीं भाषणें ऐकत तो कादंबरीच्या मंदिराजवळ गेला. त्या ठिकाणीं कादंबरीच्या सेवेंत तत्पर अशा पुष्कळ दासी उभ्या होत्या. त्यांनीं झट्दिशी दोन्ही बाजूंकडे होऊन रस्ता सोडला. त्यांच्या अंगावरील रत्नजडित भूषणांचा प्रकाश चकाकत असल्यामुळें मधून स्वच्छप्रवाहच वाहत आहे काय असें वाटलें! मग त्या मार्गानें तो चालला तों ज्या ठिकाणीं पुष्कळ द्वारपालिका उभ्या होत्या असा कादंबरीचा बसावयाचा श्रीमंडप त्याचे दृष्टीस पडला. त्या मंडपाच्या मध्यभागीं पलंगावर

कादंबरी उशीवर कोपर टेकून बसली होती, व तिच्या सभोंवतीं पुष्कळ स्त्रिया बसल्या होत्या. तिच्या सकुमार तनूची कांति चहूंकडे झळकत होती. त्यामुळें तिच्यावर चवऱ्या वारणाऱ्या दासी तेजोरूपी जलांत पोहतच आहेत काय असें भासत होतें! तिचीं प्रतिबिंबे जमिनीत, भिंतीत, खांबांत व आरशात पडल्यामुळे त्यांनीं तिला आपल्या हृदयांतच धारण केलें आहे काय! असें वाटत होते. त्या मंडपांत अनेक प्रकारचीं चित्रे हुबेहूब काढलेलीं असल्यामुळे सर्व त्रैलोक्यांतील लोक आश्चर्यानें तिला पहाण्याकरितांच आले आहेत काय! असें भासत होतें. सुंदर स्त्रियांच्या भूषणांचे मधुर शब्द ऐकून आपले पिसारे पसरून मयूर नृत्य करीत असल्यामुळे तो राजवाडा आपले हजारों डोळे उघडून कौतुकानें कादंबरीचे सौंदर्यच बघत आहे काय! असें वाटत होतें. तिच्या सगळ्या दिव्यदृष्टि प्राप्त झाल्यामुळेंच काय पापणीस पापणी न लावतां तिच्या आज्ञेची वाट पहात उभ्या होत्या! तिचे सर्व अवयव रेखलेले असून त्यांवर उत्तम वस्त्रालंकार असल्यामुळे फारच शोभा दिसत होती! ती आपल्या दासींबरोबर अनेक प्रकारचीं विनोदपरभाषणें बोलत होती, व समोर बसलेल्या केयूरकास तो कोण? कोणाचा मुलगा? त्याचे रूप कसें आहे? त्याचें वय किती आहे? तो काय बोलत होता? तुझें व त्याचें काय बोलणें झालें? महाश्वेतेचा व त्याचा परिचय कसा झाला? तो येथवर येईल काय? याप्रमाणें—चंद्रापीडाचे गुणानुवर्णन करणाऱ्या—केयूरकास ती वारंवार विचारीत होती.

याप्रमाणे कादंबरी दृष्टीस पडतांच चंद्रोदयाने समुद्रोदक जसें उल्हास पावतें तसें कादंबरीच्या अवलोकनानें चंद्रापीडाचें अंतःकरण झालें! त्यास असें वाटलें कीं, ब्रह्मदेवाने माझी सर्व इंद्रियें नेत्रमय केलीं असतीं तर बरें झालें असतें! या नेत्रांनीं पूर्वजन्मीं असें कोणतें पुण्य केलें असेल तें असो! कीं त्यामुळें ही सुंदरी माझ्या दृष्टीस पडली! सर्व रमणीय पदार्थांचें एकस्थानच असें कादंबरीचें स्वरूप ब्रह्मदेवानें फारच अप्रतिम उत्पन्न केलें!

असे रूप उत्पन्न करण्यास त्याला इतकी उत्तम सामुग्री कशी व कोठें मिळाली असेल ती असो! असा विचार करीत चालला आहे तों कादंबरीची दृष्टि चंद्रापीडावर गेली. त्यास पाहतांक्षणींच केयूरकानें वर्णन केलेला पुरुष हाच असावा, असें त्याच्या सौंदर्यावरून कादंबरीच्या लक्षांत आल्यामुळे तिची दृष्टि तत्काळ प्रफुल्लित झाली, व ती फार वेळ त्याजकडे टक लावून पाहूं लागली. त्यास पाहतांक्षणीच कादंबरीच्या अंगावर अगोदर रोमांच उभे राहिले! ती उठूं लागली तो तिच्या अंगावरील भूषणांचा मधुर शब्द उठला. त्यानंतर कादंबरी उठली! तिच्या अंगास घर्म सुटला. मांड्यांस व हृदयास कंप सुटला, श्वासोच्छ्वास चालल्यामुळे स्तनावरील पदर हालूं लागला. तिच्या नेत्रांवाटे आनंदाश्रु वाहूं लागले, अंतःकरणांत लज्जा उत्पन्न झाली, असे अनेक मदनविकार तिचे ठायीं उत्पन्न झाले! चंद्रापीडाचीहि अशाच प्रकारची अवस्था झाली.

फार दिवसांनीं महाश्वेतेस पाहिल्यामुळे उत्कंठित झालेली कादंबरी मोठ्या कष्टानें कांहीं पावलें चालत गेली व तिनें तिला आलिंगन केलें. महाश्वेतेनेंहि तिला दृढालिंगन केलें. मग ती कादंबरीस म्हणाली, " भरतखंडांत समुद्रवलयांकित पृथ्वीचें राज्य करणारा, सर्व प्रजांचें यथायोग्य पालन करणारा, असा तारापीड नांवाचा विख्यात राजा आहे, त्याचा पुत्र हा चंद्रापीड आहे. दिग्विजयाच्या निमित्तानें ह्या राजपुत्राचें या प्रदेशाकडे येणें झालें. याचें दर्शन झाल्यापासून हा मला आमासारखा वाटत आहे. सर्वसंग परित्याग करून मी विरक्त झालें आहे तरी ह्यानें आपल्या सद्गुणांनीं माझी चित्तवृत्ति आकर्षून घेतली आहे. चतुर असून अनुकूल वागणारा निमित्तावांचून मैत्री करणारा व निष्कपटपणानें प्रेम ठेवणारा असा पुरुष फारच दुर्लभ होय! याकरतां याला पाहून ब्रह्मदेवाचें निर्माण करण्याचें चातुर्य, रूपाची अप्रतिमता, लक्ष्मीस राहण्यास योग्य स्थान, पृथ्वीस योग्य पति मिळाल्यामुळें सौख्य, मनुष्यलोकास देवलोकापेक्षां श्रेष्ठता, स्त्रियांच्या

नेत्रांची सफलता, आणि सर्व कलांचा एकत्र समागम, हीं सर्व तुझ्या दृष्टीस पडतील! म्हणून मी याला येथें बळेंच आणलें आहे. तुझ्या सौजन्याचीहि मी याच्याजवळ खात्री केली आहे. अशा सुमनुष्याचें अपूर्व दर्शन झालें असतां लज्जेसच धरून बसूं नकोस! ह्याचा परिचय नसल्यामुळें यावर अविश्वास ठेवूं नकोस! ह्याचा स्वभाव माहीत नसल्यामुळें मनांत बिलकूल शंका धरूं नकोस! परकीयपणा सोडून जशी माझ्याशीं वागतेस तशीच याच्याशीं वाग! हा तुझा मित्र, बंधु किंवा आप्त आहे असें समजून याजवर प्रेम ठेव. अशाप्रकारें कादंबरीशीं महाश्वेतेचें भाषण होत आहे तों, चंद्रापीड पुढें झाला आणि त्यानें कादंबरीस नमस्कार केला, तेव्हां कादंबरीनें सलज्ज होऊन व किंचित् हास्य करून वक्रदृष्टीनें चंद्रापीडाकडे पाहिलें! त्यावेळीं इतर कन्याहि चंचल दृष्टीनें चंद्रापीडाकडे पहात उभ्या राहिल्या. मग कादंबरीनेंहि चंद्रापीडास नमस्कार केला, व नंतर ती महाश्वेतेसह आपल्या पलंगावर बसली. ज्याला सुवर्णाचे पाय आहेत, व ज्यावर शुभ्र वस्त्र घातलें आहे, अशा सिंहासनावर चंद्रापीडहि बसला. तेव्हां कादंबरीचा चित्ताभिप्राय जाणणाऱ्या द्वारपालिकांनीं वीणा, वेणु, मृदंग, इत्यादि वाद्यांचे शब्द, गायनाचे स्वर, स्तुतिकरणारांचे जयशब्द, इत्यादिकांचें निवारण केले. नंतर कादंबरीनें उठून दासींनीं आणलेल्या उदकानें महाश्वेतेचे पाय धुतले, आणि आपल्या पदरानें ते पुसून ती पुन्हा पलंगावर बसली. मग कादंबरीचा जीव कीं प्राण अशा मदलेखेनें मोठ्या आग्रहानें चंद्रापीडाचे पाय धुतले!

नंतर कादंबरीच्या कर्णांतील भूषणें लोंबत होतीं तीं महाश्वेतेनें आपल्या हातांनीं नीट केलीं आणि चवऱ्या हालत असल्यामुळें तिचे केस इकडे तिकडे झाले होते ते नीट सावरले. नंतर तिनें तिला अनेक खुशालीचे प्रश्न विचारिले. तेव्हां कादंबरीनें, महाश्वेता संकटांत असतां आपण खुशाल घरीं राहिलों, ह्मणून आपणास अपराधी मानून व लज्जित होऊन तीस कशी तरी

त्याने कादंबरीस नमस्कार केला, तेव्हां कादंबरीने सलज्ज होऊन व किंचित हास्य करून वक्रदृष्टीने चंद्रापीडाकडे पाहिले !

[पृ० १८०]

उत्तरें दिलीं. आणि महाश्वेतेच्या दुःखानें दुःखित होऊन खिन्नपणानें ती तिच्याकडे पहात बसली. नंतर कांहीं वेळानें ती चंद्रापीडाकडे पाहूं लागली व त्याच्या मनमोहकरूपास अगदीं मोहित होऊन गेली. अशा प्रकारें कांहीं वेळ गेल्यावर कादंबरी महाश्वेतेस विडा देऊं लागली. तेव्हां महाश्वेता ह्मणाली, 'सखे कादंबरी! अपणां सर्वांस आपल्या घरीं आलेल्या नवीन पाहुण्याचा आदरसत्कार केला पाहिजे! याकरितां अगोदर पाहुण्यास विडा दे!' असें तिचें भाषण ऐकिल्यावर कादंबरी तोंड फिरवून ह्मणाली, 'माझी यांची ओळख नसल्यामुळें मला यांस विडा देण्यास लाज वाटतें! याकरितां तूंच बाई हा विडा त्यांस दे!' असें जरी तिनें ह्मटलें तरी महाश्वेतेनें तिलाच तांबूल देण्याविषयीं आग्रहानें सांगितलें. पुनः पुनः तिनें सांगितल्यामुळें कादंबरी चंद्रापीडास तांबूल देण्यास प्रवृत्त झाली. तेव्हां नवीनच प्रसंग असल्यामुळें कादंबरीच्या अंगास कंप व घर्म सुटला अशी तिची अवस्था झाली! नंतर लज्जेनें महाश्वेतेच्या तोंडाकडे पहात चंद्रापीडास तांबूल देण्याकरितां तिने आपला हात पुढें केला, व त्याच्या सुलक्षणयुक्त हातांत तांबूल दिला. त्यावेळीं "आजपासून माझें जीवित आपल्या हातीं आहे!" हें समजाविण्याकरितांच काय तिनें तांबूलरूपानें तें त्यास अर्पणच केलेंसें दिसलें! तांबूल देतांना तिच्या हातांतील रत्नकंकण पडलें, तें देखील तिला समजलें नाहीं! नंतर दुसरा विडा घेऊन तिनें महाश्वेतेस दिला.

इतक्यांत ज्याची चोंच पोंवळ्यासारखी लाल आहे, व ज्याचे पंख पाचूप्रमाणें हिरवेगार आहेत, असा एक राघू जिच्या मागें लागला आहे, अशी एक सारिका घाईघाईनें येऊन कादंबरीस ह्मणाली, "हे गंधर्वराजकन्ये, सौंदर्याचा मोठा अभिमान बाळगणारा हा दांडगा शुक माझे पाठीस लागला आहे. ह्या अधमाचें तूं निवारण कां करीत नाहींस? हा मला फारच त्रास देत आहे. याकरितां तूं जर इकडे लक्ष देत नाहींस तर मी आपला प्राणत्याग करीन, हें मी खचित सांगतें!" असें त्या सारिकेचें

भाषण ऐकून कादंबरी हसली. महाश्वेतेच्या हें कांहींच लक्ष्यांत न आल्यामुळे; ही काय ह्मणते आहे? असें तिनें मदलेखेस विचारिलें. तेव्हां ती म्हणाली, 'ही कादंबरीनें बाळगलेली कालिंदी नांवाची सारिका आहे. हिचा परिहास नांवाच्या शुकाशीं तिनें विवाहसंबंध करून दिला. आज पहाटेस ह्या शुकास, कादंबरीची दासी तमालिका इजबरोबर एकांतीं बोलतांना हिने पाहिलें. तेव्हांपासून ही ईर्षा व कोप यांनीं युक्त होऊन त्या शुकाकडे जात नाहीं, त्याजबरोबर बोलत नाही, व त्याजकडे पहात देखील नाहीं. आह्मी सर्वजणींनीं कितीहि सांगितले सवरले तरी तिची अजून समजूत होत नाही!' मदलेखेचें असे भाषण ऐकून चंद्रापीड किंचित् हसून विनोदानें ह्मणाला, 'खरेंच राजवाड्यांत सेवकांच्या तोंडावाटें हेंच जिकडे तिकडे ऐकूं येत आहे. बाहेर लोकहि हेंच बोलत आहेत कीं, देवीकादंबरीच्या तमालिका दासीची कामना करणारा परिहास शुक कामाधीन होऊन, गेलेल्या दिवसास देखील जाणत नाही! दुराचारी व स्वस्त्रीचा त्याग करणारा असा हा शुक आहे. हा दासीशी सक्त आहे. ही गोष्ट देवीकादंबरीला कशी आवडते कोण जाणे? देवीकादंबरीची या बिचाऱ्या कालिंदीवर पहिल्यापासून नावड असावीशी वाटते! म्हणूनच तिने ह्या दांडग्या शुकाशीं हिची गांठ पाडली. ह्या बिचारीने आतां काय करावे? स्त्रियांस सवतमत्सर असणे फारच वाईट! तोच क्रोधास व विरक्तपणास कारण होतो! ही मोठी धैर्याची ह्मणावयाची! कारण हिला सवतमत्सराचें इतकें दुःख असतां हिनें अद्यापि विष भक्षण केलें नाही! अग्नींत प्रवेश केला नाही! किंवा अन्न खाण्याचें सोडलें नाहीं! स्त्रियांचा अपमान करणारी यासारखी दुसरी गोष्ट कोणतीच नाहीं. ह्या शुकाने आर्जव केल्यावर राग सोडून देऊन जर हिनें ह्यावर विश्वास ठेवला असेल तर हिला धिक्कार असो! हिला जवळसुद्धां उभी राहूं देऊं नये! आपल्या अपमानाची जिला लाज वाटत नाहीं तिच्याशीं कोणीं भाषण करावे? तिचें नांव देखील कोणीं घेऊं नये!"

असें चंद्रापीडाचें विनोदपर भाषण ऐकून कादंबरी व इतर सर्व स्त्रिया हसल्या. तेव्हां तो शुक ह्मणाला, " हे राजपुत्रा, जरी ही चपल आहे, तरी ती कोणाच्यानें फसली जाणार नाहीं अशी आहे ! अशीं वक्रभाषणें व विनोदपर भाषणें तिला माहीत आहेत. राजवाड्यांत राहून ही पुरी शहाणी झालेली आहे. हिजपुढें असल्या भाषणाचा कांहीं उपयोग व्हायाचा नाहीं. ही चतुर असून कोप व प्रसाद यांचीं कारणें व प्रसंग सर्व जाणते आहे ! "

याप्रमाणें तो शुक बोलत आहे, इतक्यात एक चोपदार येऊन महाश्वेतेला नमस्कार करून ह्मणाला, " बाईसाहेब ! देवचित्ररथ आणि देवीमदिरा हीं दोघे आपणास भेटावयाकरितां बोलावीत आहेत. " असे त्याचें भाषण ऐकून महाश्वेता तिकडे जाण्यास तयार झाली. त्यावेळेस ती कादंबरीस म्हणाली, ' सखे कादंबरी ! राजपुत्र चंद्रापीड याने कोठें रहावें तें सांग ! ' असें महाश्वेतेचे भाषण ऐकून कादंबरी आपल्या मनांत म्हणाली की, " ह्या चंद्रापीडास हजारों स्त्रियांच्या हृदयमंदिरांत राहण्यास जागा पुरत नाहींत काय ? " मग ती हसून उघड ह्मणाली, " सखे महाश्वेते ! तूं असें काय विचारतेस ? त्यांचें दर्शन झाल्यापासून ह्या मंदिराच्या सर्व वैभवाचे व सर्वसेवकांचे तेच धनी झाले आहेत, म्हणून काय सांगावें ! त्यानां जेथें राहणें रुचत असेल किंवा तुला जेथें बरें वाटत असेल त्या ठिकाणी त्यानां राहण्यास जागा द्यावी. " असे कादंबरीचें भाषण ऐकून महाश्वेता म्हणाली, ' तुझ्या प्रमदवनांतील क्रीडापर्वताच्या मणिगृहांत यांस राहण्यास जागा द्यावी, असें मला वाटतें. ' असें कादंबरीस सांगून ती निघून गेली. चंद्रापीडहि तिजबरोबरच बाहेर पडून केयूरकानें दाखविलेल्या मार्गानें क्रीडापर्वतावरील मणिगृहांत गेला. त्याच्या मागून अनेक वाद्यें वाजविणाऱ्या व गायनकला जाणणाऱ्या गंधर्वकन्या चंद्रापीडास करमणूक करण्याकरितां कादंबरीनें त्या ठिकाणीं पाठविल्या.

चंद्रापीड गेल्यावर कादंबरीनें आपल्या सख्यांस तेथून जावयास सांगून

बरोबर थोडक्या सख्या घेऊन ती आपल्या मंदिराच्या गच्चीवर चढली आणि शय्येवर जाऊन पडली. तेव्हां जवळ सख्या होत्या त्या तिला कर्मणुकीकरितां कांहीं गोष्टी सांगत बसल्या असतां, कादंबरी डचकून सावध झाल्यासारखी होऊन आपली निंदा करून म्हणाली, नम्रपणा, आचार, विचार, कुल, शील, मर्यादा या सर्वांचा विचार न करितां हे मीं काय केलें ? असें तिच्या मनांत येऊन ती आपल्या जागीं अगदीं शरमून गेली. ती आपल्या मनांत म्हणाली, कांहीं एक शंका न धरितां आपली चंचलता लोकांस दाखविणारी व मोहानें अंध अशी मी कशी झालें ? जो पूर्वी कधीं ऐकिला न देखिला अशा पुरुषाकडे मनाची प्रवृत्ति करण्यास मीं कांहींच शंका धरिली नाहीं ! जवळच्या बायका मला काय म्हणत असतील ? हेंहि मी मनांत आणिलें नाहीं. बरें, त्या पुरुषाचें मन मजवर कितपत आहे याचीहि म्यां परीक्षा केली नाहीं. वडील माणसांचे भय व लोकापवादाचें भय हेंहि मीं मनांत बाळगलें नाहीं ! सख्या व सेवक, मला किती हसत असतील ? महाश्वेता दुःखी आहे हें देखील माझ्या लक्षांत राहिलें नाहीं ! हा माझा उद्दामपणा स्थूलबुद्धि मनुष्याच्या देखील लक्ष्यांत येण्यासारखा आहे, मग मदनचेष्टांचा जिला अनुभव आहे अशी महाश्वेता व चतुर सख्या यांच्या ध्यानांत आला असेल म्हणून काय सांगावें ? माझ्या अल्पपुण्यानें असें घडून येऊन मी सर्वस्वी बुडालें ! मला मरण येईल तर बरें, परंतु हे लज्जाकारक जीवित धारण करणें नको ! हे वर्तमान ऐकून आईबाप व गंधर्वलोक मला काय ह्मणतील ? आतां याला मी काय करावें, कोणता उपाय करावा, ह्मणजे माझें हें कृत्य झाकलें जाईल ? ह्या दुष्ट इंद्रियांचें चापल्य कोणाला सांगावें ? दुष्ट मदनानें मला पराधीन केल्यामुळें काय करावें व कोणीकडे जावें हें कांहींच मला समजत नाहीं! महाश्वेतेचा दुःखरूपी प्रकार पाहून मी तशी प्रतिज्ञा केली ! सख्यांच्या पुढेंहि तसें बोललें ! आणि केयूरकाबरोबरहि तसा निरोप पाठविला ! मला हें समजत नाहीं कीं

मज मंदभाग्येपुढें ह्या वंचक चंद्रापीडास कोणीं आणिलें? दुष्ट दैवानें? कां मेल्या मदनानें? कां पूर्वपातकसंचयानें? कां दुष्ट मृत्यूनें? कोणीं आणिलें असेल तें समजत नाहीं! जो कधीं ऐकिला नाहीं, पाहिला नाहीं व ठाऊक नाहीं, असा हा चंद्रापीड माझी विटंबना होण्याकरितांच येथें आला आहे! ज्याचें नुसतें दर्शन होण्याघाच काय तो उशीर! त्याबरोबर इंद्रियांनीं जसें काय मला बांधूनच त्याच्या स्वाधीन केलें! किंवा मदनानें आपल्या बाणांच्या पिंजऱ्यांत घालूनच त्याला अर्पण केलें! अनुरागानें दासी करूनच मला त्याच्या पुढे नेले! आता जे झालें ते झाले! परंतु पुनः त्या चपल धूर्ताचा मला संबंध नको! याप्रमाणें कादंबरीनें कांहीं वेळ विचार केला. अशा प्रकारें तिचा संकल्प अंतःकरणांत राहणाऱ्या चंद्रापीडास कळल्यामुळेंच तो रागावून चालला असतां, त्याला अडविण्याकरितांच कीं काय, किंवा त्याचा संबंध नको; ह्मणण्याबरोबर जीवित बाहेर जाण्यास तयार होऊन कंठापर्यंत येऊन ठेपल्यामुळेंच काय, किंवा तुझ्या धैर्याबरोबर प्राणांचेंहि हरण करतों, अशी मदनानें निर्भत्सना केल्यामुळेंच काय, कादंबरीचें अंतःकरण फिरून चंद्रापीडाकडे लागले! आणि त्याच्या प्रेमानें तिला स्वाधीन करून टाकल्यामुळें ती पराधीन होऊन खिडकीच्या जाळीतून त्या क्रिडापर्वताकडे पहात उभी राहिली!

तिकडे चंद्रापीड कादंबरीचें दुसरें हृदयच काय, अशा मणिमय मंदिरांत गेल्यावर ज्यावर गालिचा पसरून लोड तक्के ठेविले आहेत, अशा शिलातलावर स्वच्छंदपणानें पडला. त्यावेळी केयूरक त्याचे पाय रगडीत बसला. सभोवती गंधर्वकन्या गीत गात व वाद्ये वाजवीत बसल्या. परंतु चंद्रापीडाचे अंतःकरण कादंबरीच्या चिंतनांत गर्क झालें होतें. तो आपल्या मनांत म्हणाला,—"गंधर्वराजकन्या कादंबरी हिचे हे काय सहज विलास ह्मणावे! का आराधन न करितां प्रसन्न झालेल्या मदनानें असले प्रकार मजकरितां तिजकडून कराविले असावे? काय असेल

तें असो ! ती तर मजकडे वक्रदृष्टीनें पहात होती ! मी तिजकडे पाहिलें तेव्हां हास्यमुद्रा करून तिने लज्जेनें तोंड फिरविलें ! असे अनेक तिचे विलास माझ्या दृष्टीस पडले ! किंवा मनुष्यस्वभावास सुलभ जी विषयसुखेच्छा तीच हजारों कल्पना उत्पन्न करून मला फसवीत आहे कीं काय कोण जाणे ! तरुणपणांत मदनविकार उत्पन्न झाल्यावर विवेक नष्ट होतो ! तरुणाची दृष्टि रागांध झाल्यावर अल्प असले तरी मोठें दिसते ! अल्प स्नेह असला तरी तो मोठा वाटतो आणि कविकल्पनेप्रमाणे मनाची चपलता अनेक तर्क चालविते ! स्वप्नाप्रमाणे ती अनेक मनोरथ उत्पन्न करिते, आणि जी वस्तु प्राप्त होण्यासारखी नसते तिजविषयीं देखील आशा उत्पन्न करिते ! असो, ह्या मनाला आतां व्यर्थ आयास तरी कां द्यावे ? कादंबरीचें खरोखर मजवरच अंतःकरण असेल तर मदनच सर्व संशय दूर करून याचा उलगडा करील ! " असा विचार करून चंद्रापीड उठून बसला आणि तेथे आलेल्या गंधर्वकन्यांबरोबर द्यूतक्रीडा, वाद्ये, गायन इत्यादि प्रकारांनी त्याने करमणूक करून घेतली. पुढे कांहीं वेळानंतर प्रमदवन पाहण्याच्या उद्देशाने तो तेथून उठला आणि ते पहात पहात क्रीडापर्वतावर चढला.

चंद्रापीडास पहातांक्षणीच कामपीडित होऊन जाळीदार खिडकी सोडून ' महाश्वेता अजून कां येत नाहीं बाई ! ' असे निमित्त करून कादंबरी त्याच बंगल्यावरच्या शिखरावर चढली आणि चंद्रापीडाकडे पाहूं लागली. त्यावेळीं दासीनें तिच्या मस्तकावर चद्रमंडळासारखें सुवर्णाच्या दंडाचे शुभ्र छत्र धरिलें, व कांहीं दासी तिच्या मस्तकावर शुभ्र चवऱ्या वारीत उभ्या राहिल्या. कैलासपर्वतावर भगवती पार्वती चढली असता जशी दिसते तशी ती दिसूं लागली! कादंबरीच्या मस्तकावरच्या पुष्पांवर सुगधलोभानें भ्रमरसमुदाय झुलत असल्यामुळे दिवसास देखील काळ्या वस्त्रानें आपला चेहरा गुंडाळून ती चंद्रापीडाकडे जाण्याचा अभ्यासच करीत आहे काय

असें भासत होतें! ती मदनतापानें वारंवार छत्रीच्या दांड्यास धरूं लागली वारंवार तमालिकेच्या खांद्यावर हात ठेवूं लागली! व तिला आलिंगन करूं लागली! आणि वक्रदृष्टीनें विलासपूर्वक चंद्रापीडाकडे पाहूं लागली! अशा अनेक शृंगारचेष्टा करीत ती चंद्रापीडाकडे पहात फार वेळ त्या ठिकाणीं उभी राहिली. तथापि तिला फार वेळ झालासें वाटले नाहीं!

पुढें महाश्वेता परत आल्याचे वर्तमान द्वारपालिकेनें कादंबरीस कळविले. तेव्हां ती त्या मंदिरावरून खालीं उतरली. नंतर स्नानादिकर्मांविषयीं जरी तिची इच्छा नव्हती, तरी महाश्वेतेच्या संतोषास्तव तिनें सर्व कृत्यें केलीं. मग चंद्रापीडहि क्रीडापर्वतावरच्या शिखरावरून खालीं उतरला. आणि कादंबरीच्या सेवकांनीं सर्व सिद्धता करून ठेविली होती, त्याठिकाणीं त्याने स्नानादिक सर्व दिवसकृत्ये केलीं. भोजन झाल्यावर चंद्रापीड मनोहर हिरव्यागार लतामंडपाखालच्या शिलातलावर बसला असतां एकाएकीं शुभ्र प्रकाश त्याच्या दृष्टीस पडला. त्यावेळी स्वच्छोदकाप्रमाणे त्या प्रकाशानें सर्व दिवस धुऊन स्वच्छ केला आहे! किंवा दुग्धसमुद्रानें जिकडे तिकडे सर्व धुऊन शुभ्र केले आहे! असे दिसले—आणि हा भगवान् चंद्र चंद्रिकेसहित भलत्याच वेळीं उदयास आला आहे काय! किंवा हीं कारंजीं उडून त्यांच्या शुभ्र धारा चालल्या आहेत काय! किंवा वाऱ्यानें जिचे फवारे उडत आहेत अशी ही शुभ्र आकाशगंगाच अवतरली आहे काय असे भासलें! इतक्यांत जिच्या सभोंवतीं पुष्कळ कन्या आहेत व जिच्या मस्तकावर शुभ्र छत्र धरले आहे, व जिच्या मस्तकावर चवऱ्या उडत आहेत, व जिनें आपल्या द्वारपालिकेचा हात धरला आहे, व सर्पाच्या कांतीप्रमाणें शुभ्र पातळ नेसलेली, हलकीं व मऊ अशी दोन वस्त्रें हातांत घेऊन चालणारा केयूरक जिला मार्ग दाखवीत आहे अशी, मालतीपुष्पाचे हारतुरे घेऊन तमालिका जिच्या मागून येत आहे. अशा प्रकारें कादंबरीची प्रियसखी

मदलेखा तरलिकेसह येत आहे, असें चंद्रापीडाच्या दृष्टीस पडलें; आणि तरलिकेनें तबकांत घेतलेला व शुभ्र वस्त्रानें आच्छादित केलेला मौक्तिकहारहि त्याच्या दृष्टीस पडला. तो चंद्राचा बंधु ! कां समुद्रमंथनकालचा अमृतावरचा फेस ! कां समुद्रांतून निघालेल्या लक्ष्मीचें हास्य ! कां मंदरपर्वताच्या घुसळण्यानें वेगळ्या झालेल्या चंद्राच्या कळा एके ठिकाणीं जुळून केलेला अलंकार ! किंवा समुद्रांत प्रतिबिंबित झालेला हा तारागण ! किंवा दिग्गजांनीं आपल्या सोंडांनीं उडविलेल्या तुषारांचा समुदाय ! किंवा कादंबरीच्या रूपानें वश केलेल्या मुनिजनांच्या निर्मळ अंतःकरणांनीं निर्माण केलेला ! सर्व रत्नांचा केवळ गुरुच ! एके ठिकाणीं जमलेला यशोराशिच ! चंद्रिकेचा केवळ जीवच ! शुभ्रतेजाची वृष्टि करणारा ! असा तो हार त्याच्या दृष्टीस पडला. तेव्हां चंद्रापीडाच्या मनांत आलें कीं, चंद्रतेजाचा देखील पराभव करणारा असा शुभ्र प्रकाश दृष्टीस पडला तो ह्या हाराचाच होय ! ती मदलेखा आपणाकडेसच येत आहे, असें पाहून त्यानें उठून तिचा सत्कार केला. मग मदलेखा जवळ येऊन त्याच पाचूच्या शिळेवर थोडा वेळ बसली. नंतर उठून, तिनें सुगंधिद्रव्यानें चद्रापीडास उटी दिली, बरोबर आणलेलीं शुभ्र वस्त्रे त्यास अर्पण केलीं. पुष्पांच्या माळा त्याच्या गळ्यांत घातल्या, आणि त्याच्या मस्तकात तुरा खोविला. मग तो मौक्तिक हार हातात घेऊन ती चंद्रापीडास म्हणाली, ‘ महाराज ! ही आपली मनोहर आकृति पाहून आपणावर कोणाची प्रीति जडणार नाही ? आपलें सौजन्य आह्मासारिख्यास जवळ करीत आहे. कारणावांचून स्नेह करणारे आपणासारखे थोर पुरुष कोणास प्रिय वाटणार नाहीत ? प्रथम दर्शन होतांच आपल्या सुंदर आकृतीनेच आमचा आपणावर विश्वास उत्पन्न केला ! सर्व जगांत ज्यांचा महिमा प्रख्यात आहे अशा आपणासारख्या पुरुषांचा जितका सत्कार करावा तितका थोडाच आहे ! असो, माझ्या प्रियसखीचें असें ह्मणणें आहे कीं, आपण होऊन ज्यानें माझें अंतःकरण हरण

केलें, व जो माझे जीविताचा धनी झाला, त्याला म्यां काय द्यावें ? ज्यानें पहिल्यानें स्वतः येथें येण्याचा मोठा उपकार केला त्यावर प्रत्युपकार कोणता करावा ? ज्यानें प्रथमतःच दर्शन देऊन जीविताचें साफल्य केलें, त्याचें आगमन कशानें सफल करावें ? माझी प्रियसखी कादंबरी ह्या हाराच्या मिषानें आपली प्रीति आपणास अर्पण करीत आहे! यांत ती आपली संपत्ति दाखवीत आहे असें नाहीं ! आपलें दास्यत्व करणारणीस ' ही हें भलतेंच करिते,' असें कोणी ह्मणणार नाहीं ! आमची सर्वांची अशी खातरी आहे कीं, आपणाला आपले जीवित अर्पण करून आमची सखी फसली असें कधींही होणार नाही ! व जीवित अर्पण केल्याबद्दल तिला पश्चात्तापहि होणार नाहीं ! सुजनांची कृति अशी असते कीं, जो कोणी भेटेल त्याला ती प्रतिकूळ म्हणून होत नसतेच. आणि प्रीति करणाराचा तिरस्कार करणारीहि नसते. आपले येणें येथें फारच दुर्लभ, तें झालें असून आपला व्हावा तसा सत्कार आमच्या हातून झाला नाहीं, ह्मणून कादंबरी आपणाला अपराधी मानिते ! असो, हा हार समुद्रमंथन करून जीं रत्नें काढिलीं, त्यांपैकीं शेष राहिला होता ह्मणून ह्यास ' शेष ' असें नांव प्राप्त झालें आहे. हा हार सर्व रत्नांत श्रेष्ठ समजून समुद्रानें वरुणास दिला, त्यानें चित्ररथगंधर्वास दिला, आणि त्यानें आपली प्रियकन्या कादंबरी हीस दिला. चंद्रास जसें आकाशमंडळ योग्यस्थान ! तसें ह्या हारास आपलें हृदय योग्य स्थान आहे ! असें मनांत आणून तिनें आपणाकडे हा पाठविला आहे. तर याचा स्वीकार करावा. सद्गुणालंकारांनीं भूषित असे आपल्यासारखे पुरुष, भारभूत व क्लेशकारक अशा जडालंकाराचा स्वीकार करीत नाहींत, असें जरी आहे, तरी कादंबरीच्या प्रीतीकरितां ह्या हाराचा आपण अंगीकार करावा. कौस्तुभमणि हा आपल्या प्रियेबरोबर जन्मला, ह्मणून विष्णूनें तो बहुमानानें आपल्या वक्षस्थलावर धारण केला नाहीं काय ! आपण विष्णूपेक्षां कमी आहां असें नाहीं, व हा हारहि

कौस्तुभमण्यापेक्षां गुणांनीं कमी आहे असे नाहीं; आणि माझी प्रियसखी कादंबरी सौंदर्यादिगुणांनी लक्ष्मीपेक्षां उणी आहे, असेहि पण नाहीं! माझी कादंबरी सन्मानास व प्रेमास पात्र आहे, असे मनांत बाळगून ह्या हाराचें आपण ग्रहण करावें. आपण त्याचा स्वीकार न करितां प्रीतीचा भंग कराल तर माझी निंदा करून कादंबरी आपल्या जिवास काय करील याचा नियम नाहीं! हे मनांत आणून महाश्वेतेनें तरलिकेच्या हातीं हार देऊन आपणाकडे पाठविले आहे. आणखी महाश्वेतेचा आपणास असा निरोप आहे कीं, "हे भाग्यवंता! आपण ह्या कादंबरीच्या प्रथम प्रीतिदानाचा स्वीकार करावा! अनादर करू नये." असें बोलून मेरुपर्वताच्या शिखरावर जसा तारागण शोभतो, त्याप्रमाणें शोभणारा तो मौक्तिकहार मदलेखेने चंद्रापीडाच्या गळयांत घातला!

तेव्हां चंद्रापीड आश्चर्ययुक्त होऊन सन्मानपूर्वक म्हणाला, "मदलेखे काय सांगावें? तूं मोठी चतुर आहेस, दुसऱ्याकडून एखादी वस्तु घेववावी कशी, हे तूं चांगलें जाणतेस! उत्तर देण्यास अवकाशहि न राहूं देण्याविषयीं तुझें मोठें कौशल्य आहे! मदलेखे! आतां मी ह्या शरीराचा स्वामी नाहीं! आणि ग्रहण करणें किंवा न करणें हेंहि माझ्या स्वाधीन नाहीं! तुमच्या सौजन्यानें मला दास केलें आहे. याकरितां ह्याला इष्ट किंवा अनिष्ट अशा कोणत्याहि कामास योजावें! चतुर व थोर अशा कादंबरीचे सद्गुण कोणास वश करणार नाहीत?" असें बोलून कादंबरीच्याच गोष्टी बोलत तो फार वेळ बसला आणि नंतर त्यानें मदलेखेस जाण्यास निरोप दिला. ती फारशी दूर गेली नाहीं तोंच उदयपर्वतावर चंद्र जसा उदय पावतो, त्याप्रमाणें चंदनाची उटी लावून शुभ्र वस्त्र व हार यांनीं सुशोभित झालेल्या क्रीडापर्वतावर असलेल्या चंद्रापीडास पहाण्याकरितां कादंबरी सर्व दासींचें निवारण करून तमालिकेसह फिरून त्या मंदिरावर चढली आणि अनेक प्रकारच्या विलासचिन्हांस प्रदर्शित करीत सूर्यास्तपर्यंत अनेक विलासचेष्टांनीं चंद्रापीडाकडे पाहत उभी राहिली.

त्या वेळेस सूर्यबिंब आरक्तवर्ण दिसूं लागलें. तें जसें कांहीं कमलिनीविप्रयोगाच्या रागानेंच आरक्त झालें काय, असें वाटलें ! दिवस मोठा केल्यामुळें रुष्ट झालेल्या कामिनी स्त्रियांनीं रागानें आरक्तदृष्टीनें पाहिल्यामुळेंच कीं काय, आकाश लाल झालेसें दिसूं लागलें ! कमलें मिटल्यामुळें कमलवनें हिरवीं दिसू लागलीं. शुभ्रकमलें प्रफुल्लित झालीं, दिशा लाल दिसूं लागल्या, रात्रीस आरंभ होऊन काळोखी दिसू लागली, सूर्य आपल्या कांतीसह अस्तास गेला. संध्याकाळची प्रभा तांबडी पडल्यामुळें कादंबरीच्या रागरसानेंच सर्व अनुरक्त झालें काय ! असें भासूं लागलें ! तमालवृक्षांच्या पंक्तीप्रमाणें चोहींकडे अंधकार पसरला. दिग्गजांच्या सोंडेंतील जलकणिकांप्रमाणें आकाशांतील तारा दिसूं लागल्या. अंधकार पडूं लागल्यामुळें चांगलें दिसेनासें झालें. अशा वेळेस कादंबरी आपल्या मंदिराच्या गच्चीवरून खालीं उतरली. चंद्रापीडहि क्रीडापर्वतावरून खालीं उतरला.

चंद्रोदयकालीं चंद्रविकासी कमलिनीवर किरण पडल्यामुळें त्या चंद्राची पादसेवाच करीत आहेत काय अशा दिसल्या ! किंचित्कृष्णमुखी झाल्यामुळें रागावलेल्या अशा दिशास आपल्या करस्पर्शानें प्रसन्नच करीत आहे काय, कलंकमिषानें रात्रीरूप स्त्रीस आपल्या हृदयाचे ठायीं धारणच करीत आहे काय ! रोहिणीच्या चरणसंबंधीं अळिता लागल्यामुळें आरक्तवर्णच झाला आहे काय ! असा, दृष्टीला आनंद देणारा चंद्र उदयास आला. पुढें तो वर येऊन शुभ्र वर्ण दिसूं लागला. तेव्हां हे मदनराजाचें छत्रच आहे काय ! कां रात्रीस्त्रीची ही हस्तिदंती फणीच आहे काय ! असा तो भासला ! नंतर ज्याच्या भोंवतालीं अनेक पुष्पवृक्ष आहेत, ज्यांतील कमलें प्रफुल्लित झालीं आहेत, अशा सरोवराच्या कांठीं मौक्तिकशिलापट्टावरील शयनावर निद्रा करण्याकरितां कादंबरीच्या सेवकांनीं सुचविल्यावरून तो तेथें जाऊन शय्येवर पडला. इतक्यांत केयूरकानें येऊन सांगितलें कीं, महाश्वेतेनें पाठविल्यावरून देवीकादंबरी आपल्या दर्शनाकरितां आली आहे !

तेव्हां चंद्रापीड उठला आणि पाहूं लागला तो जिच्याबरोबर थोड्या सख्या आहेत, जिनें छत्रचामरादि राजचिन्हांचा त्याग केला आहे, जिनें आपल्या गळ्यांत एकसरी मोत्यांची माळ मात्र घातली आहे, जिनें आपल्या अंगास शुभ्र व सुवासिक चंदनाची उटी लाविली आहे, कानावर कमल ठेविलें आहे, जी पांढरें पातळ नेसली आहे, व जिला मदलेखेनें हात दिला आहे अशी, कादंबरी येत आहे असें पाहून, ही साक्षात् चंद्रोदयदेवताच अवतरली आहे काय ! असें चंद्रापीडास वाटलें ! नतर ती परमप्रीतीनें आपला नम्रपणा दाखवीत सेवकजनाप्रमाणें भूमीवरच बसली. तेव्हां आपण शय्येवरच बसावें, असें मदलेखा वारंवार ह्मणत असतां चंद्रापीडहि जमिनीवरच बसला. सर्व बसल्यावर कांहीं वेळानें चंद्रापीड कादंबरीस ह्मणाला, केवळ अवलोकनानें धन्य मानणारा असा हा दास सिद्ध असतां त्यावर येथपर्यंत येण्याचा एवढा अनुग्रह कशाकरितां पाहिजे होता ? एवढा सन्मान करण्यासारखे विशेष गुण मजमध्यें काय आहेत ? अपरिचित जनाचा एवढा गौरव करणें याला देवीचा सरळपणा व सौजन्य इत्यादि गुणच कारण होत. आज्ञा करण्यास योग्य अशा दासजनाचा इतका आदर कशाला पाहिजे ? परोपकारास साधन असें हें शरीर व तृणासारखें लघु असें हें जीवित याची आपणापुढें भेट ठेविली आहे ! याचा स्वीकार करून सार्थकता करणें आपणाकडे आहे ! इत्यादि प्रकारें चंद्रापीड बोलत असतां किंचित् हास्य करून मदलेखा म्हणाली, " महाराज ! अशा भाषणानें कादंबरीस खेद व लज्जा वाटत आहे ! याकरितां असें भाषण कशाला पाहिजे ? हिला आपल्या भाषणांतील सर्व अभिप्राय समजतच आहे. अशा भाषणानें फिरून हिला संदेहांत पाडूं नये ! अशा प्रकारें बोलल्यावर तारापीडमहाराज कसे आहेत ? राणी विलासवती कशी आहे ? मनुष्यलोक कसा आहे ? उज्जयिनी नगरी कशी आहे ? व ती किती दूर आहे ? भारतवर्ष कसें आहे ? मनुष्यलोक कसा आहे ? अशा प्रकारें मदलेखेनें जें जें विचारलें तें तें सर्व त्यानें सांगितलें. ह्याप्रमाणें भाषणें

झाल्यावर कांहीं वेळानें संकोचामुळें कादंबरी तेथून उठली, आणि चंद्रापीडास विचारून निघाली. नंतर ती आपल्या मंदिराच्या वरच्या गच्चीवर जाऊन शय्येवर निजून राहिली. इकडे चंद्रापीडहि त्याच शयनावर पडला. केयूरक त्याचे पाय रगडीत बसला. त्यावेळीं कादंबरीचा निरभिमानी स्वभाव, सौजन्य व गंभीरपणा आणि तशीच महाश्वेतेची निष्कारण कृपालुता, मदलेखेची सुजनता, गंधर्वलोकाची रमणीयता, इत्यादि गोष्टी मनांत आणून त्याविषयीं विचार करीत चंद्रापीडानें ती सर्व रात्र क्षणाप्रमाणें घालविली.

नंतर कादंबरीस पाहतां पाहतां जागरण झाल्यामुळें सुस्त झालेला असा चंद्र निद्रा करण्याकरितांच काय समुद्रकाठच्या शीतल झाडींत शिरलासें दिसलें. आतां प्रियजनाचा विरह होणार म्हणून कामिनीस्त्रियांचे मोठाले उष्ण श्वास चालल्यामुळेंच चंद्रिकेस काळवटी येऊन ती निस्तेज दिसूं लागली ! चंद्रापीडदर्शनानें मदनपीडित झाल्यामुळेंच काय लक्ष्मी ही चंद्रविकासी कमलांस सोडून सूर्यविकासी कमलांत जाऊन पडली. मंदिरांतील दीप स्त्रीसुख अंतरल्यामुळें क्षीणतेज होऊन फिके दिसू लागले. एकसारखी बाणांची वृष्टि करितां करितां दमलेल्या मदनाच्या श्वासाप्रमाणें चाललेला, प्रफुल्लित पुष्पांचा सुगंध घेऊन वाहणारा, असा मंद मंद वारा वाहूं लागला. सूर्योदयाच्या तापानें त्रस्त झाल्यामुळेंच तारका ह्या मंदरपर्वतावरील लतांच्या जाळ्यांत जाऊन दडून बसल्या काय ! असें दिसलें. चक्रवाकपक्ष्यांच्या हृदयांतील अनुरागानेंच आरक्तवर्ण झालें काय असें सूर्यबिंब दिसूं लागलें ! तेव्हां चंद्रापीड शय्येवरून उठला, आणि मुखप्रक्षालन व स्नानसंध्यादि कर्मे केल्यावर त्याणें तांबूल ग्रहण केला. मग तो केयूरकास म्हणाला, “ केयूरका ! देवी कादंबरी निजून उठली किंवा नाहीं, हें पहा बरें ! ती उठली असल्यास कोठें बसली आहे हें पाहून ये. ” अशी चंद्रापीडाची आज्ञा होतांच केयूरक तिकडे गेला आणि परत येऊन म्हणाला, महाराज ! मंदरपर्वताच्या खालच्या बाजूस अंगणांत लहान

मंदिर आहे, त्याच्या ओट्यावर देवी महाश्वेतेशीं बोलत बसली आहे. असें त्याचें भाषण ऐकून चंद्रापीड उठला, आणि कादंबरीस भेटून तिचा निरोप घेऊन जावें या हेतूनें तो तिकडे गेला. त्याठिकाणीं जप करणाऱ्या व देवांची गाणीं म्हणणाऱ्या अशा स्त्रियांनीं वेष्टित अशी महाश्वेता व कादंबरी त्याच्या दृष्टीस पडली. मग तो पुढे गेला, आणि महाश्वेतेस नमस्कार करून त्याच ओट्यावर आसन मांडलें होतें त्यावर जाऊन बसला. मग कांहीं वेळानें तो किंचित् हास्य करीत महाश्वेतेच्या मुखाकडे पाहूं लागला. तेव्हां ती त्याचा अभिप्राय लक्ष्यांत आणून कादंबरीस म्हणाली, " सखे कादंबरी जसा चंद्रकांतमणि चंद्रिकेनें द्रवतो, त्याप्रमाणें चंद्रापीडमहाराज तुझ्या गुणांनीं द्रवल्यामुळें बोलण्यास देखील समर्थ होत नाहींत ! ह्यांना परत जाणें अवश्य आहे, कारण ह्याजबरोबरच्या राजे लोकांस यांचा शोध नसल्यामुळें ते यांचा शोध करीत दुःखानें हिंडत आहेत. याकरितां ह्यांना जाण्यास अनुमोदन द्यावें. तुम्ही एकमेकांस दूर झाला तरी कमलिनी आणि सूर्य, किंवा कुमुदिनी आणि चंद्र; यांचें जसें एकमेकांवर प्रेम असतें तशी तुह्मां उभयतांची प्रीति सदोदित राहो ! "

नंतर कादंबरी ह्मणाली, " सखे महाश्वेते ! सर्व परिवारासह हा देह महाराजांच्या स्वाधीनच आहे तर याचा इतका प्रतिबंध कशाला पाहिजे ! " असें महाश्वेतेशीं बोलून तिनें गंधर्वकुमारांस बोलावून आणिलें, आणि त्यांस चंद्रापीडास आपल्या स्थानास पोचाविण्यास सांगितलें. मग चंद्रापीडानें तेथून उठून महाश्वेतेस नमस्कार केला. त्यावेळीं कादंबरी निश्चल नेत्र व सप्रेम अंतःकरण यांणीं ज्यास हृदयांत सांठवीतच आहे काय ! असा चंद्रापीड कादंबरीस म्हणाला, " देवी फार काय बोलावें ? पुष्कळ बोलणारावर कोणाची श्रद्धा बसत नाहीं. माझें मागणें ह्मणून इतकेंच आहे कीं, सेवकजनांच्या गोष्टींत तरी माझें स्मरण करीत जावें ! " असें बोलून तो तेथून निघाला. तेव्हां त्याच्या गुणांनीं आकर्षिलेल्या सर्व

गंधर्वकन्या त्याच्या मागून बाहेरच्या दारापर्यंत गेल्या. कादंबरी मात्र लज्जेनें पोचविण्यास गेली नाहीं. मग त्या कन्यांस परतवून केयूरकानें आणिलेल्या घोड्यावर चंद्रापीड बसला, आणि गंधर्वकुमारांबरोबर हेमकूटपर्वतावरून जाण्यास निघाला. चंद्रापीड चालला असतां कादंबरी केवळ त्याच्या हृदयांत व दृष्टीसमोरच होती असे नाहीं, तर जिकडे तिकडे त्यास तीच दिसत होती ! पुढें चंद्रापीड महाश्वेतेच्या आश्रमाजवळ आला, तो त्या ठिकाणीं इंद्रायुधाच्या खुरांच्या मार्गानें आपलें सैन्य येऊन अच्छोदसरोवराच्या कांठीं उतरलें आहे असें त्याच्या दृष्टीस पडलें. नंतर त्यानें आपणाबरोबर आलेल्या गंधर्वकुमारांस परत पाठवून आपण आपल्या सैन्यांत गेला. तेव्हां त्याच्या सर्वलोकांनीं मोठ्या आनंदानें व आश्चर्यानें चंद्रापीडास पाहून नमस्कार केले. मग तो आपल्या तंबूंत गेला आणि तेथें आलेल्या सर्व राजेलोकांची भेट घेऊन त्यानें त्यांचा सन्मान केला. नंतर तो वैशंपायन व पत्रलेखा ह्यांजबरोबर बोलत महाश्वेता अशी आहे, कादंबरी अशा प्रकारची आहे, मदलेखा, तमालिका व केयूरक, हे असे आहेत. गंधर्वलोक असा आहे. अशा प्रकारच्या गोष्टी बोलण्यांतच त्यानें तो दिवस घालविला. कादंबरीचें दर्शन झाल्यामुळें द्वेषबुद्धीनेंच काय, राजलक्ष्मी त्यावर प्रीति करीनाशी झाली. मग चंद्रापीडानें कादंबरीचें चिंतन करण्यांतच रात्र घालविली.

दुसरे दिवशीं चंद्रापीड मंडळांत बसला असतां द्वारपालाबरोबर आलेला केयूरक त्याचे दृष्टीस पडला. तव्हां केयूरकानें भूमीस स्पर्श करून दुरूनच चंद्रापीडास नमस्कार केला. चंद्रापीडानें पुढें जाऊन, ये ये राजपुत्रा ! असें बोलून मोठ्या आनंदानें त्यास मिठी मारून आलिंगन केलें आणि त्यास आपल्याजवळ बसविलें. नंतर किंचित् हास्य करून मोठ्या प्रेमानें तो त्यास म्हणाला, केयूरका ! देवीकादंबरी सर्व परिवारासह खुशाल आहेना ? आणि भगवती महाश्वेता कुशल आहेना ? तेव्हां चंद्रापीडाच्या प्रेमभरयुक्त

हास्यानें स्नान झाल्यासारखा होऊन सर्व मार्गश्रम ज्याचे दूर झाले आहेत असा केयूरक म्हणाला, ‘ महाराजांनीं कुशल विचारल्यामुळें देवीकादंबरी कुशलयुक्तच आहे ! ’ असें बोलून कादंबरीनें दिलेला कमलिनीपत्रांचा पुडा पुढें ठेवून उघडून दाखविला. त्यांत पाचूसारख्या हिरव्या रंगाचीं कोवळीं पोफळें, नागवेलींचीं पानें, चंद्रखंडासारखा कर्पूर आणि कस्तुरीयुक्त चंदनविलेपन हीं द्रव्यें होतीं. तीं वेगळीं करून तो ह्मणाला, “ देवीकादंबरी मस्तकास अंजली लावून महाराजांचें पूजन करीत आहे; महाश्वेता आलिंगनपूर्वक कुशलप्रश्न विचारीत आहे आणि मदलेखा, तमालिका व इतर कन्यका महाराजांच्या चरणांस वंदन करीत आहेत. महाश्वेतेचें ह्मणणें असें आहे कीं, ज्यांच्या आपण मुळीच दृष्टीस पडला नाहीत ते धन्य होत ? महाराज प्रत्यक्ष येथे असतां जे आपले गुण चंद्राप्रमाणें शीतल वाटत होते, तेच गुण आपला विरह झाला असतां सूर्याप्रमाणें ताप देणारे वाटतात ! आपण येथें असतां आम्हांस अमृतमय दिवस गेला तसा दिवस फिरून सुदैवानें यावा, अशी आमची सर्वांची इच्छा आहे. आपल्या वियोगानें सर्व गंधर्वनगर उत्सवरहित दिसत आहे. मी सर्वसंगपरित्याग केला आहे, हें आपणास माहीत आहेच; तथापि कारणावांचून प्रीति करणारे आपण असल्यामुळे आणखी एकवेळ आपणांस पहावें. असें माझ्या मनांत आहे. आणखी आपल्या विरहानें कादंबरी अस्वस्थ आहे. मदनासारखे सुंदर व गुणवान् असे आपण असल्यामुळें आपलें तिला वारंवार स्मरण होत आहे. याकरितां फिरून येथपर्यंत येऊन गुणवानावर [illegible] ! आप[illegible] आदरसत्कार केला असतां त्यांत भूषणच आहे ! [illegible] प्रार्थनेबद्दल आह्मांस क्षमा असावी. कारण असला निरोप पाठविणें हें अनुचित खरें, तथापि आपली सुजनता पाहून आह्मांस धैर्य वाटतें. हा शेष नांवाचा हार आपल्या शय्येवर विसरून राहिला होता तो याजबरोबर पाठविला आहे. ” असें बोलून अंगवस्त्राच्या पदरीं बांधलेला हार काढून त्यानें तो चंद्रापीडाच्या दासीजवळ दिला.

चंद्रापीड म्हणाला, ' माझ्या सारख्याची आठवण ठेवून देवी कादंबरी एवढा अनुग्रह करिते, हें महाश्वेतेच्या कृपेचें फळ होय. ' असें बोलून त्यानें सर्व पदार्थ आपल्या मस्तकावर धारण केले. नंतर रसरूप झालेलें कादंबरीचें लावण्यच काय! किंवा तिचा पातळ झालेला प्रत्यक्ष हास्यरसच काय! किंवा द्रवलेलें तिचें निर्मळ अंतःकरणच काय! किंवा रसरूप झालेले तिचे गुणगणच काय! स्पर्शानें सुख देणारें व सुवासिक असें तें विलेपन अगास लावून त्यानें तो हार आपल्या गळयांत घातला. नंतर तांबूल ग्रहण करून तो मुहूर्तमात्र त्या ठिकाणीं बसला. नंतर राजे व प्रधानलोक यांचा यथायोग्य सन्मान करून त्यांस त्यानें जाण्यास निरोप दिला. मग केयूरकासहवर्तमान तो गंधमादन हत्ती पहावयास गेला. तेथें आपल्या हातानें त्यांजपुढे कोवळें कोंवळें गवत घालून दोन्ही बाजूंकडे सेवक उभे होते त्यांजकडे पहात पहात तो अश्वशाळेकडे गेला. जातांना दोन्ही बाजूकडे मान वळवून पाहतांच अभिप्राय समजणाऱ्या द्वारपालांनीं सेवक लोक तेथें होते त्यांस दूर केलें. नंतर केयूरकासहित चंद्रापीड इंद्रायुधाजवळ गेला. आणि त्यानें त्याच्या पाठीवरची झूल एकीकडे गेली होती ती नीट केली, व त्याच्या मानेवरील आयाळीचे केश इकडे तिकडे उडाले होते तेहि नीट सारले. मग दवासणीच्या खुंट्यावर एक पाय ठेवून व अश्वशाळेंतील आडव्या दांड्यावर देह टाकून तो केयूरकास म्हणाला; " केयूरका, सांग बरें, मी निघून आल्यावर त्या मंदिरांत कसें काय वर्तमान झालें? कादंबरीनें तो दिवस कोणत्या प्रकारानें घालविला? महाश्वेता काय करीत बसली? मदलेखा मग काय बोलली? सर्वांचीं मग काय काय बोलणीं झालीं? सर्व सेवक मग काय करीत बसले? मजविषयीं मग कोणत्या गोष्टी चालल्या होत्या? " तो म्हणाला, " ऐकावें महाराज, सांगतों; आपण तेथून निघाल्यावर देवीकादंबरी अंतःपुरांतून निघून दासींसहवर्तमान गच्चीवर चढून जोंपर्यंत आपल्या घोड्याच्या पायांनीं धूळ उडत होती तोंपर्यंत आप-

णाकडेच पाहत उभी होती. आपण दिसेनासे झाले तेव्हां मदलेखेच्या खांद्यावर हनवटी ठेवून आपण गेला त्या दिशेकडेच कांहीं वेळ पहात उभी राहिली व नंतर मोठ्या दु:खाने खालीं उतरली. कांहीं वेळ सभामंडपांत जाऊन बसली. तेथेहि बरें वाटेना तेव्हां तेथून उठून जेथे मयूरादिपक्ष्यांचे शब्द होत असल्यामुळें जिला त्रास वाटूं लागला, अशा प्रफुल्लित वेलींच्या मधून ज्या क्रीडापर्वतावर महाराज होते त्या ठिकाणीं गेली, आणि "ह्या लतामंडपांतील शीतल शिलातलावर महाराज बसले होते! सुगंधी उदकानें सुवासिक अशा ह्या शिळेवर महाराजांनीं स्नान केलें! या ठिकाणी शंकराचे पूजन केले! चंद्रकांतीस देखील लाजविणाऱ्या अशा ह्या स्फटिकाच्या शिळेवर महाराजांनीं उपहार केला! चंदनरसानें शीतळ अशा ह्या मौक्तिक शिलापट्टावर महाराजांनीं निद्रा केली!" याप्रमाणें दासींनी फिरून फिरून सांगितलेल्या स्थानांकडे पहात तिनें तो दिवस घालविला. रात्र झाल्यावर महाश्वेतेच्या आग्रहामुळें त्याच स्फटिकमंदिरांत तिने थोडासा फलाहार केला, पुढें चंद्रोदय झाल्यावर चंद्रकांतपुतळीसारखी देवी कादंबरी आपल्या मुखावाटें चंद्रकिरण शिरतील म्हणूनच काय दोन्ही तळहातांवर दोन गाल ठेवून व डोळे झाकून चिंताक्रांत बसली! थोडा वेळ बसल्यावर ती तेथून उठली आणि जिच्या निर्मळ नखांत चंद्रप्रतिमा शिरल्यामुळेच जड झालेली पावलें मंद मंद टाकित मंदगतीनें आपल्या शय्यागृहांत गेली. तेथें शय्येवर पडून शिरोवेदनेनें पीडित होऊन इकडे तिकडे लोळूं लागली, आणि मानसिक ज्वरानें व विलक्षण मनोव्यथेनें, व्याकुळ होऊन मंगळदीप व चंद्रविकासी कमळे जशीं रात्रीं मिटत नाहींत, त्याप्रमाणें पापणीस पापणी न लावतां तिनें मोठ्या दु:खानें ती रात्र घालविली. प्रात:काळ होतांच मला बोलावून नेऊन महाराजांचें वर्तमान समजावें, ह्मणून मोठ्या उत्कंटेनें देवीनें मला आपणाकडे जावयास आज्ञा केली.

असें त्याचें भाषण ऐकून चंद्रापीड कादंबरीकडे जाण्याविषयीं अत्युत्कंठित होऊन ‘ घोडारे घोडा ! ’ असें बोलत निघाला. तेव्हां सेवकानें खोगीर वगैरे घालून तयार केलेल्या इंद्रायुधावर बसून पत्रलेखेस आपल्या पाठीमागें बसवून निघाला. नंतर सर्व सैन्याची व्यवस्था ठेवण्याकरितां वैशंपायनास सांगून कोणीएक सेवक बरोबर न घेतां तो तिकडे चालता झाला. त्याच्या मागें केयूरकहि घोड्यावर बसून चालला. अशा प्रकारें चंद्रापीड हेमकूटपर्वतावर आल्यावर कादंबरीच्या मंदिराजवळ तो घोड्यावरून खालीं उतरला. नंतर त्यानें आपला घोडा चोपदाराच्या स्वाधीन करून तो मंदिरांत शिरला. कादंबरीस पाहण्याकरितां उत्कंठित झालेली पत्रलेखाहि चंद्रापीडाच्या मागून चालली. मग समोर एक खोजा आला त्यास चंद्रापीडानें विचारलें, ‘ देवीकादंबरी कोठे बसली आहे ? ’ तेव्हां त्यानें मुजरा करून सांगितलें कीं, क्रीडापर्वताच्या अधोभागीं पुष्करिणीच्याजवळ हिमगृह आहे त्या ठिकाणीं बाईसाहेब बसल्या आहेत ! असें त्यानें सांगितल्यावर केयूरकानें दाखविलेल्या मार्गानें तो तिकडे चालला. तो प्रमदवनांतून चालला असतां पाचुसारख्या हिरव्यागार केळींनीं सूर्यप्रभा देखील जेथ हिरवीगार दिसत होती, अशा बनांतून गेला, तों पुढें हिरव्यागार दाट कमलिनींनीं सुशोभित असें हिमगृह त्याच्या दृष्टीस पडलें. व त्यांतून बाहेर पडलेल्या कादंबरीच्या दासीहि त्याच्या दृष्टीस पडल्या. त्या दासींनीं स्नानेंकरून आपल्या अंगावर कमलभूषणें धारण केली होतीं, कर्णावर केतकीपत्रें ठेविलीं होतीं, कर्पूरानें मिश्रित असें चंदनाचें विलेपन अंगास लाविलें होतें, व हातांत कमलीनींचीं पत्रें घेऊन त्या उष्णाचें निवारण करीत होत्या. अशा वेळीं शीतोपचार करण्याविषयीं कुशळ अशा मूर्तिमंत जळदेवताच किंवा पुष्करिणीच आहेत काय ? अशा त्या भासल्या ! मग त्यांनीं प्रणाम करून दाखविलेल्या मार्गानें अनेक सुवासिक व शीतल उपायांनीं युक्त अशा कमलिनींच्या मंडपांतून तेथील शोभा पहात पहात

चंद्रापीड हिमगृहाच्या मध्यभागीं गेला. तेव्हां हें हिमालयाचें हृदयच आहे काय ! किंवा वरुणाचें क्रीडा करण्याचें जलमंदिरच आहे काय ! किंवा चंद्रकलांची जन्मभूमिच आहे काय ! अथवा चंद्रकांतमण्याचें उत्पत्तिस्थानच आहे काय ! किंवा शीतकालच्या रात्रीचें ठिकाणच आहे काय ! असें तें त्यास वाटलें. त्या ठिकाणीं सर्वबाजूंकडे कारंजाचे फवारे उडत असल्यामुळें हें सूर्यकिरणांचा पराभवच करीत आहे काय, असे भासत होतें. पुष्पांचे पराग घेऊन वायु शीतल व मंदमंद वाहत होता. हिरव्यागार केळींचीं पानें हिकडून तिकडे व तिकडून हिकडे हालत होतीं, पुष्पसुगंधास लुब्ध होऊन भ्रमर गुंजारव शब्द करीत फिरत होते. अनेक प्रकारच्या पुष्पलतांनीं युक्त असे तें ठिकाण पाहिल्यावर चंद्ररूपी मन कमलरूपी इंद्रियें, चंद्रिकारूपी सर्वांग असे त्यास होऊन सर्व आनंदमय वाटले !

त्या हिमगृहाच्या आंत सख्यांनी वेष्टित अशी कादंबरी हिमालयाच्या गुहेंत अनेक नद्यांनीं युक्त गंगा जशी दिसते, तशी ती दिसत होती. ती पुष्पांच्या शय्येवर निजली होती. तिनें आपल्या अंगावर मृणालांची भूषणें घातलीं होतीं. त्यामुळें मदनानें पुष्पतंतुरूप साखळदंडाने जागजागीं तिला जखडूनच टाकिले आहे काय ! असें दिसत होतें ! तिच्या गौरवर्ण कपाळावर चंद्रानेंच वास केला आहे काय ! नेत्रांतून अश्रुधारा चालल्यामुळें त्या ठिकाणीं वरुणच येऊन राहिला आहे काय ! श्वासोच्छ्वास चालल्यामुळें मुखाचे ठायीं वायूनेंच वास केला आहे काय ! सर्वावयव संतप्त झाल्यामुळें त्यांचे ठायीं सूर्यानेंच वास्तव्य केलें आहे काय ! मदनदाहानें संतप्त अशा हृदयाचे ठायीं अग्नीनेंच स्थिति केली काय ! असें भासलें. तिचे सर्व अवयव हृदयवल्लभाकडे गेल्यामुळे तिची अशी अवस्था झाली असें दिसलें. तिच्या अंगावरील रोमांच चंदनविलेपनानें शुभ्र दिसत असल्यामुळें मौक्तिक हाराच्या संगतीनें हीं सर्वांगावर मौक्तिकेंच पसरलीं आहेत काय ! असें भासलें. कानांतील कमलावर भ्रमर फिरत असल्यामुळें ते आपल्या पंखांनीं तीस वाराच घालीत

आहेत काय, असें वाटलें ! नेत्रावाटें अश्रूंचे प्रवाह चालल्यामुळें त्यांस जावयाकरितां हे पनाळच लाविले आहेत काय ? अशीं केतकीपत्रें तिच्या कर्णावर दिसलीं ! श्वासोच्छ्वासानें तिच्या स्तनावरील वस्त्र हालत असल्यामुळें तें मदनतापाच्या भयानें पळतच आहे काय, असें वाटलें ! ती मदनदाहामुळें शीतळ केलेल्या पाषाणाच्या पुतळीस आलिंगित आहे ! गालानें कापराच्या पुतळीस स्पर्श करीत आहे ! व पायांनीं चंदनाच्या पुतळीस स्पर्श करीत आहे असें दृष्टीस पडले ! मदनपीडित झाल्यामुळेंच काय तिच्या कंठांतील मुक्ताहारहि तिचें आलिंगनसुखच घेत आहे काय, असे दिसत होतें ! हृदयावर मण्याचा आरसा ठेवून ' आज तूं उगवूं नको ' ह्मणून चंद्राला आपल्या जिवाची शपथच घालीत आहे काय, असें भासत होते ! अशा प्रकारें वर्तन करणारी कादंबरी चंद्रापीडाने पाहिली !

नंतर कादंबरीच्या दासींनीं चंद्रापीड महाराज आले आहेत ! असें तीस सांगितलें. तेव्हां ती मोठ्या उत्कंठेनें ह्मणाली, " खरेंच कां ते आले आहेत? तुह्मीं त्यांना पाहिलें कां ? ते किती दूर आहेत ? " असें ह्मणून ती समोर टक लावून पाहूं लागली, तों चंद्रापीड तिच्या दृष्टीस पडला ! तेव्हां पराधीन झालेल्या कादंबरीस पुष्पशय्येच्या सुगंधानें आलेले भ्रमरच उठवीत आहेत काय, असें दिसले ! गडबडीनें उरावरील पदर एकीकडे गेल्यामुळें गळ्यांतील शुभ्र हाराच्या किरणांनीं ती आपले स्तन झांकण्याचाच प्रयत्न करीत आहे काय ? असें दिसलें, उठतांना मण्याच्या भिंतीस हात दिल्यामुळें भिंतींत पडलेल्या आपल्या प्रतिमेस हात देण्याविषयीं याचनाच करीत आहे काय ? असें वाटलें. अशा प्रकारें ती त्या पुष्पशय्येवरून उठली. इतक्यांत चंद्रापीडानें जवळ जाऊन पहिल्यानें महाश्वेतेस नमस्कार करून नंतर कादंबरीसहि केला. कादंबरीनेंहि त्यास उलट नमस्कार केल्यावर ती त्याच पुष्पशय्येवर बसली. नंतर चंद्रापीडहि बसला. इतक्यांत केयूरक पुढें होऊन ह्मणाला, " चंद्रापीड महाराजांच्या अत्यंत प्रीतींतली ही दासी आली आहे, हिचें नांव

पत्रलेखा आहे!" असें बोलून त्यानें ती कादंबरीस दाखविली. तीस पाहतांच कादंबरीस मोठें आश्चर्य वाटून ती ह्मणाली, "काय पहा मानवी स्त्रियांचे सौंदर्य करण्याविषयीं ब्रह्मदेवाचा खरोखरच पक्षपात दिसतो!" असें ती आपल्या मनांत ह्मणत आहे तोंच पत्रलेखेनें कादंबरीस नमस्कार केला. तेव्हां "ये बाई! अशी इकडे बैस!" असे ह्मणून कादंबरीनें तीस आपल्या पाठीशीं बसविलें. तेव्हां सर्व दासी तिजकडे मोठ्या आश्चर्यानें पाहत राहिल्या. पत्रलेखेस पाहिल्याबरोबर कादंबरीची प्रीति तिजवर फारच जडली. त्यामुळें ती वारंवार तिजवरून हात फिरवूं लागली. आगतस्वागत वगैरे उपचार झाल्यावर कादंबरीची तशी अवस्था पाहून चंद्रापीड चिंतन करून म्हणाला, माझें हृदय फारच वेडें आहे. त्याला अजूनही खात्री वाटत नाहीं! असो, आतां मीच हीस युक्तिप्रयुक्तिने विचारितों. असें ह्मणून तो विचारूं लागला. तो ह्मणाला, "कोणत्या कारणानें हा देवीस संताप देणारा व्याधि उत्पन्न झाला आहे! खरोखरच हा व्याधि आह्माला जसा संताप देत आहे, तसा देवीला देत नसेल! देवीचा व्याधि दूर होण्याकरितां मी आपला देह देखील अर्पण करीन! अशी अवस्था पाहून माझें हृदय अगदीं व्याकुळ होत आहे. संतापामुळें देवीचे डोळे किती तरी लाल दिसत आहेत! व त्यावाटें अश्रुबिंदुहि पडत आहेत! याकरितां योग्य मंगल करून आपला ताप दूर करावा!"

कादंबरीस मदनानें शिकविल्यामुळेंच काय चंद्रापीडाच्या भाषणाचा सर्व अर्थ समजला, तथापि बालस्वभावामुळें आपले मनोरथ पूर्ण होतील किंवा नाहींत, याविषयीं खात्री न वाटून ती लज्जेनें कांहीं एक न बोलतां खालीं तोंड घालून उगीच बसली! परंतु किंचित् हास्य करून तिनें त्याजकडे पाहिलें! तेव्हां मदलेखा ह्मणाली, "महाराज हिचा संताप किती कठीण आहे ह्मणून सांगावा! व यास [1]कुमारावांचून दुसरें कारण नसावें.

[1] चंद्रापीड, कुत्सितमदन.

पहा, हिला कमलिनीचा शीतलपल्लव अग्नीसारखा वाटतो. चंद्रिका उष्णासारखी भासते! कोमलपल्लवांचा वारा देखील दुःख देतो! हे सर्व प्रकार आपल्या दृष्टीस पडत नाहीत काय?" ह्या भाषणानें कादंबरीच्या मनांत होतें तेंच उत्तर मदलेखेकडून चंद्रापीडास मिळालें! तथापि त्याचें मन मनोरथसिद्धीविषयीं संशययुक्तच राहिलें. मग तो महाश्वेतेबरोबर बराच वेळ बोलत बसला. आणि नंतर संदिग्ध भावांतच प्रयासानें तेथून उठून त्या दोघींस विचारून ज्या ठिकाणीं आपल्या सैन्याचा तळ होता तिकडे जावयास निघाला.

चंद्रापीड आपल्या घोड्यावर बसत आहे तो मागून केयूरक येऊन म्हणाला, "महाराज ही मदलेखा अशी विनति करीत आहे कीं, पत्रलेखेची भेट झाल्यापासून देवीकादंबरीची तिजवर फारच प्रीति जडली आहे. याकरितां देवीची अशी इच्छा आहे कीं, पत्रलेखेने माघारी यावे व मागून कांही दिवसांनीं जावे. यावर महाराजांची जी आज्ञा होईल ती प्रमाण." हे ऐकून चंद्रापीड म्हणाला, देवीकादंबरीची पत्रलेखेवर एवढी प्रीति जडली, यावरून ती धन्य आहे! तर हिला कादंबरीकडे घेऊन जावें. असें बोलून चंद्रापीड निघून गेला. नंतर तो आपल्या सैन्याच्या तळाजवळ गेला, तो आपल्या पित्याकडून आलेला एक जासूद त्याच्या दृष्टीस पडला. तेव्हां घोडा उभा करून दुरूनच त्याने त्यास विचारिलें. "सर्व मंडळीसह माझे वडील खुशाल आहेत ना? सर्व स्त्रियांसहवर्तमान माझी आई खुशाल आहे ना?" असा प्रश्न ऐकून तो जासूद पुढें आला आणि त्याने प्रणाम करून 'सर्व खुशाल आहेत.' असे म्हणून पत्राचे दोन लखोटे चंद्रापीडाच्या हातीं दिले. त्यानें ते लखोटे शिरसा मान्य करून व आपल्या हातानें फोडून तो वाचूं लागला.

"स्वास्ति श्री उज्जयिनींत राहणारा सर्वराजांनीं वंदन केलेला, परम शिवभक्त असा राजाधिराज तारापीड राजा रत्नखचित मुकुटानें सुशोभित अशा चंद्रापीडपुत्राच्या मस्तकाचें अवघ्राण करून आशीर्वाद देत आहे.

इकडील सर्व कुशल आहे. फार दिवस झाल्यामुळें बालक केव्हां दृष्टीस पडेल असें आह्मांस झालें आहे. बालकाच्या वियोगामुळें सर्व स्त्रियांसहवर्तमान देवी फार कष्टी आहे ! याकरितां पत्र पावतांच लवकर निघून यावें ! ” प्रधानाचें पत्र वाचून पाहिलें त्यांतहि असाच मजकूर होता. इतक्यांत वैशंपायनानेंहि चंद्रापीडाजवळ जाऊन आपल्यासही अशाच प्रकारचें पत्र आलें आहे, ह्मणून चंद्रापीडास दाखविलें.

तेव्हां चंद्रापीडानें पित्याची आज्ञा मान्य करून प्रयाणकालचा नगारा वाजविण्यास सांगितलें. आणि आपण घोड्यावर बसला होता तसाच जावयास निघाला. जातेवेळीं त्यानें मेघनाद नांवाच्या सेनापतीस बोलावून आणून सांगितलें, “ तूं पत्रलेखेबरोबर ये. केयूरक तिला येथपर्यंत आणून पोंहोचवील. त्याजबरोबर देवीकादंबरीला माझी अशी विनंति सांगून पाठीव कीं, आपणावर प्रीति करणाऱ्याच्या देखील अनुरोधानें न वागणारी व परिचयास देखील न मानणारी अशी कांहीं (मजसारख्या) मनुष्याची वृत्ति असते, तर मी अशाच वृत्तीचा मनुष्य आहें. देवीला सोडून चालल्यामुळें मी आपला कपटस्नेह दाखविला. ‘ मी तुझा आहें’ इत्यादि मधुर भाषण बोलण्यानें मी आपला धूर्तपणा मात्र प्रकट केला. मनांत एक व बोललों एक, असें मीं केलें ! माझी स्वतःची गोष्ट असो; परंतु माझ्यासारख्या अपात्राचे ठायीं देखील प्रीति करणारी, दिव्यपुरुषास मान्य, अशी देवी ही माझ्यामुळें लोकांनीं नांवें ठेवण्याजोगी झाली. अपात्रीं केलेला प्रसाद थोरांच्या अंतःकरणास पश्चात्ताप करणारा होतो, हें खरें आहे ! त्यांत महाश्वेतेविषयीं जितका मला शरमिंधेपणा वाटत आहे तितका देवीविषयीं वाटत नाहीं. महाश्वेतेनें माझा पक्षपात धरून माझ्या गुणांचें फारच वर्णन केलें. व त्यामुळें आतां देवीकादंबरी तिची निंदा देखील करील. परंतु मी काय करूं ? पित्याची आज्ञा मला मान्य आहे, तिचें उल्लंघन करितां येत नाहीं. हेमकूटपर्वतावर वास करावा, अशा विषयीं ज्याला फार हौस वाटत आहे, अशा माझ्या अंतःकर-

णानें तर देवीला सहस्त्रजन्मपर्यंत सेवा करीन ह्मणून दास्यपट लिहून दिला आहे ! देवीचा प्रसाद माझ्या अंतःकरणास येथून जाऊं देत नाहीं, परंतु पित्याच्या आज्ञेनें मात्र मला उज्जयिनीस नेले. दुर्जनांच्या गोष्टींचा प्रसंग निघेल त्यावेळेस तरी देवीनें ह्या चंद्रापीडाचें स्मरण करावे ! परंतु देवीनें असें समजूं नये कीं, हा चंद्रापीड जिवंत असतां देवीच्या दर्शनानंदाचा अनुभव घेतल्या खेरीज राहील ! " आणखी " प्रदक्षिणापूर्वक महाश्वेतेच्या दोन्ही पायांचें मीं वंदन केलें आहे असें तिला सांगावें. तसेच तमालिका व कादंबरीच्या दुसऱ्या दासी यांस कुशल प्रश्न विचारिले आहेत ह्मणून सांगावें. हेमकूटपर्वतासहि माझें नमन सांगावें. " आणखी तो मेघनादास म्हणाला, " सर्व आप्तमित्रांस क्लेश न देतां सांभाळून घेऊन ये. नंतर तो वैशंपायनास ह्मणाला, वैशंपायना ! तूं सर्व सेनेचा बंदोबस्त चांगला ठेव व सर्वांस संभाळून घेऊन ये. "

मग चंद्रापीड घोड्यावर बसला होता तो तसाच तेथून निघाला. त्यावेळीं ज्याच्या फुरफुरण्याने कैलासपर्वत थरथर कांपतोच आहे काय ! व ज्याच्या खुरांनीं पृथ्वी विदीर्णच होत आहे काय ! असें कांहीं अश्वसैन्य बरोबर घेऊन तो निघाला. कादंबरीच्या वियोगानें चंद्रापीडाचें अंतःकरण ठिकाणीं नव्हते तरी खोगरास धरून चाललेल्या जासुदास तो उज्जयिनीकडील वर्तमान विचारीत होता.

जातांना वाटेंत भयंकर व उदास असें मोठें अरण्य लागलें. त्या ठिकाणीं मोठमोठ्या जुनाट वृक्षांचे सोट वाढलेले होते. कोठें वृक्षांच्या झाडींतून लतांचे मंडपहि दिसत होते. अरण्यांतील मत्त हत्तींनीं मोठाले वृक्ष मध्यें मोडून टाकल्यामुळें वांकड्या तिकड्या वाटा पडल्या होत्या. कोठें गवत, पानें व लाकडे यांचे मोठमोठे ढीग करून ठेविलेले होते, त्यावरून थोर पुरुषाच्या घाताचें हें स्थान आहे असें स्पष्ट दिसत होतें. कोठें तृषित पांथस्थ लोकांनीं आवळे तोडून टाकल्यामुळें त्यांचे ढीग पडले होते. त्या

ठिकाणीं जुन्या विहिरी होत्या, त्यांत वेलींच्या जाळ्या व झाडें पसरलीं होतीं. त्या फार खोल असल्यामुळें त्यांतील उदक प्राप्त होण्यासारखें नव्हतें. व तेंहि पानें व केर पडल्यामुळें घाणेरडें झालेलें दिसत होतें, अशा कारणांनीं त्या प्रदेशाकडे जाण्यास कोणासच इच्छा होत नव्हती. त्या ठिकाणीं रानांतील पर्वतांवरून वाहणाऱ्या नद्यांचीं शुष्क पात्रें दिसत होतीं. त्या नद्यांच्या काठावर निर्गुडीचीं झाडें होतीं व त्यांच्या पुष्पांतील पराग तीरावर पडले होते व तेथें अनेक प्रकारच्या जाळ्या पसरलेल्या होत्या. वाटसरू लोकांनीं वाळवंटांत खोल झरे केले होते त्यावरून त्यांस थोडेसें मळकट पाणी मिळाल्याचें दिसत होतें. कोंबडे व कुत्रे यांचे मधून मधून शब्द ऐकूं येत असल्यामुळें क्वचित् ठिकाणी लहानसहान खेडीं असल्याचें अनुमान होत होतें. अरण्य संपत आलें तेव्हां पुढें राळ्याचीं शेतें लागलीं. त्यांच्या सभोंवतीं जुनाट वेळूचीं कुंपणें केलेलीं होतीं व पशु आणि पक्षी यांना भेवडावण्याकरितां गवताचे पुरुष करून बसविले होते ! अशा अरण्यांतून दिवसभर प्रवास केल्यावर सूर्यास्ताच्या सुमारास चंद्रापीडानें दूर एका जुनाट रक्तचंदनाच्या वृक्षावर एक मोठा तांबडा ध्वज पाहिला. त्याच्या जवळ दुसऱ्याहि पताका फडकत होत्या व त्याला घंटा बांधलेल्या होत्या, त्यांचा घणघण आवाज चालला होता.

त्या ध्वजाच्या समोर कांहीं मार्ग चालून गेल्यावर एक देवालय त्याच्या दृष्टीस पडलें. त्यास लोखंडाचा व ज्यास हस्तिदंती कवाडें आहेत असा दरवाजा होता. समोरच्या ओट्यावर देवीच्या वाहनाची प्रतिमा व लोखंडाचा रेडा होता व [illegible] यावर रक्तचंदनाचे हात मारले होते, त्यामुळें यमानें रक्तानें भरलेल्या हातानें त्याची पाठ थोपटलीच आहे काय, असा तो दिसत होता ! देवालयांत चंडिके ची मूर्ति होती. चंडिकेवर अनेक प्रकारचीं पुष्पें वाहिलीं होतीं. तिच्यावर बाल[illegible] कमलें अर्पण केलीं होतीं, त्यामुळें भिल्ललोकांनीं वनमहिषांचे हे डोळेच वाहिले आहेत काय, असें दिसत होतें ! अगस्त्याचे

कळे वाहिले होते तेणेंकरून हीं सिंहाचीं नखेंच अर्पण केलीं आहेत काय, असें भासत होतें ! पळसाचीं फुलें वाहिलीं होतीं, त्यामुळें हीं रक्तानें भरलेलीं व्याघ्रनखेंच अर्पण केलीं आहेत काय असें भासत होते ! देवीच्या गळ्यांत मुंडमाळा घातली होती. अंगणांत लाल अशोकाचीं झाडें होतीं. त्यांवर तांबडे कोंबडे बसल्यामुळें भीतीनें त्यांस अकालीं हे आरक्त पुष्पगुच्छच लटकले आहेत काय असें दिसत होतें ! चंडिकेस बळी दिलेल्या प्राण्यांचें रक्त पिण्याकरितां हे वेताळच आले आहेत काय ! असे मोठमोठाले ताडवृक्ष तेथें दिसत होते व ते आपल्या फलरूप मुंडांची देवीस भेटच अर्पण करीत आहेत काय, असें भासत होतें ! त्या ठिकाणच्या केळी हालत असल्यामुळे तें भयंकर स्थान पाहून त्या थरथर कांपतच आहेत काय असें वाटत होतें ! भयानें रोमांचयुक्तच झाले आहेत काय असे नारळाचे वृक्ष दिसत होते. भीतीमुळेंच ज्यांनीं आपले केश उभारले आहेत काय असे तेथील खर्जूरवृक्ष दिसत होते. अशा अनेक वृक्षांची तेथे दाटी होती. त्याठिकाणीं सिंहाच्या छाव्यांनीं हत्तींचीं गंडस्थळें फोडल्यामुळें त्यांतून रक्तानें भरलेलीं मोत्यें पडलेलीं होतीं. तीं देवीस अर्पण केलेल्या बळींतील शिजलेले दाणेच आहेत काय असें समजून कोंबडे त्यांस चोंचींत घेऊन टाकून देत होते ! देवळाच्या अंगणांत पुष्कळ रक्त सांचलेलें होतें, त्यास पाहून मूर्छित होऊनच पडलें आहे काय ! अशा प्रतिबिंबित आरक्त सूर्यबिंबानें त्या अंगणांतील रक्तसंचय अधिकच लाल दिसत होता. देवालयांत नंदादीप जळत असल्यामुळें त्यावरचीं वस्त्रें धुरकटलेलीं दिसत होतीं. कडाकणें, साटोऱ्या इत्यादि पदार्थ व घंटांच्या माळा ज्यावर लोंबत आहेत व ज्यावर कथिलाच्या सिंहप्रतिमा आहेत अशीं तेथील गाभाऱ्यांचीं दारें दिसत होतीं. चंडिकेच्या तांबड्या लुगड्याचा घोळ पायाखालच्या चौरंगावर पसरल्यामुळे सर्वपशूंचीं जीवितें तिच्या चरणास शरणच आलीं आहेत काय, असे वाटत होतें ! परशु, पट्टीश इत्यादि घातुक

शस्त्रें टांगलेलीं असल्यामुळें त्यांची छाया पडून अंधकार दिसत होता, त्यामुळें देवी खोल भुयारांत असल्याप्रमाणें दिसत होती. रक्तचंदनानें भरलेल्या बिल्वपत्रांच्या फलयुक्त माळा तिच्या गळयांत होत्या व कदंबपुष्पांच्याहि माळा होत्या, त्यामुळें पशु बळी देण्याच्या वेळीं वाजत असलेल्या वाद्यांचे शब्द ऐकून तिच्या अंगावर हे रोमांचच उभे राहिले आहेत काय! असें दिसत होतें. पारधी लोकांच्या स्त्रियांनीं तिच्या कपाळावर शेंदराचा टिळा लावला होता. तिच्या कानावर डाळिंबाचीं फुलें ठेविलीं असल्यामुळें त्यांचीं गालावर लाल प्रभा पडली होती. रक्तानें व तांबुलानें तिचे ओंठ लाल दिसत होते. भुवया वक्र होत्या व डोळे पिंगटवर्ण दिसत होते. रक्तवस्त्रानें तिचा सर्व देह वेष्टित असल्यामुळें ही काली अभिसारिकेप्रमाणें प्रेमानें महालाकडे जाण्याच्याच तयारींत आहे काय अशी दिसत होती! देवालयांत गुग्गुळ, धूप व दीप जळत होते. त्या ठिकाणीं मोठाल्या दाढीचे बोकड होते. ते जसे कांही जटाधारी तपस्व्याप्रमाणें दिसत होते! उंदीर तोंड हलवीत असल्यामुळें जसे काय ते जपच करीत आहेत काय! असे भासत होतें. ऋषीप्रमाणें कृष्णाजिनें पांघरूनच बसले आहेत काय असें हरीण दिसत होते. डोक्यावर मणिदीप घेऊन कृष्णसर्प देवीचें आराधनच करीत आहेत काय! असें वाटत होतें. कावळे ओरडत असल्यामुळें स्तुतिपाठकाप्रमाणें ते स्तवनच करीत आहेत काय! असें दिसत होतें. चंडिकेच्या जवळ एक वृद्ध द्रविड ब्राह्मण आराधना करीत बसला होता. त्याच्या सर्वांगावर शिरा दिसत होत्या, व तो वर्णानें अगदीं काळा होता, ह्यामुळें जळून काळाठिक्कर पडलेला झाडाचा सोट जसा सरडे व पाली यांनीं भरलेला दिसतो तसा तो दिसत होता! आकाबाईचीं हीं स्थानेंच आहेत काय! असे त्याच्या अंगावर वण दिसत होते. व त्यामुळें त्याचें शरीर फारच काळेंठिक्कर दिसत होतें. अंबिकेच्या पायां पडतां पडतां त्याच्या कपाळास टेंगळें आलीं होतीं. त्याच्या प्रतिवादींनीं भलतेंच अंजन घातल्यामुळें त्याचा एक डोळा गेला होता. दुसरा डोळा

तंबोरी वाजवून मान हलवात तो गुणगुण गाणे गात होता. द्रविड भाषेत चंडिकेचे स्तोत्र म्हणून तो नाचत होता! [पृ० २०९]

चांगला रहावा ह्मणून त्या र औषधाची शलाका तो नेहमीं फिरवीत होता. त्या द्रविडास अनेक अंजनें व रसायनें करण्याचा नाद होता. एक्या मोठ्या पाटीवर त्यानें दुर्गास्तोत्र लिहिलें होतें. ताडपत्रांवरहि पुष्कळ मंत्रतंत्रांचा संग्रह केला होता. द्रव्याचा निधि शोधणें व लोखंडाचें सोनें करणें इत्यादि कामेंहि त्याला वेड होतें यक्षकन्याप्राप्तीचें साधन करण्याचाहि त्याला नाद होता. गुप्त होण्याच्या मंत्रांचा त्यानें संग्रह केला होता, आणि पांढऱ्या मोहऱ्या मंत्रून तो पिशाचांच्या अंगावर फेकीत होता; व मंत्र म्हणून तो टाळ्या व चुटक्या वाजवीत होता ! तंबोरी वाजवून मान हलवीत तो गुणगुण गाणें गात होता. द्रविड भाषेंत चंडिकेचें स्तोत्र ह्मणून तो नाचत होता ! त्यानें फुलें ठेवण्याकरिता वने ळींचा एक मोठा करंडा तयार केला होता. व फुलें तोडण्याकरिता वेळूची आकडी तयार केली होती. त्यानें आपल्या अंगावर काळ्या घोंगडीचे पट्टे घातले होते. अशा प्रकारचें ते चंडिकेचें देवालय पाहिल्यावर चंद्रापीडानें त्या ठिकाणीच मुक्काम करण्याचा विचार केला.

नंतर चंद्रापीड घोड्यावरून उतरला आणि देवळांत जाऊन परमभक्तीनें त्यानें देवास साष्टांग नमस्कार केला व प्रदक्षिणा करून पुन्हा नमस्कार केल्यावर भोंवतालचा शांत प्रदेश च्या कौतुकानें तो फिरूं लागला. इतक्यांत तो द्रविड ब्राम्हण रागावून मोठ... ओरडत शिव्या देऊं लागला. हें चंद्रापीडाच्या दृष्टीस पडलें. तेव्हां कादंबरीच्या वि... तो खिन्न होता तरी त्याला हसूं आल्यावाचून राहिलें नाहीं. मग आपले सैनि... ट्टा करीत होते व हासत होते, त्याचें निवारण करून मोठ्या प्रेमानें मधुरभाष करून त्यानें त्या ब्राम्हणाचा राग शांत केला. मग त्यानें त्यास त्याची जन्मभूमि, विद्या, स्त्री, पुत्र, घरदार, वय आणि विरक्त होण्याचें कारण विचारलें. तेव्हां त्या ब्राह्मणानें त्यास सर्व सांगितलें. बोलताना त्यानें जी आत्मप्रशंसा व बडबड चालविली होती तेणेकरून चंद्रापीडाच्या विर-

हातुर अंतःकरणास बरीच करमणूक वाटली. नंतर बोलण्याचें संघट्टण
होऊन परिचय झाल्यामुळें चंद्रापीडाने त्यास तांबूल देवविला.

इतक्यांत भगवान् सूर्य अस्तास गेला. मग राजपुत्र व सैनिक लोक
यानीं झाडांच्या खालीं उतरण्यास जागा पाहून तेथें निजण्याकरितां जागा
तयार केल्या. नंतर घोड्यांवरची खोगरें काढून तीं झाडांच्या फांद्यावर
ठेवून दिलीं. घोडे जमिनीवर लोळूं दिल्यामुळें त्यांचे श्रम दूर होऊन ते
पुनः ताज्या दमाचे झाले. नतर सेवक लोकांनीं त्यांस स्वच्छ धुतले आणि
त्यांस वैरण, दाणा व पाणी देऊन जमिनीत भाले रोविले होते त्यांस बांधून
टाकले. पुढें दिवसभर मार्गश्रम झाले होते, ते निद्रा करून घालवावे,
ह्मणून जागजागी शिपाईलोकाचे पहारे उभे केले आणि छावणीत जागजागी
आगट्या पेटविल्या, त्यानीं अंधकार पिऊन टाकल्यामुळेंच दिवसासारखा चहूं-
कडे प्रकाश दिसूं लागला. नंतर इंद्रायुधअश्व ज्या ठिकाणीं बांधला होता त्या ठिका-
णीं राजपुत्राची शय्या तयार केली होती, तेथें चंद्रापीड गेला. तो शय्येवर बसला
असतां विरहदुःखानें त्याच्या अंतःकरणास कांहीं एक नकोसें वाटलें. मग
दर्शनास आलेल्या राजे लोकांस निरोप देऊन आपल्या प्रीतींतल्या सेवकज-
नाबरोबरहि कांहीं एक न बोलतां डोळे झाकून तो स्वस्थ पडला. त्याचें
मन प्रथमतः हेमकूटपर्वताकडे गेले. ... था निष्कारण दयाळुपणाचें
त्याला स्मरण झालें. आणि का... ...चें दर्शन हेंच आपल्या जीविताचें
साफल्य असे त्यास वा... ... त्या ठिकाणचें हिमगृह त्याच्या डोळ्यापुढें दिसूं
लागलें व त्याम... तो मोठ्याने श्वासोच्छ्वास टाकूं लागला. शेप नांवाच्या
हा... ...अधिक प्रीति करूं लागला, आणि मागें पत्रलेखा राहिली ती
धन्य आहे, असें त्यास वाटलें! याप्रमाणें चिंतन करितां करितां सर्व रात्र
निघून गेली.

प्रातःकाळीं उठल्यावर चंद्रापीडानें त्या द्रविड ब्राह्मणास पुष्कळ द्रव्य
देऊन संतुष्ट केलें. नंतर तेथून निघून रम्य प्रदेशाचे ठायीं मुक्काम करीत करीत
कांहीं दिवसांनीं तो उज्जयिनीस येऊन पोहोंचला.

चंद्रापीडाची स्वारी आली असें नगरवासी लोकांस समजतांच ते मोठ्या गडबडीने सामोरे गेले आणि हात जोडून नमस्कार करूं लागले. त्यावेळीं अंजलीपुटें जोडल्यामुळें हे हजारो कमळेच अर्पण करीत आहेत काय! असे भासले. सर्व नागरिक लोकांचा सन्मान ग्रहण करीत करीत चंद्रापीड शहरातून चालला तेव्हां राजसेवकांनीं मोठ्या आनदानें धांवत जाऊन "युवराज चंद्रापीडाची स्वारी दारापाशी आली" असे तारापीडराजास सांगितले. हे ऐकतांच तारापीड हर्षभरीत होऊन गडबडीने उठला आणि आपल्या अंगावरचा शेला सावरीत मोठ्या आनंदाने छत्रचामरादि राजचिन्हांनी युक्त अशा राजेलोकांसहित पायांनीच चंद्रापीडास भेटण्याकरितां गेला. आपला प्रिय पिता दृष्टीस पडतांच चंद्रापीड घोड्यावरून खालीं उतरला आणि मुकुटासहित आपलें मस्तक भूमीस लावून त्याने त्यास नमस्कार केला. तेव्हां तारापीडाने आपले हात पुढे करून 'ये! ये!' असे ह्मणून दोन्ही हातांनी चंद्रापीडास पोटाशीं धरून दृढालिंगन केलें. नंतर चंद्रापीडाने पुढे आलेल्या सन्माननीय राजांसहि नमस्कार केले. मग राजाने त्यास हातीं धरून विलासवतीच्या मंदिरांत नेलें. तेव्हां तिने सर्व स्त्रियांसह्वर्तमान पुढे जाऊन चंद्रापीडास आलिंगन केलें व जे मंगलोपचार करावयाचे होते ते केले. मग चंद्रापीड तेथें दिग्विजयाच्या गोष्टी बोलत कांही वेळ बसला व नंतर तो शुकनासप्रधानाच्या भेटीकरितां गेला. तेथें गेल्यावर त्यानें शुकनास प्रधानास नमस्कार केला. प्रधानानें मोठ्या आनंदाने चंद्रापीडास आलिंगन केलें. नंतर चंद्रापीडाने शुकनास प्रधानास पुत्राचे कुशल वर्तमान सांगून त्यास सैन्य रक्षणाकरितां मागे ठेविलें आहे, असे सांगितले. मग प्रधानस्त्री मनोरमा हिची भेट घेऊन तो पुनः आपल्या मातेच्या मंदिरीं आला. तेथे स्नानोपहारादि कर्मे उदासीनपणानें केल्यावर दोनप्रहर दिवसाच्या सुमारास तो आपल्या मंदिरीं गेला. त्या ठिकाणीं गेल्यावर त्यास चैन पडेनासें झालें. कादंबरीवांचून सर्व व्यर्थ

आहे ! असें त्यास वाटून कादंबरीकडील वर्तमान ऐकण्याविषयीं तो इतकी उत्कंठित झाला कीं, वर मागण्याच्या वेळेस जसा कोणी उतावळा होतो, किंवा अमृत निघण्याच्या वेळेस देव जसे उत्कंठित होऊन वाट पहात बसले, तसा तो वाट पहात बसला !

ह्याप्रमाणें काही दिवस गेल्यावर मेघनाद पत्रलेखेस घेऊन आला आणि त्यानें तिला चंद्रापीडाजवळ पोहचविलें. ती दृष्टीस पडताच चंद्रापीडास मोठा आनंद झाला. अगोदर ती प्रीतीतली होतीच, त्यांत कादंबरीची प्रीति संपादून तिजकडून आल्यामुळें तर ती अधिकच प्रिय वाटू लागली. मग त्यानें तिचा मोठा सत्कार केला. आणि नमस्कार करणाऱ्या मेघनादाच्या पाठीवरून हात फिरवून त्यानें त्याचाहि गौरव केला. मग खालीं बसल्यावर तो ह्मणाला, " पत्रलेखे ! भगवती महाश्वेता व मदलेखेसह देवीकादंबरी खुशाल आहेना? तसेंच तमालिका व केयूरक हे खुशाल आहेतना! हे सर्व मला अगोदर सांग. " ती ह्मणाली, " महाराज, आपण विचारतां त्याप्रमाणें सर्व खुशाल आहेत, सर्व सख्या व दासी यांसहवर्तमान देवीकादंबरीनें आपणास नमस्कार सांगितला आहे. " इतकें ऐकताच चंद्रापीडानें लोकांस निरोप देऊन पत्रलेखेस घेऊन तो आपल्या मंदिरांत गेला. त्या ठिकाणीं सेवक होते त्यांस बाहेर जाण्यास सांगून तो लतामंडपाच्या खालीं जाऊन बसला आणि मोठ्या उत्कंठेनें पत्रलेखेस ह्मणाला; " पत्रलेखे, सांग बरें ! त्या ठिकाणीं तूं कशी राहिलीस ? किती दिवस होतीस ? देवीकादंबरीची तुजवर कशी काय प्रीति होती ? त्या ठिकाणीं कोणत्या कोणत्या गोष्टी घडून आल्या ? व कोणत्या कोणत्या गोष्टी चालत होत्या ? माझी फारशी आठवण कोणाला होत होती व मजवर विशेष प्रीति कोणाची आढळून आली ? " असे चंद्रापीडाचे प्रश्न ऐकून पत्रलेखा म्हणाली, ' महाराज ऐकावें, मी सर्व सांगते'—

" तेथून महाराजांची स्वारी, निघून गेल्यावर केयूरकाबरोबर मी परत

गेले. आणि त्या दिवशीं सर्व वेळ माझ्या डोळ्याशी डोळा, अंगाला अंग, हातांत हात, वारंवार मला हाका मारणें, यांत देवीचा सर्व वेळ गेला ! संध्याकाळच्या वेळी माझा हात धरून त्या हिमगृहांतून देवीकादंबरी बाहेर पडली, आणि स्वच्छंदपणानें इकडे तिकडे फिरत असतां सर्व दासींना पलीकडे जाण्यास सांगून ती आपल्या प्रिय बालोद्यानात गेली. त्या ठिकाणीं पाहिले तो जशा यमुनेच्या लाटाच चालल्या आहेत काय ! अशा पाचूच्या पायऱ्यां-वरून चंद्रकातमण्याच्या शुभ्र ओट्यावर चढून रत्नजडित खांबाशीं ती उभी राहिली. नंतर फार वेळ उगीच विचार करीत बसल्यावर कांहीं बोलण्याच्या इच्छेने बराच वेळ ती माझ्या तोंडाकडे पहात बसली. मदनाग्नीने संतप्त झाल्यामुळे तिच्या अंगावाटे घामाच्या धारा वाहूं लागल्या व ती खिन्न होऊन थरथर कांपूं लागली. मग तिचा अभिप्राय जाणून काय आज्ञा असेल ती सांगावी, अशी मी तिची विनंति केली, तरी तिचे अवयव कांपत होतेच, ते जसे कांही ही गुप्त गोष्ट सांगूं नको म्हणून तिचें निवारणच करीत आहे काय असे दिसलें ! आपलें रहस्य कोणास ऐकूं जाऊं नये म्हणून मणिमयभूमींत आपली प्रतिमा पडली आहे तीस पायाच्या अंगठ्यानें दूर जाण्याकरितां ढकलीतच आहे काय ! कानावर-च्या कमलांवर आलेल्या भ्रमरांस घर्म नाहींसा करण्याच्या निमित्तानें, हाल-विलेल्या पदरानें दूरच करीत आहे काय ! वनदेवता ऐकतील म्हणून घाबरे-पणानेंच इकडे तिकडे पहात आहे काय ! अशी ती देवी कादंबरी बोल-ण्याविषयीं उतावीळ झाली असतां ती लज्जेमुळे कांहीं एक बोलेना. तेव्हां मदनाग्नीनें दग्ध केल्यामुळें, किंवा नेत्रोदकानें वाहून नेल्यामुळें, किंवा दुःखाच्या भारानें लादल्यामुळे, किंवा मदनबाणांनी छिन्नभिन्न केल्यामुळे, किंवा श्वासोच्छ्वासानीं उडवून दिल्यामुळे, अथवा श्वासावर आलेल्या भ्रमरांनी व्यापून टाकल्यामुळें, कशानें असेल ते असो ! तिच्या तोंडां-तून वाणी निर्घेनाशी झाली ! तिच्या नेत्रांतून टपटप अश्रुबिंदु पडूं लाग

त्यामुळें हजारों दुःखांच्या गणनेकरितां ही मौक्तिकांची जपमालाच तयार करीत आहे काय ! असे वाटले. नंतर मी तीस ह्मटले, "बाई साहेब ! हे काय तुम्हीं आरंभिले आहे ?" असे म्हटल्यावर तिने रडून रडून आपले डोळे लाल केले होते ते पुसले ! त्या वेळीं तिच्या हातांत पुष्पमाला होती ती तिने फास घेण्याकरितांच हातांत घेतली आहे काय व भुवया वर केल्यामुळे ही मृत्यूचीच वाट पहात आहे काय ? असे वाटले ! मग ती मोठ्याने उसासे टाकीत बसली. तिच्या मनातील दुःखाचा तर्क करून मीं तिला वारंवार विचारले तरी ती लज्जेमुळे खाली पाहून पायाच्या नखांनीं केतकीच्या पानास टोंचीत असल्यामुळे जे बोलावयाचें ते लिहीतच आहे काय ! व ओंठ हालत असल्यामुळे श्वासावर आलेल्या भ्रमरास हळूहळू सांगतच आहे काय, अशी ती दिसली ! फार वेळ मजकडे पाहून पुन्हा अश्रु ढाळूं लागल्यामुळे मदनाग्नीच्या धुराने धुरकटलेल्या आपल्या वर्णास स्वच्छ धुतच आहे काय व दंतकिरण पडल्यामुळे शोकाच्या आवेशाने नष्ट झालेल्या अक्षरांस गुंफीतच आहे काय, असे वाटलें !— मग ती मोठ्या कष्टाने बोलण्यास तयार झाली आणि मला म्हणाली, " पत्रलेखे ! आईबाप, महाश्वेता, मदलेखा—फार काय—हे माझे जीवित सुद्धां मला प्रिय वाटत नाही. इतकी तू मला प्रिय वाटतेस ? सर्वांचा तिरस्कार करून माझे मन तुजवरच विश्वास धरून कां राहतें हें समजत नाही ! तर मी आपले दुःख दुसरे कोणास सांगूं ? कोणाच्या दुःखाशीं मी आपले दुःख ताडून पाहूं ? मला सहन न होणारा दुःखभार तुला एकदांचा पोट उकलून सांगावा आणि हा मेला जीव सोडावा, असा मी निश्चय केला आहे ! यांत खोटें असेल तर तुझ्या गळ्याचीच शपथ ! ज्याला हे वर्तमान माहित झाले आहे अशा मनाची देखील मला लाज वाटते. मग दुसऱ्याला समजल्यापासून लाज वाटेल म्हणून काय सांगावें ? मजसारखी स्त्री चंद्रप्रकाशाप्रमाणे निर्मल अशा आ-

पल्या वंशास लोकापवादाचा डाग कसा लावील ! व कुलक्रमास उचित अशा लज्जेचाही त्याग कसा करील ? इतर दुष्कुलीन कन्याजनास उचित जी चपलता तिजकडे मी आपली चित्तप्रवृत्ति कशी लावावी ? मला मातापितरांनी संकल्पून दिले नाहीं व वाडवडिलानीहि अनुमोदन दिलें नाही. तेव्हां मी आता कांही निरोप पाठवीत नाही व मी आपली अनुकूलताहि दाखवीत नाही. राजकुमारानें मला भयभीत अनाथ व नीचासारखें करून वाडवडिलांनी नांवे ठेवण्याजोगे केले ! तर तूच सांग बरें ! हाच काय थोरांचा थोरपणा, व हेंच काय परिचयाचे फल ? कमलततूसारखे माझे मन त्याने अगदीं दुखवून टाकिले. मजसारख्या कन्याजनास फसविणे हे अशा पुरुषास योग्य आहे काय ? मदनाग्नि प्रथमत: लज्जेस जाळून नंतर देहास जाळीत आहे ! मदनबाण प्रथमत: विनयादिगुणांस ताडून टाकतात नंतर मर्मे तोडतात, तेव्हां तुजपाशीं मागणे इतकेच आहे की, जन्मांतरी तरी तुजबराबर सहवास व्हावा. तुजहून मला आता दुसरें कोणीच प्रिय वाटत नाहीं. तर आतां सांगणें इतकेच कीं, प्राणत्यागरूपी प्रायश्चित्त घेऊन मला लागलेला कलंक दूर केल्याखेरीज गत्यंतर नाही !" इतके बोलून ती उगीच बसली.

मला यातील खरे मर्म न समजल्यामुळे मी आपल्या जागीं खजील झाल्यासारखी, भयभित झाल्यासारखी, आश्चर्ययुक्त झाल्यासारखी व देहभानावर नसल्यासारखी होऊन खिन्नपणानें देवीस विनंति केली कीं, "आमच्या महाराजानीं असा कोणता अपराध केला कीं, त्यामुळें शुभ्रकमलासारखे सुकुमार देवींचे मन इतके दु:खित झाले ?" हे ऐकल्यावर पहिल्याने मी आपले जीवित सोडीन व नतर देवीने सोडावे ! हे ऐकून ती पुन: म्हणाली, " मी सांगते ऐक. तो कुमार प्रतिदिवशी माझ्या स्वप्नांत येऊन मला एकांतांतील निरोप सागण्याकरितां पिंजऱ्यातील राघू व मैना यांस दूर करितो ! मी निजले असतां कानावरच्या केसांत खोवलेल्या फणीवर

संकेतलेख लिहितो ! घर्माच्या योगाने पुसट झालेले व अश्रुबिंदु पडल्या· मुळे विरहावस्था सुचविणारे असे मदनलेख धाडतो ! आपला मूर्तिमंत अनुरागच काय अशा लाक्षारसाने माझे पाय बळेंच रंगावितो ! देहभानावर नसल्यासारखा तो आपला देह माझ्या नखात प्रतिबिंबित झाला असता आपल्याला धन्य मानतो ! खोटी प्रौढी मिरविणारा तो उपवनात मला एकटीला पाहून माझ्या पाठीस लागतो ! भयाने पळून जातांना वेलीच्या पल्लवास माझा पदर अडकला असता माझे आलिंगन करतो ! तो माझ्या स्तनावर वेलबुटी काढतो, तेणेकरून तो कुटिल माझ्या सरळ हृदयास जसे काय वक्रपणाचे वळणच लावतोसे वाटतें ! माझ्या गालावर घर्मबिंदु आले असतां हृदयांतील उत्कंठा-तरंगावरून आलेला आपल्या मुखांतील वारा त्यावर घालतो ! लटके चातुर्य दाखविणारा तो माझ्या कानावर ठेवण्याकरितां घेतलेले कमल घामाने खाली गळून पडले असतां आपले हस्तकमलच त्याठिकाणी ठेवतो ! माझ्या प्रिय बालबकुलाचे पोषण होण्याकरितां मी आपल्या तोंडांत मद्याचा गुळणा घेतला असतां तो उन्मत्त आपल्या तोंडांतच तो घेतो ! आणि अशोकवृक्षास प्रफुल्लित होण्याकरितां मी पादप्रहार करीत असतां निर्लज्जपणाने तो मध्येंच येऊन तो तो आपले मस्तकावर घेतो ! तर आता सांग बरं बाई पत्रलेखे ! मदनसंचाराने वेडावलेल्या व शुद्धीवर नसलेल्या त्या चंद्रापीडाचे कोणत्या प्रकाराने निराकरण करावे? त्याचे निर्भर्त्सन केले तरी तो विनोदच समजतो ! भाषण न केले तरी तो मर्यादा राखिली असेच समजतो ! त्याच्या दोषाचा उच्चार केला असता तो ह्या योगाने आपले स्मरण होत आहे असे समजतो ! त्याचा अपमान केला तरी तो त्यास विशेष प्रेमाचे कृत्य समजतो ! लोकापवादाचेंहि तो भूषणच समजतो ! ”

असें तिचें भाषण ऐकून मला फारच हर्ष झाला आणि मीं मनांत ह्मटलें, कामदेवानें महाराज चंद्रापीडाकडे हिचें मन फारच आकर्षिलें आहे !

खरोखरच कादंबरीच्या मिषानें साक्षात् मदनाची मनोवृत्तिच जर चंद्रापीडावर प्रसन्न झाली आहे तर त्याच्या अंगच्या साहजिक गुणांनीं त्याजवर मोठेच उपकार केले ! त्याच्या यशानें दशदिशा शुभ्र केल्या आणि तारुण्यानें प्रीतिरसरूप समुद्राच्या तरंगाकडून रत्नांची वृष्टि करविली आणि त्याच्या शरीरकांतीनें चंद्रावर देखील आपलें तेज पाडिलें ! मलयवायु व चंद्रोदय यांना फार दिवसांनीं असा सुसमय मिळाला ! वसंतऋतूमहि योग्य फळ मिळालें ! आणि रति व मदन यांनीं येथें अवतारच घेतला आहे असें मला वाटलें ! मग हसून मी उघडपणें म्हणालें, " बाईसाहेब ! असें जर आहे तर कोप सोडून द्या, आणि प्रसन्न व्हा. मदनानें केलेल्या अपराधाबद्दल आमचे महाराजांस आपण दोष देण्यास योग्य होत नाहीं ! हे सर्व खेळ मोठा ठक जो मदन त्याचे आहेत ! महाराजाचे नाहीत ! " असें माझें भाषण ऐकल्यावर ती मोठ्या कौतुकानें मला म्हणाली,—" हा मदन किंवा जो कोणी मेला असेल त्याचें स्वरूप तरी कोणतें ? ते मला सांग तरी एकदाचें ! " मग मी विनंति केली, " देवी, त्याला रूप कोठचें ? शरीररहित हा अग्निच आहे ! जाळाचे लोट प्रकट न करतां हा दग्ध करतो ! धुरांचे लोट प्रकट न करतां हा डोळ्यावाटे पाणी पाडतो ! अंगावर राख न उडवितां शरीर पांढरें करतो ! ह्या त्रिभुवनांत असा कोण आहे की, जो मदनाच्या बाणास लक्ष्य झाला नाहीं, होत नाहीं, किंवा होणार नाहीं ? यापासून कोणाला त्रास होत नाहीं ? त्याचे पुष्पाचेच बाण आहेत तरी त्यांनीं तो मोठमोठ्या बलाढ्य पुरुषांस देखील चीत करून टाकतो ! त्यानें ज्या कामिनीस्त्रियांवर आपलें अधिष्ठान केलें आहे त्या स्त्रियास चिंतेमुळें आपल्या प्रियांचे मुखचंद्र आकाशांत इतके दिसतात कीं, ते आकाश देखील त्यांस पुरत नाहींसें वाटतें ! प्रियांच्या आकृति काढण्यास एवढें विस्तीर्ण भूमितल परंतु तें अल्प वाटतें ! वल्लभांच्या गुणांची गणना करण्यास सर्व संख्या थोडीच वाटते ! प्रियतमांचे गुणानुवर्णन करण्यास साक्षात

सरस्वती जरी बसली तरी तिला देखील त्या मुखजडच समजतात! आणि प्राणवल्लभांच्या समागमसुखाचे मनन करीत असतां दीर्घकाल देखील अल्पच वाटतो!

असे माझे भाषण ऐकून क्षणभर विचार करून ती ह्मणाली, "पत्रलेखे, तूं म्हणतेस त्याप्रमाणे मेल्या मदनाने माझे पंचप्राण राजकुमाराकडे लाविले आहेत खरे! मदनाची जी लक्षणे तूं सांगितलीं, ती सर्व माझेठायी आहेत. तूं माझ्या प्राणाहून वेगळी नाहीस, याकरिता तुलाच म्हणून विचारिते की, यावेळेस मी काय करावे? ते मला सांग. अशा प्रकारच्या गोष्टी मला मुदलींच माहीत नाहीत. सांप्रत मी वाडवडिलांनीं नांवे ठेवण्याजोगी झाले आहे. लज्जेमुळे तोंड दाखवूं नये असे मला वाटत आहे व यामुळे जीवित ठेवण्यापेक्षा ते मोडणेच बरे असे मला झाले आहे!" असे ती बोलत आहे तो मी तिला म्हटले, "असले मेले भलतें मरण्याचे नांव कशाला पाहिजे! आराधना केल्यावाचून प्रसन्न झालेल्या मदनाने आपणाला उत्तम वर दिला आहे! त्याबद्दल आपले मातापितर व वाडवडील तरी काय म्हणणार आहेत? ज्या वेळेस मदन पित्याप्रमाणे तरुणकन्येस देण्याविषयी संकल्प करतो व मातेप्रमाणे अनुमोदन देतो, सखीप्रमाणे उत्कंठा उत्पन्न करितो व उपमातेप्रमाणे प्रेमाचे उपचार शिकवितो, त्या वेळेस कोणाचीच अपेक्षा रहात नाहीं! ज्यांनी स्वयंवरविधाने पति वरले आहेत, अशा कन्या आपणास किती म्हणून सांगूं? असे नसते तर धर्मशास्त्रात सांगितलेला स्वयंवरविधि अनर्थकारकच होता. याकरता प्रसन्न व्हा आणि मरणाविषयी जो आपण आग्रह धरला आहे तो सोडून द्या. मी तुमच्या पायांची शपथ वाहतें. मला आज्ञा करा कीं, मी अशीच जाते आणि तुमच्या प्रियवल्लभास घेऊन येतें!" असे माझे भाषण ऐकून तीस फारच आनंद झाला आणि प्रेमार्द्रदृष्टीनें ती मजकडे इतकी पाहूं लागली कीं, दृष्टीने माझें प्राशनच

करते आहे काय ! असें वाटलें. नंतर दाबून धरले तरी मदनबाणांनी जर्जर झालेल्या, लज्जेचा भेद करूनच बाहेर पडलेल्या, प्रीतीच्या विकासांनी ती व्याप्त झाली. अत्यानंदामुळे तिच्या अंगावर रोमांच उभे राहिले आणि मला देण्याकरितांच कीं काय ती आपल्या गळ्यांतील मोत्यांचा हार काढूं लागली ! तेव्हां मदनानें गळ्यांत घातलेला मरणपाशच काढीत आहे काय असे वाटलें ! नंतर पोटांत आनंद मावेनासा झाला होता, तरी बालस्वभावाला सहाजिक असणाऱ्या लज्जेचा स्वीकार करून ती हळूहळू बोलूं लागली.

ती ह्मणाली, " तुह्मी मजवर स्वरोखरीच मोठी प्रीति आहे? मजसारख्या अल्पवयी मुलीस एवढा प्रौढपणा कोठला? ज्या आपण होऊन निरोप पाठवितात किंवा उठून जातात त्या साहसकर्म करणाऱ्या ढालगज पोरी ह्मणायाच्या ! तर असलें साहसकर्म करण्यास मला बाई लाज वाटते ! व निरोप तरी कसा पाठवावा हेंहि समजत नाहीं ! मला आपण अतिप्रिय आहां असा निरोप पाठवावा तर पुनरुक्ति होते ! मी आपली प्रिया आहे, असे आपण होऊन म्हणणेंहि नीट वाटत नाहीं ! माझी आपणावर मोठी प्रीति जडली आहे, असें म्हणणे हें वेश्येसारखें होतें ! आपणावाचून मी वाचावयाची नाहीं, असे म्हणणे अनुभवाला विरुद्ध आहे ! मदन मला मोठी पीडा करतो, यांत आपलीच फजिती आहे ! मदनानें मला आपणास अर्पण केलें आहे, असे म्हणणे हे आपण होऊनच चिकटण्यासारखें होतें ! मी आपणाला बळेंच वरलें आहे, हा व्यभिचारी स्त्रीसारखा दांडगेपणा दिसतो ! आपण माझ्या भेटीस अवश्य यावें, असे सांगून पाठविणें म्हणजे आपला डौल मिरवण्यासारखें होते ! मीच होऊन येते, असें सांगून पाठविणें ह्मणजे आपला उतावीळपणा दाखविणें होतें ! आपले ठिकाणींच मी आसक्त आहें असे आपण होऊनच ह्मणणें, हे आपल्या प्रीतीस

लघुत्व आणण्यासारखे होते ! आपला अंगीकार होणार नाहीं, ह्या शंकेने निरोप न पाठविणें हा अज्ञानीपणाचा समज ठरतो ! मी आपणास नकोशी वाटल्यास मला फारच दुःख होईल, असे म्हणणें हे फारच सलगीचे होते ! मी मेल्यावर आपणास प्रीति करून येईल, ही गोष्ट तर असंभवनीयच दिसते !

कादंबरीसार.

उत्तरार्ध.

—०*०—

देहद्वयेंचि घडिली तनु ती जयांची।
संधी कुठेंहि न दिसे, जणुं एक साची!।
व्हावी सुदुर्घट कथा पुरती म्हणूनी-।
वंदूं जगत्पितर ईश तशी भवानी ॥ १ ॥
त्या थोर हालति सटा[1] मुख उग्र ज्याचें।
हातीं गदा जलज[2] चक्रहि खड्ग साचे ॥
ऐसें जयें प्रकटिलें नरसिंह-रूप।
विश्वेश तो हरि नमूं धरुनी हुरूप ॥ २ ॥
सन्मान देतिहि घरोघर लोक ज्यास।
मत्पुण्य थोर ह्मणुनी सुत मी जयास-।
झालों, [3]अनन्यसुकरा च कथा जयानें-।
केली, असा जनक[4] तो नमितों [5]रुचीनें ॥ ३ ॥
वाणीसवें जनक तोहि [6]परत्र गेला।
कादंबरीनवकथारसभंग झाला!॥
दुःखी बघूनि रसिकां, रचिली पुढें ही[7]।
दावावया न इतरांस कवित्व कांहीं ॥ ४ ॥

---

१ मानेवरचे आयाळ. २ शंख. ३ दुसऱ्यास न साधणारी. ४ पिता. ५ भक्तीनें. ६ स्वर्गास. ७ कादंबरी

केला गद्यात्मक जरि असे ग्रंथ तातें, सुवाणी-
त्याची तशी हृदय द्रववी, शक्ति त्याचीच जाणीं !।
[1]शुभ्रांशूची रुचिर अमृतस्थान जी कांति साच-।
आहे [2]दक्षा [3]विधुमणिचिया ती द्रवाला, खरीच ! ॥ ५ ॥
गंगेस येथ [4]सरिता मिळती कितीक ।
तद्रूप जाती [5]उदधीप्रति त्या विलोक ॥
[6]आसिंधुगामि पितृवाङ्मयसुप्रवाहीं- !
[7]स्वोक्तीस अर्पित असे घडण्या कथा ही ! ॥ ६ ॥
कादंबरीरसभरांत बुडून राही-
हा लोक, त्यास न रुचे मग अन्य कांहीं ! !
तच्छेप पूर्ण करितां धरुनीच धैर्य !
वाणी नसे सुरसवर्ण जरी मदीय ! ॥ ७ ॥
गर्भीं फलें धरिति रम्य विकास ऐशीं- !
जीं लाविलीं, सुकृति योग्य करून खाशीं-
बीजें, सुभूत जनकें, बहु पुष्ट झालीं- !
त्यां [8]तत्सुतें न पर, [9]संहृत तींच केलीं ! ॥ ८ ॥

---

१ चंद्र. २ चतुर. ३ चंद्रकांतमणि. ४ नद्या. ५ समुद्र. ६ समुद्रापर्यंत वाहणारा (सर्वत्र प्रसिद्ध) पित्याच्या वाणीरूप प्रवाहांत. ७ मी आपल्या वाणीस. ८ त्याच्या पुत्राने. ९ गोळा.

कादंबरीसार.

उत्तरार्ध.

[कादंबरीचें भाषण पुढें चालू.]

. पत्रलेखे, आणखी त्या राजकुमारास तूं आणिलें तरी माझ्या अस्थिरपणा- मुळें लाजलीच काय अशी लज्जा मला तोंड पुढें करूं देणार नाहीं ! मद- नपीडेनें झालेला विलक्षणपणा मला त्याजपुढें जाऊं देणार नाहीं ! करावें कोणतें, न करावें कोणतें, यामुळे झालेला गोंधळ त्याजपुढें मला हूं कीं चूं करूं देणार नाहीं ! आपण होऊन पुढें व्हावयाचें, या हलकेपणाबद्दल तर कसेसेंच वाटेल ! त्याची इच्छा नसतां, बळेंच त्याला आणल्या बद्दलची भीति तर बाई समोरहि उभी राहूं देणार नाहीं ! वाडवडिलांच्या लज्जेमुळें राजकार्याच्या आसक्तीमुळे, आप्तमित्रांच्या सहवाससुखामुळे, फिरून इतक्या लांब जाण्याची दगदग कोण करतो यामुळे, घरी राहण्याच्या प्रीतीमुळे, किंवा इकडे येण्याची इच्छा नसल्यामुळें, अथवा मजवर तितकी प्रीती नसल्यामुळे माझ्या स्नेहासाठीं प्रिय सखीनें (पत्रलेखेनें) त्याच्या पायां पडून व खटपट करूनहि जर त्याला आणितां आलें नाहीं, तर मग या जीविताचा तरी काय उपयोग? त्याला इकडे येण्याला आतां अधिक तें काय आहे ? त्यानें पाहिले- ली तीच ही हतभाग्य कादंबरी आहे !

त्यानें मला पाहिलें त्या संध्याकाळच्या वेळीं, वसंतऋतु असल्यामुळें भ्रमर गुंजारव करीत होते. चक्रवाकपक्ष्यांची फुटाफूट झाल्यामुळें त्यांच्या स्त्रियांचे करुणस्वर चालू होते, त्यामुळें विरहिजनांचीं मनें दुःखाकुल झालीं होतीं. प्रफुल्लित कमलें व पुष्पें यांतील सुगंध घेऊन वायु मंद मंद वाहत होता व

त्यामुळें मनाला आनंद वाटत होता. पुष्पविकासाबरोबर मानिनी स्त्रियांच्या अभिमानग्रंथी दूर करण्याविषयीं चतुर असा मदन सिद्ध होता. कुपित अभिमानी स्त्रियांचा राग घालविण्यासाठीं विनोद करणारा सेवकजन गात होता. तरुणस्त्रियांच्या त्या ठिकाणीं उटीकरितां कर्पूरचूर्णानें मिश्रित असा चंदनाचा गोळा तयार करून ठेविला होता. गौर गालाचें अनुकरण करणारा असा चंद्रमा चंद्रिकारूप जलाचा वर्षाव करीत गगनमंडळास सुशोभित करीत होता. प्रफुल्लित कमलिनीवरून वारा वाहत असल्यामुळे जिकडे तिकडे सुगंध सुटला होता. चंद्रकांतपाषाणास किरणस्पर्श झाल्यामुळे पाझर सुटून ते झुळझुळ वाहत होते. अतिमनोहर अशा मौक्तिकशिलेवर चंदनरस शिंपडल्यामुळे जलबिंदु दिसत होते, ते, चंद्रकिरणाचें स्पर्शसुख झाल्यामुळे तिला घर्मबिंदूच आले आहेत काय, असे दिसत होते ! जेथे पुष्पसुवासाचा घमघमाट सुटला होता, पाण्याचे फवारे चालल्यामुळे बाहेरचा दाह मात्र कमती होत होता आणि ज्या ठिकाणी अनेक रमणीयपदार्थांचे स्थानच, अशा क्रीडापर्वतावरील हिमगृहांत मौक्तिकशिलेवरच्या पुष्पशय्येवर तळमळत पडलेली जी चंद्रापीडानें पाहिलेली, तीच ही हतभाग्य कादंबरी !

तो चंद्रापीड समोर आला असताहि ज्यांनी त्यास पोटभर पाहिले नाही, तेच मेले हे डोळे ! तो आंत प्रविष्ट झाला असताहि ज्याला त्यास पक्के धरून ठेवता आले नाही, तेच मेले हे वेडे हृदय ! तो फार वेळ येथ असतांहि जें उदासीनपणानें राहिले, तेच मेलें हे शरीर ! वाडवडील काय ह्मणतील या शंकेनें ज्यानें त्यास धरिले नाही, तोच मेला हा हात. दुसऱ्यास दुःख व्हावें हे त्यावेळी त्याच्या मनांतहि नव्हते व जो येथें दोन वेळ येऊन गेला तोच तो चंद्रापीड ! मजवर सोडता सोडता बाण संपल्यामुळेच ज्याचा इलाज खुटला असा मेला मदनहि तोच ! ज्याचें स्वरूप तूंच मला सांगितलेस ! महाश्वेतेजवळहि मी प्रतिज्ञा केली की,

तूं दुःखी आहेस तोंपर्यंत विवाह करणार नाहीं! ती ह्मणाली, "सखे कादंबरी! असली वाईट बुद्धि मनांत आणूं नकोस. कारण, हा घातकी मदन मोठा पाप करणारा आहे. प्रियजन दृष्टीआड झाला कीं, हा कदाचित् जीव घेण्यासहि मागें पुढें पाहणार नाही! परंतु पत्रलेखे! याबद्दल मला आता कांहींच वाटत नाहीं. दैवानें म्हण, विरहानें म्हण, तारुण्यानें म्हण, अनुरागानें म्हण, मदनानें म्हण, हृदयानें म्हण, किंवा आणखी कोणी म्हण; मला जो हृदयवासी कुमार अर्पिला आहे हा कोणी जवळ असले तरी त्यास दिसत नाही, सिद्ध पुरुषासारखा हा जेव्हा पाहिजे तेव्हां दर्शन देण्यास तयार असतोच! आणखी त्या कुमारासारखा हा भलत्याच वेळीं सोडून जाणारा इतका निर्दयहि नाही! तर हाच माझ्या विरहाची भीति वाळगतो! हा लक्ष्मी, पृथ्वी, विद्या, आणि कीर्ति ह्याच्या हव्यासाकरिता रात्रंदिवस व्याकुळ होत नाहीं. बसताना, उठताना, फिरताना, निद्रित, असता, जागृत असता, डोळे मिटले असता, चालत असता, स्वप्नात, शयनावर, श्रीमंडपात, बगीच्यांत, क्रीडासरोवरांत, क्रीडानदीत, क्रीडापर्वतावर जिकडे पहावें तिकडे या कुमाराची प्रतिमा मी सर्वत्र पाहते! हे तुला सांगितलेच आहे! तर आता त्या अज्ञजनास फसविणाऱ्या कुमारास आणण्याची गोष्ट कशाला पाहिजे!" असे म्हणून मूर्च्छा आल्याप्रमाणें तिनें डोळे मिटले-आणि त्यावाटे अश्रुधारा चालू लागल्या. अशी क्रोधानें वेडी झालेली कादंबरी जागचे जागींच पुतळीसारखी तटस्थ उभी राहिली!

हे तिचें भाषण ऐकून माझ्या मनात आलें कीं, खरेच, विरहिणी स्त्रियांस जीव धारण करण्यास हे चांगले साधन आहे! त्यात कुलस्त्रियांस व विशेषेंकरून कन्याजनास तर हे फारच उपयोगी! हृदयवासी कुमाराबरोबर समागम करून देण्यास दूतींना अंगोअंगी पाया पडायास नको व विनवणी करायासही नको. पाहिजे त्या वेळेस तो समागमसुख देण्यास तयारच असतो! ज्याच्या समागमापासून कन्याधर्म दूषित व्हावयाचा नाहीं. आलि-

गनकालीं अंगास पीडन व्हावयाचें नाहीं ! नख व दंत यांचीं क्षतें कोठें उमटावयाचीं नाहींत, तीं कोणाच्या दृष्टीस पडतील म्हणून लाजावयासहि नको ! वेणीचा केसहि इकडचा तिकडे व्हावयाचा नाहीं ! मुखचुंबनादि प्रकार मुकाट्यानेंच व्हावयाचा ! विलास केल्याबद्दल वडील माणसांस मागमूसहि समजावयाचा नाहीं ! काळोख पडो, पाऊस पडो, किंवा थंडी पडो, यामुळें त्याचे दर्शनास कधींच हरकत व्हावयाची नाहीं ! याप्रमाणें माझ्या मनांत घोळत होतें तों तिच्या अनुरागानेंच काय दिवस व सूर्यबिंब आरक्त झालें; हें कादंबरीचें अनुरक्त हृदयच काय असें सूर्यबिंब लज्जेनेंच पळून गेलेसें दिसलें ! संध्याकाळची लाली चोंहींकडे पसरल्यामुळें रात्रीनें पल्लवांची शय्याच पसरली आहे काय, असें वाटलें. व सेवकाप्रमाणें प्रदोषकालानें चन्द्रकांतमण्याची शय्याच पसरली आहे असें भासलें !

त्या वेळीं आपल्या कामांत तत्पर अशा दासी-ज्यांचा सुगंध जिकडे तिकडे चालला आहे अशा तैलानें परिपूर्ण दीपिका पेटवून—कादंबरीच्या सभोंवतीं येऊन उभ्या राहिल्या. दिव्यांचीं प्रतिबिंबें तिच्या निर्मल लावण्यांत बिंबल्यामुळें ही मदनबाणाची लखलखीत टोंकेंच धारण करते काय ! किंवा नवीन बार आल्यामुळें लकडलेली अशी ही चंपकवल्लीच आहे काय अशी ती दिसली ! फिरून मी तिची विनंति केली, " देवी ! प्रसन्न हो, उगीच संताप करून घेऊं नकोस; रागाचा झपाटा आवर ! ही मी अशीच चंद्रापीडास घेऊन आलेंच समज ! " महाराज ! हें आपलें नांव ऐकताच विषानें मूर्च्छित झालेली स्त्री विष दूर करणारा मंत्र ऐकून जशी झटकन सावध होते, त्याप्रमाणें चटदिशी तिनें डोळे उघडिले, आणि मोठ्या उत्कंठेनें मजकडे पाहून " कोण येथें आहे ग ! " असें आपल्या दासींस विचारिलें.

तेव्हां परशुरामानें बाणांनीं पाडलेल्या विवरावाटे जशा काय हंसीच येत आहेत, अशा शुभ्र वस्त्र नेसलेल्या दासी दारावाटें गर्दीनें धावत

आल्या. त्यांच्या पादभूषणांचे मधुर शब्द चालत असल्यामुळें 'आले! आलें!' अशींच उत्तरें देत आहेतसे वाटलें. त्यांच्या कर्णांवरील पल्लव पुढे लोंबत असल्यामुळे आजा ऐकण्याकरितां त्यांचे हे कानच धाव घेत आहेत काय असें भासलें! मौक्तिककुंडलांच्या कांति त्यांच्यावर पसरल्यामुळें त्यांनी ह्या चवऱ्या घेतल्या आहेतसे दिसलें! कानावरील कमलांवर भ्रमरांचा गुंजारव चालू असल्या-मुळे "आजा बाईसाहेब!" असेच शब्द निघत आहेत काय असें वाटलें! याप्रमाणें त्या दासी येऊन आज्ञेकरिता तिच्या तोंडाकडे पहात तटस्थ उभ्या राहिल्या. त्याजकडे पहात पहात पाचेच्या शिळेवर बसून मजकडे पाहून ती म्हणाली, "पत्रलेखे, तुला गोड वाटावें म्हणून मी बोलले असें नाहीं. खरोखरच तुजकडे पाहूनच मी आपलें जीवित धारण केलें आहे. तर आता तुझ्याच मनात जर त्याला आणावें असें आहे, तर लवकर तरी जा!" असें बोलून तिनें मला वस्त्रभूषणें व तांबूल देऊन मोठें अगत्य दाखविलें, आणि मला जावयास निरो-प दिला.

याप्रमाणें सांगून पत्रलेखा दुःखानें खालीं पहात बसली व नंतर थोड्या वेळानें नम्रपणानें म्हणाली, "महाराज, देवींच्या प्रेमातिशयामुळें मला बोलल्यावाचून रहावत नाहीं. अतिशय दुःखित झाल्यामुळे मी विनंति करिते कीं अशा अवस्थेप्रत पावलेल्या देवीस महाराजांनीं दूर केलें, हे आपल्या दयाळूस्वभावास अनुरूपच केलें ना?" याप्रमाणें दोष देऊन पत्रलेखेनें विनंति केली असतां स्नेह, संताप, परिहास, प्रार्थना, अभिमान, प्रीति, दुःख, सुखभाव, हास्य, इत्यादिकांनीं युक्त, व जें मधुर असून न ऐकवणारें, रसभरित असून शोपकारक, कोमल असून कठोर, नम्र असून पौढ, असें कादंबरीचें भाषण ऐकल्यामुळें व दुःखानें जिच्या नेत्रांतून अश्रुधारा चालल्या आहेत असें तिचें मुखकमल त्याचे मनांत दिसूं लागल्यामुळें तो धीरस्वभावाचा असतांहि फारच व्याकुल झाला.

कादंबरीच्या चित्तांतलि विकार पत्रलेखेबरोबर तिच्या शरिरांतूनच आले काय, अशा विकारांनी त्यावेळीं चंद्रापीड घेरला. त्याचें हृदय क्रोधानें भरलें, प्राण कंठांत आले, अधरोष्ठ थरथर कांपू लागला, तोंडावाटें श्वास चालला, नाक स्फुरण पावू लागलें, डोळे भरून आले, व कादंबरीसारखीच त्याचीहि अवस्था झाली. याप्रमाणें चंद्रापीड दुःखानें सद्गदित होऊन ह्मणाला " पत्रलेखे ! काय करूं ? दुष्ट, कुशिक्षित, ज्ञानाभिमानी, पंडितमानी, नष्ट, दुर्बुद्धि, अधीर, हजारो खोट्या कल्पना उत्पन्न करणारा, आणि शृंगाररसास, नृत्य शिकविणारा गुरुच, अशा मदनानें त्या सुंदरीकडून अंतर्गत विकार समजाविण्याकरितांच मान्निमित्त बलात्कारानें अनेक प्रकारचे विलास करवून दाखविले ! त्याचप्रमाणें अशी दिव्य सुंदरी पूर्वी कधींहि न पाहिल्यामुळें ती तिची लीला तिच्या रूपास अनुरूपच असेल अशा समजुतीमुळें, आणि तशा सुंदरीचें प्रेम आपले ठिकाणीं असण्याचा संभव नाहीं यामुळें, सर्व त्या शृंगारचेष्टा साहजिक असतील, ह्या विकल्पांत मला पाडून त्या दुष्ट मदनानें देवीच्या दुःखास आणि तू दिलेल्या दोषास मला पात्र केलें ! मला आतां वाटतें कीं, त्या वेळीं व्यामोह करणारा हा कोणाचा तरी मला शापच असावा, त्या खेरीज असें झालें नसावें. साधारण मनुष्यास देखील स्पष्ट कळण्यासारखीं मदनचिन्हें दृष्टीस पडलीं असतां मी मोहांतच राहिलों, तेव्हां दुसरें काय ह्मणावें ! हसणें, पाहणें, लाजणें, वगैरे सूक्ष्म प्रकार तर राहोतच, कारण ते स्वाभाविक असण्याचाहि संभव आहे. परंतु चिरकाल आपल्या गळ्यांत घातल्यामुळें धन्य झालेला असा हा हार माझ्या हतभाग्याच्या गळ्यात घालून तिनें काय बरें कळविलें नाहीं ? सर्व कांहीं कळविलें ! आणखी हिमगृहांतील वृत्तांत तर तुला प्रत्यक्ष माहित आहेच; तेव्हां तूं सांगितलेलें हें सर्व देवीचें प्रणयकोपाचें बोलणें होय ! परंतु हें माझ्या त्यावेळीं लक्षांत आलें नाहीं. ही सर्व चूक दुर्दैवानें मजकडूनच घडून आली; तर आतां देवी मला कठोरहृदय समजणार नाहीं अशाविषयीं मी आपले प्राण सुद्धां खर्ची घालून प्रयत्न करीन ! "

याप्रमाणे चंद्रापीड बोलत आहे तो एक दासी आली, आणि नमस्कार करून ह्मणाली, महाराज, विलासवतीराणीसाहेब आज्ञा करितात कीं, " सेवकांच्या तोंडावाटे मी ऐकिलें की, पत्रलेखा मागे राहिली होती, ती आज परत आली आहे. तुजवर आणि तिजवर माझें प्रेम सारखेंच आहे, कारण तिला तरी मीच वाढविलें वर्तविलें आहे; आणखी तुला पाहूनहि बराच वेळ झाला आहे, तर तिला बरोबर घेऊन तू लवकर मजकडे ये. हजारो मनोरथानंतर नवस सायास करितां करितां कोठें आतांशी बालकाचें मुख माझ्या दृष्टीस पडलें आहे ! "

तें ऐकून चंद्रापीड मनांत म्हणाला, " काय करावें ! माझा जीव संशयात झोके खात आहे ! इकडे क्षणभर मी दृष्टीस पडलो नाहीं तर आई दु:खित होते, तिकडे पत्रलेखेच्या मुखानं देवीचें प्रेम मला बोलावतें आहे ! इकडे आईचे पंचप्राण माझे ठायीं आहेत व माझें हृदय तर कादंबरीच्या अभिलाषानें व्याकुल झालें आहे ! पित्याच्या चरणसेवेचें मुख सोडून जाणें ठीक नाहीं, व दुष्ट मदन तर येथें चैन पडू देत नाहीं ! वडिलांचें लालनपालन चांगलें वाटतें, आणि प्रियेविषयींची उत्कंठा तर दु:सह वाटते. बांधवांची प्रीति मला बद्ध करिते, व प्रियेची प्रार्थना पूर्ण करण्याविषयीं तर मला कौतुक वाटतें ! इकडे राजे लोक माझें मुख केव्हा दृष्टीस पडेल म्हणून वाट पाहताहेत, आणि मला तर प्रियेचें मुख दृष्टीस पडून केव्हां जीविताचें साफल्य होईल असें वाटतें ! इकडे सर्व प्रजा मजवर प्रेम करितात व माझें प्रेम तर गंधर्वराजकन्येवर आहे ! जन्मभूमि तर सोडावेशी वाटत नाहीं, व प्रियतमा तर जवळ करावीशी वाटते ! " याप्रमाणें चिंतन करीत करीत पत्रलेखेचा हात धरून द्वारपालिकेच्या मागून जेथें त्याची आई होती तेथें तो गेला. त्या ठिकाणीं आईनें सर्व दिवसभर त्याचें पुष्कळ प्रकारें कोडकौतुक केलें, त्यामुळे त्याची उत्कंठा कांहीं कमी झाली. मग त्यानें तो दिवस तेथें राहूनच घालविला. संध्याकाळ झाला तेव्हा अंधारानें सर्व व्याप्त करणारी मूर्तिमंत चिंताच

काय, अशी रात्र प्राप्त झाली. त्यावेळीं चक्रवाकपक्ष्यांची जोडपी करुणस्वरानें ओरडूं लागलीं. मदनबाणास तीक्ष्ण करणारे असे स्वच्छ चंद्रकिरण जिकडे तिकडे पसरले. चंद्रविकासिनी कमलिनींतील सुगंध घेऊन वायु मंद मंद वाहूं लागला. तेव्हां निद्रा करावी म्हणून चंद्रापीड शय्येवर जाऊन डोळे मिटून पडला असतां, त्यास झोप येईनाशी झाली. त्याचे मन कादंबरीकडे गेलें. हेमकूटपर्वत चढून गेल्यामुळे थकून ते कादंबरीच्या पादपल्लवच्छायेत विश्रांतिच घेत बसलें! पुढे पोटऱ्या, मांड्या, नाभि, उदर, स्तन व बाहु, इत्यादिकांवरून आनंदानें अनुक्रमें चढत चढत तिच्या कंठाचे ठायीं जाऊन आसक्तच होऊन राहिलें! मग तिच्या चेहऱ्याकडे एकाग्र लक्ष देऊन पहात बसलें! पुढें केशभाराच्या अंधकारांत जाऊन अडकून राहिलें! याप्रमाणें जिकडे पहावें तिकडे वाहणाऱ्या तिच्या लावण्यपूरांत त्याचें मन जसें काय पोहतच राहिलें! याप्रमाणे मदनाचें वसतिस्थान जें कादंबरीचें रूप तें पाहण्यांत तो तल्लीन झाला!

त्या दिवसापासून तर माझी कादंबरी! असें समजून तिच्या प्रेमातिशयामुळें तो जिकडे तिकडे धनुष्य ओढून मदन तिजवर प्रहार करीत आहेसें वाटे, तिकडे तिकडे तिचें रक्षण करण्यासाठीं आपण मध्यें जाऊन जसा काय अडवाच होऊं लागला! “सुंदर मालतीपुष्पाप्रमाणें तिची सुकुमार तनु असून तीवर तूं निर्दयपणानें प्रहार करितोस; तुला लाज कशी वाटत नाहीं?” असें बोलत अश्रूंनीं भरलेल्या आपल्या डोळ्यांनीं तो मदनास दटावूं लागला! मदनबाणाच्या प्रहारानें मूर्छित झालेल्या कादंबरीस शुद्धीवर आणण्याकरिताच जणूं काय तो घर्मोदक व श्वास सोडूं लागला! मग या उपायांनीं ती शुद्धीवर आली म्हणून आनंद झाल्यामुळेंच काय, त्याच्या सर्वांगावर रोमांच उभे राहिले! हृदयपीडा सहन होते किंवा नाहीं हें पुसण्याकरितां तिजकडे मन पाठविल्यामुळेंच तो शून्य-

हृदयांस दिसूं लागलां ! तिच्याकडील वर्तमान ऐकण्याकरितांच जणूं काय तो कोणाशीं बोलेनासा झाला ! तिचें मुख पहाण्यांत तो गुतल्यामुळेंच जणूं काय त्यास दुसरें कांहीं एक दिसनासें झालें ! चंद्रबिंबाचे ठायींही त्याची दृष्टि रमेनाशी झाली. तिच्या मधुर भाषणानीं त्याचे कान भरल्यामुळे गीत, वाद्य, व सुभाषित यांपैकी कांही एक त्याच्या कर्णद्वारें अंतःकरणांत प्रविष्ट होईनासें झालें ! आप्त व मित्र यांचीं भाषणें कठोरशीं वाटूं लागली, आपली ही अवस्था दुसऱ्यास कळेल ह्मणून पूर्वीसारखी तो कोणाची भेट घेईनासा झाला. मदनाग्नि शरीरांत भडकून जाळीत होता, तरी वडील-माणसास समजेल या लज्जेमुळे, मौक्तिकासारखे जलबिंदु ज्यावर नक्षत्राप्रमाणे चमकत आहेत अशा कमलपत्राच्या शय्येवर तो निजला नाही. ज्या ठिकाणी एकसारखी कारंजीं उडताहेत अशा मंदिरांत सुद्धां तो गेला नाही. पुष्परस पडल्यामुळे ज्याचा मध्यभाग फारच शीतल, अशीं दाट लतागृहें सेवन करण्याचें सुद्धा त्यानें सोडून दिलें ! इतकेंच नव्हे; तर चंदनाची उटी अंगास लावणें हे देखील त्यानें वर्ज केलें. याप्रमाणे रात्रं-दिवस चैन पडूं न देणारा, पेटलेला असून न जाळणारा, दग्ध करीत असून स्नेहरूप इंधनास कायम ठेवणारा, दुःखाच्या अनुभवाकरिताच शरी-राचें अगदीं भस्म करून न टाकणारा, असा मदनाग्नि आत बाहेर भाजीत असतां तो शुष्क झाला, तरी तिजविषयींची त्याची स्नेहार्द्रता कमी झाली नाहीं !

याप्रमाणे कादंबरीवरील प्रेमामुळे मदनानें त्यास पीडित केलें असतांहि त्यानें आपली अवस्था लोकांच्या दृष्टीस पडूं दिली नाहीं ! त्यानें आपल्या शरीरास कृशता आणिली, परंतु लज्जेस आणिली नाहीं. भोजनादि व्यवहाराचा अनादर केला परंतु रीतिभातीचा केला नाहीं. प्रजेच्याच अनु-रोधानें वागला, परंतु मदनाच्या उत्कंठेच्या वागला नाहीं. सुखाचाच त्याग-केला, परंतु धैर्याचा केला नाहीं. कादंबरीचें स्वरूप, गुण व तिज-

वरील प्रेम यांनीं त्यास पुढें ओढले असतांही वडिलांच्या स्नेहानें त्यास मागें परतविलें ! चंद्रोदयाने भरती आल्यामुळे लाटांनी दूरवर उंच उसळणाऱ्या समुद्राप्रमाणे अनिवार्य मदनचेष्टांनी खवळलेल्या चंद्रापीडानेही मर्यादेचें उल्लंघन केलें नाहीं, व अशा विरहदु:खाने त्यानें थोडकेच दिवस हजारो दिवसांप्रमाणें घालविले.

एके दिवशी चंद्रापीड मदनपीडेनें त्रस्त होऊन उज्जयिनी नगराबाहेर शिप्रानदीकडे फिरावयास गेला. तेथें तरंगांवरून आल्यामुळे थंडगार असा वारा वहात होता. त्या नदीच्या वाळवंटावर हंस, चक्रवाक वगैरे पक्षी मधुर शब्द करीत होते अशा त्या ठिकाणी फिरत असता पुष्कळ घोडे स्वामिकार्तिकाच्या देवळाकडे वेगाने येत आहेत असें त्याच्या दृष्टीस पडले. ते, क्षणांत जमा होत आहेत, क्षणात वेगळे होत आहेत, पुन्हां एकेठिकाणी मिळताहेत, पुनः फुटताहेत, कांहीं शरीर लांब करून चालताहेत, कांहीं आंखडून चालताहेत, कांहीं पडताहेत, कांहीं टचाळताहेत, व जलदीनें येत असल्यामुळे जरूरीच्या कामासाठीच येत आहेत, अशा त्या घोड्यांचा समुदाय त्याने पाहिला, तेव्हां चंद्रापीडास कौतुक वाटून त्यानें हे कोण येत आहेत, हे समजण्याकरितां एक मनुष्य तिकडे पाठविला आणि आपण गुडघ्या इतक्या पाण्यांतून शिप्रानदी उतरून त्याच कार्तिकस्वामीच्या देवळात जाऊन त्याची वाट पहात बसला. तो मोठ्या कौतुकानें त्या घोड्यांकडे एकसारखा बघत असतां जवळ असणाऱ्या पत्रलेखेस आपल्याजवळ बोलावून ह्मणाला, पत्रलेखे, तो पहा, ज्याच्या डोक्यावर ऊन न लागावें म्हणून मयूरपिच्छाची छत्री आहे आणि तीमुळे ज्याचे तोंड नीट दिसत नाहीं, असा घोड्यावर बसून येत आहे, तो केयूरकच असावा असें वाटतें.

याप्रमाणे तो तिजशीं बोलत आहे तो धाडलेल्या मनुष्याकडून आपण येथे आलों आहों असें समजल्यामुळें घोड्यावरून उतरून चालत येत आहे, तातडीनें लांबून आल्यामुळे धूळ उडून ज्याचे अंग मळकट झाले आहे

ज्याचा आकार अगदीं बदलून गेला आहे, अगास संस्कार नसल्यामुळें ज्याचें शरीर तिस्तेज दिसत आहे, तोंड उतरून गेल्यामुळें व उदास दृष्टि असल्यामुळें दुरूनच न पुसता व न बोलता कादंबरीची अवस्थाच सांगत आहे की काय, असा केयूरक त्याच्या दृष्टीस पडला !

त्यानें गडबडीनें येऊन नमस्कार केल्यावर, 'यावें, यावें!' असें ह्मणून चंद्रापीडानें लांब हात करून त्यास आलिंगन दिलें. मग त्याला सर्व खुशाल आहेतना, असें विचारून व स्नेहानें वारंवार केयूरकाकडे पाहून तो ह्मणाला, "केयूरका, तुझ्या दर्शनानें देवीकादंबरी, आपल्या परिवारासह खुशाल आहेसें कळतें, आतां कांहीं वेळ विश्रांति घेऊन स्वस्थ झाल्यावर येण्याचें कारण कोणतें वगैरे सर्व तू सांगशीलच !" असें बोलून महातानें पळवीत आणिलेल्या हत्तिणीवर तो चढून बसला, आणि केयूरक व पत्रलेखा यांसहि आपल्या मागें बसवून जलदीनें घरीं गेला. नंतर राजे लोकांस निरोप देऊन केयूरकासह तो वल्लभनावाच्या बगीच्यांत गेला. तेथें उत्कंठित व व्यग्रचित्तानें कसें तरी दिवसकर्म केल्यावर त्यानें पत्रलेखेस ठेवून इतर सेवकांस दूर घालविलें. मग केयूरकास जवळ बोलावून म्हणाला, "केयूरका, सांग बरें! आतां देवीकादंबरीचा व मदलेखेसहित महाश्वेतेचा मला काय निरोप आहे तो ?" नंतर तो नम्रपणानें म्हणाला, "महाराज, काय मी सांगू ? देवीनें किंवा मदलेखेनें अथवा महाश्वेतेनें मजजवळ कांहीं एक निरोप सांगितला नाहीं !" पत्रलेखेस मेघनादाच्या स्वाधीन करून मी परत गेलों, आणि महाराज उज्जयिनीस गेले असें सांगितलें, तेव्हां मोठ्यानें श्वासोच्छ्वास टाकीत "असें झालें काय ?" असें कष्टानें बोलून महाश्वेता तपश्चर्या करण्यास आपल्या आश्रमीं गेली. कादंबरी हि तत्काळ लोखंडी घनानें हृदयावर ताडिल्यासारिखी, वज्रानें मस्तकावर प्रहार केल्यासारिखी, बुचाडल्यासारिखी, पराभव पावल्यासारिखी, फसविल्यासारिखी आणि अंत:करणानें सोडल्यासारखी होऊन मूर्च्छित झाली ! महाश्वेता

गेल्याचेंहि तिला समजले नाहीं. तिने पुष्कळ वेळाने आपले डोळे उघडिले व आश्चर्यानें मजकडे टक लावून " महाश्वेता कोठें आहे ? " असे मला रागाने विचारून मदलेखेकडे वळून बोलली, " मदलेखे, चंद्रापीडाची करणी पाहिलीना ? असें कधीं तरी कोणी केले होतें. व पुढे तरी कोणी करील काय ? " असे बोलून " मजजवळ तुम्ही कोणी बाई येऊं नका ! " असे दासीस सांगून आपण बिछान्यावर जाऊन पडली. आणि शालूच्या पदराने डोके आवळून समानदुःखी अशा मदलेखेबरोबर देखील एक शब्द न बोलतां सर्वदिवसभर तशीच पडून राहिली. दुसरे दिवशीं सकाळी मी जवळ गेलों असता देवी मला म्हणाली, " तुम्ही धट्टेकट्टे पुरुष जवळ असतां मी अशी दशा भोगावी ना ? धिक्कार असो तुम्हाला ! तुम्ही कोणी माझ्या जवळ असण्याचे प्रयोजन नाहीं ! " अशा प्रकारें निर्भर्त्सनाच करीत आहे काय ! आणि रागाने " कां तूं माझ्यापुढे उभा राहिला आहेस ! नीघ येथून ! " असेच म्हणत आहे काय ? अशी ती दिसली ! आणि डोळ्यावाटे अश्रु ढाळीत मजकडे पाहत राहिली. देवीनें जरी कांहीं एक सांगितलें नाहीं, तरी महाराजांकडे मीं जावे असें देवीच्या मनात आहे, असे समजून ती शोकभरांत असल्यामुळें तीस न विचारितां चरणाजवळ आलो आहे, तर महाराज, कृपा करतील तरच देवीचें जीवित राहणार आहे ! याकरिता विनंतीकडे लक्ष देण्याची कृपा करावी.

महाराज ! प्रथमतःच मलयवायूप्रमाणे आनंद देणारें असें महाराजांचें आगमन झाले तेव्हांच सर्वकन्यालतिका चंचलवृत्ति झाल्या, आणि वसंताप्रमाणे रमणीय अशा आपणांस पाहतांक्षणींच अनुरक्त अशोकलतेसारख्या कादंबरीवर मदनाने अधिष्ठान केले ! सांप्रत ती आपणाकरितां फारच क्लेश भोगीत आहे ! तिचा मदनाग्नि किती विलक्षण म्हणून सांगावा ! सूर्यकांत पाषाणांतील अग्नीप्रमाणे त्याचा शब्द होत नाहीं, त्याला पेटवायाला वारा लागत नाहीं, त्यापासून धूरहि निघत नाहीं, व तो भस्महि करीत

नाहीं. सेवकांनीं घातलेल्या पल्लवांच्या वाऱ्यांनें, आर्द्रपंख्याच्या तुषारांनीं, चंदनाच्या उटीनें, किंवा हस्तिदंती हंसाच्या चोंचीवाटे जेथे पाणी पडत आहे अशा जलमंदिरानें किंवा कारंजांच्या फवाऱ्यांनीं त्याचा शम होत नाहीं. शांत करण्याकरितां जितका जितका उपचार करावा, तितका तितका विद्युल्लतेचा जणू बंधुच, असा तिचा मदनाग्नि अधिकच पेटतो ! आणखी हे मोठें आश्चर्य वाटतें कीं, मदनाग्नीनें दग्ध केलें असतां अग्निसंस्कारानें निर्मल केलेल्या वस्त्रांप्रमाणें तिचें लावण्य फारच रमणीय दिसतें ! जल हें स्वभावतः मृदु असतें खरें, परंतु तेंच मौक्तिकरूप बनलें असतां जसें कठिण होतें, तसें अबलांचें हृदय जात्या कोमल असून तें मदनाग्निसहि दाद देईनासें होतें ! त्यांना प्रियजनाच्या समागमाची इतकी मोठी आशा असते कीं, तिच्या योगानें व्याकुल झालेल्या प्राणांसहि त्या धरून ठेवतात ? देवीच्या विरहोत्कंठेला काय करावें ? तिच्या अवस्थेचें वर्णन तरी कोणत्या रीतीनें करावें ! ती उघड करून तरी कशी दाखवावी ! व तिला उपमा तरी कशाची द्यावी ! तिचें कोणत्या प्रकारानें वर्णन करावें ! अशा तिच्या अवस्थेकडे आपण कांहींच लक्ष देत नाहीं ! फार काय ? तिच्या पुष्पशय्येवरील कमलें सूर्याचा प्रखर ताप देखील सोसणारीं असून तिच्या स्पर्शानें म्लान होतात. तेव्हां ती आपल्या तापानें सूर्यास देखील लाजवितें ! निर्दय व दुष्ट मदनानें तिला वेड लावल्यामुळें तिचे जे व्यापार चालतात ते किती म्हणून सांगावे ? तिच्या कठोर मनांत आपली मूर्ति असल्यामुळें आपल्याला अगदीं इजा होऊं नये म्हणूनच कीं काय ती आपल्याला सख्यांकडून पुष्पांच्या शय्येवर ठेववितें ! तेथें तिच्या पायाचा अलिता शय्येवरील पुष्पास लागला असता मदनानें हृदय भेदल्यामुळें रक्तानें भरलेले हे त्याचे बाणच पडले आहेत काय, असें तिच्या सख्यांना वाटून त्याहि घाबरतात ! आपल्या स्मरणानें तिच्या अंगावर रोमांच उभे राहिले असतां, मदनबाणाच्या निवा-

रणार्थ ती रोमांचरूप कवचच धारण करिते आहे काय असं वाटतं! श्वासानें एकीकडे गेलेला स्तनावरील पदर वारंवार सावरतांना हातास रोमांचकंटक लागल्यामुळे महाराजांनी पाणीग्रहण करावे, ह्मणून तो कंटकशयनव्रतच करीत आहेसा तिला भास होतो! डाव्या हातावर गाल ठेवन बसल्या कारणानें जड झालेला हात झाडतांना माणकाच्या कंकणाचे लाल तेज झळकत असल्यामुळे मदनाग्नीने हात भाजल्यामुळेच काय ही असे करिते असें वाटते! कमलपत्राने तिला वारा घालीत असता कानांवरील भूषणकमळे उडत असल्यामुळे अश्रुप्रवाहाच्या भयानें तिचे नेत्र पळतच आहेत, असें दिसतें! कृशतेमुळे हातांतील मंगलकंकण पडूं लागलें तर ते ती धरिते इतकेंच नाहीं, तर महाराजांच्या समागमाच्या आशेनें उडणारें हृदय देखील हातानें धरून ठेविते! तिच्या सख्या कमलासारख्या आपल्या थंडगार केलेल्या हातांनी उपचार करीत असतां ती म्लान होते! समागमाच्या इच्छेनें हृदयास, हृदयानें महाराजांस, कंठानें जीवितास, हातानें गालास, स्कंधानें वेणीस आणि नेत्रांनी अश्रूंस, ती धारण करिते!! फुटून जाणारें हृदय महाराजाच्या दर्शनाकरितांच असावेसें ती इच्छिते! भलत्याच वेळीं आपलें नांव चुकून तोंडांत आलें असतां ती लाजते! प्रियसखीप्रमाणे मूर्च्छा तिला वारंवार स्पर्श! करिते पुष्पशय्येवर पराधीन पडली असता दासीप्रमाणे उत्कंठा तिला वारंवार उठविते! तिचे शरीर अशक्त झाल्यामुळे दासीप्रमाणे मदनपीडा तीस अनेक ठिकाणीं फिरविते! कांहीं वेळ लतामंडपांत, कांहीं वेळ कमलवनांत, कांहीं वेळ बगीच्यांत जाऊन ती राहते. तेथून तमालवनांत जाते. तेथे दोन्ही हातांनीं झाडाच्या फांदीस धरून व दोन्ही बाहूमध्यें डोकें घालून तटस्थ उभी राहते! तेथून सरोवरावर जाते. रडून रडून लाल झालेल्या नेत्रांचीं प्रतिबिंबेंच काय अशी रक्तकमलें, 'आपली ही शय्या करील!' या भीतीनें पाण्यांत बुडून लपूनच राहिलीं आहेत काय, अशा सरोवरांत ती

स्नान करिते. पुढे संगीतगृहांत जाते, तेथे गायनाचा मधुर शब्द ऐकून त्रास पावते! तेथून जलमंदिरांत जाते, त्या ठिकाणीं अंगावर तुषार उडाल्यामुळे कदबकलिकेप्रमाणे कंपित होते! नंतर अंत:पुरांतील स्थलकमलिनीकडे जाते, तेथे कलहंसपक्ष्यांचे शब्द सहन न होऊन चालली असतां पायांतील वाजणारीं भूषणें काढून घेते! मग पुष्करिणीवर जाते. तेथील चक्रवाकपक्षी, ही कडी करण्याकरिता कमलतंतु काढिते, ह्मणून रागावूनच काय ओरडून ओरडून तीस खिन्न करितात! शय्येकरितां पुष्पांचे ढीगचे ढीग नेऊन ही सुकविते, ह्मणून क्रोधानेच काय भ्रमर आपल्या गुंजारवाने तीस उद्विग्न करितात! हिने गीतस्वराने आपल्यास जिकलें ह्मणूनच काय अंगणांतल्या आम्रवृक्षावरचे कोकिल तिच्या भोवतीं कलकल करितात! विरहाने फिक्के पडलेल्या गालांनीं जिकल्यामुळे ती जात असतां केतकी आपल्या पत्रांच्या अग्रांनी टोचतेच आहे कीं काय असे तिला वाटते! अशा प्रकारच्या अनेक मदनचेष्टांनीं तिचा एक एक दिवस जातो!

रात्री चंद्रोदय झाला ह्मणजे अंधकाराप्रमाणे तिचें धैर्य जातें! सूर्यकमलाप्रमाणे हृदय म्लान होते! चंद्रविकासी कमलाप्रमाणें मदन प्रफुल्लित होतो! चंद्रकांतमण्याप्रमाणें तिच्या नेत्रावाटें पाणी वाहूं लागते! समुद्राप्रमाणें तिच्या श्वासास भरती येते! चक्रवाकांच्या जोडप्याप्रमाणे तिचे मनोरथ विघटित होतात! शीतज्वरानें पीडितासारखी तापाने कंपित होऊन मण्याच्या फरसबंदीवर चंद्रकिरण पसरले असतां त्याजवर हात पसरून चंद्राचा प्रकाश आपल्याला सहन होत नाहीं असे दाखविते! मदनबाणांनीं पीडित होऊन सीत्कार करीत असतां पूर्वी शरिरांत शिरलेले चंद्रकिरण ही ओकतेच आहे काय असे दंतकांतीच्या योगानें दिसतें! जांभया देत असतांना कंठांत आलेल्या प्राणांस जाण्याकरितां द्वारच उघडते काय असें वाटते! ती अश्रु ढाळीत असतां अश्रुप्रवाहाची ही नदीच वाहते

आहे काय असे भासतें ! आरसेमहालांत तिचीं प्रतिबिंबें पडल्यामुळे आपले शेकडों तुकडे झाले आहेत काय असे तिला वाटतें ! पुष्पशय्येवर सुगंधलोभानें भ्रमराचे थवे आले असतां तिच्या अंगांत मदनाग्नि पेटल्यामुळे हे धुराचे लोटच चालले आहेत काय असें भासतें ! कमलशय्येवरील पराग अवयवांस लागल्यामुळे मदनाग्नीनें ती पेटल्यासारखीच दिसते ! घाम जाण्याकरितां अंगास कापराची भुकटी लाविली असतां जळून खाक झाल्यासारखी दिसते ! संगीतकालीं मृदंग वाजत असतां हे मयूराचेच शब्द आहेत असें तीस वाटून ती मंदिरांतील पाचूच्या मोरांची तोंडे जाऊन दाबते ! संध्याकाळी " नकोगबाई तें विरहाचें दुःख ! " असें बोलून चित्रांतील चक्रवाकजोडप्याचा वियोग न व्हावा म्हणून त्याला कमलतंतूंनीं बांधून टाकिते ! रात्रीं महाराज आलिंगन करीत आहेत असें वाटून कर्णावरील कमल काढून रत्नदीप विझण्याकरितां त्यावर मारते ! उत्कंठालेखांत कल्पित समागमाच्या खुणा लिहिते ! स्वप्नांत घडलेल्या अपराधाबद्दल क्षमा मागते ! महाराजांची समजावणी करण्याकरितां दूतींना आपल्याकडे धाडते !! तर हे असले प्रकार ती वेडेपणामुळे किंवा विलासामुळे किंवा उन्मादामुळे करते, हे कांहींच समजत नाहीं !

आणखी दक्षिणवायु जसा सुगंध बरोबर घेऊन येतो, तसा तिला मोह येतो ! रात्र, तिला जागृति आणिते ! उपवनांतील सुगंधाबरोबर तिला मरणाभिलाष प्राप्त होतो ! कमलपर्णावरील जलबिंदूप्रमाणे तिला थरथर कांप सुटतो ! कमलिनीप्रमाणे चंद्रकिरणांनीं ती म्लान होते ! हंसाप्रमाणे मृणालिकाहारानें ती जीव धारण करते ! चंद्राप्रमाणे कमलसमुदायावर पादसंचार करीत ती रात्र घालविते ! विष्णूच्या शय्येप्रमाणे ती मंदश्वासशेषा अशी राहते ! चंद्रविकासिनी कमलिनीप्रमाणें ती जागृत राहते ! मलयनदीप्रमाणें चंदनपल्लवांनीं युक्त अशा शिलातलावर पडते ! असह्यसंतापानें भुजंगीप्रमाणें चंदनपल्लवास आलिंगिते व मयूराच्या शब्दास भिते ! मृगीप्रमाणें केसरिवनांत जाण्याचे ती टाळते ! सीतेप्र-

माणें पीतरक्त राक्षसांसारखे चंपक व अशोक यांस भिते! उखेप्रमाणे स्वप्नसमागमानेच धन्यता मानते ग्रीष्मरात्रीप्रमाणे दररोज ती कृश होत जाते ! फार काय सांगावे ! मदनपीडा सोसता सोसतां तिची सर्व अंगे क्षीण झाली आहेत! कडी करतां करता मृणाले मिळतनाशी झाली आहेत ! दररोज औषधे देतां देतां तीहि आता मिळतनाशी झाली आहेत! एकसारखा उपदेश करतां करतां सख्यांची भाषणेंहि सरली आहेत ! आता त्यानां नवे बोलण्याचें काहीच सुचेनासे झाले आहे! पुष्पशय्या करता करतां बागांतील फुलें नाहींतशी झाली आहेत. आणि एकसारखी वृष्टि करता करतां मदनाची शस्त्रे देखील बोथल्यासारखी झाली आहेत ! फार काय सांगावे ! हल्ली सर्व सख्या महाराजांच्या नांवाचाच गजर करीत आहेत ! आपल्या समागमाचीच रहस्ये त्या संबंधाचीच बोलणीं ! आपल्या संबंधाच्याच काय त्या गोष्टी ! आपल्या संबंधाचेच काय ते विनोद ! आपल्या प्रतिमा करणे हाच काय तो चित्रकलेचा अभ्यास ! आपल्या संबंधाचीच काय ती गाणी ! आपल्या दर्शनाचीच काय ती स्वप्ने ! मदनज्वराने संतप्त होऊन आपल्या संबंधाचेच बरळणें ! सारांश आपल्या संबंधाखेरीज दुसरे कांही एक नाही ! तिची मूर्च्छा जाण्यास आपले नाव घेऊनच झाला तर उपाय. बाकी सर्व इलाज खुटले ! ”

याप्रमाणे केयरक सांगत असतां, चंद्रापीडास मूर्च्छा आली. पुढे आतां ऐकवत नाही, असे डोळे मिटून तो खुणेने सांगतच आहेसे वाटले ! दुःखित चंद्रापीडावर दयाळू होऊन मूर्च्छेनेच पुढे न सांगण्याविषयी केयूरकाचे निवारण केले ! नाही तर तिची त्याला आणखी पुष्कळच अवस्था सांगायाची होती ! मूर्च्छा आल्यामुळें कादंबरीचे ध्यानच करीत आहे

---

१ मृणालिकांचा ह्म० कमलतंतूचा आहार (भक्षण), पक्षी मृणालिकांचा हार =माळ. २ किरण, पक्षीं पाय. ३ मंदश्वास आहे शेष (शेष नावाचा सर्प) जिचे ठायीं, पक्षीं मंद श्वास आहे शेष (बाकी) जीचा. ४ सिंह, पक्षीं बकुलवृक्ष. ५ रक्त प्राशन केलेलें, पक्षीं पिवळे व तांबडे.

काय अशा त्या चंद्रापीडास केयूरकानें सांवरून धरिलें. पत्रलेखा तिला वार घालीत बसली. तिने व पुढें दुःख देण्याविषयीं तयार असलेला दैवानें त्यास सावध केले! नंतर आपल्या सागण्यानें चंद्रापीडाची अशी अवस्था झाली म्हणून भ्यालेल्या चोरट्यामारखा झालेल्या खिन्न झालेल्या प्रीतिलाच अशा केयूरकास तो मोठ्या दुःखानें म्हणाला, "केयूरका, माझ्या मनांत नाही, मी निष्ठुर आहे, व फिरून मी येणार नाहीं, असें समजून देवीने, महाश्वेतेने किंवा मदलेखेनेंहि तुला जाण्यास सांगितले नाही व कांही निरोपहि सांगितला नाहीं, तथापि पत्रलेखेनें मला जो वृत्तांत सांगितला त्यावरून मला सर्व कळले आहे कुलीन, उदार, सरळस्वभावाची व मर्यादशील अशी देवीकादंबरी पडली. यामुळे तिला तिचे कर्तव्य समजले नाहीं, याला मी काय करावें बरे? चंद्रप्रकाश पडल्यावर पाझर सोडणें हें चंद्रकांत पाषणाच्या स्वाधीन आहे, परंतु चंद्रिका पाडणें हे नाहीं. सूर्याच्या तापानें म्लान झालेल्या चंद्रविकासिकमलांस विकासाची इच्छा असतेच, परंतु ती पूर्ण करणे हे चंद्रिकेच्या स्वाधीन आहे. वृक्ष रसभरित आहे तरी वसंतलक्ष्मीने आलिंगन दिल्याखेरीज त्याला पल्लव कोठून फुटणार बरे! तर या कामांत देवीचाच अपराध म्हणण्यास हरकत नाहीं. ज्याला ओठ हालविण्याचाच काय तो उशीर! असा हा दास पुढें असतां लज्जा धारण करून तिनें आपली विनाकारण अशी अवस्था करून घेतली! अथवा देवीच्या सेवकजनाचा तरी केवढा हा वेडेपणा बरें! त्यांनीं कसे या गोष्टींत लक्ष पुरविले नाहीं? या दासाची इतकी लज्जा व इतका गौरव कशाला पाहिजे होता? ज्यामुळें पुष्पाप्रमाणें सुकुमार अशा अपल्या तनूस तिनें इतके क्लेश दिले व माझाहि मनोरथ पूर्ण केला नाहीं, इतका अविश्वास धरण्याचें काय कारण होतें बरे! स्त्रियांचा हा संकोच परंपरागतच आहे, त्यांत ज्यांचा बालभाव पुरा गेला नाहीं, अशा मुग्ध स्त्रियांच्या मनांत तर तो फारच राहतो. मदलेखा

म्हटली तर तिचें दुसरें हृदयच! असें असतां तिनें तरी देवीची कां उपेक्षा केली हे समजत नाहीं! मोठमोठ्या निग्रह करणाऱ्या ऋषींच्या मनांत देखील सञ्चार करणारा, कधी कोणास न सांपडणारा असा पटाईत चोरच, मोठमोठ्या पवित्र साधूनांही स्पर्श करणारा चांडाळ, अनंत प्राणी ज्याने भस्म केले तरी अतृप्त असा स्मशानाग्निच! सर्व दोषांचें स्थानच, न दिसणारा असा रोगच! रूपाने मोहित करणारा, मर्माचे ठायीं भेद करणारा असा व्याधच; अकालीं मृत्यु आणणारा, योग्यायोग्यविचार न करणारा, अपकार करण्यांत सार्थक्य मानणारा, हृदयांत उत्पन्न होणारा, असा जो दुरात्मा मदन त्यानें देवीस इतके आयास दिले असतां तिची अशी कां उपेक्षा केली? तिला उघड बोलण्यास लाज वाटत होती, तर तेथें मी होतों तेव्हांच कां बरें कोणी मला सुचविलें नाहीं? मला आतां तिचा सर्व वृत्तांत कळला पण काय उपयोग! कित्येक दिवस जायाला पाहिजेत इतका दूर मी पडलों, तेव्हां आतां काय करावें बरें? वाऱ्याने अंगावर फूल पडलें तरी सहन होत नाहीं असें जिचें सुकुमार शरीर तें वज्राप्रमाणें कठिण व आम्हांसारख्यास देखील असह्य असे मदनबाण कसे सोशीत असेल? क्षणमात्रांत तिचें काय होईल याचा देखील मला कांहीच भरंवसा वाटत नाहीं! देवीच्या नशिबीच दुःखानुभव होता असें म्हटलें पाहिजे. दुसऱ्यास नाडण्याविषयीं तत्पर, दुर्घट घडविण्याविषयीं पंडित, मनास वाटेल तसें करण्यास उद्युक्त, अशा घातकी दैवानें जो विलक्षण प्रकार घडवून आणिला, यावरून हे इतकेंच करून उगीच बसेल असें दिसत नाहीं! यांत कांही तरी त्याचा हेतु असलाच पाहिजे! तसें नसतें तर विनाकारण किन्नराच्या जोडप्याच्या मागें लागून निर्मानुष भूमीकडे कशाला गेलों असतों? तृषा लागून अच्छोद सरोवराकडेतरी कशाला वळलों असतों? तेथें विश्रांति घेत असतां दिव्यगीत कशाला कानीं पडलें असतें? त्या ठिकाणीं हें स्थळ कोणाचें अशी जिज्ञासा कशाला

उत्पन्न झाली असती ? महाश्वेता तरी कशाला दृष्टीस पडली असती ? तरलिकेसह तुझें येणें होऊन माझी गोष्ट का निघाली असती ? महाश्वेतेसह हेमकूटपर्वतावर कां जाणें झालें असतें ? तेथें देवीचें दर्शन कां झालें असतें ? परस्परावर अनुराग का उत्पन्न झाला असता ? किंवा मनोरथ सफळ झाले नाहींत तोंच पित्याची अलंघनीय आज्ञा तरी का येऊन टेपली असती ? तेव्हां आमच्या कर्मबलानें प्रेरित व घातकी अशा दैवानें खूप वर चढवून आह्माला तोंडघशीं पाडलें ! तथापि देवीचा सत्कार करण्याकरिता मजकडून किंचितहि अनमान होणार नाहीं.

याप्रमाणें चंद्रापीड बोलत असता संध्याकाळ झाला. अगोदरच्च हा कादंबरीच्या वृत्तानानें संतप्त झाला आहे, यास आणखी आपण कशाला ताप द्यावा ह्मणूनच काय दयाळू झालेल्या सूर्यानें तप्त सुवर्णाप्रमाणें पसरलेले आपले हजारों किरण आवरले. उंच वृक्ष व शिखरें याजवर जे कोठें कोठें उन्हाचे छटे राहिले होते, त्यास तुकड्याप्रमाणें गोळा करीत करीत दिवसहि निघून गेला ! शुद्धीवर नसलेला चंद्रापीड कोणाच्या दृष्टीस पडूं नये ह्मणूनच काय, संध्येनें आपल्या लालीनें व रात्रीनें अंधकारानें आताप्रमाणें त्यास झाकून टाकिलें ! आपली शय्या करून हा सुकवून टाकणार, ह्मणून भीतीनें सूर्यकमलें मिटूं लागलीं ! चंद्रविकासि कमलें शुद्ध असल्यामुळें परोपकारातच सार्थक्य समजून यानें आमची शय्या करावी म्हणूनच काय प्रफुल्लित होऊं लागलीं ! चक्रवाक पक्षी दीनस्वरानें कादंबरीच्या जवळ जाण्याविषयीं उपदेशच करीत आहेतसें वाटलें. सकल भुवनाचें शुभ्र छत्र, अमृतानें भरलेला रुप्याचा जणूं कलशच, पूर्वदिशारूप स्त्रीच्या कपाळावरील तिलक, आकाशलक्ष्मीच्या लावण्याचा जणूं डोहच व सर्वलोकांस आनंद देणारा असा चंद्र अमृतमयकिरणांनीं चंद्रापीडास स्पर्श करण्याकरितांच, किंवा जीवन देणाऱ्या चंद्रिकाजलानें त्यास शिंपडण्याकरितांच उदयपर्वतावर चढला ! त्या वेळीं वल्लभोद्यानांत चंद्रिकास्पर्शानें पाझर फुटल्यामुळें, मनोहर अशा शिलातलावर अंग टाकून

देऊन तो केयूरकास ह्मणाला, " आपण जाऊं तोपर्यंत देवी प्राण धारण करीलना ? मदलेखा तोपर्यंत तिला करमणूक करीलना ? तिचें समाधान करण्याकरिता महाश्वेता तरी तिजकडे जाईलना ? माझ्या परिचयानें त्रासलेली देवी खाण्यापिण्याकरिता त्या दोघींची प्रार्थना तरी ऐकेलना ? भयचकित हरिणबालकाचे नेत्राप्रमाणें चंचल व विस्तीर्ण असे तिचे नेत्र आणि मंदहास्य-युक्त मुख हीं फिरून माझ्या दृष्टीस पडतीलना ? " तो ह्मणाला, " धैर्य धरून लवकर जाण्याचें करावें. देवी जवळ कोणीहि असले तरी काही उपयोग होणार नाही. तिचें लक्ष काय तें आपणांकडेच आहे. व त्यामुळें तिला क्षणभरसुद्धा झोप येत नाही. कंठांत आलेले प्राण आपल्या समागमाच्या इच्छेनेंच तिनें धरून ठेविले आहेत. तिच्या मुखावाटें एकसारखा श्वास चालू आहे व रोमांच तर क्षणभर सुद्धा तिच्या शरीरास सोडीत नाहीत ! तिच्या नेत्रावाटें अश्रुपात तर चालू आहेतच ! झोप तर मुदलीच नाही व सर्व तिला उदास भासतें आहे. " असें त्याचें भाषण ऐकून चंद्रापीडानें "जा तू आतां विश्रांति घे ! " असें त्यास सांगितलें, व आपण विचारांत गर्क होऊन राहिला.

तो म्हणाला, आईबापांस न कळवितां व नमस्कार करून त्यांचा आशीर्वाद न घेतां उद्धटपणानें त्यांच्या आज्ञेचें उल्लंघन करून जावें, तर मग सुख कोठलें, मनोरथसिद्धि कोठली, आणि हृदयास समाधान तरी कोठलें ! पुढें सुखादिप्रकार तर सुचणार नाहीतच परंतु अगोदर तसें जाणेंच ठीक नाही. दुःखसमुद्रांतून तरून जाण्यास सेतुच, पाहिजे तें फल देण्यास कल्पवृक्षच, शत्रुयशाला प्रतिबंध करणारा अडसर, व सर्व जगाला आधारभूत, अशा आपल्या भुजावरून राज्यकारभार काढून ज्यानें माझ्या स्वाधीन केला, त्या पित्याला न विचारतां गेलो, तर अपरिमित हत्ती, घोडे, रथ, पायदळ वगैरे बरोबर घेऊन धावत, पळत, विश्रांति न घेतां, भुकेनें, तहानेनें व्याकुळ होऊन धुराळा खात, राजे लोकांनीं चोहो-

कडे मला पहात हिंडावे असे होणार ! राजे तर येतीलच, परंतु पित्याच्या स्नेहामुळे स्त्रिया व पुत्र सोडून प्रजा देखील मला पहात फिरतील. बरें, पित्याला तरी मजखेरीज दुसरे कोण आहे, की ज्यावर दृष्टि देऊन हा गेला तर गेला! असे रागाने ह्मणून तो स्वस्थ बसेल ? मुखात असलेली माझी आई तरी कोणाच्या तोंडाकडे पाहील ? मला आणण्याकरिता दुःखाने हंबरडा फोडून ती केवळ बापालाच व्याकुल करणार, बाप शोधास निघाल्यावर सर्व पृथ्वीच मागे लागल्यासारखी होईल. तेव्हा मी कोठे जावे, कोठे विश्रांति घ्यावी कोठे खावे, कोठे प्यावे, कोठे मी आपला प्राण राखावा आणि सापडल्यावर तोंड तरी कसे दाखवावे ? मला पुसल्यावर मी तरी काय सांगावे ? कदाचित हातीं लागलो नाही, तरी क्लेश देण्यास अयोग्य अशा पित्यास व त्याच्याच कृपेने जिला दुःख ठाऊक नाही, अशा आईस दुःखसमुद्रात लोटून दिल्यावर एखाद्या पातक्याने मजपेक्षा अधिक ते काय करायाचे आहे ? दिग्विजयापासून बहुत दिवस प्रवास करून दमून भागून गेलेले व जे अजून येथे आले देखील नाही, त्या सैन्याने अर्ध्या रस्त्यातूनच परतून माझ्या शोधाकरिता धावत पळत सुटावे ! हे ठीक आहे काय ? बरें, आई-बापांच्या संमतीने जावे, तर त्याना काय सांगावे, की माझ्यावर प्रेम जडल्यामुळे जिला मदनपीडा देत आहे अशी देवीकादंबरी मजकरिता दुःख भोगीत आहे ! किंवा तिजवर प्रेम जडल्यामुळे तिजवाचून माझे प्राण राहणार नाहीत ! किंवा तिच्या आणि माझ्या जीविताची सांगड घालून देणाऱ्या महाश्वेतेने तिचे पाणिग्रहण करण्याकरितां मला बोलाविले आहे ! किंवा तिचे दुःख पाहवेना म्हणून हा केयूरक मला नेण्याकरितां आला आहे ! काय सांगावे तरी काय ! दुसरी शोभण्यासारखी सबब कांहींच दिसत नाहीं. नुकताच पृथ्वी जिंकून आलों, त्याला तीन वर्षांवर दिवस लागले. गमनकारण न सांगतां मी येथून निघावे तरी कसे ! आईबाप तरी कोणत्या कारणाने मला जाण्यास अनुमोदन देतील ? जिवलग मित्राकडून या कामांत मदत

पाहिजे होती, परंतु तसा कोणी जवळ नसल्यामुळे मोठीच अडचण प्राप्त झाली. माझा प्रियमित्र वैशंपायनहि जवळ नाहीं. आता मी कोणाला विचारूं ? कोण मला खात्रीनें असें कर म्हणून सांगेल ? अशी कोणाची विचारशील बुद्धि आहे ? इतका कोणीच माझ्या अगत्याचा दिमत नाही, की, जो मी दुःखित झालो असता दुःखी, व सुखी झालो असतां सुखी होईल. हे कार्य करण्याचा भार सोपवून मी स्वस्थ राहू असा कोण आहे ? माझ्या जाण्यामुळे आईबाप रागावले तर त्यांची समजूत घालून कोण मला नेण्यास समर्थ आहे ? याप्रमाणे चिंता करितां करिता मोठी भासणारी रात्र तेव्हाच संपली. प्रातःकाळ होताच दशपुरीपर्यंत सैन्य आलें अशी बातमी येऊन पोहोचली. तेव्हा त्याचे मनाला उल्हास वाटला, आणि तो म्हणाला, " अहाहा ! आता मी धन्य आहे ! थोर दैवानें मजवर मोठाच अनुग्रह केला. माझ्या काळजीबरोबर माझा दुसरा प्राणच असा वैशंपायन आला ! " असा हर्षभरित होऊन, केयूरक येऊन नमस्कार करीत आहे तोंच तो त्यास म्हणाला, " केयूरका, आतां आपलें काम झालें ! वैशंपायन आला ! " चंद्रापीडाचें येणें कसें होते या काळजीत तो होताच, त्यानें चंद्रापीडाचें भाषण ऐकतांच म्हटले, " वाः फार चांगलें झालें, महाराजांच्या मनासारखी गोष्ट झाली ! " असें बोलत तो त्याजवळ जाऊन बसला, आणि म्हणाला, " सर्वत्र चमकणारी विद्युल्लता जशी मेघगर्जना होणार म्हणून सुचविते. काळेभोर मेघ आल्यामुळे वृष्टि होणार म्हणून जसें समजतें, पूर्वदिशा शुभ्र झाली म्हणजे चंद्रोदय होणार म्हणून जसें कळतें, सुगंध घेऊन मलयवायु आला असता वसंतऋतु प्राप्त झाला म्हणून जसें कळतें, वसंत आला म्हणजे पल्लव फुटणार, पल्लव फुटले म्हणजे पुष्पें येणार, काशपुष्पं फुलली म्हणजे शरदृतु येणार, असें जसें लक्ष्यांत येतें, त्याप्रमाणे हल्लीची सानंदवृत्तिच महाराजांचें तिकडे आगमन होणार म्हणून कळविते ! यावरून महाराजांस देवीचा समागम अवश्य होणारच असें आतां खास वाटतें ! चंद्रिकेवांचून चंद्र, मृणालिकेवांचून

कमलाकर, लतेवांचून उद्यान, मोहोरावाचून मनोहर असा वसंतऋतु कधी कोणी पाहिला आहे काय ? तर आतां वैशंपायन येऊन त्या बरोबर विचार व तयारी होण्यास बराच वेळ पाहिजे. देवीची अवस्था कालक्रमण करण्यास किती असमर्थ आहे ते महाराजास कळविलेच आहे. त्यांत आशा असली म्हणजे जीविताचे जतन करावेसे वाटते. तिचे हृदय तर निराश असल्यामुळे तिने कोणत्या आधाराने दम धरावा ? या करितां मी पुढे लवकर जाऊन आपल्या येण्याची वार्ता सांगितली म्हणजे देवीस वाटेल की, माझ्या जीविताचे प्रयोजन आहे, ह्मणून पाहिजे तितके कष्ट सोसून ते मी धारण करीन! मनाने महाराजांची स्वारी पुढे गेलीच आहे व शरीरानेहि मागोमाग येण्यास तयार झालीच आहे. याकरिता आता मला येथे राहून काय करावयाचे आहे ? आनंदाची बातमी सांगण्यास पुढे जावेसें मला वाटते आहे. तर मला जाण्याविषयी महाराजांनी आज्ञा द्यावी ! "

हे ऐकून चंद्रापीडास फार आनंद झाला. व प्रसन्नदृष्टीने त्याजकडे पाहून तो ह्मणाला, " प्रसंग पाहून व काल देश वर्तमान यास अनुसरून वागणारा निष्कपट प्रीति करणारा, आपल्या सुखाकडेहि लक्ष न देणारा असा तुजवाचून मला दुसरा कोण आहे ? तूं चांगला विचार काढला. देवीचे प्राणधारण होण्याकरिता पुढे जाऊन मी खचित येणार असे तिला सांगावे. तिला आणखी धैर्य यावे म्हणून पत्रलेखेनेहि तुजबरोबरच जाण्याचे करावे. हिजवर देवीची मोठी कृपा आहे. हिला पाहिल्याबरोबर देवीला पुष्कळच धैर्य येईल. " असे बोलून त्याने पत्रलेखेकडे पाहिले तेव्हा ती खाली तोंड करून " जशी महाराजांची आज्ञा असेल तसें, " असे म्हटलें. तिचा जाण्याचा निश्चय ठरताच चंद्रापीडाने मेघनादास बोलावून आणण्यास द्वारपालिकेस सांगितलें. आज्ञेबरोबर हजर झालेल्या, व आज्ञेची वाट पाहणाऱ्या मेघनादास उत्तेजन देऊन तो ह्मणाला, "ज्या ठिकाणाहून पत्रलेखेस आणण्याकरिता तुला सांगितले होतें, त्याच ठिकाणावर तिला घेऊन केयूरकाबरोबर

तूं जा, मी वैशंपायनाची भेट घेऊन तुझ्या मागोमाग आलोंच, समज ? ” “ आज्ञा महाराज ! ” ह्मणून मेघनादानें प्रणाम करून तो तयारी करण्याकरितां निघून गेला. तेव्हां “ आता उगीच उशीर तरी कशाला पाहिजे ? ” असें ह्मणून नमस्कार करून केयूरक उभा राहिला असता चंद्रापीडानें त्यास अगत्यानें जवळ बोलाविलें, आणि अश्रूंनी भरलेल्या डोळ्यांनी त्याजकडे पाहून त्यास आलिंगन दिलें. नंतर अनेक वर्णांनीं युक्त निरोपच काय असें रत्नजडित कर्णभूषण आपल्या कर्णांतून काढून त्यानें त्याच्या कानात घातलें व तो सद्गदित होऊन लागला, “ केयूरका ! तूं असा कांहीं देवीचा निरोप आणिला नाहींस कीं, त्याच्या अनुरूप तुजबरोबर मी परत निरोप पाठवावा ! तथापि देवीला माझी विनति सांगावी कीं, व्यर्थ लज्जा धरल्यामुळे मी देवीस फार क्लेशदायक झालों; तर असल्या लज्जेचा काय उपयोग होता ? देवीच्या पायाजवळ पत्रलेखा तर येतच आहे ती सर्व विनति सांगेलच. ” असें बोलत आहे तो आपल्या विरहानें दुःखित झालेल्या प्रयाणकाली रडणें हें अमंगल समजून त्यास दावीत असणाऱ्या नेत्रांवाटें एकसारखे अश्रु ढाळीत असणाऱ्या, व शून्य दृष्टीनें आपल्याच पायाकडे पहात असणाऱ्या अशा पत्रलेखेसमोर होऊन चंद्रापीड तीस ह्मणाला:—“पत्रलेखे, देवीस माझी अशी विनंति सांगावी कीं, पहिल्या भेटीसच दयाळु स्वभावामुळे कृपा करणाऱ्या देवीचा सन्मान न करिता मी निघून आलों, तेव्हा सर्व खलाच्या अग्रभागी राहून मी सर्व गुण दूषित केले, तर आता कोणत्या तोंडानें अनुग्रह करण्याकरिता देवीस विनवावें ? लटकी माया दाखवून देवीच्या कोमल हृदयास दुखवून मी निघून आलो नाहीं काय ? तिच्या अस्वस्थ शरीराची या पाषाणहृदयानें उपेक्षा केली नाहीं काय ? तथापि देवीचा दयाळु स्वभाव दूर राहिलेल्या व मदनाग्नीनें दग्ध झालेल्या मला राखीतच आहे ! तिचा सरळपणा मला बोलावितच आहे ! तिचा स्नेह मला ओढून नेतच आहे ! तिचा उदारपणा मजवर अनुग्रह करितोच आहे !

तिची प्रीति चरणपतितांची निर्भर्त्सना करणारच नाही ! तिचे मृदु हृदय मला उठवून गौरव करीतच आहे ! तिचे प्रिय भाषण मला हृदयांत अवकाश देतच आहे ! तेव्हां फिरून निर्लज्जपणानें देवींचे दर्शन घेण्यास मी मागें पुढें पाहणार नाही. देवीचा अनुग्रह माझ्या जीवितास अभय देऊन मजकडून काय करविणार नाही ? देवीच्या सेवेस मला तो योग्य करील, सेवाचातुर्य शिकवील, व सर्व काही करील, देवींचे गुण अनंत व अलंघनीय असल्या-मुळें गमनाशिवाचून मी कोठेंहि गेलो तरी ते बळेंच मला देवीच्या पायाज-वळ आणतील. अशी विनंति सांगून ह्मणावें की, जसें माझें येणें निष्फळ होणार नाही, व हें जग मला शून्य वाटणार नाही तसें देवीनें आपल्या जिवास जपावें. ” असें बोलून तो आणखी ह्मणाला, “ पत्रलेखे, वाटेनें माझ्या विरहाचें दुःख बाळगूं नकोस. शरीराची अबाळ करूं नकोस. जेवण्याखाण्यास उशीर करूं नकोस. माहीत नाही अशा रस्त्यानें जाऊं नकोस. नीट पाहिल्याखेरीज व चौकशी केल्याखेरीज कोठें रहात जाऊं नकोस. ज्याची पुरी ओळख देखील नाही, अशा कोणाला आपलें हृद्गत कळूं देऊं नकोस. आपल्या शरीराची सावधगिरी ठेव. काय करावें ! तुज-पेक्षांहि देवीचे प्राण मला अधिक प्रिय आहेत; म्हणून त्यांच्या रक्षणाकरितां तुला एकटीला पाठवीत आहे. माझे पंचप्राण तुझ्याच हातांत आहेत, असें समजून तूं आपलें चांगलें रक्षण कर. ” असें सांगून व मोठ्या प्रीतीनें तिला व केयूरकाला आलिंगून त्यालाहि पत्रलेखेस नीट सांभाळून नेण्यास सांगितलें, आणि “ हिला बरोबर घेऊन त्या ठिकाणाहून मला नेण्या-करितां तूं अगत्य ये बरें ! ” असें बोलून त्यानें त्यास जाण्यास निरोप दिला.

ते गेल्यावर, हे लवकर पोहचतीलना ? यांना वाटेंत कांहीं अडथळा तर येणार नाहींना ? यांना पोहचण्यास किती बरें दिवस लागतील ? अशी काळजी करीत तो थोडा वेळ बसला. मग सैन्य आल्याची खरी काय

ती बातमी कळावी म्हणून, त्याच्या शोधाकरिता त्यानें एक जासूद पाठवून व ज्याच्या भेटीस फार दिवस झाले होते अशा वैशंपायनास सामोरें जावें, असें मनांत आणून तो आपले पित्याकडे गेला. त्या ठिकाणी दोन्ही बाजूकडे द्वारपाल होते त्यांनी झटदिशी एकीकडे होऊन रस्ता सोडल्यावर तो आंत गेला. मग उजवा गुडघा व हात टेकून त्यानें नम्रपणानें आपल्या पित्यास दुरूनच नमस्कार केला. त्यावेळी त्याचें प्रतिबिंब व केशकलाप ही मण्यासारिख्या स्वच्छ फरसबंदीत प्रतिबिंबित झालेली दिसत होती!

त्यास पाहून सजलमेघाप्रमाणें गंभीर अशा स्नेहभरित वाणीनें "ये इकडे ये!" असें तारापीड म्हणाला. तेव्हां चंद्रापीड गडबडीनें जात असता मध्यें शुकनास प्रधान होता, त्यास नमस्कार करून तो एके बाजूस भुईवरच बसला. तेव्हां तारापीडानें बळेंच त्यास आपल्या जवळ घेऊन सिंहासनावर बसविलें. नंतर किती वेळ पाहिले तरी अतृप्त अशा नेत्रांनी त्याचें रमणीय शरीर पाहून तारापीडानें त्याच्या सर्व अंगावरून हात फिरविला. नंतर तो प्रधानास म्हणाला, "शुकनासा!! दिर्घायुषी चंद्रापीडाकडे पाहिलें का? सुवर्णपर्वतावर जशी इंद्रनीलमण्याची कांति! चंद्रावर जशी कलंकलक्ष्मी! प्रफुल्लित कमलाकरावर जशी भ्रमरपंक्ति! किंवा प्रज्वलित मदनदीपावरची जणू काजळीच! देदीप्यमान प्रतापाग्नीची जणूं धूमरेखाच! किंवा मदनाच्या विलासवनांतील तमालवल्लीच! अशी चंद्रापीडाच्या मुखावर ही पहा कशी रोमपंक्ति (मिशी) फुटली आहे ती! ही हा विवाहमंगल करण्यास योग्य झाला, असें कळवितेच आहे! याकरिता देवीचा विचार घेऊन एखादी सुंदर व कुलीन राजकन्या पाहून आणावी, म्हणजे जसें बालकाचें दुर्लभ मुखकमल एकदांचें माझ्या दृष्टीस पडलें, तसेंच आता त्याच्या वधूचेंहि दृष्टीस पडेल, तरी असें करून मला आनंद करा.

शुकनास म्हणाला, " महाराजांनी फार चांगला विचार मनांत आणिला. चंद्रापीडानें सर्व विद्या व कला यांचें संपादन केलें आहे. सर्व प्रजेस अगदी वश केलें आहे. सर्वादिकसुंदरीचें करग्रहण केलें आहे. राजलक्ष्मीस कुटुंबवत्सल करून सुस्थिर केलें आहे. चतुःसमुद्रवलयांकित भूमिहि वरिली आहे. तेव्हां यानें वरिलें नाहीं असें काय राहिलें आहे ? हें भाषण ऐकून चंद्रापीडानें लज्जेनें मान खालीं घातली ! आणि तो मनांत म्हणाला, " वाहवा ! काय वडिलांचें संभाषण चाललें आहे ! कादंबरीच्या समागमाच्या उपायांचें मी चिंतन करीत आहे तों पित्यास अशी बुद्धि सुचली ! अंधकारांत प्रवेश करण्यास जसा प्रकाश, निबिड अरण्यांत जाणाऱ्यास जसा वाटाड्या, समुद्रात पडलेल्यास जशी नौकाप्राप्ति, मरणोन्मुखावर जशी अमृतवृष्टि, याप्रमाणे ही प्रसंगोचित गोष्ट निघाली आहे ! तर आतां कादंबरीची प्राप्ति होण्यास वैशंपायनाच्या भेटीवरच काय तें अवलंबन आहे ! " असें तो चिंतन करीत आहे तों तारापीड उठला, आणि शुकनास व चंद्रापीड यास विलासवतीच्या मंदिरांत घेऊन गेला. तेथें गेल्यावर चंद्रोदयानें समुद्रवेला[1] जशी चंचल होते त्याप्रमाणें तारापीडास पाहून विलासवतीच्या जिवाची उठून उभें राहण्याची वगैरे गडबड उडाली ! मग तो तीस उभ्या उभ्याच म्हणाला, " देवी, हें पहा बालकाचे मुखावर तारुण्यलक्षण (मिशी) दिसत आहे. तारुण्यभराचें सूत्र, तरुणपणांतील विलास पुरविण्याविषयीं मूर्तिमंत आज्ञाच, असें हें दिसत आहे ! मुनमुख दृष्टीस पडावें म्हणून तूं अजूनहि कशी उतावीळ होत नाहीस ? मी तुझा विचार घ्यावयास आलों असतां तूं लज्जेनें आपलें मुख एकीकडे कां करतेस ! नीट कां सांगत नाहींस ? लाजून तोंड खालीं घालून कां बसली आहेस ? तूं तर आतां वरमाय होणार ! तुला तर अगोदर हौस असावी ! पण तूं कांहींच बोलत नाहींस, यावरून

१ मर्यादा.

चंद्रापीडावर तुझी ममता नाहीं असे वाटते ! याप्रमाणे तिशी विनोद करीत मोठ्या आनंदांत कांहीं वेळ तेथे राहून तो भोजन करण्यास निघून गेला. पुढे चंद्रापीडाने वैशंपायनास घेऊन येण्याविषयीं शुकनासाकडून पित्याची आज्ञा मिळविली, मग त्या दिवशी त्याने आपल्या आईच्या घरीच भोजन केले, आणि वैशंपायनास सामोरे जावयाचे, अशा नादात त्याने दिवस घालविला. रात्रीं निद्रा करण्याकरिता बिछान्यावर गेला असतां मित्राच्या दर्शनाच्या उत्कंठेने दोन प्रहर रात्र उलटून गेली तरी त्यास झोप कशी ती लागली नाहीं. नंतर, जिकडे तिकडे अतिस्वच्छ चंद्रकिरण पडले होते, ते जसे काय आपल्या कांतीने आकाशाचा नीलवर्ण बदलीतच आहेत काय ! दिग्व्यागार वनाचा हिरवा वर्ण नाहीसाच करीत आहेत काय ! व त्याना छिद्रे पाडून आत शिरतच आहेत काय ! वृक्षच्छायेस घालवूनच देत आहेत ! गुहा, वने, व वनस्पतीच्या दाट जाळ्यात जाऊन लपलेल्या अंधकारास पिटाळूनच लावीत आहेत काय ! विवरप्रवेशाच्या मिषाने रसातलांत शिरून पृथ्वीचा तळ शोधितच आहेत काय ! चुनेगच्ची हवेल्यास आणखी नवीन सफेतीच देत आहेत काय ! दशदिशाकडे कर्पूराची धूळच उडवीत आहेत काय ! शुभ्रचंदनरसाने रात्रिरूप स्त्रीस उटीच देत आहेत काय ! ग्रह व नक्षत्रे यांचा संक्षेपच करीत आहेत काय ! नद्यांची वाळवंटे विस्तीर्णच करीत आहेत काय ! सूर्यविकासीकमलाना दाबूनच धरीत आहेत काय ! चंद्रविकासिकमलाना विस्तीर्णच करीत आहेत काय ! सर्व पृथ्वीवर जसे वाहतच चालले आहेत काय ! जलतरंगावर जसे काय पोहतच आहेत काय ! वाळवंटात जसे काय पसरलेच आहेत काय ! हंसाच्या समुदायात अगदी मिळूनच गेले आहेत काय ! चंद्रकांतपाषाणापासून निघालेल्या प्रवाहात स्वच्छ अंग धुऊनच बाहेर पडले आहेत काय ! कादंबरीच्या समागमाकरिता चंद्रापीडाने लवकर जावे ह्मणून मदनाचे बाग होऊन त्यानर भडि·

मारच करीत आहेत काय ! असे ते किरण त्याच्या दृष्टीस पडले ! तेव्हां त्याच्या मनात दुप्पट उत्साह उत्पन्न होऊन आपलें प्रयाण कळण्याकरितां त्याने शंख फुंकण्यास सांगितले.

तो शखनाद आकाशात घुमत राहिला असतां सर्व आकाशभर पसरलाच आहे काय ! दशदिशा भरून उरलाच आहे काय ! नगराच्या तटबदीवरून फिरतच आहे काय ! मोठमोठ्या उच्च वेशींवरून व मनोऱ्यांवरून चढतच आहे काय ! राजवाड्याच्या मध्यभागी घुमतच आहे काय ! राजमार्गांमधून पसरतच जात आहे काय ! पर्वताच्या गुहा, व सांदीकोर्दी यामध्ये भ्रमणच करीत आहे काय ! देवालयांमध्ये जाऊन गजरच करीत आहे काय ! सरोवरावरील पक्ष्यांनी तो नाद उच्चस्वरांनी वृद्धिंगतच केला काय ! गमनकाली नमन करण्याकरितां आलेल्या वेश्यांच्या भूषणशब्दांनी ज्याला साहाय्यच केले आहे काय ! अशाप्रकारे तो नाद घुमत राहिला ! अशा समयी स्वारीबरोबर निघणाऱ्या लोकांची एकच धांदल उडाली. त्या शब्दाबरोबर कित्येक घोडे उठून उभे राहिले, कित्येकाना उठवून उभे केले. कित्येक बाहेर काढिले होते. कित्येकाना बाहेर काढण्याची तयारी चालली होती. कित्येकांवर खोगिरे घातली होती. कित्येकावर खोगिरें घालण्याचे काम चालू होते. कित्येक इकडचे तिकडे व तिकडचे इकडे धावत होते. कित्येक सज्ज करून रागानी उभे केले होते. व कित्येकावर साज चढविण्याची तयारी चालली होती. कित्येकावर स्वार बसले होते. व कित्येक चौखुरावर उडत होते. ते इतके पुष्कळ होते की राजवाड्याच्या विस्तीर्ण अंगणात, रस्त्यांत, मोठमोठ्या मैदानांत, व आंत बाहेर सर्व नगरभर उभे राहण्यास त्यांस पुष्कळ जागा होती तरी--त्याना ती पुरेनाशी झाली. असे हजारो घोडे तयार होऊन उभे राहिले होते. स्वारांनी हातांत भाले धरिले होते त्यामुळे हे भाल्याचे वनच उभे आहे काय असे भासत होते ! त्याच्य

घोड्यांच्या टापांच्या धुराळ्यानें पृथ्वी झाकूनच गेली आहे काय असे दिसले! घोड्यांची फुरफुरणीं इतकी चालली होती की त्यांनी कानठाळ्या बसून गेल्या! त्यांच्य तोंडांतील फेस पडल्यामुळे राजवाड्याचे अंगण शुभ्र पुष्पगुच्छांनीं भरूनच गेले आहे काय असे वाटले ! त्यांच्या लगामाच्या खळखळ शब्दांनीं दश-दिशा अगदी भरून गेल्या. शुभ्र चंद्रिका अश्वाच्या अलंकारांवर पडल्यामुळे जिकडे तिकडे चंद्रिकामय दिसत होते ! नंतर चंद्रापीड सज्ज होऊन त्याठिकाणी येऊन इंद्रायुधावर चढून बसला. त्याचे तेजस्वी छत्र पुढे चालूं लागल्यामुळे स्वारी निघाली असे सर्वांस समजले. ते छत्र हंसाप्रमाणे शुभ्र व तेजस्वी असल्याकारणाने प्रकाशाकरितां हे दुसरें चंद्रमंडळच पुढे चालले आहेसे भासले ! शेकडो राजे चोहोंकडून येऊन त्यास नमस्कार करूं-लागले. नगरवासी लोक निद्रित असल्याने रस्ते मोकळे होते तरी घोड्यांची इतकी गर्दी होती की, चंद्रापीडास मोठ्या अडचणीनेच बाहेर निघावें लागले. नंतर तो शिप्रा नदीजवळ गेला, नदीवर अतिस्वच्छ चंद्रिका पसरल्यामुळें जिचे उदक चंद्रिकामय दिसत होते ! चंद्रविकासी कमल प्रफुल्लित झाल्यामुळे व त्यांवर हंसपक्ष्याचे थव्याशी थवे लागल्यामुळे जसे काय पांढरें शुभ्र वाळवंटच पसरले आहेसे दिसत होते ! सैन्याच्या गलबल्याने हंसपक्षि जागृत शब्द करूं लागले. त्यामुळे व थंडगार व तुषारयुक्त असा वारा आल्यामुळे जिचे पाणी जवळ आलेसे समजले. अशी ती शिप्रा नदी उतरून गेल्यावर दशपुरास जाण्याच्या मार्गाने तो चालला. तो मार्ग फार मोठा असल्यामुळे व वाटेत मनुष्यांची अडचण नसल्यामुळे तो गमनोत्साहास वाढवीतच आहे काय असा दिसला. त्याच्या बरोबरचे अश्वहि वेगाने चालत असल्यामुळे सर्व दिशांकडे वाहणाऱ्या चंद्रिकारूप प्रवाहाबरोबर ते वाहातच चालले आहेत काय असे दिसले ! किंवा वैशंपायनाच्या भेटीकरितां पुढे धावत चाललेल्या चंद्रापीडाच्या मनाबरोबर वेगानें धावणाऱ्या इंद्रायुधाने ओढीतच चालविले आहेत काय असे ते अश्व दिसले !

याप्रमाणे वैशंपायनाच्या दर्शनाच्या उत्कंठेनें जलदीनें घोडे उडवीत चंद्रापीड पहाटपर्यंत बारा कोस जमीन चालून गेला.

नंतर मार्गश्रम दूर करण्याकरिताच मंदमंद वाहून आनंद देणारा, चंद्रिकाप्रवाहांत स्नान केल्यामुळें शीतल, दहिवरांतील जलकण घेऊन येणारा, अनेक प्रकारच्या वृक्षपल्लवांच्या चवऱ्यास हालविणारा, प्रफुल्लित कमलांतील सुगंध घेऊन येणारा, व रात्र संपली असें सुचविणारा, वारा वाहूं लागला. रात्रिरूप स्त्रीच्या विरहानें दुःखित झाल्यामुळेंच काय! किंवा आपला अस्त होणार या चिंतेमुळेंच काय! किंवा चंद्रविकासि कमलांनीं वर तोंड करून सर्व रात्रभर चंद्रिका पिऊन टाकल्यामुळेंच काय! अथवा चंद्रापीडाच्या घोड्याच्या धुळीनें भरल्यामुळेंच काय! फिकट झालेला असा चंद्र अस्तास जाऊं लागला. पश्चिमसमुद्राकडे वाहून जाणाऱ्या चंद्रिकाप्रवाहाबरोबरच फेंस व बुडबुडे यासारखींच काय अशीं नक्षत्रें वाहून गेल्यासारखीं दिसलीं! दहिवराच्या पाण्यानें मौक्तिकासारखा गौर असा चंद्रिकेचा तजेला धुऊन गेल्यामुळेंच ती फिक्की दिसूं लागली. नंतर चहूंकडे लता व वृक्ष हिरवेगार दिसूं लागले व ते जसे काय उदकांतूनच बाहेर येत आहेत असे दिसले. अरुणोदय झाल्यामुळें पूर्वदिशेच्या कर्णांतील पल्लवच काय, आकाशरूपि सरोवरांतील रक्तकमलच काय, किंवा सूर्याच्या रथध्वजाचें हें लाल फडकेंच काय, असा तो दिसला! झाडांवर लाल प्रकाश पडला असतां हा वणवाच लागला आहे असें समजून पक्षी झाडांवरून उठून ओरडत फिरूं लागले. सर्व रात्रभर पाय पसरल्यामुळें ज्यांना लवकर पळतां येत नाहीं, तथापि बळेंच ते लांब करून पळत आहेत असे, व झोंप पुरी न झाल्यामुळें आळसलेले, असे हरिण हिंडूं लागले. सांचलेल्या सरोवराजवळच्या नागरमोथ्यांचे मनास येईल तसे तुकडे करून टाकणारे असे रानडुकर पर्वताच्या गुहांकडे जाऊं लागले. पहाट झाल्यामुळें गुरें चरण्याकरितां गांवाबाहेर जाऊं लागलीं. गुराखी गुरें चारीत असल्यामुळें शुभ्र पशूंच्या योगानें ग्राम-

सीमा पांढऱ्या शुभ्र दिसूं लागल्या. दिशा दूर झाल्या सारख्या दिसल्या. अरण्ये मागें सारल्यासारखीं झालीं. गांवांच्या सीमा विस्तृत दिसूं लागल्या. तलाव उथळ दिसूं लागले. अंधकाररूपी पडदा करांनी दूर करून आपल्या विरहानें दुःखित झालेल्या कमलिनींस पाहण्याकरितांच सूर्य उदयपर्वतावर चढला ! आकाश तेजस्वी होऊन सर्व दशदिशा प्रकाशित झाल्या.

अशा वेळीं सुमारें एक कोसावर रात्रभर चालून आलेलें, अंतःक्षोभामुळें भ्यालेल्या रसातलानेंच बाहेर टाकून दिलेलें, सर्व दिशाकडे पसरलेलें, सूर्यकिरणांबरोबरच विस्तीर्ण होत चाललेलें, डोळे ताणून पाहिलें तरी ज्याचा शेवट दिसत नाहीं असें, अनेक मांडलिक राजे ज्याला आवरीत आहेत असें, मोठ्या नदाच्या प्रवाहासारखें, प्राणिमय असा आठवा समुद्रच, व अतिशय धूळ उडाल्यामुळें जें नीट दिसत नाहीं असें, हजारों हत्ती, घोडे व मनुष्ये यांची एकसारखी चळवळ चालू असल्यामुळें, मंदरपर्वताच्या घुसळण्यानें उत्पन्न झालेल्या लाटांनीं खवळलेला हा निराळा महासागरच आहे काय, असें भासणारें; व उतरण्याच्या तयारींत असलेलें असें मोठें सैन्य त्याच्या दृष्टीस पडलें.

तेव्हां चंद्रापीड ह्मणाला, " वाहवा ! फार चांगलें झालें ! मी येणार हें ज्याच्या ध्यानीं मनीं सुद्धां नाहीं, अशा वैशंपायनास मी आतां एकाएकीं जाऊन भेटेन ! " असें ह्मणून छत्रचामरादिक राजचिन्हांसह सर्वांचें निवारण करून व शेल्यानें डोकें गुंडाळून इंद्रायुधास दौडवीतच तो निघून गेला. त्याच्या मागून तीन चार स्वार मात्र धावत गेले. चंद्रापीड त्या सैन्यांत येऊन दाखल झाला, त्या वेळीं तेथील लोक अनेक प्रकारच्या आपआपल्या कामधंद्यांत गुतून गेले होते. तो तेथें गेल्यावर प्रत्येक तंबूजवळ जाऊन ' वैशंपायन कोठें आहे ? ' असें विचारूं लागला. तेव्हां त्या ठिकाणच्या उद्विग्न असलेल्या स्त्रियांनीं त्यास ओळखिलें नाहीं आणि त्या आपआपल्या कामांत व्यग्र असल्यामुळें ह्मणाल्या, " बाबा !

काय पुसत हिंडतोस ? या ठिकाणी कोठला वैशंपायन ? ” असें भाषण ऐकून तो घाबरून ह्मणाला, “ हा पापिणींनो, तुम्ही असें भलतेंच काय बोलतां ? ” असें ह्मणून तो वेड्यासारखा होऊन फिरूं लागला. जसा भ्यालेला हरिणबालक धावत जातो, किंवा कळपांतून चुकलेला हत्तीचा छावा जसा धावत फिरतो, किंवा गाईची चुकामूक झाल्यामुळे तिचें वांसरूं जसें घाबरून व वर कान करून पळत सुटतें, त्याप्रमाणें त्याची स्थिति झाली. तो नीट पाहीना, नीट ऐकेना, नीट बोलेना, नीट लक्ष देईना, एके जागी ठरेना, व मी कोठें आलों, कशाकरितां आलों, कोठें चाललों, काय करितों, हें त्यास कांहींच कळेना. शेवटीं आंधळ्यासारखा, बहिऱ्यासारखा, मुक्यासारखा, जडासारखा, व भूताविष्टासारखा होऊन तो एकसारखा धावत पळत सैन्याच्या मध्यभागी गेला.

त्या ठिकाणी इंद्रायुधाला पाहिल्यामुळे व त्याच्या मागें येत असलेले राजपुत्रहि पाहिल्यामुळें हा युवराज चंद्रापीड आहे असें समजून धावत धावत राजे लोक त्याच्याजवळ आले. त्या राजपुत्रांत कित्येकांचीं देहभानें जाग्यावर नसल्यामुळें त्याच्या अंगावरचीं वस्त्रें मार्गांत पडलीं आहेत, कित्येकांचीं फाटलीं आहेत, कित्येक अश्रु ढाळीत आहेत व कित्येक दुःखानें उदास व भयभीत झाले आहेत, असे राजे येऊन नमस्कार करताहेत तों, ‘ वैशंपायन कोठें आहे ? ’ असें चंद्रापीडानें त्यास घाईनें विचारलें. तेव्हां महाराजांनीं या झाडाखालीं उतरून थोडा वेळ विश्रांति घ्यावी, ह्मणजे आम्ही सर्व हकीकत सांगतों, अशी त्यांनीं विनंति केली. तेव्हां स्पष्ट कळण्यापेक्षां देखील अधिक दुःख देणारें असें त्यांचें संदिग्ध भाषण ऐकून चंद्रापीडाचें हृदय व्याकुल झालें व त्यास मूर्च्छा आली. त्या वेळीं वृद्ध राजेलोकांनीं त्यास घोड्यावरून उतरून गालिच्यावर बसवून धरून ठेविलें, परंतु तो देहभानावर नसल्यामुळें हें त्यास कांहींच समजलें नाहीं. मग तो सावध झाल्यावरहि वैशंपायनाला न पा-

हिल्यामुळें मी कोठें आहें, काय करितों आहें, हें न समजून तो अगदीं भ्रमिष्टासारखा होऊन गेला व नुसतें सैन्य आलें, यावरूनच वैशंपायनाची धड गति दिसत नाहीं, असें मानून तो असह्य दुःखानें पीडित झाला व मी आता मोठ्यानें रडूं, कां शोक दाबून गुपचीप बसूं, कां बलात्कारानें आत्महत्या करूं, कां कोठें अरण्यांत निघून जाऊं, काय करूं तरी काय ? अशा अनावर शोकाग्नीनें अंतःकरणांत दग्ध होऊन तो आपल्या मनात म्हणाला, " काय पहा, सर्व जग मला रमणीय दिसत होतें, तेंच आतां कसें भयाण दिसूं लागलें ! व सर्व दिशाहि कशा अंधक दिसूं लागल्या ! माझें जीवित मला सफल वाटत होतें, तेंच आतां निष्फलसें वाटूं लागलें ! प्राण सुरक्षित होते, ते आतां चोरून नेल्यासारखे झाले ! मी आता कोणाला भेटूं, कोणाबरोबर बोलत बसूं, कोणाजवळ भरवशाच्या गोष्टी सांगत बसूं, कोणाबरोबर आनंदानें कालक्रमणा करूं, माझ्या व कादंबरीच्या जीविताचा तरी आतां काय उपयोग? वैशंपायनाकरितां कोठें जाऊं ? कोणाला पुसूं ? व कोणाची मी विनवणी करूं ? कीं तेणेंकरून मला फिरून तें मित्ररत्न तो आणून देईल ? त्याच्या वाचून आर्यशुकनासास तरी मी आपलें तोंड कसें दाखवावें ? पुत्रवत्सला मनोरमाबाईचें तरी सांत्वन कसें करावें? एखादें दुष्प्रापस्थान मिळविण्याकरितां तो मागें राहिला ! किंवा कोण्या राजाची वाट पहात बसला ! किंवा कांहीं सांगितलेलें काम करण्याकरितां कोणीकडे गेला ! हें कांहींच समजत नाहीं. " याप्रमाणें अनेक कल्पना करीत खालीं तोंड घालून तो चिंताक्रांत बसला आणि अजून माझें हृदय कसें फुटत नाहीं म्हणून आश्चर्यानें आपणाला महापराधी व महापातकी मानीत दुःखानें त्या राजेलोकांस त्याचें वर्तमान विचारूं लागला.

" मी आल्यावर मागें कांहीं युद्धप्रसंग उपस्थित झाला, किंवा शेवट करणारा असा एखादा असाध्य व्याधि उत्पन्न झाला कीं, त्यामुळें

त्याच्या प्राणावर येऊन प्रसंग गुदरला ? काय झाले तरी काय ? हें भाषण ऐकतांच त्यानीं कानांवर हात ठेवून विनंति केली, "महाराज, असें भलतेंच बोलूं नका. महाराज दीर्घायुषी आहेत, तसा वैशंपायनहि आहे." हें ऐकताच पुनरुज्जीवन पावलेला असा चंद्रापीड त्यास आलिंगून ह्मणाला, "वैशंपायन जिवंत असल्यावर मजवाचून तो क्षणभरहि दुसरीकडे राहणार नाहीं, असें समजून मी भलतेंच म्हटलें, परंतु तो जिवंत आहे, असें तुमच्या मुखानें समजतें. तर आतां त्याचें काय वर्तमान आहे ? तो कां आला नाहीं ? तो कोठें राहिला ? त्याला एकट्याला सोडून तुम्ही तरी कसे आलांत ? तो राहिला तरी तुम्ही त्याला बळेंच कां आणिलें नाहीं ? हें लवकर सांगा !" त्यानीं विनंति केली, "महाराज ! सर्व सांगतों, ऐकावें." "तुम्ही वैशंपायनाबरोबर मागून यावें" अशी आज्ञा करून महाराज निघून आल्यावर त्या दिवशीं सर्व सामग्रीचा संग्रह असल्यामुळें सैन्याचा तळ तेथून उठविला नाहीं. दुसरे दिवशीं प्रातःकाळींच निघावयाचें ह्मणून नगारा वाजविला व हत्ती, घोडे वगैरे सर्व सैन्य तयार झालें. इतक्यात वैशंपायन म्हणाला; "अतिपुण्यकारक असें अच्छोदसरोवर पुराणांत सांगितलें आहे, याकरितां त्यामध्यें स्नान करून व सिद्ध पुरुषांनीं सेवित अशा त्याच्याच तीराचे ठायीं संसारांतून मुक्त करणाऱ्या शंकराचें स्थान आहे त्याचेंहि वंदन करून मग जाण्याचें करूं. देवादिकांनीं सेवित अशी ही पुण्यभूमि फिरून कशानें दृष्टीस पडणार आहे ? असें बोलून तो पायांनींच अच्छोदसरोवरावर गेला. तेथें सर्वत्र अतिरमणीय देखावा असल्यामुळें त्यास पाहत तो फिरूं लागला. तेथील सरोवराच्या तरंगांवरून आलेल्या वायूच्या योगानें वृक्षांचे पल्लव हालत असल्यामुळें व त्यांवरच्या पुष्पावर मकरंदलोभानें भ्रमर गुंजारव करीत असल्यामुळें तो दुरून बोलावीतच आहे काय असा, पाचूप्रमाणें हिरवागार, कांतीनें दशदिशा व्यापतच करीत आहे काय असा, सूर्यकिरणांचा जेथें शिराव होत नसल्यामुळें भर

दिवसा देखील दोनप्रहररात्रीचा देखावा दाखवीत आहे असा, माहितीं-तला असूनहि हे मेघजालच आहे असें समजून ज्याकडे माना वर करून मोर पहात व ओरडत आहेत असा, सर्व तापाचा शत्रुच, शैत्याचें केवळ घरच, वसंतऋतु बाहेर पडण्याचा मार्गच, मदनाला आश्रयभूतच, रतीचें विनोदस्थानच, सर्व रमणीय पदार्थांचें आलयच, अच्छोदसरोवरावरून शीतल व सुगंधि झुळुका येत असल्यामुळे सुखकारक, ज्याच्या मध्यभागीं पाचूची शिळा असल्यामुळे सुशोभित दिसणारा, असा एक लतामंडप त्याचे दृष्टीस पडला. त्यास पाहून बंधु, पुत्र किंवा मित्र यांची पुष्कळ दिवस भेट अंतरली ह्मणजे जसें होतें, तसें त्याला झालें; आणि स्वप्नासारखा किंवा चित्रासारखा स्तब्ध होऊन पापणीस पापणी न लावतां फार वेळ तिकडेच पहात तो उभा राहिला. पुढें त्याला आपलें अंग सावरून धरवेनासें झालें, आणि सर्व इंद्रियांनी सोडल्यासारखे होऊन व आपलें अंग मोडून देऊन तो जमिनीवर बसला, आणि कांहीं मनांत चिंतन करीत आहे, का ध्यान करीत आहे, असा तो दिसला! त्याच्या डोळ्यांवाटे अश्रुधारा चालून तो तोंड खालीं घालून उगीच बसला. अशी त्याची अवस्था पाहून आमच्या मनांत आलें, कीं मोठें धैर्य धारण करणारे प्रौढ पुरुष असतात ते देखील तसें कांहीं दृष्टीस पडलें तर मोहित होतात. मग तारुण्यभरांत असलेले पुरुष मोहित होतील यांत नवल तें कोणतें? तेव्हां हें मनोहर स्थान दृष्टीस पडल्यामुळे याला हा विकार उत्पन्न झाला असावा. मग लागलीच आम्ही त्यास ह्मटलें कीं, "दर्शनीय पदार्थांची केवळ परमावधिच असें हें स्थान त्वां पुष्कळ वेळ पाहिलें! तर ऊठ आतां, आपण स्नान करूं! आपल्याला फार विलंब झाला, सर्व सैनिक लोक तयार होऊन तुझी वाट पहात बसले आहेत, तेव्हां आतां उशीर कशा करितां?" असें आम्ही म्हटलें असतां, जसें कांहीं आमचें भाषण त्याला मुदलींच ऐकूं गेलें नाहीं असा, जडासारखा, मुक्यासारखा किंवा वेड्यासारखा होऊन, कांहीं एक उत्तर न देतां तो त्या

लतामंडपाकडेच टक लावून अश्रु ढाळीत बसला ! फिरून फिरून घरी चलण्याविषयी आम्ही त्यास ह्मटलें, तरी तिकडेच पहात आह्मांस निष्ठुरपणानें तो ह्मणाला, “ या ठिकाणास सोडून मी तर येणार नाही ! याकरितां सैन्य घेऊन तुम्ही जावे. चद्रापीड गेला असतां त्याच्या बाहुबलानें रक्षिलेले एवढे मोठे सैन्य घेऊन या ठिकाणी क्षणभर राहणे देखील तुह्मांस योग्य नाहीं ! ” असें त्याचे भाषण ऐकून दुर्दैवाने याला वैराग्य उत्पन्न झालेसे वाटून चालण्याविषयी आम्हीं त्याची वारवार प्रार्थना केली परतु ती व्यर्थ झाली ! तेव्हां त्याच्या विरुद्ध आचरणाने वाईट वाटून आम्हीं त्यास निष्ठुरपणाने ह्मटले, “ आह्मांला येथे राहणे योग्य नाही ह्मणतोस, आणि तुला योग्य आहे काय ? अरे तारापीड महाराजांत व ज्यांत बिलकुल अतर नाही अशा आर्यशुकनासापासून तुझे जन्म झाले ! विलासवतीराणीने आपल्या मांडीवर तुझें लालनपालन केले ! चंद्रापीडाबरोबर एके ठिकाणीं वाढविले ! व विद्यामदिरांत मोठ्या प्रयत्नानें तुला शिकविलें ! असे असून तुझा वडील बधु, मित्र, पालक, सर्व जगाचा स्वामी, गुणवान् अशा चद्रापीडानें सर्व तुझ्या स्वाधीन करून गमन केले असतां त्याला सोडून तुला येथे राहणे योग्य आहे काय ? बिलकुल विचार मनांत न आणणारा असा तुजखेरीज दुसरा कोण आहे ? आमची तुझ्यावर किंवा तुझी आमच्यावर प्रीति आहे ही गोष्ट राहूं दे; परंतु अशा भयकर अरण्यांत तुला एकटे सोडून आम्ही गेलो असतां चद्राप्रमाणें शांत असा देव चद्रापीड तरी आम्हाला काय ह्मणेल ? चद्रापीड निराळा व तूं वेगळा ! असा कांही भेद आहे काय ? तर आतां असा हेकडपणा सोडून दे आणि आमच्या बरोबर चल.” असे आमचे भाषण ऐकून किंचित् आश्चर्ययुक्त हास्यमुद्रा करून तो ह्मणाला, चद्रापीडाकडे जावं हे देखील मला समजत नाहीं काय ? ह्मणून तुह्मी मला इतका बोध करितां ? ज्याच्या वाचून क्षणभर देखील मला दुसरीकडे राहवत नव्हतें, हें सर्व मला माहीत आहे, परंतु काय

करूं ? हल्लीं मी आपल्या स्वाधीन राहिलों नाहीं ! कशाची तरी आठवण करीत असल्यामुळे मन दुसरीकडे लागत नाहीं ! कांहीं तरी पाहत असल्यामुळें दृष्टि तेथून निघत नाहीं ! कोठें तरी आसक्त झाल्यामुळे हृदय दुसरें कांहीं जाणीत नाहीं ! विंचू टोंकल्याप्रमाणें हे पाय एक पाऊल देखील दुसरीकडे टाकूं शकत नाहींत ! या ठिकाणीं माझें शरीर अगदीं जखडून टाकल्यासारखें झालें आहे ! याकरितां आपण होऊन मी येण्यास समर्थ नाहीं. बळेंच तुह्मी जर मला न्याल, तर या ठिकाणाहून पलीकडे गेल्यावर माझे प्राण राहतील किंवा नाहींत हें सांगवत नाहीं ! येथें राहिलों असतां माझ्या मनांत सांगतां येत नाहीं असें कांहीं घुटमळतें आहे, त्यानेंच प्राणधारण होईलसें वाटतें ! याकरितां मला येण्याविषयीं आग्रह करूं नका. तुह्मी जा, आणि जन्मभर चंद्रापीडाच्या दर्शनसुखाचा अनुभव घ्या. मला पाप्याला तें सुख प्राप्त झालें असतांहि दुर्दैवानें हिरावून घेतलें ! अशा त्याच्या भाषणानें आश्चर्य वाटून आह्मीं वारंवार त्यास विचारिलें कीं, चंद्रापीडाकडे येत नाहीं ह्मणतांस व असेंहि बोलतोस ! तर हें आहे तरी काय ? तो ह्मणाला, मला सांगायाला लाज वाटते, तथापि मला येथून कां येववत नाहीं याबद्दल जर मला माहीत असेल तर प्रियमित्र चंद्रापीडाच्या गळ्याचीच शपथ ! हा सर्व वृत्तांत तुमच्या समक्षच घडला आहे. दृष्टीआड कांहीं एक झालें नाहीं. याकरितां तुह्मी जाण्याचें करावें. असें बोलून तो तटस्थ बसला व दोन घटकांनीं तेथून उठून रमणीय वृक्षतळें, लतागृहें, सरोवरें, व देवालयें या सर्व ठिकाणीं जसें कांहीं हारवलें आहे, व त्यास शोधितच आहे, असा तो तिकडेच लक्ष देत व पाहत हिंडूं लागला ! अशा रीतीनें फार वेळ हिंडल्यावर खिन्न होऊन मोठ्या दुःखानें श्वासोच्छ्वास सोडीत तो दुसऱ्या एका लतागृहांत जाऊन बसला. हा कांहीं वेळानें तरी उमजेल, अशा आशेनें आम्हीं त्याच्या जवळच त्या झाडींत राहिलों. पुढें दोन प्रहर लोटून गेल्यावर भोजन करण्याविषयीं आम्हीं त्याची प्रार्थना केली. तेव्हां तो ह्मणाला, प्रियमित्र चंद्रापीडाला माझे प्राण आपल्या जिवापेक्षा देखील

अधिक प्रिय आहेत, याकरितां ते मला बलात्कारानें सोडून जाऊं लागले तरी त्यांच्या रक्षणाकरितां मला प्रयत्न केला पाहिजे. चंद्रापीडाच्या भेटीचीच मला इच्छा आहे, मृत्यूची नाही! तेव्हां या कामांत तुमची प्रार्थना कशाला पाहिजे! असे म्हणून तो उठला आणि स्नान करून वनवासाला उचित अशा कंदमूलफलांचाच त्याने आहार केला. त्या प्रकारच्या त्याच्या वर्तनानें आश्चर्ययुक्त होऊन हे काय असावे, म्हणून विचार करीत तीन दिवसपर्यंत आम्ही येथेच राहिलो. शेवटी त्याचा कांही परिवार त्याजवळ ठेवून केवळ निरुपायामुळे आम्ही इकडे निघून आलो. ही बातमी पूर्वी पाठविली नाही याचे कारण एक हे की, गृहाकडे चाललेल्या महाराजांस ती लवकर वाटेत पोहोचणार नाहीं. दुसरे, घरी आल्यावर पोचली ह्मणजे लागलीच पुन्हा येण्याचे श्रम होऊं नयेत. आपल्यावाचून तो येणार नाही अशी आमची पक्की खात्री झाली आहे.

स्वप्नांत देखील ज्याची कल्पना होणार नाही असा वैशंपायनाचा वृत्तांत ऐकून दुःख व आश्चर्य यांनी व्याप्त होऊन चंद्रापीड ह्मणाला, " वैशंपायनाला सर्व सोडून देऊन वनवासात राहण्याचे असे काय कारण झाले असावें बरें? माझ्या हातून चुकी झाल्याचेंहि काही दिसत नाही. पित्याच्या कृपेकरून माझ्याप्रमाणे त्याचाहि राजलोक सन्मान ठेवितात. माझ्याप्रमाणे त्यालाहि सर्व उपभोगवस्तु आहेत. कांहीं एक कमी नाही. माझ्याप्रमाणे त्याचीहि कोणी आज्ञा मोडीत नाहीं. मी जसा दुसऱ्यावर निग्रहानुग्रह करितों, तसा तोहि करितो. मला अपराधी भितात, तसेच त्यालाहि भितात. मजप्रमाणे त्यालाहि संपत्ति आहे. माझ्याप्रमाणे त्याजवरहि लोकांची प्रीति आहे. इकडून जाताना माझे किंवा त्याचे वडील यांनी पुत्रोचित स्नेहानें त्यास वागविलें नसेल काय? किंवा अधिक नम्रपणा इच्छिणारा त्याचा बाप त्याला रागें तर भरला नसेलना? काय झाले असेल तें असो! बरें वैशंपायन असा कांही वाईट स्वभावाचा मनुष्य नाही. किंवा वडील

माणसांची भक्ति न करणारा असाहि नाही. भलभलतेच करणारा, अक्षरशत्रु, हलकट दांडगा, एकुलता एक म्हणून वेडेवेडेचार करणारा असाहि नाहीं. जन्मापासून ज्यांनी उपकार केले त्या वडील माणसास दुःख देणारा व त्यांच्या आज्ञेचे उल्लंघन करणारा असाहि पण नाहीं. इंद्रियनिग्रह करून वनवासात राहण्याचा त्याचा हा काळहि नव्हे. अद्यापि त्यानें विद्वज्जनमान्य अशा गृहस्थाश्रमाचाहि अनुभव घेतला नाही. देव, पितर आणि बांधव याच्या ऋणांपासून देखील त्याने आपल्यास सोडविले नाहीं. ऋणत्रया-पासून मुक्त न होता त्याने असे कर्म करावे बरे? पुत्रपौत्रसंततीच्या योगानें वंशाचा विस्तारहि केला नाही. यज्ञयाग करून पुष्कळ दक्षिणाहि दिल्या नाहीत. अन्नसत्रे, विहिरी, तलाव, देवळे पाणपोई इत्यादि कीर्तिकारक सत्कृत्यानी त्याने अद्यापि पृथ्वीहि अलंकृत केली नाही. चिरकाल राहणारी अशी कीर्तिहि जगात मागे दिली नाही. वडील माणसाच्या आज्ञेप्रमाणें वागून त्याना सुखहि दिले नाही. प्रिय बांधवाची कार्ये करून त्यावर उपकारहि केले नाहीत, व त्याना वैभवासहि चढविले नाहीं. आपल्याकडे आलेल्या साधुसंताचाहि सत्कार केला नाहीं. अतिथि व अभ्यागत यांचे मनोरथहि पूर्ण केले नाहीत. रमणीय स्त्रियांचे तर त्याला वारें देखील माहीत नाही! ह्या लोकाचीं कोणतीच सुखे त्याने भोगिलीं नाहीत. धर्म, अर्थ, काम, व मोक्ष ह्या चार पुरुषार्थांपैकी एकहि अर्थ त्याने साधिला नाही. अशी ह्या लोकची कर्तव्यकर्मे सोडून त्यानें हे काय भलतेच केले बरे! याप्रमाणे तिकडेच ज्याचे लक्ष्य लागून राहिले आहे, असा चंद्रापीड चिंताक्रांत होऊन अनेक तर्क करीत बसला! पुढें आपले जवळ असलेल्या राजलोकास त्यानें निरोप दिला, आणि आपण त्या ठिकाणी आपल्या राहण्याकरितां तयार केलेल्या मंदिरांत गेला.

तेथें द्वारांवरून चंदनपल्लवांच्या माला लाविल्या होत्या व दोन्ही बाजूंकडे पल्लवयुक्त असे भरलेले सुवर्णकलश ठेविले होते. आंत बाहेर झा-

ढून सारवून व सडा शिपडून ते स्थान स्वच्छ केले होते. जागजागीं पुष्पाच्या माळा लाविल्या होत्या. अनेक पात्रे हातात घेऊन सेवक लोक फिरत होते. चौऱ्या, पंखे, पादुका, इत्यादि अनेक सुखोपभोगाच्या वस्तु हातात घेऊन दासी चहुंकडे हिंडत होत्या. त्या मंदिराच्या एके बाजूस जागा तयार करून तेथे गंधमादन नांवाचा मोठा हत्ती बांधिला होता. त्याच्या मदोदकाचा सुगंध चोहींकडे पसरला होता. दुसऱ्या बाजूस इंद्रायुध अश्व बांधला होता. पुढल्या अंगणात राजाची बसण्याची हत्तीण बांधिली होती. सर्व ठिकाणीं शिपाई लोक पहारे करीत होते. अनेक पदार्थांनी व रत्नांनी भरलेले असल्यामुळे ते स्थान समुद्राप्रमाणे गंभीर दिसत होते. दुःखामुळे ज्यानीं अंगावर वस्त्रभूषणे घातली नाहीत, व मळकट वेष धारण केल्यामुळे कलाहीन अशा सेवकांनी मुजरे केल्यानंतर चंद्रापीड सुगंधावरून माहित झालेल्या गंधमादन हत्तीकडे शून्यदृष्टीने पाहात आपल्या राहण्याच्या ठिकाणीं गेला. तेथे अंगावरचा पोषाख काढून टाकून तो शय्येवर जाऊन पडला. तेव्हां अंग रगडणाऱ्या सुंदर दासींनी पंख्यांनी त्यास हळू हळू वारा घालून व अंग रगडून त्याचा श्रम दूर केला. सर्व रात्रभर जागरण झाले होते, तरी दुःखामुळे त्याला झोप लागली नाहीं. शय्येवर पडला असतां त्याचे मन विचारांत निमग्न राहिले. तो म्हणाला, "शुकनास व मनोरमा यांची आज्ञा न घेतां व त्याचे सांत्वन न करितां त्यांना दुःखसमुद्रांत सोडून याच ठिकाणाहून जाण्याचे केले, तर मीहि वैशंपायनाचेच अनु-करण केलेसे होईल ! बरे असे न करावे तर कादंबरीकडे तरी जाणे कसे व्हावे ? परत घरीं गेल्यावर सुटका होईल किंवा नाहीं याची शंका वाटते. अथवा ही शंका व्यर्थ आहे. प्रियमित्र वैशंपायनाने अशा निमित्ताने माझे जाणे उपस्थित करून कादंबरीकडे कसे जाणे होत, म्हणून काळजी वाहणाऱ्या मजवर हा मोठा उपकारच केला! तेव्हां वैशंपायनाला आणण्याकरितां मी चाललों असतां वडील माणसे माझे निवारण करतील असे

होणार नाहीं. त्याच्या शोधाकरितां मी गेलो म्हणजे त्याला बरोबर घेऊन तसाच पुढें कादंबरीकडे जाईन म्हणजे झाले!" असा विचार करून व वैशंपायनाचें विरहदु:ख परिणामीं सुख देणारें औषधच आहे, असें मानून दोन घटका विश्रांति घेतल्यावर दीड प्रहर दिवस आल्याचें सुचविणारा असा शंखनाद झाल्याबरोबर तो भोजन करण्याकरितां उठला, आणि जेथें कादंबरी, तेथेंच वैशंपायनहि आहे! असे अंत:करणास धैर्य देत तो तसाच भोजनगृहांत गेला.

भोजन झाले तो ऐन दोन प्रहर भरले. त्याच्या शरीरांत मदनाग्नि व वैशंपायनाचा विरहाग्नि हे पेटून दग्ध करीत आहेतच, त्यांस बाहेरून आपणहि मदत करावी, यासाठींच काय आपले प्रखर किरण पसरून ताप देण्याकरिताच सूर्य आकाशाच्या मध्यभागीं आला आहे असें दिसलें! उष्णाच्या मिषानें तापविलेला रुप्याचा रसच फेंकीत आहेत काय असे देदीप्यमान त्याचे किरण भासत होते. उष्णाची झकलें शरीर भेदून आंत शिरत आहेत असें वाटत होतें. झाडांच्या सावलींत मनुष्य व पशु यांचे थवे अगदीं दाटीनें उभे राहिले होते. ज्याकडे पाहिलें असतां डोळे दिपत होते, असें ऊन फारच चमकत होतें. सर्व दिशा धगधग पेटल्यासारख्या दिसत होत्या. जमीन इतकी तापली होती की, पाय ठेवूं देत नव्हती. वाटेनें चिटपाखरू देखील दृष्टीस पडत नव्हतें! मार्गानें पाणपोईच्या झोपड्यांतून पाणी पिण्याकरिता मार्गस्थ लोकांची गर्दी जमली होती. पक्षी आपआपल्या घरट्यांत धापा टाकीत बसले होते. सांचलेल्या पाण्यांत हशींचे कळप स्वस्थ बसले होते. सरोवरांत हत्तींचे कळप शिरून कमलिनींचीं पानें व दांडे आपल्या सोंडांनीं पाहिजे तसे मोडून टाकीत व क्रीडा करीत होते. त्यावेळीं रक्तकमळाप्रमाणें सुकुमार स्त्रियांचे गाल लाल दिसत होते. अंगावर घर्मबिंदूंच्या रांगा बारिक मौक्तिकांप्रमाणें सुशोभित दिसत होत्या. रात्र केव्हां होईल व चांदणें

केव्हां पडेल असें लोकांस झालें होतें. थंड उदकाचें वर्णन सर्वत्र चालून त्या वेळी त्याची खरी योग्यता लोकांच्या लक्षांत येत होती. पर्जन्य लवकर पडेल तर बरें, असे लोक बोलत होते. दिवस केव्हां उतरेल व संध्याकाळ केव्हां होईल, म्हणून सर्वांचे डोळे तिकडे लागले होते. अशा दुःसह उष्णाच्या वेळी चंद्रापीड, सरोवराच्या तीरावर उष्णतेची पीडा न व्हावी म्हणून, जलमंडप तयार केला होता, त्या ठिकाणीं गेला.

तेथें जलधारांची एकसारखी वृष्टि सुरू असल्यामुळे सूर्यकिरणांपासून होणाऱ्या तापाचें कांहीं चालत नव्हतें. त्याच्या मधून एकसारखा वाहणारा नदीचा पाट सोडला होता. त्या मंडपाच्या आतल्या बाजूस पाणी शिंपडलेले जांभळीचे पल्लव लावून अंधकार केला होता. पुष्पयुक्त लतांनीं आंतील सर्व खांब वेष्टिले होते. त्या ठिकाणीं चंदनाचे सडे घातले होते. पाचूप्रमाणें हिरव्यागार कमलिनींचीं पत्रे भूमीवर पसरलीं होतीं. सुवासिक कमलांची शय्या केली होती. उष्णकाळांतहि केवळ वर्षाकाल असा तो मंडप भासत होता! शीतोदकांत स्नान करून आलेल्या जलदेवताच काय, ज्यांनी आपल्या अंगास चंदनाची उटी लाविली होती अशा, गळ्यांत मौक्तिक हार, व हातांत गोठ व तोडे, इतकेच काय ते अलंकार घातले होते अशा व ज्यांनी आपल्या कानांवर कोमल पल्लव ठेविले होते अशा वेश्या कमलदंडयुक्त पत्रांचे पंखे, कापूर, अगरु व चंद्रकांत मण्यांचे आरसे इत्यादिक द्रव्ये हातांत घेऊन सेवा करण्याकरितां तयार होत्या. फार काय! उष्णकाळाचा पराभव करणारा शत्रुच, शीतकालाचा सखाच, सूर्यकिरणांचा तिरस्कार करणारा, सरोवराच्या हृदयाचा मध्यच हिमालयाचा बंधुच, रात्रीचें वसतिस्थानच, असा तो जलमंडप तयार केला होता. मंडपाच्या रम्यतेमुळे क्षुभित झालेला मकरध्वज हा ज्यांतील मगरच, प्रियजनसमागमाच्या उत्कंठा ह्या ज्यांतील लाटाच,

मित्रविरहाग्नि हा ज्यांतील वणवाच, यामुळे दुर्लंघ्य व भयंकर, असा तो महासमुद्राप्रमाणे मोटा दिवस त्याने धैर्यरूप नौकेने कसा तरी त्या ठिकाणी घालविला.

नंतर सूर्यास्ताच्या वेळचे तांबडे ऊन पडले तेव्हां चंद्रापीड त्या जलमंडपांतून निघून आपल्या राहण्याच्या ठिकाणी गेला. त्या जागी सारविल्यामुळे जिकडे तिकडे हिरवेगार दिसणाऱ्या, आणि शुभ्र व सुगंधि पुष्पांच्या माळा लाविल्या होत्या त्या वाऱ्याने हालत असल्यामुळे सुशोभित दिसणाऱ्या, अशा अंगणांतच तो थोडा वेळ जमलेल्या राजेलोकांबरोबर वैशंपायनाच्या गोष्टी बोलत उभा राहिला. नंतर आज प्रहर रात्रीनंतर तुम्ही येथून निघा; असे सेनापतीस सांगून नक्षत्रे दिसूं लागली न लागली तोंच सर्वांस निरोप देऊन तो आंत गेला. उज्जयिनी सोडून फार दिवस झाल्यामुळे उतावळे झालेले सैनिकलोक आज्ञेप्रमाणे तयार होऊन निघाले. त्या दिवशी प्रयाणवाद्ये वाजविण्याचीहि गरज लागली नाही. त्या रात्री चंद्रापीडास झोंप कशी ती मुदलीच लागली नाही. मग दोनप्रहर रात्र उलटल्यानंतर तो हत्ती व घोडे यावर बसून तयार असलेल्या कांही राजेलोकासह बेताचे सैन्य बरोबर घेऊन ज्या वाटेने सैन्याची दाटी नव्हती त्या वाटेने निघाला व प्रातःकालच्या सुमारास उज्जयिनीजवळ आला.

रात्र संपल्यामुळे जसे काय रसातलातूनच सर्वसृष्टींतील पदार्थ वर येत आहेत काय, असे वाटले! स्वच्छ दिसूं लागून सर्वांच्या दृष्टि विकास पावूं लागल्या. सर्व जीवलोक पुनः उत्पन्न झाला आहे काय असे वाटलें! जमिनीचे उंच खोल भाग स्पष्ट दिसूं लागले. अरण्ये, वृक्ष व लता हीं विरळ दिसूं लागली. लतांच्या जाळ्या लहान दिसूं लागल्या. गगनतलावर चढणाऱ्या दिवसलक्ष्मीचे आलिता लावलेले पदच काय, किंवा पूर्वदिशारूप लतेस दंव पडल्यामुळें हा पल्लवांकुरच फुटला काय असें, कमलास लाली देणारे असे सूर्यबिंब उगवले. प्रातःकाळ होऊन चहूंकडे

स्पष्ट दिसूं लागलें. अशा वेळीं दूर पहातो तो उज्जयिनींतून बाहेर पडलेले पुष्कळ नगरवासी लोक त्याच्या दृष्टीस पडले. त्यांपैकीं कांहीं जोडीनें उभे आहेत, कांहीं एकेठिकाणी गोळा झाले आहेत, काही जमा होत आहेत, काही कड घालून बसले आहेत, कांहीं दुःखानें इकडे तिकडे फिरत आहेत, कांहीं वर तोंड करून व काही खालीं तोंडें घालून बसले आहेत, कित्येकांचे डोळे पाण्यानें भरून आले आहेत, कित्येकांचीं तोंडें उतरून गेलीं आहेत, कोणी शिवशिव ! हरे राम ! हरे राम ! कोणी अरेरे ! असे दुःखाचे उद्गार सोडित आहेत, व कित्येक मुकाट्यानें चिंताक्रांत बसले आहेत, असे त्या ठिकाणी जमलेले लोक त्याच्या दृष्टीस पडले. ह्या मंडळीत सज्जन, दुर्जन, निस्पृह, लोभी, लहान व थोर, असे सर्व प्रकारचे लोक होते. ते मोठ्या प्रीतीनें पित्याप्रमाणें, बंधूप्रमाणें, किंवा मित्राप्रमाणें कळकळीनें वैशंपायनाचें वर्तमान विचारीत आहेत व कोणी सांगत आहेत याप्रमाणें एकमेकांस विचारण्याचा व सांगण्याचा क्रम चालू आहे, असें पाहून चंद्रापीड आपल्या मनांत म्हणाला, "काय हो ! बाहेरच्या परकी लोकांची जर ही दशा, तर ज्यांनी त्याला मांडीवर खेळविलें, वाढविलें व बालपणचे बोबडे बोल ऐकिले, त्यांची अवस्था कशी झाली असेल बरें ? तर आतां वैशंपायनावाचून घरीं जाणें व वडील माणसांस आपलें तोंड दाखविणें हें मोठेंच संकट प्राप्त झालें आहे !" याप्रमाणें चिंता करीत इकडे तिकडे न पाहतां व कोणाशीं काहीं एक न बोलतां तो उज्जयिनींत शिरला.

राजवाड्याजवळ उतरतांच आपले मातापितर प्रधानाच्या वाड्यांत गेले आहेत असें त्यास समजलें, तेव्हां तोहि तिकडेच गेला. तेथें गेला तो मनोरमेचा शोक त्याच्या कानीं पडला:—"बाळा वैशंपायना ! तूं अजून माझ्या मांडीवर लोळण्यासारखा बालक असून ज्या ठिकाणीं हजारो मोठमोठाले सर्प व क्रूर श्वापदें राहतात व जेथें एकहि मनुष्य

नाहीं, अशा भयंकर ओसाड अरण्यांत तूं एकटा कसारे राहिलास ? तेथे तुला कोण जपत असेल ? कोण तुझ्या जेवणाची तजवीज राखीत असेल ? झोप आली असतां तुला बिछाना कोण घालून देत असेल ? तुला भूक किंवा तहान लागली असतां कोण तुझी तजवीज ठेवीत असेल ? सुखाला सुखी, व दुःखाला दुःखी अशी स्त्रीहि तुला करून दिली नाहीं ! तूं परत आल्या बरोबर तुझ्या पित्याची विनति करून सुनमुख पाहीन असें ह्मणत होते, पण माझी एवढी पुण्याई कोठली ? ते दृष्टीस पडलें नाहीं ते नाहींच; पण तुझें मुखहि मला दुर्लभ झालें ! बाळा, तेथेच तुझ्या मनांत राहवेसे वाटले होते तर त्या ठिकाणी आपल्या पित्याची विनवणी करून मला तरी न्यावयाचे होतेस ! तूं दृष्टीस पडला नाहींस तर माझे प्राण कसे वाचतील ? बाळा ! तूं लहानपणींहि मला तटकन् तोडून टाकिलें नाहींस ! आणि आताच कसा एकदम इतका निष्ठुर झालास ? साऱ्या जन्मांत तुला राग आलेला कधींहि माझ्या दृष्टीस पडला नाहीं, आणि आतांच कसा एकाएकीं मजवर एवढा राग केलास कीं, त्यामुळे मला सोडून देऊन एकीकडे जाऊन राहिलास ! बरे गेलास तर गेलास, आता तरी लवकर ये ! बाबा ! मी तुझ्या पाया पडते ! काय मागशील ते करते ! !' तुजवाचून मला कोण आहे बरे ! दुसऱ्याच्या नादीं लागून आमच्या वरची माया कशी पातळ केलीस ? ज्या चंद्रापीडावाचून तुला क्षणभरहि करमत नव्हते त्याजवरची आतां सगळीच माया कशी कमी केलीस ? बाबा, हें चांगले केलें नाहींस ! वडील माणसास सुखांत ठेवावे, ते सोडून देऊन दुःखांत कसें लोटलेंस ? असे करून तुला काय मिळाले ते मला समजत नाहीं ! " याप्रमाणे ती मोठ्यानें शोक करीत आहे व आपली आई विलासवती तिचें समाधान करीत असतां तिचाहि कंठ दाटून येऊन तीहि मोठ्यानें शोक करीत आहे, असे चंद्रापीडाने पाहिलें.

त्या तिच्या करुणविलापरूपविषानें चंद्रापीड विव्हळ होऊन झोप

आल्यामुळे जसा मनुष्य गुग होतो तसा तो गुग होऊन गेला. मग तसेंच धैर्य धरून तो आंत गेला. मग आपला तोंड कसें दाखवावे, ह्मणून खिन्न होऊन चंद्रापीडानें तोंड खाली घातलें, आणि समुद्रमंथनकालच्या मंदारपर्वताप्रमाणे थरथर कापणाऱ्या शुकनासासह, खवळलेल्या समुद्राप्रमाणे दिसणाऱ्या आपल्या पित्यास त्यानें दुरूनच नमस्कार केला. तेव्हां कंठ दाटून आल्यामुळे सद्गदित अशा मेघाप्रमाणें गर्भार वाणीनें तारापीड ह्मणाला, " वत्सा, चंद्रापीडा, आपल्या जिवापेक्षां देखील तुझी भावावर (वैशंपायनावर) प्रीति अधिक आहे असें मी समजतो. सुख देणाऱ्या आप्तापासून दुःखाचा संभव नाहीं खरा, तथापि त्यांजपासून पीडा झाली ह्मणजे ती काय करणार नाहीं ? तर थोर कुलातल्या जन्माला, सर्वांच्या स्नेहाला, गुरुजनांच्या सुशिक्षेला, शास्त्रांच्या अभ्यासाला, आपल्या शीलाला व नम्रपणाला, अयोग्य अशा तुझ्या भावाचें विलक्षण वर्तन आम्हीं ऐकिलें; तेव्हां यांत तुझा कांहीं तरी दोष असावा, असें मला वाटतें ! " असें तारापीड बोलत असतां त्याला थांबवून जिकडे तिकडे अंधारून येऊन विजा चमकत असल्यामुळे ज्याकडे पाहवत नाहीं, अशा वर्षाकालाप्रमाणें शोक व क्रोध यांनीं ज्याला कांहीं दिसेनासें झालें आहे, ज्याचा ओंठ हालतो आहे असा, शुकनास ह्मणाला:—

" महाराज, चंद्राचे ठायीं उष्णता, अग्नीचे ठायीं शीतलत्व, सूर्याचे ठायीं काळोख, समुद्राचे ठायीं शुष्कपणा, साधूचे ठायीं अनुपकारबुद्धि, शेषाच्या मस्तकावरून पृथ्वीचें पतन इत्यादि गोष्टींचा जर संभव असेल, तर युवराजाचे ठायींहि हा दोष संभवेल; हे मनांत न आणितां अज्ञानी, मूर्ख, मातृपितृघाती, मित्रद्रोही कृतघ्न चांडाळ, महापातकी, व्यर्थ जन्मास आलेल्या अशा कारट्याकरितां कृतयुगांतील सद्गुणांनी योग्य अशा आपल्या प्रिय चंद्रापीडास महाराजांनीं असें कसें म्हटलें ? गुणी असून त्याला उगीच दोषी ठरविणें, यासारखें दुःखकारक दुसरें कांहीं नाहीं ! इतर लोकांची गोष्ट निराळी, पण वडील माणसांनीं जो गुणवान् आहे त्याच्या गुणांचा

गौरव करावा. आपणच नांवे ठेवू लागलो तर मग त्याने कोणाला गुण दाखवावे ? महाराजाच्या व देवीविलासवतीच्या मांडीवर जो खेळला असून त्याबद्दल ज्याला कांही वाटले नाही, असा तो कारटा वाऱ्यासारखा दुर्धर पडला, त्याला चंद्रापीड काय करील ? असली कारटी शरीरांतले मोठाले किडेच होत. अंतर्विष असे हे सर्पच, गुणरहित असे पारधीच, आरशाप्रमाणे प्रसन्न ठेवले तरी त्याच्यात उलटेच दिसावयाचें ! स्नेह्याबरोबर रुक्ष, सरलाबरोबर वक्र, सुजनाबरोबर दुर्जन, आणि राजद्रोही, मित्रद्रोही, विश्वासघातकी, गर्विष्ठ, निर्दय, गुरुला हलके मानणारे नीचाला उंच मानणारे, असे व ज्याना अकार्य तेंच कार्य, अन्याय तोच न्याय, अनाचार तोच आचार, अयुक्त तेंच युक्त, अविद्या तीच विद्या, अविनय तोच विनय, दुःशील तेच सुशील, अधर्म तोच धर्म, व असत्य तेच सत्य असे वाटते; ज्याची बुद्धि दुसऱ्याला फसविण्याकरिताच होय. ज्यांची विद्या आत्मश्लाघेकरिताच होय. मनाच्या शांतीकरिता नाही. ज्याचा पराक्रम दुसऱ्याच्या घाताकरिताच होय, उपकाराकरिता नाही. ज्याचा उत्साह साधनप्राप्तीकरिता होय, यशःप्राप्तीकरिता नाही. ज्याचा धनव्यय कामवासना पूर्ण करण्याकरिताच होय, धर्माकरिता नाही. फार काय ज्याचे सर्व करणे वाईटाकरिताच, चांगल्याकरितां ह्मटले तर कांही एक नाही ! असे कित्येक प्राणी जन्मास येतात ! तसा हा कारटा वैशंपायनहि असल्यापैकींच कोणी पातकी चांडाळ माझ्या पोटी आला आहे ! मी चंद्रापीडाचा परम मित्र असून असे केल्याने त्याचा द्वेष कसा संपादन करतो, हे त्याच्या मनात कसे आले नाही ? असे केले असतां माझ्यासारख्या मूढास शासन करणारे तारापीड महाराज मजवर रागावतील, अशी त्याला शंका कशी वाटली नाही ! आईला मी एकुलता एक आहे, व तिचा सर्व जीव काय तो मजवरच आहे. मजवाचून तिला कसे राहवेल हे देखील त्या दुष्टाच्या मनात कसे आले नाही ? वंशाच्या वृद्धीकरितां व पिंडदान करण्याकरिता बापाने मला जन्म दिले. आ-

१ सद्गुण. जाळें.

णि त्याची आज्ञा नसतां हे काय मी करितो, हेंहि त्या मूर्खाच्या मनांत आले नाही आ ! त्या अधमानें कांहींच कसा विचार केला नाहीं ! व पहायाचे ते पाहिले नाही. आणि पाहिले असून ज्याला दिसले नाहीं ! असल्या अज्ञानांधाचे करावे तरी काय ! जो मोठ्या श्रमानें राघूसारखा पढविला, परंतु त्या गुलामाने कांहीच कसे चीज केले नाही ! विनोदाकरिता पक्ष्यास शिकविण्याचा प्रयत्न केला असतां तो देखील सफल होतो, त्यांना खाऊं पिऊं घातलें असतां ते देखील प्रीति करितात, ते देखील उपकार जाणतात, ते देखील ओळख ठेवतात, त्यांची देखील मातापितरांवर ममता राहते ! परंतु हा लोक व परलोक ह्या दोन्ही लोकांस गमावणाऱ्या अशा कारट्याने सर्वच कसे निष्फल केले ! असल्या आचरणाने तो पशुपक्ष्यांच्या योनींत अवश्य जाईल ? त्या अधमाने केवळ आम्हांस साधारण दुःखांत ठेविलें असे नाही, तर दुःखसमुद्रांत लोटून दिले ! कोणी जे काय करितो त्यांत स्वहित किंवा परहित कांहीं तरी असतें; परहित तर राहोच, परंतु स्वहित तरी त्यानें साधावयाचे असते ! पण कांहींच नाहीं ! तेव्हा त्या मूर्खाने असे का केले, याबद्दल कांही अक्कलच चालत नाही ! आह्मांला दुःख देण्याकरितांच तो जन्मास आला ! ” याप्रमाणे संतापून बोलतांना शुकनासाच्या नेत्रावाटे अश्रुधारा चालल्या होत्या, व अधरोष्ठ थरथर कांपत होता, आणि श्वासोच्छ्वासहि जोराने चालला होता. तेव्हा त्याच्या क्रोधरूपी पूरास बाहेर निघण्यास मार्ग नसल्यामुळें तो फुटूनच बाहेर निघतो आहे काय असे दिसलें !

याप्रमाणे त्याची अवस्था पाहून तारापीड त्यास ह्मणाला. “ शुकनासा, तुम्हांस बोध करणे, ह्मणजे पेटलेल्या अग्नीस दीपाने प्रदीप्त करणे, सूर्याला दिवसाच्या तेजानें प्रकाशित करणें, चंद्राला हिमकणानें शीतल करणे, समुद्राला जलबिंदूने भरती आणणें, किंवा पंख्याने वायूला वाढविणें, यासारखेंच होय ! विद्वान्, बहुश्रुत, विचारशील, धैर्यवान् असा जरी मनुष्य आहे, तरी त्याचें मानस, वृष्टीच्या पूराने सरोवर जसे गढूळ होतें, तसें दुःखभरानें

बिघडून जातें ! तें स्वच्छ नसल्यावर काय दिसणार आहे ? विचार व बुद्धि यांचें तरी काय चालणार आहे ? ही गोष्ट मिथ्या आहे असें नाहीं. सर्व जगांतील व्यवहार तुम्हांस माहित आहेतच. तारुण्य प्राप्त झाल्यावर कामविकार उत्पन्न झाले नाहींत, असा कोणी तरी आहे काय ? तारुण्यभरांत वडिलांविषयीं स्नेह कमी होतो, नवीन गोष्टीविषयीं प्रीति उत्पन्न होते, शास्त्रादिकांवरची निष्ठा कमी होते, विनय कमी होतो, गर्व वाढतो, असे अनेक मनोविकार उत्पन्न होतात. डोळ्यांना नीट दिसेनासे होते, गुरुजनांचा उपदेश कानांत शिरेनासा होतो, हृदय स्त्रीसक्त होते, मग तेथें ज्ञानाचें कांहीं चालत नाहीं. कामविकारांनी चचल झालेल्या हृदयांत स्थैर्य राहत नाहीं, दुर्व्यसनांचे ठायीं आसक्ति राहते, तशीच, कामवासना पूर्ण करण्याविषयींहि हौस वाटते. असें होत गेले म्हणजे सर्व सद्गुणांवर पाणी पडते ! दुर्गुणांची वृद्धि होते, चित्त नादिष्ट होतें व लज्जाहि नाहींशी होते. लज्जारूप तट नाहींसा झाल्यावर दुर्निवार असा मदन अंतःकरणांत प्रवेश करून यथेच्छ क्रीडा करितो, व त्यामुळे हजारो प्रमाद घडतात, आणि सर्वेंद्रियें पराधीन राहून कर्तव्याकर्तव्यज्ञान नष्ट होतें. असे पुण्यपुरुष थोडेच कीं, जे मनोविकारांस लिप्त न राहतां अखेरपर्यंत सत्कीर्तीनें सुशोभित राहतात ! मोहविषयुक्त सर्पच, मदनविकाररूप मत्त हस्तिच, स्वच्छंदपणानें वागण्याचें राज्यच, रतीचें विलासगृहच, दुर्विलासांचा राजाच, असा तारुण्याचा अवतार झाला असतां प्रायः सर्वांच्या हातून प्रमाद घडतात. तुम्हीं क्रोधाधीन होऊन लालनपालन करण्यास योग्य अशा बालकावर मोटीच आग पाखडली ! अपत्यस्नेहास अगदीं अयोग्य असें भलतेंच बोलला ! वडील माणसांच्या तोंडावाटें शुभाशुभ भाषणें स्वप्नांत निघालीं तरी देखील तीं फळास येतात ! कारण वडील माणसेंच बाळकांचीं दैवतें होत. त्यांचे चांगले आशीर्वाद फळास येतात, तसेच शापहि येतात. तेव्हां बालकाला तुम्हीं भलतें बोलल्यामुळें

माझ्या मनात मोठाच काळजी उत्पन्न झाली आहे. आपल्या हाताने झाड लाविले तर त्यावर देखील आपला जीव लागतो; व त्याच्या काडीसहि धक्का लागू नये असे वाटते; मग आपल्यापासूनच उत्पन्न झालेल्या बालकाविषयी तर काय सांगावे ? याकरिता वैशंपायनावरचा कोप कशा करावा. त्याने असे काही मोठे दुष्कर्म केले आहे, असे नाही. सर्वसंगपरित्याग करून अरण्यात राहिला, एवढेच काय तें. यात त्याचे असे करण्याचे कारणहि आपणांस समजलें नाही. तेव्हा त्यापूर्वीच त्यास दोष देणे योग्य नाही. असे करण्यास त्यास काहीं योग्य कारण असेल, किंवा कदाचित नसेल ! पण तसे काही असलेच, तर त्यास आणण्याची अगोदर तजवीज करावी. ह्मणजे असले अनुचित वैराग्य धारण करण्याचे त्याला कारण काय ? हे आपोआप आपणास समजेल. मग पुढे काय ते पाहता येईल." शुकनास ह्मणाला, "उदार स्वभावामुळे व दयाळुपणामुळे महाराज असे ह्मणतात, ही गोष्ट निराळी; परंतु चंद्रापीडास सोडून क्षणभर देखील दुसरीकडे राहणे त्यास योग्य नव्हते!"

इकडे बापाने दिलेल्या दोषाने चंद्रापीड अंतःकरणात चाबकाचे तडाखे लागल्यासारखाच होऊन तो दुःखाने अश्रु ढाळीत शुकनासाजवळ जाऊन म्हणाला, "आर्या ! माझ्या दोषामुळे म्हणजे वैशंपायन आलो नाही असे काही नाही, हें मला पक्के माहीत आहे. तथापि पित्यानेच जर मला दोष दिला तर इतर लोक देतील म्हणून काय नवल आहे ! आतां तो मिथ्या जरी आहे, तरी लोकाना खराच वाटणार. आपल्या हातून तसे कांहीं घडलें तर आपण दोषास पात्र, पण घडलेच नसले तर मग काय आहे ? आतां सत्याचे फळ परलोकीं मिळणारच, परंतु त्याचा येथे काय उपयोग ? या दोषाचे प्रायश्चित्त घेण्याकरितां वैशंपायनाला आणण्यास पित्याकडून मला आज्ञा देववावी. त्याखेरीज दोष जाणार नाहीं. तो आल्याशिवाय पित्याच्या मनांतली शंका नाहींशी हो-

णार नाही. मी गेलों नाहीं तर काही वैशंपायन येणार नाही. दुसऱ्या कोणाच्यानें जर तो येण्यासारखा असता तर पित्यास देखील ज्याचें वचन मान्य, अशा ह्या राजांनी त्यास आणिलें असतेंच. तेव्हा मला जाण्याची आज्ञा द्यावी. घोड्यावरून पूर्वी पाहिलेल्या स्थळाकडे जाण्यास मला वाटेचे श्रम वाटणार नाहीत. मी गेलों कीं त्याला घेऊन आलोच समजा. इतर दुःखापेक्षां त्याच्या विरहाचें दुःख मला असह्य वाटतें. आपलें पत्र लवकर निघून येण्याविषयीं आल्यावरून मी पुढे आलो. माझा बंधु वैशंपायन सैन्य घेऊन माझ्या मागोमाग येईलच असें मला वाटलें. जन्मापासून त्याच्यावाचून कधीं तरी मी एकटा राहिलो ? का खेळलो ? का कोठें गेलो ? का जेवलो ? का निजलो ? काही तरी त्याच्या वाचून मी केलें आहे काय ? वैशंपायनाचें वर्तमान समजल्याबरोबर परभारेंच त्याजकडे जाण्याचें माझें मनात आलें होतें, परंतु तसें केलें तर वैशंपायनासारखेंच मीहि केलें असें होणार; म्हणून तसें केलें नाही. तर आता मला आज्ञा देऊन दोषांतून मुक्त करावें." असें त्याचे भाषण ऐकून, दुःखरूप ग्रहणानें ज्याचें तोंड रक्तकमलाप्रमाणें लाल झालें आहे, अशा तारापीडाच्या मुखाकडे पाहून, "युवराज तिकडे जाण्याची आज्ञा मागतो आहे" अशी शुकनासानें विनंति केल्यावर तारापीड किंचित चिंताक्रांत बसून म्हणाला, "शुकनासा! माझ्या मनात होतें कीं, पूर्ण चंद्र जसा चंद्रिकेनें शोभतो, त्याप्रमाणें ह्या दिवसांतच चंद्रापीडाचा विवाह करून त्याची वधू पहावी. परंतु ह्या वेळेसच वर्षाऋतूप्रमाणें सर्व आशा[1] मलीन करणारा असा वैशंपायनाचा वृत्तांत माझ्या दुर्दैवानें त्यास आड आला! चंद्रापीडानें आतां म्हटलेंच आहे की, "दुसऱ्या कोणाच्यानें तो येणार नाहीं; व त्याजवाचून मलाही येथें राहवणार नाही." यासाठीं हा दुःख-समुद्र यालाच निस्तरला पाहिजे! वैशंपायनाला आपण्याकरितां देवीहि याला

१ दिशा, इच्छा.

पाठविण्यास अनमान करणार नाहीं, अशी माझी खात्री आहे. बालकास फार दूर जावयाचें आहे, याकरितां ज्योतिष्यांकडून चांगला मुहूर्त पाहून याची तयारी करून द्यावी. ” असें शुकनासास सांगितल्यावर फार वेळ चंद्रापीडाकडे पाहून व त्यास जवळ बोलावून त्यानें त्याचे सर्व अंगावरून हात फिरविला आणि ह्मणाला, “ बाळा, मनोरमेसहित तुझी माता आंत आहे तिजकडे जा, आणि आपला जाण्याचा वृत्तांत तिला सांग. ” असें बोलून तारापीड शुकनासासह आपल्या मंदिरांत गेला.

इकडे चंद्रापीड तर ती बापाची गमनाज्ञा कादंबरीला वरण्याची माळच मिळाली असें समजला ! तथापि त्याचा चेहरा उतरून गेला होता. मग तो आंत गेला आणि नमस्कार करून आईजवळ बसला. त्यास पाहिल्याबरोबर जिचा शोक दुप्पट झाला आहे अशा मनोरमेचें सांत्वन करून चंद्रापीड म्हणाला “ आई, शोक करूं नको. वैशंपायनाला 'आणण्याकरितां मला पित्याची आज्ञा झाली आहे, व मलाहि त्याच्या भेटीची फारच उत्कंठा वाटत आहे; तर मला जाण्याची तूंहि आज्ञा दे. ते ऐकून मनोरमा म्हणाली “ चंद्रापीडा, जाण्याच्या गोष्टीनें माझें समाधान करितोस कायरे ? तुजमध्यें आणि वैशंपायनामध्ये कांहीं अंतर आहे काय ? तो पाषाणहृदयी अह्मास सोडून गेल्यामुळे त्याचें तर दर्शन नाहींच, पण आमच्या जीवाला आधार असा तूंहि जातो म्हणतोस; मग आमचे जीव कसे रहावे ? यासाठीं तूं जाण्याचें करूं नकोस. एका पुत्रानेंच आह्मी दोघी पुत्रवती राहूं ! ” असें तिचें भाषण ऐकून विलासवती म्हणाली, “ प्रिय सखी, तूं म्हणतेस तसेंच तुझें आणि माझें नातें आहे खरें. अगदीं परकीयपणा नाहीं. परंतु वैशंपायनावाचून याला तरी कसें राहवेल ? तर याला जाण्याचा मोडा घालूं नकोस. यानेंहि या कामांत कोणाचें ऐकूं नये. याच्या बापानें तरी हेंच मनांत आणून यास जाण्याचें अनुमोदन दिलें. कांहीं दिवस याच्या विरहाचें दुःख सोसणें देखील पुरवेल, परंतु वैशंपायनाच्या दुःखानें उतरलेलें असें याचें तोंड दररोज पाह-

बणार नाहीं. तर चल, ऊठ आतां; आपण बाळाच्या निघण्याची तयारी करण्यास लागूं." असें बोलून मनोरमेस हातानें उठवून ती आपल्या मंदिरीं घेऊन गेली. चंद्रापीडहि आईच्या मागोमाग गेला. मग थोडा वेळ तिजबरोबर जाण्याच्या गोष्टी बोलून तो आपल्या मंदिरांत गेला. मग आपला पोपाख उतरून तो फार उतावळा झाल्यामुळे ज्योतिष्यांस एकांतीं बोलावून आणून म्हणाला, "जसें मला येथून लवकर निघता येईल, असा मुहूर्त तुम्हाला विचारिला असता आर्य शुकनासास किंवा पित्यास सांगा." अशी आज्ञा ऐकुन त्यांनीं विनति केली, "आतां जसे सर्व ग्रह आहेत त्यांवरून पाहतां आमच्या मतें तूर्त महाराजाचें गमनच प्रशस्त नाही. परंतु तसेंच जरूरीचें काम असल्यास महाराजांच्या इच्छेस येईल तोच मुहूर्त! दुसरा मुहूर्तच पाहण्याचें करूं नये. कारण, 'राजा कालस्य कारणम्' राजा जसें काळाचें माहात्म्य ठेवील तसें राहते! चंद्रापीड म्हणाला, "पित्याची आज्ञा मुहूर्त पाहण्याविषयीं असल्यामुळे तुम्हास सांगितले, नाहीं तर उद्योगी पुरुषाना क्षणोक्षणीं कितीएक कामें करायाचीं असतात, तेव्हां त्यांनीं मुहूर्त कोठवर पहावे? तर उद्यांच जाणें होईल असा मुहूर्त सांगा. "आज्ञा" ह्मणून ते गेल्यावर चंद्रापीड भोजनास गेला. त्याचें जेवण झाल्यानंतर जोतिषी येऊन म्हणाले, "पुत्रविरहानें देहभानावर नसलेल्या शुकनासास आज्ञेप्रमाणें मुहूर्त सांगितला, तर उद्यांचा दिवस गेला की, रात्रीच येथून निघण्याचें करावें." मग चंद्रापीडानें त्या ज्योतिष्याचा गौरव करून त्यांस निरोप दिला. नंतर कादंबरी व वैशंपायन हे आपल्या जवळच आहेत, असें मानून पत्रलेखा पोहोंचली नाहीं तोंच मी अगोदर जाईन, असे पुढें धावत गेलेल्या मनानें मानिलें. मग इंद्रायुधासारखे ज्यांचे चपल अश्व आहेत, मार्गश्रमास न मोजणाऱ्या आणि गमनाचा उत्साह धारण करणाऱ्या अशा राजलोकांस निघण्याचा बेत सांगून दुसरें कांहीं एक काम न करतां मोठ्या उत्कंठेनें त्यानें तो दिवस व एक रात्र कशी तरी घालविली.

सूर्यास्त होऊन संध्याकाळ झाला. आपला पति सूर्य याचे पतन झालें म्हणून संध्याकाली लालीरूप चिता तयार करून तीत पश्चिमदिशा प्रवेशच करीत आहेसे दिसले! चिताग्नीच्या उडालेल्या ठिणग्याच काय अशा तारा आकाशात दिसू लागल्या. दिवसविरहाने आलेली मूर्च्छाच काय अशा अंधारीने दिशाची तोंडे काळी पडली! आकाशविरहामुळेच काय दुःखानें पक्षी एकसारखा शब्द करीत आपआपल्या घरट्यांकडे जाऊं लागले. अंधकार पडल्यामुळे पुनः गर्भातच शिरले आहेत काय असे सर्व प्राणी त्यात गडप झाले. नंतर पूर्वदिशेचें मुख प्रफुल्लित करणारा पुनर्जन्म घेऊनच आला काय, व आपल्या प्रकाशभरानें निष्कलंकपणा भासविणारा असा चंद्र उदयपर्वतावर येऊन तारकासमागमाचें सुख भोगू लागला! व जिकडे तिकडे स्वच्छ प्रकाश पडला. चंद्रापीडाची प्रयाणवेला झाल्यामुळे तो आपल्या आईचा निरोप घेण्याकरितां आला. त्यास पाहून दुःखानें व्याकुल झालेली, जिच्या नेत्रावाटें अश्रुधारा चालल्या आहेत, परंतु त्यास अमंगल समजून ती आपल्याकडून त्यांचे निवारण करीत आहे अशी, हुंदका भरून आल्यामुळे जिचा शब्द उमटत नाही व आंतल्या आत फारच दुःखित झालेली अशी विलासवती चंद्रापीडास ह्मणाली, " बाळा, तुला गर्भांत वागविलें व मांडीवर खेळविलें, यांमुळे पहिल्यानें तूं गेलास तेव्हा देखील दुःख वाटलेच, परंतु आता फारच वाटत आहे, हृदय जसें काय फुटतच आहे! मर्मस्थानें जशीं काय उपटूनच टाकली आहेत, शरीराला कढ येत आहेत! मन तर जसे काय उडूनच गेले आहे! शरीराचे संधि जसे तुटतच आहेत! प्राण जसे काय निघूनच जात आहेत! जिकडे पहावें तिकडे ओसाडच भासत आहे! माझे हृदयास स्थिरता ह्मणून नाही! कितीहि आवरते तरी रडे आवरत नाहीं! कां मला असें होते आहे, व काय माझ्या पापिणीच्या दृष्टीस पडावयाचे आहे, कोण जाणे! फार दिवसांनी माझा बाळ परत आला, आणि फिरून लवकर चालला, म्हणून असें होते? किंवा वैशंपायनाच्या विरहानें दुःखी तूं एकटा

जाणार ह्मणून असे वाटते ? किंवा वैशंपायनाच्या वृत्तांताने मी दुःखी झालें म्हणून असे होते ? कशाने असेल ते असो ! वैशंपायनाला आणण्याकरितां तूं चालला आहेस, तेव्हा तुझें निवारण वाणीने करवत नाही, परंतु मनास तर तुला जाऊं द्यावेसे वाटत नाही ! ही माझी अवस्था मनांत आणून पूर्वी जसा कशाच्या तरी नादी लागून फार दिवस राहिला होतास, तसा आतां राहू नको. मी तुला हात जोडिते बरें ! " असे आईचे भाषण ऐकून तो नमस्कार करून म्हणाला, " आई ! त्या वेळी दिग्विजयाकरितां गेलो होतों, म्हणून फार दिवस लागले. आता काय ते एवढेच काम. त्या ठिकाणापर्यंत गेलो की झालें, वैशंपायनाला घेऊन यावयाचे. मी फार दिवस लावीन, अशी काही मनांत काळजी बाळगू नकोस. " असे त्याचे भाषण ऐकल्यावर मोठ्या कष्टाने शोक आवरून विलासवतीने त्याचें प्रयाणमंगल केलें. नंतर तिने आपल्या अश्रुधारांनी त्याचे अंग भिजविलें व मस्तक हुंगून आणि त्यास आलिंगून मोठ्या कष्टाने त्यास—जणू काय आपल्या प्राणासच—जाण्याची आज्ञा दिली ! नंतर तो आपल्या बापाकडे गेला. " युवराज आले आहेत " असे द्वारपालाने सांगितल्यावर चंद्रापीडाने दुरूनच मस्तक भूमीस लावून, शयनावर आपला पिता निजला होता त्यास नमस्कार केला. तेव्हा थोडा पूर्वदेह उचलून तारापीडाने त्यास जवळ बोलाविलें, व आपल्या नेत्रांनी त्याचे प्राशनच करता आहे काय, असे फार वेळ त्याजकडे पाहून त्यास दृढालिंगन दिलें. मग दुःखाने फारच व्याकुल होऊन तो त्यास म्हणाला, " बाळा, पित्याने दोषारोप केला म्हणून मनात दुःख बाळगूं नको ! तुझ्या गुणांची परीक्षा आम्ही पूर्वीच केली आहे. पुत्रस्नेहाने तुला एवढे राज्य दिलें आहे असे नाही, तर तुझ्या गुणांमुळेच दिले आहे. अतिविस्तीर्ण असल्यामुळे व्यवस्था करण्यास कठिण, अनेक राजे लोक असल्यामुळे पालन करण्यास अशक्य, हजारो कामेंकाजे असल्यामुळे दुर्गम्य, शेंकडो शत्रूंचे निवारण करावयाचे असल्यामुळे दुर्धर, अशा राज्यांत समबुद्धीने न्याय करावा लागतो, सैन्याची तयारी

चांगली ठेवावी लागते, प्रजेचें योग्य रीतीनें पालन करावें लागते, इत्यादि अनेक भानगडी आहेत. पराक्रम, स्थैर्य, दातृत्व, उत्साह, प्रियभाषण, सत्य, नीति, विद्वत्ता, विचार, कृतज्ञता, धूर्तता, औदार्य, धार्मिकता, कृपालुता, मित्रप्रेम, इंद्रियनिग्रह, इत्यादि गुणांनी चंचल लक्ष्मीस जो बद्ध करतो, त्याचेच ठायीं राज्यलक्ष्मी राहते. हे सर्व विचार लक्ष्यांत आणून गुरुजन तरी अशा गुणवानावरच राज्य सोपवितात व निश्चित होतात. यावरूनच काय तें बाळकाने लक्षांत आणावें. आता सर्व प्रजेचे मनोरंजन करण्यास तुलाच झटले पाहिजे. आमचा काळ गेला. आम्हीं कधींहि इकडे तिकडे पाऊल न टाकतां चिरकाळ राज्य केलें. प्रजेला पीडा दिली नाहीं. वडील माणसाचा संताप केला नाहीं. इंद्रियास वश होऊन आपला उपहास करून घेतला नाहीं. अधिकारमदानें पाहिजे तें करून परलोक बुडविला नाहीं. स्वधर्म संभाळून इच्छा पूर्ण केल्या. वृद्धजनांची सेवा केली. अतिथि व अभ्यागत यांना कधीच विमुख लाविलें नाहीं. सत्पुरुषांचें मनापासून सेवन केलें, इंद्रियांचें केलें नाहीं. धनुष्यास चढविलें, मनास चढविलें नाहीं. कीर्तीस जपलों, शरीरास नाहीं. दोषाला भ्यालों, मृत्यूला नाहीं. देवलोकींहि दुर्लभ अशी सर्व सुखें सुद्धां भोगिलीं. तूं जन्मास आल्यामुळें कृतार्थहि झालों. मनांत आतां इतकेंच होतें कीं, तुझा विवाहसमारंभ करावा, आणि सर्व राज्यभार तुजवर सोपवून पूर्वराजर्षींनी सेवित अशा वानप्रस्थ धर्मास अनुसरावें. परंतु एकाएकींच या गोष्टीस वैशंपायनाचा वृत्तांत प्रतिबंधक झाला. तेव्हां इच्छा पूर्ण होते कीं नाहीं कोण जाणे! नाहीं तर, वैशंपायनास कां अशी बुद्धि सुचावी! असो, तर बाळकाला सांगणें इतकेंच कीं, तिकडे फार दिवस न राहतां, माझा मनोरथ जागच्या जागींच नाहींसा होईल असें करूं नये." असें बोलून एके ठिकाणीं एकवटून आलेलें हृदयच काय असा तांबूल त्याच्या तोंडांत घालून त्याने त्यास निरोप दिला.

पित्याच्या भाषणानें संतुष्ट होऊन व फिरून फार नम्रतेने त्यास नमस्कार करून तो निघाला, व शुकनासाच्या घरीं गेला. तेथे पुत्रशोकाने शुद्धीवर नसलेल्या शुकनासास व जिच्या डोळ्यांचे पाणी तुटत नाही, अशा मनोरमेस त्याने नमस्कार केला. त्यानीहि त्यास आशीर्वाद दिले व त्याला जपून जाण्यास सागून ते थोड्या अंतरावर पोहोचविण्यासहि गेले. मग चद्रापीडाने त्यांस परत जाण्यास सांगितले, व त्यांची आज्ञा घेऊन तो बाहेर पडला. तेथे सज्ज केलेला इंद्रायुध त्याचे दृष्टीस पडला. तो मागे मागें सरत होता, त्याचे कान उभारलेले नव्हते, रडक्या स्वराने तो खिंकाळत होता, व त्याच्या चर्येवर कांहींच उत्साह दिसत नव्हता. असे त्यानें पाहिले, तरी वैशंपायनाच्या व कादंबरीच्या भेटींची अत्युत्कंठा असल्यामुळें, कोण जाणे, हें दुश्चिन्ह समजून कोणी आपणास जाण्यास निवारण करील, असे वाटून तो इंद्रायुधावर बसून वेगानें नगराबाहेर चालता झाला.

पुढें शिप्रानदीच्या तीरावर प्रस्थानमंगल करण्याकरितां विश्रांतिस्थान तयार केले होते, तिकडे न जातां परभारेच तो निघून गेला. युवराजाची स्वारी गेली, व ते या वेळेस इकडे न येतां परस्पर जातीलसें वाटलें नव्हतें, असा त्या मंगलगृहांत गलबलाच गलबला झाला. मग राजपुत्र व सेवक मोठ्या गडबडीने चंद्रापीडाच्या मागून धावत गेले. चद्रापीड सहा कोसांवर जेथे पाणी व तृण विपुल होतें अशा ठिकाणी जाऊन उतरला. केव्हां एकदाचा तेथें जाईन अशी त्याच्या मनास घाई असल्यामुळे उजाडण्याच्या पूर्वींच तो तेथून निघून चालता झाला. वाटेने चालला असतां हजारों कल्पना त्याच्या मनांत आल्या. " तेथें गेल्यावर मी एकाएकींच वैशंपायनाच्या पाठीमागून जाऊन त्यास घट्ट धरीन, व तो लज्जेने एकीकडे जाऊ लागला, तर त्याच्या मागोमाग जाऊन त्याची गचांडी धरून ' आतां कोठें पळतोस ? " असें ह्मणून त्याच्या मनांत शिरलेलें वेड काढून टाकीन !

पुढें एकाएकीं मला पाहून सानंद झालेल्या अशा परमपवित्र महाश्वेतेला पहिल्यानें भेटेन ! तिच्या आश्रमाजवळच सर्व सैन्य ठेवीन. मग तिजबरोबर हेमकूटपर्वतावर जाईन. मला पाहिल्याबरोबर कादंबरीचे सेवक मला नमस्कार करतील, व त्यांची तेव्हां एकच धांदल उडून जाईल ! मला पाहताक्षणीच हर्षित झालेल्या प्रियेच्या सख्या, “ बाईसाहेब, बक्षीस आणा अगोदर ! ” असें ह्मणून प्रियेपासून बक्षिसे घेतील ! “ तो कोठें आहे ! कोठें आहे ! कोण ह्मणतें ? किती दूर आहे ? ” असें घाईघाईने ती विचारीत आहे, तोच मी तिच्या दृष्टीस पडेन, मग काय विचारावें ! ! मला पाहिल्यामुळे तिचा मदनताप नाहीसा होऊन ती सलज्ज होईल व स्तनावर ठेविलेले पद्मपत्र झट्दिशी काढून टाकून ती त्यांना पदरानें झांकून टाकील ! कमलतंतूंची भूषणेंहि काढून टाकील ! तापामुळें सर्व भूषणाचा त्याग केल्याकारणानें फक्त एक हार मात्र तिच्या अंगावर असेल. नुसत्या सौंदर्यानेंच अलंकारशोभेपेक्षांहि अधिक रमणीय अशी ती दिसेल ! अंगास चंदनाची उटी असल्यामुळें आच्छादित झालेले लावण्य व्यक्त होण्याकरितां उटीस हातानें काढून टाकीत असल्यामुळे तिची देहकांति फारच रमणीय दिसेल ! तिचे शरीरास चिकटलेली कमलतंतूंची शकलें, मला पाहिल्याबरोबर थरारून रोमांच उभे राहिल्यामुळे पडून जातील ! गालावर अस्ताव्यस्त पसरलेले केस, आरशांत पाहून त्यांना हातानें मागें सारूं लागेल ! नेत्रावाटे आनंदाश्रु चालू लागल्यामुळे मदनाग्नीला शेवटली जलांजलिच देत आहेशी ती दिसेल ! अंगाला चंदनाची उटी अवशिष्ट असल्यामुळें हे मदनाचे भस्मच झाले आहे, असें तिला वाटेल ! मला पाहताच पुष्पशय्येवरून ती झटकन् उठून उभी राहील ! अशा त्या कादंबरीस पाहून दर्शनीय वस्तूची परमावधि पाहिल्यामुळें मी आपल्या नेत्रांचे साफल्य मानीन ! मदलेखेचा सत्कार करून कंठालिंगन देत असतां पायावर पडलेल्या पत्रलेखेस उठवून केयूरकाचा सन्मान करून त्यास आलिंगन देईन ! महाश्वेता मग आह्मा उभयतांचा

विवाहसमारंभ करील ! तिच्या सख्या तिला थाटाने न्हाऊं धुऊं घालतील ! मग आनंदाने वर्षासिक्त भूमीचेपरी तिचे मी [1]करग्रहण करीन ! नंतर पुष्पे, केशर, कस्तुरी इत्यादि अनेक सुगंधि द्रव्यामुळे जेथे घमघमाट सुटला आहे, अशा शयन-मंदिरात मंचकाजवळ मदलेखा थोडा वेळ बसून विनोद करून गेल्यावर, लज्जेने खाली तोंड घालून बसलेल्या व जरी काही मनांत इच्छा नाही असे दाखविणाऱ्या प्रियेस शय्येवर नेऊन देवांना देखील दुर्लभ असे तिचे अधरामृत फिरून फिरून पिऊन जीविताचें साफल्य करीन ! ! आणि तिची अतिकोमल तनु, दृढ आलिंगून सुखामृताने मदनाग्नीने दग्ध केलेले हे शरीर शांत करीन ! आणि अनुभविले तरी नवेच ! उघड कळणारे असून ज्याचे स्वरूप सांगतां येत नाही असे ! अनुपम, अनिर्वचनीय, परमप्रीतिकर, ध्यानगम्य असे जणू मोक्षसुखच, असे तिच्याशी सहवर्तमान संयोगसुख भोगीन ! मग क्षणभर देखील तिजखेरीज न राहता अनेक रमणीय स्थलांचे ठायी रममाण होऊन तारुण्याचें सार्थक्य करीन ! देवीचा मजवर पक्का भरवसा बसून ती बोलू लागली ह्मणजे तिची प्रार्थना करून मदलेखेबरोबर वैशंपायनाच्या लग्नाचाहि थाट जमवीन!!" याप्रमाणे मनोराज्य करीत भूक, तहान, दगदग आणि जागरण यास न जुमानीत दिवसां व रात्री मार्ग क्रमीत तो चालला.

दूर जाण्याचे असल्यामुळे अर्ध्या रस्त्यातच पर्जन्यकाळाने त्यास गाठले. मार्गक्रमण करणारास कालसर्पच, ग्रीष्मऋतूचा नाश करणारा, सूर्याला काळोख आणणारा, चंद्राला राहूसारखा, विद्युताग्निरूप अग्नीचा पूर्वधूम्रच, मदन-रूपी मत्तहत्तीचा मदस्रावच, कामिरूप हरणाना केवळ जाळेंच, विरहिजनाला मरणदायक असा अधतम नरकच, हत्ती, घोडे इत्यादिकाच्या पायांतील लवकर न तुटणारा साखळदंडच, अनेकरंगी इंद्रधनुष्याची विद्युल्लतारूप दोरी ओढून टणत्कार करणारा, धारारूपी बाणाच्या वर्षावाने प्रहार करणारा, असा

[1] करभार, हस्तग्रहण.

शत्रूप्रमाणें मार्ग रोधून राहणारा, शीघ्रगमन करणारास विघ्न करणारा, असा वर्षाकाल येऊन ठेपला.

प्रथमत: चंद्रापीडाच्या चित्ताला हरण करणाऱ्या मूर्च्छांनीं दशदिशा धुंद केल्या, नतर मेघांनी अंध केल्या ! प्रथम, स्थानास सोडून त्याचे चित्त उडालें. नतर हंस उडाले ! अगोदर त्याचा श्वासवायु चालू झाला, नतर वर्षावायु वाहूं लागला ! पहिल्यानें नीलकमलांप्रमाणें त्याचे नेत्र जल सोडूं लागले, नतर मेघ सोडूं लागले ! अगोदर उत्कटा तरंगांनी त्याचे अंतरंग भरलें, नतर जलतरंगांनी नद्यांची पात्रें भरलीं ! पाण्याचे पूराबरोबर त्याचा कामहि वाढला ! वृष्टिजलानें कमलिनीबरोबर कादंबरीसमागमाची आशाहि बुडाली ! जलधारेच्या वेगाला सहन न करणाऱ्या अंकुराबरोबर त्याचेंहि हृदय पडले ! नवीन पल्लवांबरोबर त्याचे डोळे लाल झाले ! वृष्टिवायूनें कदंबकलिकेबरोबर त्याची तनु रोमांचित होऊन थरथर कांपूं लागली ! पूरानें खणलेल्या तीराबरोबर त्याचेंहि शरीर पडूं लागलें ! मालतीपुष्पाबरोबर त्याच्याहि उत्कंटा विकास पावल्या ! केतकी प्रफुल्लित होऊन त्यांच्या तीक्ष्ण अग्रांनी त्याचीं मर्में भेदूं लागलीं ! मोरांच्या ओरडण्यानें त्याचे अवयव गळून गेले. मेघांनी दशदिशा अंध केल्यामुळे त्याचा मोहांधकार वाढला ! विजाच्या लकलकाटानें त्याचा संताप भडकला. मेघांनी दशदिशा व्याप्त झाल्या. जिकडे तिकडे अंधारून आलें. विजा चमकूं लागल्या. जोरानें वारा वाहूं लागला. वृष्टि सुरू झाली. तळीं तुडुंब भरली. तीराजवळचे तरु पूरानें मूळांसकट उपटून वाहत जाऊं लागले. नद्या जोरानें वाहूं लागल्या. चातक पक्षी आर्तस्वरानें ओरडूं लागले. मेघगर्जनेनें सानंद होऊन मयूर मोठ्यानें ओरडूं लागले. बेडूक डरांव डरांव शब्द करूं लागले. झंजावाताचे सूं, सूं, शब्द होऊं लागले. उच्च पर्वतांवरून तुटलेल्या कड्यांवर उदकप्रवाह पडूं लागल्यामुळे त्याचे धो, धो, असे शब्द चालू झाले! नद्यांच्या लाटा खडकांवर अपटूं लागल्यामुळे त्यांचे मोठे आवाज होऊं

लागले. वृक्ष, पाषाण, सांचलेले पाणी व पानें इत्यादिकांवर अनेक प्रकारें होणाऱ्या पर्जन्याच्या शब्दांनी चंद्रापीड त्रस्त झाला. त्याला रात्रीं दिवसास ग्रामांत, अरण्यांत, वनांत व उपवनांत चालतांना, उठतांना, बसतांना कोठेहि चैन पडेनासे झाले. वैशंपायनाच्या आठवणीने व कादंबरी-समागमाच्या ध्यासाने, किंवा दुसऱ्या कोणत्याहि प्रकाराने त्याला सुख वाटेनासे झाले! जिकडे तिकडे भिजून चिंब झाले असतांहि त्याच्या अंगाचा ताप अधिकच भडकला! त्याचे तर्जनच करीत आहेत काय अशा विजाचा चकचकाट सुरू असतां, तो मोहांधकारांत पडला! आनद देणारे असे शीतलवायु चालू असतां त्याच्या अंगाची आग झाली. त्या काळीं मेघ पुष्ट झाले पण तो कृश झाला! जिकडे पहावे तिकडे हिरवेगार तृण फुटून त्यावर तांबडे किडे पसरल्यामुळे ते लाल झाले परंतु तो मात्र फिक्का पडला! कुड्याची झाडे फुलून पांढरी झाली, परंतु तो रागाने लाल झाला! सर्वांना जीवन देणारा असा जरी तो पर्जन्यकाळ होता तरी त्याला तो मृत्यु देणारा भासला! पूर आलेल्या नदींत व दुर्दैवाच्या लीलेत तो गटांगळ्या खाऊं लागला. चिखलामुळे व मूर्च्छेमुळे तो पडूं लागला. कादंबरीच्या चिंतेनें व फुलाच्या परागाने त्याचे डोळे भरून गेले! गमनाला विघ्ने आल्याने व मेघाच्या गर्जनेने तो मोहित झाला. दुर्लंघ्य अशा उत्कंठा व नद्या तो तरून जाऊं लागला. कादंबरीसमागमाच्या मनोरथाने व उदकपूराने तो वाहत चालला! ज्यांना जीविताची आशा नाहीं अशा लोकांना व घोड्यांना तो सोडून चालला. विजा त्याची निर्भर्त्सनाच करताहेत काय, मेघ अडथळाच करताहेत काय! खड्गधारांप्रमाणें पर्जन्यधारा त्याचे तुकडेच करताहेत काय! असा तो दिसत होता. पर्जन्यानें गमनाला विघ्न करणाऱ्या अशा जरी आशा (दिशा) रोधून टाकल्या होत्या तरी कादंबरीच्या समागमाची आशा बंद झाली नव्हती! सर्व प्राणी जरी जागचे जागीं जखडून टाकल्यासारखे झाले होते तरी, त्याचा चालण्याचा झपाटा चाललाच होता! पाव-

साच्या सर्रानें डोळे बाजूला करीत, तोंड खाली बांकवीत, भिजलेल्या माना-वरील केसांतून पाणी गळत आहे असे, चिखलांतून एक पाय काढीत व एक पाय घालीत असे, एकसारख्या पर्जन्यानें उंच सखल जमीन ज्यांना दिसत नाही त्यामुळे ठेचाळत आहेत असे, ज्याच्यावरची खोगीरें मळ झालीं आहेत अशा घोड्यांसह, वारदार नद्या उतरण्याच्या त्रासानें ज्यांचे बल, वेग व उत्साह हीं नष्ट झालीं आहेत अशा स्वारांसहित चंद्रापीड पावसांतून व चिखलांतून चालला होता. जीवित धारण करण्यापुरतें मात्र त्यानें वाटेनें खाणें पिणें ठेविलें होतें. बरोबरचे राजलोक त्यास आग्रह करीत असतांहि त्यानें सर्व राजोपचार वर्ज केले होते. ' केव्हां तेथें जाईन ' या ध्यासामुळे केवळ चालण्याकडेच कायतें त्याचें लक्ष्य होतें !

सुमारें तृतीयांश मार्ग राहिला, तों परत येणारा मेघनाद त्याच्या दृष्टीस पडला. तो लांबून नमस्कार करतो आहे तों चंद्रापीड म्हणाला, " पत्रलेखेचा वृत्तांत सध्या राहू दे. मी वैशंपायनाचें वर्तमान तुला अगोदर विचारितों. अच्छोदसरोवराच्या कांठीं वैशंपायन कां राहिला ? त्याचें कारण काय ? आम्हांस सोडून राहिल्याबद्दल त्याला पश्चात्ताप वाटतो की नाही ? तुमचें दोघांचें याबद्दल कांहीं बोलणें झालें किंवा नाही ? असें करण्याचा त्याचा हेतु कोणता असावा हें तुझ्या लक्षांत आलें किंवा नाही ? तूं त्याला घरीं चलण्याकरितां बोध केला किंवा नाही ? तेथून येण्याचा त्याचा विचार आहे किंवा नाही ? व आम्हांला तो भेटेल किंवा नाही ? तेथें त्याला दिवसभर कोणती करमणूक आहे ? हें सर्व अगोदर मला सांग. " असें भाषण ऐकून तो ह्मणाला, " महाराज, वैशंपायनाला भेटून तुझ्या मागो-माग आलोंच, असें सांगून आपण मला धाडल्यावर अच्छोदसरोवराकडे वैशं-पायन परत केव्हां गेला हें मला मुदलीच समजलें नाही. वर्षाकाळ जवळ आला आहे, याकरितां महाराज तारापीड व देवी विलासवती व आर्य शुकनास हे महाराजांस इकडे येऊं देणार नाहींत, यासाठी तूं येथें एकदा

राहू नको. आम्ही पोहोचल्यासारखेच आहोत. तर तूं येथूनच परत जा, असे अच्छोदसरोवराच्या अलीकडे, तीन चार मजला पत्रलेखा व केयूरक यांनी परत जाण्यास मला आग्रह केला. ह्मणून मी तेथूनच परतलो." इतके बोलून तो उगीच बसला. मग चंद्रापीड म्हणाला, "केयूरकासह पत्रलेखा पोहोचली असलना पण?" तो ह्मणाला, "महाराज, वाटेत काही हरकत झाली नसल्यास ती निःसंशय पोहोचली असावी." असें त्याचें भाषण ऐकल्यावर विरहतापानें चंद्रापीड फारच घाबरा झाला. त्याला सर्व विपरीत दिसूं लागलें. मेघ हे काळपुरुष; विद्युल्लता ह्या मदनाग्नीच्या ज्वाळा; विजाचें कडकडणें, हा काळाच्या चौघड्याचा आवाज; जलधारा ही बाणाची वृष्टि; मेघाचें गडगडणें, हा मधून मधून होणारा मदनधनुष्याचा टणत्कार; मोराचें ओरडणें हे यमदूताचें हाका मारणें; केतकींचा सुगंध हा विषारी पदार्थाचा वासच; काजवे हे प्रलयाग्नीच्या ठिणग्याच, भ्रमरपंक्ति, ह्या काळाची जाळीच; बगळ्याच्या पंक्ति ह्या यमाच्या पताकाच, नद्या ह्या प्रळयकाळचे पूरच, मेघांचा काळोख, ह्या कालरात्रीच; याप्रमाणें त्यास भासूं लागलें! सात्विकपणा, बळ, तजेला, बुद्धि, धैर्य, हास्य इत्यादिकांना सोडलेला असा चंद्रापीड मोठ्या कष्टानें चालता चालता एकदाचा अच्छोदसरोवराजवळ येऊन पोहोचला.

त्या ठिकाणी पर्जन्यामुळे जिकडे तिकडे भिजून चिंब झालें होतें. सभोवती हिरव्या गार गवतावरून पाणीच पाणी झाले होते. तीरावरील लतामंडप पर्जन्याने अस्ताव्यस्त झाले होते. सरोवराचीं तटें कोसळल्यामुळे त्यांतील उदक गढूळ झाले होते. फुललेल्या कमळांच्या पाकळ्या गळून जिकडे तिकडे पाकळ्याच पाकळ्या तरंगत होत्या! कमळें पाण्यांत बुडून गेलीं होतीं. कमलांतील मृणालें व पानाचे तुकडे वर तरंगत होते; त्यामुळें भ्रमर वेड्यासारखे होऊन वर फिरत होते! हंस पक्षी तेथून उडून दुसरीकडे जात होते. सारस पक्ष्यांस राहण्यास जागा नसल्यामुळे

ते दीनस्वरानें ओरडत होते. जलपक्षी थंडीनें कांपत तीरावरील देवनळाच्या झाडांत लपून बसले होते, तसेंच, चिमण्या, मोर, व बगळे हे तटाजवळच्या झाडांवर पर्जन्यवृष्टि सोशीत तटस्थ बसले होते ! अशाप्रकारचें तेंच अच्छोद सरोवर पूर्वी पाहिलेलें असूनहि न पाहिल्यासारखें, दृष्टीला व मनाला सुख न देणारें, व भयाण असें दिसूं लागलें, आणि त्यापासून त्याला आनंद न वाटतां दुप्पट दुःख मात्र वाटलें !

तेथें पोहोंचल्यावर तो आपल्या लोकांस म्हणाला, " वैशंपायनाचा विलक्षण स्वभाव झाल्यामुळें आपणांस पाहून कदाचित् तो दुसरीकडे निघून जाईल ह्याकरितां चोन्ही बाजूंकडे सावधगिरीनें पहात असा. " असें सांगून आपणहि घोड्यावरच बसलेला राहून मोठ्या आशेनें शोध करीत हिंडूं लागला. त्यानें सर्व लतागृहें, देवळें व इतर ठिकाणें पाहिलीं. परंतु कोठेंहि तो असल्याचें एकहि चिन्ह दृष्टीस पडलें नाहीं. त्यावेळीं त्याला वाटलें कीं, मी येणार असें पत्रलेखेपासून त्याला समजल्यामुळें तो येथून कोठें तरी निघून गेला असावा, असें दिसतें. हर हर ! ! आतां काय करावें ? हें तोंड आतां कसें दाखवावें ? आतां तर माझे पाय अगदीं मोडल्यासारखे झाले ! एक पाऊलहि पुढें टाकवत नाहीं. मदनबाणानें उडविलेले माझे प्राण कादंबरीदर्शनाच्या आधारानें मात्र राहिले होते, ते आतां जाऊं पाहात आहेत ! शिव शिव ! मित्रदर्शन नाहीं व प्रियादर्शनहि नाहीं ! यामुळें मी सर्वस्वी बुडालों. " मनुष्यास एकाएकीं आशा सुटत नसते, यामुळें त्याच्या मनांत आलें कीं, महाश्वेता येथें जवळच राहते, तर याबद्दल तिला कांहीं माहित असेल तर पहावें, असा विचार करून व सैन्यास जवळच तळ देण्यास सांगून त्यानें आपल्या अंगावरचा वाटेचा पोषाख काढून टाकिला. नंतर शुभ्रवस्त्रें धारण करून इंद्रायुधावरचें खोगीर न काढतां तसाच त्यावर बसून महाश्वेतेच्या आश्रमाजवळ गेला. तिला केव्हां पाहीन अशी त्यास घाई झाल्यामुळें तिच्या आश्रमीं जाण्यापूर्वींच तो घोड्या-

वरून उतरून तेथें चालत गेला. त्याच्या मागून इंद्रायुधासह राजपुत्रहि गेले. तेथें गेल्यावर पाहतों तों गुहाद्वाराच्या जवळच्या शिळेवर महाश्वेता खालीं तोंड घालून बसली आहे, क्रोधानें तिचे सर्व अवयव थरथर कांपत आहेत, प्रचंड वृष्टिवायूनें पीडिलेली लता जशी दिसते, तशी दीन झालेली व तरलिकेनें धरलेली महाश्वेता त्याच्या दृष्टीस पडली. तिला पाहून त्याला वाटलें कीं, देवी कादंबरी खुशाल असेलना ? नाहीं तर मला पाहिल्याबरोबर हर्षित होणारी ही, अशी खिन्न बसणार नाहीं ! अशी शंका त्याच्या मनांत येऊन तो फारच घाबरला. त्याच्या डोळ्यांपुढें अंधारी आली, प्राण जातात असें त्यास वाटलें. मग तो खिन्न होऊन त्याच शिळेच्या एका बाजूवर जाऊन बसला. मग "ही अशी कां बसली आहे" असें त्यानें तरलिकेस विचारल्यावर ती महाश्वेतेच्या तोंडाकडे टक लावून पहात बसली !

मग दुःखानें सद्गदित होऊन महाश्वेता म्हणाली, "महाराज ! ही चांडाळीण आपणास काय काय कळविणार नाहीं ! दुःखाचे घाव सोसतां सोसतां घटलेल्या ह्या दुःखश्रवणास अयोग्य अशा महाराजांस पूर्वी आपलें स्वताचें दुःख ऐकविलेंच आहे, आतां महाराजाच्या जीवितास अपाय करणारी निर्लज्ज, व निर्दय अशी मी फिरून दुःखकारक वर्तमान सांगण्यास सिद्धच आहे.

केयूरकाच्या मुखावाटें महाराज गेल्याचें ऐकून माझें हृदय दुःखानें व्याकुळ झालें. मला वाटलें कीं, मी आईबापांचे मनोरथ पूर्ण केले नाहींत व प्रियसमागमानें सुखी अशी कादंबरीहि डोळ्यांनीं पाहिली नाहीं ! तेव्हां असली मी जन्मास तरी कशाला आलें ! अशा कारणांनीं मला फारच वैराग्य उत्पन्न होऊन कादंबरीचे स्नेहपाश तोडून टाकून पुनः तपश्चर्या करण्याकरितां येथें आलें. येथें आल्यावर वयानें महाराजा इतका, व रूपानेंहि असाच, शुद्धीवर नसलेला, आणि चंचल दृष्टीनें कांहीं हरवलेली वस्तुच पहात

आहे, असा एक तरुण पुरुष माझ्या दृष्टीस पडला. कधी पूर्वी पाहिलेला नसून ओळखीत आहे असा, कधी ज्याचा संबंध नसून परिचितासारखा, दुःखित असून सुखावलेल्या सारखा, उगीच उभा असून कांहीं प्रार्थना करीत आहे असा, विचारपूस केल्यावाचून आपली अवस्थाच सांगत आहे असा; क्षणांत आनंद, क्षणात शोक, व क्षणांत दुःख मानणारा, उन्मत्तासारखा, भूताविष्टासारखा, अश्रूंनी भरलेल्या नेत्रांनी मला हृदयांत साठवितच आहे काय ! किंवा मला आपला देहच अर्पण करतो आहे काय, असा एक तरुण ब्राम्हण फार वेळ मला पाहून ह्मणाला, हे सुतनु ! या जगात सर्व प्राणी आपले जन्म, आकृति आणि वय यांस अनुरूप अशी कर्में करून सार्थक्य करितात. तूं तर आपल्या रूपास व वयास अयोग्य असे भलतेच कर्म करतेस ! सुकुमार पुष्पमालेप्रमाणे कंटालिंगनास योग्य अशी आपली तनु तपश्चर्येच्या क्लेशाने सुकवितेस ! हें काय ? मनोहर लतेप्रमाणे रसिकसमागमाने आपल्या सुंदर तनूचे साफल्य कां करीत नाहींस ? रूप व गुण यांनी विहीन असतात ते देखील या लोकची सुखे भोगून धन्य होतात ! मेल्यावर दृष्टीस पडणाऱ्या परलोकच्या सुखाकरितां अशा शरिराचे तूं हाल करतेस हे पाहून माझा जीव तीळतीळ तुटतो ! ही तुझी सुकुमार तनु कोणीकडे आणि कष्टकारक तपश्चर्या कोणीकडे ! अशी सुंदरी इहलोकसुखापासून पराङ्मुख होऊन जर खुशाल आपले शरीर कष्टविते, तर मदन हातांत सज्ज केलेले धनुष्यबाण कशाला धारण करितो कोण जाणे ! तसाच चंद्रहि उदयाला कशाला येतो कोण जाणे ! वसंतऋतूचा आविर्भावहि व्यर्थच समजला पाहिजे ! अनेक प्रकारची कमले प्रफुल्लित होतात तीहि व्यर्थच ! वर्षर्तूचें अवडंबरहि व्यर्थच ! प्रफुल्लित सरोवरें, सुगंध वायु हेहि व्यर्थच ! या सर्वांचा कांहींएक उपयोग नाहीं !

प्रियपुंडरिकाच्या वियोगदुःखाने मला कशाचेंच कौतुक वाटत नव्हतें ! मग त्याच्या बोलण्यापासूनच कोठून वाटणार ? त्या पुरुषाला तूं कोण ?

कोठून आलास? कशाकरिता आलास? मला असें कां बोलतोस? वगैरे न विचारितां मी तेथून उठून दुसरीकडे निघून गेले. आणि देवपूजेकरितां फुलें तोडीत बसलें. मग तरलिकेस बोलावून म्हणालें, तरलिके, हा तरुण ब्राह्मण कोण आहेग! बोलण्याचालण्यात याचा कांहीं निराळाच भाव दिसतो! याकरिता फिरून तो येथें येणार नाहीं, असें कर. निवारण केल्यावरहि जर तो येथें येईल, तर त्याचा नाश होईल! मग येथून त्यास घालवून दिलें असताहि दुष्टमदनाच्या दुर्निवार वर्तनानें, किंवा होणार गोष्टी चुकत नसल्यानें त्यानें आपला हेकडपणा मोडला नाहीं. पुढें कांहीं दिवस गेल्यावर, एके दिवशीं बरीच रात्र झाली होती. मदनामीचा वर्षावच करीत आहेत असे चंद्रकिरण पसरले होते. तरलिकेला झोप लागली होती. संतापामुळें माझा डोळा लागेनासा होऊन मी याच शिलातलावर येऊन पडलें होतें. अच्छोदसरोवरातील कमलांवरून सुगंधयुक्त वायु वाहत होता. चंद्रिका स्वच्छ पडली होती. अमृतकिरणाच्या वर्षावानें आनंद देणारा चंद्र, आपल्या किरणाबरोबर माझ्या वल्लभासहि सोडील काय! अशा आशेनें प्रियपुंडरीकाकडे लक्ष लावून बसलें होतें. या पापिणीच्या हतभाग्यानें आकाशांतून उतरलेल्या दिव्यपुरुषाचेंहि भाषण कसें खोटें झालें? त्याला माझी दया येऊन 'कशी तरी ही वांचो,' म्हणूनच तो असें बोलला असावा, असें वाटलें! प्रियपुंडरीकाकडे या गोष्टीचा काय बोल आहे! त्याला मरणानंतर उचलून नेलें! कपिंजल तर जीवतच वर गेला असून मेल्यासारखाच झाला! त्या निर्दयानें इतका काळ गेला तरी मला कांहीं एक कळविलें नाहीं! असें चिंतन करीत 'व्यर्थ माझें जिणें!' म्हणून जागीच होतें.

अशा वेळेस तो तरुण ब्राम्हण हळू हळू पावलें टाकीत येत आहे, असा माझ्या दृष्टीस पडला. त्याच्या सर्व अंगावर रोमांच उभे राहिल्यामुळे मदनबाणांनीं खचलाच आहे काय, केवड्यांतील परागानें त्याचें सर्व अंग भरल्या-

मुळे मदनाग्नीने पहिल्यानेंच भस्म केलेला काय, मृणालाचे कडे हातात घातल्यामुळे ज्याचा कोठें आज्ञाभंग होत नाही, अशा मदनाची मरणाकरितां मूर्तिमत आज्ञाच हाती घेतली आहे काय ! कानांवर किरण पडल्यामुळे मदनाचा मित्र चंद्र त्याचा धिक्कारच करितो आहे काय ! अश्रुधारा चालल्यामुळे आपल्याला शेवटली जलांजलिच देत आहे काय ! घर्माने भिजल्यामुळे आपल्याच इच्छेने स्नान करून माझे पाणिग्रहण करण्याकरतांच आला आहे काय ! दुसऱ्याचे मन जाणल्याशिवाय जाणे युक्त नाही, म्हणून जड झालेल्या त्याच्या मांड्या त्याचे निवारण करीत असल्यामुळेच तो हळू हळू येत आहे काय ! माझ्या आलिंगनाच्या व्यर्थ आशेने हात पसरून येत असल्यामुळे तो उत्कंठालहरींनी विस्तीर्ण अशा अनुरागसमुद्रात तरतच आहे काय ! आणि श्वासवायूंनी ओढीतच चालविलेला, लज्जेने व धैर्याने सोडिलेला, कामुकपणाने वेडावलेला, योग्यायोग्य विचार न करणारा, मदनाच्या स्वाधीन झालेला, असा तो पुरुष स्वच्छ प्रकाशामुळे दुरून मजकडेच येत आहेसे दिसले !

त्यास पाहिल्यावर, माझ्या जिवाची मला काही पर्वा वाटत नव्हती, तरी मनात असे भय उत्पन्न झाले की, हे एक मोठे सकटच प्राप्त होत आहे की काय कोण जाणे ? हा बेफामपणाने जर मला स्पर्श करील तर ह्या पातकी शरीराचा मला त्यागच करावा लागेल. प्रियपुंडरीकाच्या आशेने आजपर्यंत दुःख सोसून हे शरीर धारण केले आहे ते व्यर्थ होणार. असा मी विचार करीत आहे तो तो मजजवळ येऊन ठेपला आणि म्हणाला, " हे चद्रमुखि ! मदनाचा सखा हा चद्र मला मारण्याकरितां तयार झाला आहे. म्हणून मी तुला शरण आलो आहे. तर माझे रक्षण कर ! मला शरण जाण्यास दुसरे ठिकाण नाही. मी अनाथ आहे, फार गाजलो आहे, निरुपाय झालो आहे, तुझ्या स्वाधीनच काय ते माझे जीवित आहे; शरणागताचे रक्षण करावे, हा तपस्व्याचा धर्महि आहे. तूं जर मजवर दया करणार नाहीस, तर हा चंद्र व मदन हे दोघे मला ठार केल्याखेरीज सोड-

णार नाहींत !" असें त्याचें भाषण ऐकून माझ्या मस्तकांतून जशा काय भडभड ज्वाळाच बाहेर पडल्या. क्रोधाग्नि पेटून जाळण्यास तयार झाला. नेत्रांतून अश्रुबिंदु पडत होते, त्या ठिणग्याच उडत आहेतसे वाटलें, सर्वांगाचा थरकाप झाला, अंगात संचार झाल्यासारखें होऊन माझें देहभान नाहींसे झालें. मग मी त्यास कठोरपणानें ह्मणालें, " हत् तुझें कपाळ फुटलें मेल्या! तुझ्या डोक्यावर वीज पडून तें भस्म का झालें नाहीं! जीभ तुटून तिचे शेकडो तुकडे कां झाले नाहीत? तुझी वाचा एकदम बंद कां झाली नाही! मला वाटतें तुझ्या देहांत शुभाशुभकर्मांची साक्षभूत अशीं पंचमहाभूतेंच नाहींत, ह्मणून असें बोलत असताहि, अग्नीनें तुझें भस्म केलें नाहीं, वायूनें तुला उडवून नेलें नाहीं, उदकानें तुला बुडविलें नाहीं, पृथ्वीनें तुला रसातलांत नेऊन गडप केलें नाहीं, आणि आकाशानेंहि तुला आपल्यासारखें शून्य केलें नाहीं!! पशुपक्ष्याप्रमाणें कामुकपणा मात्र तूं जाणतोस, दुसरें काहीं जाणत नाहीस! ज्या दुष्ट दैवानें राघूप्रमाणें तुला बोलण्यास मात्र शिकविलें, त्यानेंच तुला शुकयोनींत का जन्मास घातलें नाहीं? तसें झालें असतें तर तुझ्या बोलण्याचा राग न येता उलटा विनोद तरी वाटला असता! आतां तुझ्या वर्तनाचें व दुर्भाषणाचें फळ तुला भोगावयास लावतें, ह्मणजे त्या जातींत तूं गेल्यावर मजसारख्या स्त्रियाविषयीं तूं कामुक तरी होणार नाहीस! असें बोलून चंद्रास हात जोडून ह्मणालें, हे भगवन् लोकपाला, पुंडरीकाखेरीज माझें मन दुसरीकडे कधींहि गेलें नाहीं, हें जर खरें असेल, तर हा पापी मी म्हटलेल्या जातींत जावो? असें मी म्हणत आहे तोंच तो छिन्नमूल वृक्षासारिखा धाडकन् पृथ्वीतलावर निश्चेष्ट पडला. मग तो कां मदनज्वराच्या आवेशानें, का आपल्या दुष्कर्मानें, कां माझ्याच म्हणण्यानें, कशानें असेल तें असो! त्याची अशी गति झाली! तो गतप्राण होतांच त्याचे सेवक मोठ्यानें रडूं लागले. तेव्हां त्यांच्या बोलण्यावरून समजलें कीं, तो महाराजांचाच मित्र होता!" असें बोलून तोंड खालीं घालून ती मोठ्यानें रडत बसली!

हें ऐकतांच चंद्रापीडानें आपले डोळे फाडिले आणि त्याची बोबडी वळली. अशा स्थितीतहि तो म्हणाला, महाश्वेते ! 'आपण आपल्याकडून प्रयत्न केला तरी या पातक्यास देवीचें सेवासुख मिळालें नाहीं, तर आतां जन्मांतरी तरी तें मिळेल असें करावें !' असें बोलत आहे तोंच तिच्या वाग्बाणांनींच की काय त्याचें हृदय विदीर्ण झालें. तें पाहून तरलिकेनें महाश्वेतेस सोडून धावत जाऊन चंद्रापीडास धरिलें, आणि म्हटलें; देवि ! खाली तोंड घालून काय बसली आहेस ? इकडे बघ. चंद्रापीड महाराजांची अवस्था कांहीं निराळीच दिसते आहे ! यानें मान टाकून दिली ! याला हालविलें तरी हा हालत नाहीं ! याच्या डोळ्याच्या बाहुल्या आंत गेल्या ! हा अगदींच अंग धरीत नाहीं ! श्वासोछ्वासहि टाकीत नाहीं ! हा देवा ! चंद्रापीडा, चंद्रसुंदरा, कादंबरीप्रिया, तिला सोडून तूं कोठें चाललास ? असें बोलत ती मोठ्यानें रडूं ओरडूं लागली ! महाश्वेताहि चंद्रापीडाच्या तोंडाकडे टक लावून पाहतां पाहतांच अगदीं निश्चेष्ट झाल्यासारखी झाली !

" अगे दुष्टतापसी, हें काय तूं केलें ! सर्व जगताची पीडा ज्यानें दूर केली, त्या तारापीडाचा वंश त्वां बुडविला ! सर्व प्रजेला अनाथ केलें. सर्व गुण नाहींतसे केले. पति नाहींसा झाल्यामुळे लक्ष्मीनें व पृथ्वीनें आतां कोणाच्या आश्रयानें रहावें ? आम्हीं कोणाची सेवा करावी ? हे देवा, चंद्रापीडा ! सर्वांचा सांभाळणारा तूं आम्हांस टाकून गेलास आतां आम्हीं काय करावें ? सेवकांचा आदरसत्कार आतां लयास गेला ! गोडगोड भाषणें दूर गेलीं ! दानधर्माची गोष्ट आतां संपली ! देवा, एकाएकींच कसा आम्हांस सोडून गेलास ! प्रजेनें आतां कोणाकडे जावें ? साधूंनी कोणाकडे पाहून समाधान पावावें ? राज्यधुरंधर तूं गेला असतां महाराज तारापीडानें आतां कोणावर राज्यभार टाकावा ? एवढा धैर्यवान् तूं असतां भित्र्यासारखें तुझें हृदय कसें फुटलें ? तूं दयाळु असतां आह्मांविषयीं असा निष्ठुर कसा

झालास ? देवा, कृपा कर, एक वार तरी आम्हांला आज्ञा कर, आमच्या प्रार्थनेचा अव्हेर करूं नको, तुजवांचून पुत्रवत्सल महाराज तारापीड, देवी विलासवती, आर्य शुकनास, मनोरमाबाई, मांडलिक राजे आणि प्रजा यांनीं कोणाकडे पाहून जीव धारण करावा ? सर्वांचाच त्याग करून तूं एकटा कसा चाललास ? एकाएकीच असा निष्ठुर कसा झालास ! वडिलांवरची तुझी भक्ति कोठें गेली ? " याप्रमाणे शोक करीत पृथ्वीवर अंग टाकून राजे व सेवकलोक मोठ्याने रडूं ओरडूं लागले, व ते भ्रमिष्टासारखे झाले. इंद्रायुधहि चंद्रापीडाच्या तोंडाकडे एकसारखी दृष्टि देऊन दीनवाणीनें ओरडूं लागला, जमिनीवर आपले खुर आपटूं लागला, व लगामास हिसके देऊन तो तोडूं लागला. त्यावेळीं अश्वशरीर सोडूनच जावेसें त्याला वाटत आहेसे दिसले !

इकडे चंद्रापीड आल्याची बातमी पत्रलेखेच्या मुखानें कादंबरीस कळली ! तेव्हां चंद्रोदयीं समुद्रवेलेची जशी लाटांनी गडबड उडते, तशी तिच्या जिवाची धांदल उडाली ! कामाविर्भावाने ती अगदी वेडी झाली. ' महाश्वेतेच्या भेटीस जाते ' असें, आईबापांस निमित्त सांगून मोठ्या थाटाने शृंगारवेष करून ती निघाली. तिनें आपल्याबरोबर थोडक्याच दासी घेतल्या होत्या. चालतांना त्यांच्या पायांतील भूषणांचा झुणझुण आवाज चालू होता. कमरपट्ट्याच्या घागऱ्याचा छुमछुम शब्द चालला होता. त्यांचा पोशाखहि रमणीय दिसत होता. त्यांनीं आपल्या हातांत सुवासिक पुष्पें, उटीचें साहित्य, अत्तर, अष्टगंध वगैरे सुगंधी पदार्थांनी भरलेली तबकें घेतलीं होतीं. केयूरक पुढें होऊन तिला रस्ता दाखवीत चालला होता. पत्रलेखेचा हात धरून मदलेखेबरोबर ती बोलत चालली होती. ती म्हणाली, " मदलेखे ! पत्रलेखा, तो आला असेल म्हणून सांगतें, परंतु तो निर्दय व शठ आला असेलसें मला वाटत नाहीं. हिमगृहांत इतकी माझी अवस्था झालेली त्यानें पाहिली असतां त्यानें कसें वक्र भाषण केलें, व त्यावर तूंहि हसत हसत

उत्तर दिलेस, त्याची तुला आठवण नाहीं काय ?" आणखी " हिच्या प्राण-घातास आपण हेतु आहां. इत्यादि संशययुक्त तूं म्हटले असतां त्याने मनावर घेतले तरी कां ! मी मेले तरी देखील त्याला खरे वाटणार नाही, मग दुसरे तर काय ? माझ्याकरिताच ही इतकें दुःख भोगीत आहे, असे त्याला वाटते तर तो निर्दय त्या वेळी येथून जाताचना ! आता तो जर खरोखरीच पुनः आला असेल, तर त्याजबरोबर तूच कांहीं तरी बोल. माझ्या दृष्टीस तो पडला तरी मी त्याजकडे पाहायाची नाही व बोलायाची नाही ! असं कसं केले ? म्हणून त्याची निंदा करायाची नाही व त्याच्याशी कांहीं एक बोलायाची नाही ! ! त्याने माझ्या पायांवर नमस्कार घालून प्रार्थना केली, तरी देखील मी त्याचे ऐकणार नाही ! तू देखील माझी समजूत करायला येऊ नको बरे बाई !!" असे अनेक प्रकारे बोलण्याच्या नादांत तिला वाटेचे श्रमहि बिलकुल कळले नाहींत ! चंद्रापीडास केव्हां पाहीन असे तीस झाल्यामुळे ती मोठ्या घाईने त्या ठिकाणी आली.

तेथ पाहते तों अमृत काढलेला जसा समुद्र, चंद्राने विरहित जशी रात्र, नक्षत्रांनी रहित जसें आकाश, फळे, पुष्पे, तोडल्यामुळे जशी बाग, कमलदंड काढून टाकल्यामुळे जसे कमल, मध्यमणि काढून टाकल्यामुळे जसा हार. त्याप्रमाणे गतप्राण असा चंद्रापीड तिच्या दृष्टीस पडला. तेव्हां, " हे काय ?" म्हणून दुःखावेशाने पृथ्वीवर पडणाऱ्या कादंबरीस मदलेखेने मोठ्याने आक्रोश करीत धरून ठेविले. कादंबरीचा हात सुटून पत्रलेखा तर निश्चेष्ट होऊन भूतलावर पडली. पुढे कादंबरी थोड्याच वेळानें शुद्धीवर आली असता भूतसंचार झाल्यासारखी होऊन श्वासोच्छ्वास सोडण्यास देखील विसरली, आणि ती वेड्यासारखी होऊन पाहूं लागली. अंतःकरणांत दुःखभार फार झाल्यामुळेच तिच्याने हालवेना की काय अशी कादंबरी चंद्रापीडाच्या तोंडाकडे एकसारखी टक लावून तटस्थ बसली. त्यावेळीं तिच्या मुखावर दुःखाने व संतापाने कांहीं काळवटी व लाली दिसत होती.

ग्रहण सुटल्यावर जसें चंद्रबिंब दिसतें, व जलद कुऱ्हाडीच्या प्रहारानें थरथर कांपणारी जशी लता दिसते, तशी अधरोष्ठ कांपत असल्यामुळे ती दिसली. त्यावेळीं स्त्रीस्वभावाहून निराळेंच कांहीं तिचें हृदय दिसलें ! तिची उग्र व दीन मूर्ति पाहून मोठ्यानें रडत मदलेखा पायां पडून म्हणाली, प्रिय सखी. प्रसन्न हो, तूं जरी मोठ्यानें रडत ओरडत नाहींस, तरी तुझ्या अंतःकरणांत संताप व दुःख हीं फार दिसत आहेत ! त्यामुळें तुझें कोमल हृदय अतिशय पाणी भरल्यामुळें जसें सरोवर शेवटीं फुटतें, तसें फुटेलसें दिसतें ! देवीमदिरा व देवचित्ररथ यांजवर दृष्टि दे, तुजवांचून दोन्ही मातृपितृकुलें नष्ट होतील, हें लक्ष्यांत आण. असें तिचें भाषण ऐकून कादंबरी किंचित् हासून म्हणाली, वेडे, चंद्रापीडाला अशा स्थितींत पाहिल्याबरोबर ज्याचे हजारों तुकडे झाले नाहींत, असें मेलें हें वज्रापेक्षांहि कठिण माझें हृदय, कोठूनग फुटणार ! ! वांचण्याची आशा जिला असेल तिला आईबाप, बहीणभाऊ, आप्तमित्र, दासदासी वगैरे गणगोत होय, मी तर आतां मरण्यास सिद्ध झालें, तेव्हां मला आतां त्याचा काय उपयोग आहे ! माझा जीव कीं प्राण असें प्रियतमाचें शरीर माझ्या हातीं लागलें, आणखी काय पाहिजे ? जें जिवंत असतांना समागमानें सर्वदुःखाचा नाश करितें व मरणानंतरहि सहगमनानें सर्व दुःखाचा शेवट करितें ! असें हें हातीं लागलेंत असतां, यापेक्षां दुसरा लाभ तो कोणता पाहिजे ? मजकरितां इतक्या लांब येऊन प्राण सोडले, इतका ज्यानें माझा गौरव केला, त्याकरतां मी रडत बसून आपल्या जिवाला हलकेपणा कशाला आणूं ? स्वर्गास चाललेल्या प्रियतमाला रडून अपशकुन तरी कशाला करूं ? पादधूलीप्रमाणें त्याच्या मागोमाग जाण्याची अशी आनंदाची वेळ आली असतां मग कशाला मी रडत बसूं बरें ? आतां तर माझीं सर्वदुःखें नाहींतशीं झालीं तेव्हां रडून काय करायाचें आहे ? ज्या करितां कुलक्रम गणिला नाहीं,

वडील माणसांस विचारलें नाहीं, धर्माकडे दृष्टि दिली नाहीं. लोकापवादाचें भय बाळगलें नाहीं, लज्जेचा त्याग केला, मदनपीडा शांत होण्याकरितां उपचार करतां करतां सख्यांना कष्टविलें. माझी प्रियसखी महाश्वेता हि दुःखित झाली. तिजकरितां मी प्रतिज्ञा केली होती तीहि मोडली. या सर्व गोष्टीकडे लक्ष दिलें नाहीं, इतकें ज्या करितां मी केलें, त्या प्राणेश्वरानें मजकरितां जीवित सोडिलें असतां मी प्राणधारण करावें? तू ह्मणतेस पण तुला तरी असें बोलणें बरें दिसतें का? या वेळीं तर मरणच चांगलें बाई! वाचणें नलगे! मी जिवंत राहिलें तर त्या फटफजितीला पारावार नाहीं? तुझा मजवर जर स्नेह आहे, माझें हित करावें असें जर तुला वाटत आहे, तर मजकरितां माझ्या आईबापांवर मजप्रमाणें प्रेम ठेव; माझ्या वियोगानें ते प्राणत्याग करणार नाहीत, अशी त्यांची समजूत कर. माझे जागीं तूंच त्यांना हो! मला पुत्र व्हावा, अशी त्यांची इच्छा होती ती आतां तुझे ठिकाणीं तरी पुरी होवो! ह्मणजे मी परलोकीं गेलें असतां मला तो जलांजलि देईल! माझ्या सख्या व सेवक यास माझी आठवण होणार नाहीं, मजवाचून शून्यगृह पाहून उदासपणानें ते दशदिशांकडे जाणार नाहीत, असें कर. माझ्या अंगणांत पुत्राप्रमाणें पाळलेला आंब्याचा रोपा व मालतीलता आहेत, तर त्या उभयतांचें तूंच कौतुकानें विवाहमंगल कर! माझ्या पादप्रहारानें पोसलेल्या अशा अशोकवृक्षाचा पल्लव कर्णभूषण करण्याकरितां देखील कोणास तोडूं देऊं नको! मीं वाढविलेल्या मालतीचीं फुलें देवपूजेकरितां मात्र तोडीत जा. माझ्या निजण्याच्या मंदिरांत उशाकडे कामदेवपट आहे तो फाडून टाक! मी लावलेले आंब्याचे रोपे चांगले बाळगून फळास येतील असें कर! पिंजऱ्यांत दुःखी असलेली बिचारी कालिंदी सारिका, व परिहास शुक, यांस पिंजऱ्यातून सोडून दे! माझ्या मांडीवर निजणारी नकुलिका तूं आपल्या मांडीवर निजवीत जा! मी पुत्रासारखा मानलेला बालहरिण तरलक यास एखाद्या तपो-

वनांत नेऊन सोडून दे! मी आपल्या हातानें वाढविलेला चकोरपक्ष्यांचा जोडा क्रीडापर्वतावर सुरक्षित राहील, असे जप. मजबरोबर चालणाऱ्या बाल-हंसास कोणी मारणार नाही, अशी काळजी घे! घरांत राहण्याचे जिला माहीत नाहीं, अशी बळेच धरून आणलेली वनमानुषी वनांत नेऊन सोडून दे! माझ्या क्रीडापर्वतावर कोण्या तपस्व्याला राहण्याकरितां जागा दे! माझी सर्व वस्त्रभूषणें ब्राम्हणाना देऊन टाक! माझी वीणा तूं आपल्या मांडीवरच ठेवीत जा! फार काय? तुला जे जें बरें वाटेल ते ते तूं कर! मी तर आतां चंद्रकिरण अंगावर घेता घेतां, आर्द्रचंदनाची उटी अंगास लावता लावता, जलमंदिरांतील कारंज्याच्या तुषारांनीं अंग थंड करतां करतां, चंद्रमण्याचे हारास स्पर्श करतां करता, चंदनरसाने भिजलेल्या अशा कमलशय्येवर पडतां पडता, जळून शेष राहिलेली ही तनू मोठमोठ्या प्रचंड ज्वालांनी युक्त अशा प्रदीप्त केलेल्या चिताग्नीत प्रियतमाच्या गळयास मिठी मारून शांत करतें! याप्रमाणे मरणाविषयीं निश्चय केलेल्या कादंबरीस मदलेखेने बळकट धरिले होते. तरी तिचे हात हिसकून देऊन कादंबरी महाश्वेतेजवळ गेली, आणि तिच्या गळयास मिठी मारून शांतपणाने ह्मणाली, प्रियसखि! तुला काही तरी प्रिय समागमाची आशा आहे, तिच्या योगानें मरणापेक्षाहि अधिक दुःख तुला सोसवते, व त्यामुळे जीवित लज्जास्पद, शो-चनीय व उपहासास पात्र असे वाटत नाहीं. मला पापिणीला तर ते कांहीं-च नाही, याकरितां जन्मांतरी तरी प्रियसखीचा समागम व्हावा असे मी मागते! असें बोलल्यानंतर तिच्या अंगावर रोमांच उभे राहून शरीरास कंप सुटला. अंगातून घर्मबिंदु पडू लागले. चंद्रविकासिनी कमलिनीप्रमा-णे चंद्रापीडविरहानें विव्हल झालेली व तशा स्थितीत असलेल्या प्राणवल्ल-भाशी समागमसुखाचा अनुभवच घेत आहे काय, अशी कादंबरी गड-बडीने चंद्रापीडाजवळ गेली आणि तिनें त्याच्या पायांवर आपले मस्तक ठेविलें. त्यावेळी विस्खलित झालेल्या वेणीतून त्याच्या पायांवर पुष्पे गळ-

त्यामुळें ती पूजाच करिते आहे काय अशी दिसली! मग आपल्या घर्म-युक्त नव्हे तर अमृतयुक्तच अशा हातांनीं त्याचे पाय घेऊन तिने आपल्या मांडीवर ठेविले.

तिचा हस्तस्पर्श होतांच चंद्रापीडाचा देह टवटवीत होऊन त्यापासून चंद्रासारखे तेज निघून ते, तो सर्व प्रदेश बर्फासारखा थंड व शुभ्र करीत वर निघून गेले. इतक्यात आकाशांतून अमृताप्रत स्रवणारी अशी वाणी ऐकूं आली " हे वत्से महाश्वेते! फिरून मी तुला आश्वासन देतों. पुंडरिकाचे अविनाशी शरीर माझ्या लोकी माझ्या तेजाने वृद्धिंगत होत आहे! त्याचा व तुझा फिरून समागम होईल. हें दुसरें चंद्रापीडाचें शरीरहि माझेच असून तेजोरूपी व अविनाशी आहे. कादंबरीच्या हस्तस्पर्शाने हे तेजस्वी होईल. याकरितां शापमुक्ति होईपर्यंत तुह्मी त्याचे नीट रक्षण करावे. त्याला अग्निसंस्कार करूं नये, किंवा उदकात किंवा कोठें टाकूं नये! याचे नीट रक्षण करावे. कादंबरीचा व याचा फिरून समागम होईल.

अशी आकाशवाणी ऐकून पत्रलेखेवाचून सर्व चकित झाले. आणि चित्राप्रमाणे होऊन ते वर पाहत बसले! पत्रलेखा तर त्या तेजाच्या आनंद-कारक शीतल स्पर्शाने सावध होऊन भूतसंचार झाल्यासारखी वेगाने धावत गेली आणि परिवर्धक नावाच्या घोडेवाल्यापासून इंद्रायुधास हिसकून घेऊन म्हणाली, महाराज दूर गेले असतां तुला क्षणभरहि येथे राहणें योग्य नाही! असें बोलत इंद्रायुधासह अच्छोदसरोवरांत तिने उडी टाकिली! त्याच वेळेस त्यांतून एक तपस्विकुमार निघाला. त्याच्या मस्तकावर शेवाळाचा भारच आहे काय, अशा जटा दिसत होत्या. त्यातून जलबिंदुहि गळत होते. फार दिवस स्वच्छ करण्याचा संस्कार नसल्यामुळे त्या अगदीं चिकटून गेल्या होत्या. त्याच्या भिजलेल्या शरिरावर जसे काय कमलतंतूनीच निर्मिले आहे असे यज्ञोपवीत शोभायमान दिसत होतें. कमलवृक्षाच्या

इंद्रायुधासह अच्छोदसरोवरांत तिनें उडी टाकली ! [पृ० ३००]

जीर्ण वल्कलाने त्याने आपली कमर बांधिली होती. तोंडावर पसरलेल्या जटा तो एके हाताने मागे सारीत होता. अश्रुजलाच्या मिषाने सरोवरांतील डोळ्यात गेलेले उदक काढूनच टाकतो आहे काय असा तो दिसत होता; व त्यामुळे त्याचे डोळे लाल दिसत होते. त्याची आकृति उद्विग्न दिसत होती. असा तो ऋषिकुमार, अश्रुजलाचा निरोध केल्यामुळे ओढलेल्या नेत्रांनी आपल्याकडे एकसारखी पाहत आहे अशा महाश्वेतेजवळ जाऊन सद्गदित कंठाने म्हणाला, "गंधर्वराजपुत्रि! जन्मांतराहून आलेल्या अशा या मनुष्याची कांही ओळख आहे का?" असे त्याने म्हटल्यावर शोक व आनंद याच्यामध्ये राहून ती गडबडीने उठली आणि त्यास नमस्कार करून म्हणाली; "भगवन् कपिंजला! तुह्माला देखील मी ओळखणार नाही, इतकी मी पापिणी आहे ना? माझ्याविषयी आपला असा ग्रह झाला तोहि ठीकच! मी अज्ञानी मोहाने गोंधळून प्रियपुंडरीक स्वर्गास गेले असता खुशाल जिवंत राहिले, तेव्हा मी पापीण खरीच! बरं कपिंजला, प्रिय पुंडरीकाला ज्याने उचलून नेले तो कोण? त्याने त्याना कशाकरिता नेले? पुढे त्यांचे काय झाले? ते आता कोठें आहेत? आपले काय वर्तमान आहे? इतके दिवस गेले असतां आपण मला कांहीच कळविले नाही, हे कसे? पुंडरीकावाचून आपण एकटे कसे आला?" याप्रमाणे महाश्वेता विचारीत असता कादंबरीचे व चंद्रापीडाचे सेवक आश्चर्यभरित होऊन हा आता काय सांगतो म्हणून त्याजकडे पहात तटस्थ राहिले.

तो म्हणाला, "सर्व वृत्तांत सांगतो ऐक. तूं दीनस्वराने रडत असतांहि तुला एकटीला टाकून देऊन माझ्या प्रियमित्रास घेऊन कोठे चाललासरे! म्हणून कमर बांधून वेगाने त्या पुरुषाच्या मागे मी उडालो. तो तर मला काही एक उत्तर न देतां आकाशमार्गाने चालला. त्यावेळी आश्चर्याने ज्यांचे नेत्र प्रफुल्लित झाले आहेत असे देव त्याजकडे पहात राहिले. लज्जेने तोंडावरून पदर घेऊन देवांगना एक्या बाजूस होऊन रस्ता सोडूं लागल्या. पुढे

तारागण हाच ज्यांतील कमलसमुदाय अशा आकाशसरोवरास उल्लंघून तो चंद्रलोकीं गेला. तेथें गेल्यावर महोदयाख्य सभेत चंद्रकांतपर्यंकावर ते पुंडरीकाचें शरीर ठेवून मला म्हणाला, ' कपिंजला, मी चंद्र आहे समजलास ? मी उदय पावून सर्व जगावर अनुग्रह करण्याकरितां नेहेमींप्रमाणें प्रकाशलो असतां मदनपीडेनें व्याकुल होऊन यानें प्राण सोडला. आपणच कामाधीन होऊन आपल्या अपराधाबद्दल यानें विनाकारण मला असा शाप दिला की, ' अरे दुरात्म्या दुष्ट चंद्रा ! ज्या अर्थी तूं मला आपल्या किरणांनीं संताप दिला, आणि ज्या प्राणप्रियेवर माझी प्रीति जडली होती तिचा समागम होण्यापूर्वींच तूं माझा प्राण हरण केलास, त्याअर्थी या मनुष्यलोकीं तू उत्पन्न होऊन जन्मोजन्मीं याप्रमाणेंच तू आपल्या प्रियेविषयीं अनुराग धरशील आणि तिचें समागमसुख मिळण्यापूर्वींच हृदयवेदनेनें पीडित होऊन जीवित सोडशील.' अशा त्याच्या शापाग्नीनें मी जसा काय प्रदीप्त झालों. आणि मी निरपराध असतां आपल्या दोषाबद्दल या अविचाऱ्यानें विनाकारण मला शापिलें, ह्मणून मी फारच रागावलों आणि ' तूंहि मजबरोबरच समदुःखी होशील ! ' ह्मणून मी त्याला उलट शाप दिला. पुढें राग गेल्यावर विचार करून पाहतों, तों महाश्वेतेचा आणि याचा संबंध जडला आहे असें लक्षात आलें. वत्सा महाश्वेता तर माझ्या किरणांपासून उत्पन्न झालेल्या अप्सरांचे कुलांत गौरीपासून उत्पन्न झाली. व तिनें हा स्वतः भर्ता वरिला. तेव्हा आतां मलाहि याजबरोबरच मनुष्यलोकीं यानें ' जन्मोजन्मीं ' ह्मटल्यावरून दोन वेळ उत्पन्न झालें पाहिजे, याकरितां शापदोष दूर होईपर्यंत याच्या निर्जीव शरिराचा नाश न व्हावा ह्मणून मी याला उचलून आणिलें आणि महाश्वेतेलाहि आश्वासन दिलें. शाप संपेपर्यंत माझ्या अमृतकिरणांनीं पोसलेलें त्याचें शरीर येथेंच राहील ! तू आतां श्वेतकेतूकडे जाऊन त्यांस ही सर्व हकीगत कळीव, कदाचित् ते महासमर्थ असल्यामुळें याविषयीं कांहीं प्रतिक्रियाहि करतील.' असें बोलून त्यानें मला जाण्यास सांगितलें.

तेथून निघाल्यावर मी जात असतां मित्राच्या विरहशोकाने माझे देह-भान ठिकाणीं नव्हते. यामुळे देवमार्गाने मी धावत चाललो असतां एका देवास ओलांडून गेलो. तेव्हां त्याने भुवया वर चढवून मजकडे इतके रागावून पाहिले की, हा मला आतां जाळूनच टाकतो कीं काय कोण जाणे, असे वाटले ! मग तो रागाने मला म्हणाला, " दुष्टा, तू तपोबलाने फार गर्विष्ठ झालासा दिसतोस ! एवढा विस्तीर्ण आकाशमार्ग असतां दांडग्या घोड्यासारखा पाहिजे तसा उडत माझे उल्लघन करून चाललास काय ? त्या अर्थी तू मनुष्यलोकी अश्व होशील ! " ते ऐकून दुःखाने रडत मीं हात जोडून प्रार्थना केली, " भगवन् मित्रशोकाने अंध होऊन मजकडून आपले उल्लंघन झाले, अपमान करावा ह्मणून केले नाही; याकरितां कृपा करून हा शाप मला लागणार नाहीं असे करावे. तो ह्मणाला, मी शाप दिला तो दिला, तो भोगल्यावाचून सुटावयाचा नाहीं. परंतु तुझ्या विनंतीवरून मी इतके करतो की, कांहीं कालपर्यंत ज्याचें वाहन तूं होशील त्याच्याच अतकालीं स्नान केले की शापमुक्त होशील. " फिरून मी म्हणालो, " भगवन्, असेच जर आहे तर इतके तरी करावें की, शापदोषाने चंद्राबरोबर माझ्या मित्राचे जन्म मनुष्यलोकीं होणार आहे, यासाठीं अश्वजन्मांतहि त्याच्याच सहवासाने माझा काल जावा, एवढी तरी मजवर कृपा करावी. तेव्हा तो दोन घटका ध्यानस्थ होऊन म्हणाला, " तुझे मित्राविषयी प्रेम पाहून माझे हृदय सद्गदित झाले आहे ! मी दिव्यदृष्टीनें सर्व पाहिले. उज्जयिनीत पुत्राकरितां तारापीड राजा दानधर्म व अनुष्ठानें करीत आहे, त्याच्या पोटीं लोकपाल चंद्र उत्पन्न होईल, त्या राजाचाच प्रधान शुकनास म्हणून आहे, त्याच्या पोटीं तुझा मित्र पुडरीक जन्म घेईल, आणि तूं त्या परोपकारी चंद्रापीडाचे वाहन होशील. असे त्याचे बोलणें संपल्याबरोबर आकाशांतून मी खालीं समुद्रांत पडलों, आणि अश्व होऊन बाहेर निघालो, अश्वयोनींतहि माझे ज्ञान नष्ट झाले नव्हते. म्हणूनच मी किन्नर-

युगुलाच्या नादीं लागून चंद्रापीडास या भूमीवर आणिले. हा चद्रापीड चंद्राचाच अवतार होय. पूर्वप्रेमामुळे अनुराग धारण करून तो तुजजवळ आला असतां न समजून तूं त्यास शाप दिला, तो माझ्या प्रियमित्र पुंडरीकाचाच अवतार होय !"

ते दुःखरूपी पुंडरीकाचे वर्तमान ऐकून महाश्वेता फारच शोकाकुल झाली. ती ह्मणाली, "हा प्रिया ! पुंडरीका ! जन्मांतरीं देखील तुम्हाला माझा विसर पडला नाही ! मजवरच तुम्ही सारा जीव ठेविला ! व शेवटीं मला शरणहि आला ! आणि माझ्याच तोंडाकडे पहात बसला ! असे असतां राक्षसी सारखी फिरून मीच तुमच्या नाशास कारण झाले ! हाय ! हाय ! जळो मेला तो ब्रम्हदेव ! मला उत्पन्न करण्याचा व पुष्कळ दिवस वाचविण्याचा त्याचा हाच हेतु दिसतो कीं, फिरून फिरून मी तुम्हांला मारावें ! मी पापीण आपल्या हातानेंच हत्या करिते, तेव्हा या कामांत दुसऱ्या कोणाला दोष द्यावा ? हे दुःख मी कोणाला सांगू व किती तरी रडूं ! कोणाला शरण जाऊं ! कोण मजवर दया करील ! हे प्रिया तुह्मावाचून मला दुसरें कोणी नाही ! प्रिय पुंडरीका ! मी सर्वस्वी अपराधी आहे ! मी आतां मागणें मागते कीं प्रसन्न व्हा, आणि मजवर दया करा ! मजशी, थोडे तरी बोला, मजकडून घातक कर्म झाल्यामुळे मला बोलायला देखील शरम वाटते. या चांडाळणीचें पुन्हा तोंड पाहणें नको, असे मजविषयी तुह्माला वैराग्य उत्पन्न झालेसें वाटतें ! ह्मणून तुम्ही कांहीच उत्तर देत नाहीं ! हाय हाय ! मोठें पाप घडलें !" याप्रमाणे बोलून ऊर बडवून तिनें पृथ्वीतलावर धाडकन आपलें अंग टाकलें !

अशी तिची अवस्था पाहून कपिंजल दयाळु होऊन ह्मणाला, "गंधर्वराजपुत्रि ! तुझा या कामांत काय दोष आहे ? विनाकारण उगीच कां तूं आपली निंदा करतेस. सुखप्राप्तीची वेळ जवळ आली असतां प्राणत्याग करण्यास तयार झालीस, हे काय ? आजपर्यंत मन घट्ट करून

असह्य दुःख सोसलें, आणि आतां असें करण्याचें कारण काय ? शापदोषानें जशा गोष्टी घडून आल्या, तशा मीं सांगितल्या. चंद्राची वाणीहि तुह्मीं स्वतः ऐकिलीच, तर आतां शोक करण्याचें कांहीं प्रयोजन नाहीं. तुला व तुझ्या हृदयवल्लभाला दोघांनाहि अनिष्टकारक असा शोक सोडून दे. पुण्यकर्माचा जो त्वां मार्ग धरिला आहे, तोच चालू ठेव. त्यांतच कल्याण आहे. तपश्चर्येच्या योगानें काय साध्य होणार नाहीं ? देवीपार्वतीनें तपःसामर्थ्यानें दुर्लभ असें शिवाचें अर्धांग देखील मिळविलें ! त्याप्रमाणेच तूंहि तपश्चर्येच्या सामर्थ्यानें लवकरच माझ्या प्रियमित्राच्या अंकावर स्थान मिळविशील ! ”

अशा कपिंजलाच्या बोधानें महाश्वेतेचा संताप कांहीं कमी झाला. मग कादंबरी फार दीन होऊन कपिंजलास म्हणाली, “ भगवन् कपिंजला ! आपण व पत्रलेखेनें या सरोवरांत बरोबरच प्रवेश केला, तर तिचें काय झालें ? हें सांगण्याची कृपा करावी. तो म्हणाला, पाण्यांत पडल्यावर पुढें काय झालें, तें मला माहीत नाहीं. चंद्रावतार चंद्रापीड कोठें अवतरला ? व पुंडरीकावतार वैशंपायन कोठें जन्मला आहे ? व पत्रलेखेची काय वाट झाली ? हें सर्व कळण्याकरितां, त्रैलोक्यांतील सर्व वृत्तांत ज्याला प्रत्यक्ष दिसत आहे, अशा तातश्वेतकेतूच्या पायांजवळ जातों. ” असें बोलून तो आकाशांत गेला.

तो गेल्यावर चंद्रापीडाकडे पाहून दुःखामुळें ज्यांच्या डोळ्यांवाटें पुष्कळ पाणी गळत आहे. असे सेवकासह राजपुत्र तटस्थ बसले असतां कादंबरी महाश्वेतेस म्हणाली, “ प्रियसखि ! देवानें तुझ्यासारखें मला समदुःखी केलें, ही चांगली गोष्ट झाली ! आज माझा माथा उजळ झाला ! आज तुला तोंड दाखवायाला व ‘ प्रियसखी ’ म्हणायालाहि मी उजागर झालें ? तुझी मी आजच खरोखरी प्रियसखी झालें ? आतां मरण्याबद्दल व जिवंत राहण्याबद्दल मला कांहीं दुःख वाटत नाहीं. तेव्हां पुढें कसें

करावें ? काय केले असतां कल्याण होईल हे मला समजत नाहीं. तर तूंच आतां काय तें सांग. तुजवाचून दुसरे कोणाला विचारावे ? मला कांहीच सुचत नाही, मी वेड्यासारखी झाले आहे. " ती म्हणाली " यांत काय विचारायाचे आहे ! आणि सांगायाचे आहे ! प्रियसमागमाची आशा सुटणे कठिण आहे. तर ती जे करवील ते करावे ! पुंडरीकाचा वृत्तांत आजच काय तो मला कपिंजलाच्या तोंडाने कळला. पूर्वी काय तें आकाशवाणीकडून नुस्ते आश्वासन मात्र मिळाले होते, तरी देखील मला काय करावे ते सुचेना, तर मग कसे करूं म्हणून तूं काय विचारतेस विश्वासस्थान असें चंद्रापीडाचें शरीर धडधडीत तुझ्या मांडीवरच आहे, तर आतां चिंता कशाला पाहिजे ? आतां हे जोपर्यंत अविनाशी आहे, तोपर्यंत याची सेवा सोडून दुसरे काय करायाचे ? प्रत्यक्ष दिसत नाहीत, अशा मृत्तिकादिकांच्या देवतांच्या प्रतिमा पूजिल्या असतां जर कल्याण होते तर हा प्रत्यक्ष देव चंद्र याचे आराधन केले तर हा प्रसन्न होणार नाही असें कसे होईल ? "

असें महाश्वेतेचे भाषण ऐकून कादंबरी मुकाट्याने तेथून उठली, आणि तरलिका व मदलेखा यांच्या सहायाने चंद्रापीडाचें शरीर तेथून उचलून जेथे थंडी, वारा, ऊन व पाऊस लागत नव्हता, अशा शिलातलावर नेऊन ठेविले. आणि अंगावरील शृंगारवेष काढून मंगलसूचक रत्नजडित कंकण मात्र हातात ठेवले. नंतर विड्याने तोंड रंगले होते ते वारवार स्वच्छ धुऊन टाकिले आणि स्नान करून तिने धौतवस्त्र धारण केली. जो कधी मनांत आला नाही, ज्याची कल्पना झाली नाही, असा अपूर्व प्रकार दुर्दैवानें घडवून आणिला ! योजले होतें काय, आणि झाले काय ! ह्मणून तिच्या नेत्रावाटे अश्रुधारा चालल्या. जी सुगंधि पुष्पें, सुगंधि द्रव्यें, चंदन, इत्यादि द्रव्ये तिने संभोगसुखाकरितां आणिली होती, ती अशा स्थितीत चंद्रापीडाच्या पूजेकरितां दुर्दैवाने तिजकडून लाविली ! तेव्हां तिला फारच दुःख झाले !

प्रत्यक्ष शोकमूर्तिच अशी कादंबरी चंद्रापीडाच्या मुखाकडे पाहत तटस्थ बसली. तिने आपला शोक आंवरून धरिला. तेंव्हा ती स्थिति तिला मरणापेक्षां देखील अधिक दुःखकारक वाटली. मग चंद्रापीडाचे पाय आपल्या मांडीवर घेऊन त्या दिवशीं कांही एक न खातां तशीच बसली. दुरून आल्यामुळे थकलेले राजपुत्र व सेवकहि जेवणखाण वगैरे कांहींएक न करिता सर्व दिवसभर तसेच उपाशी राहिले.

रात्र झाली तेव्हा अंगास शहारे उत्पन्न करणाऱ्या अशा गंभीर मेघगर्जना होऊ लागल्या. त्या ऐकून मयूरानीहि शब्द करून ते ठिकाण दणाणून दिले. बेडुकाच्या डराव डराव शब्दानी कान बहिरे केले. विद्युल्लता इतक्या चमकू लागल्या की, त्याकडे पाहवेनासे झाले. विजा कडकडत पडू लागल्यामुळे सर्व भुवन भयभीत झाले. देदीप्यमान असे काजवे अंधकारात चमकत होते यामुळे व अतिशय काळोख पडल्यामुळे रात्र फारच भयंकर दिसत होती, स्त्रीस्वभावास फारच भीति करणारी अशी जरी रात्र होती, तरी कादंबरीने चंद्रापीडाचे चरण सोडीले नाहींत, व क्लेशासहि जुमानले नाहीं. सर्व रात्रभर ती जागतच बसली.

प्रातःकाल झाल्यावर कादंबरी चंद्रापीडाकडे पाहू लागली, तो एखाद्या रंगवलेल्या सुंदर चित्राप्रमाणे त्याचे शरीर तिच्या दृष्टीस पडले ! मग त्यावरून हात फिरवून, मदलेखा जवळ बसली होती तीस हाक मारून ती म्हणाली, “ ही तनु इतकी सुंदर व तेजस्वी दिसते, ही का माझी प्रीति हिजवर असल्यामुळे दिसते ? का ही अविकारी असल्यामुळे अशी दिसते कोण जाणे ! तर तूं तरी नीट लक्ष्य देऊन पहा बरें. ” ती म्हणाली, “ प्रियसखि ! काय पहायाचें आहे ? आत्म्याचा वियोग असल्यामुळे इंद्रियव्यापार मात्र बंद आहे. बाकी सर्व जसेचे तसेच कायम आहे. तोंडावरील तेजला थोडा देखील कमी झालेला दिसत नाही. शरीराची कळाहि कमी झाली नाही. वाऱ्यानें हालणारा केशकलापहि तसाच दिसतो आहे. अर्ध-

चंद्रासारख्या ललाटाची कांतिहि जशीची तशीच दिसते आहे. नीलकमलाची कांति हरण करणारे असे थोडे मिटलेले मात्र डोळे दिसताहेत. मुखहि तसेंच हस्ययुक्त दिसतें आहे. अधरोष्ठ कसा पल्लवासारखा लाल दिसतो आहे. हातपायहि कसे पोवळ्यासारखे तांबडे लाल दिसत आहेत. सर्व शरिराचें सौकुमार्य व सौंदर्य कांहींएक कमी झालेलें दिसत नाहीं. तेव्हां आपण आकाशवाणी ऐकिली ती खरीच होय. कपिंजलानें सांगितलेला शापवृत्तांत सर्व खराच आहे. असे मदलेखेचें भाषण ऐकून कादंबरीला फार आनंद झाला." मग तिनें महाश्वेतेला चंद्रापीडाचें शरीर दाखविलें, व त्याच्या चरणकमलाकडे पाहून ज्यांनी जीवित धारण केले होते अशा राजपुत्रांसहि ते दाखविले !

ते पाहून त्या राजे लोकांना मोठे आश्चर्य वाटलें. मग सर्वांनीं आपले मस्तक भुईला लावून चंद्रापीडाला नमस्कार केले, आणि पृथ्वीवर गुडघे टेकून हात जोडून ते कादंबरीस ह्मणाले, "देवी, हा सर्व आपलाच महिमा होय ! आह्मां पातक्यांना सोडून महाराज गेले असतां चंद्रासारखें तेजस्वी त्याचे मुख दिसते आहे ! प्रफुल्ल कमलासारखे चरणहि तसेच दिसत आहेत. हृदयहि जसें काय प्रसन्नच दिसते आहे ! ह्या जगात कोणाचें असे कोणीं तरी पाहिलें आहे का ? किंवा ऐकिलें आहे का ? कोठे तरी असा अनुभव दृष्टीस पडला आहे ? " असे राजेलोकांचे भाषण ऐकून आपल्या परिवारासह कादंबरी उठली आणि देवपूजेकरिता स्वतः पुष्पें तोडून आणून तिने स्नान केले. नंतर चंद्रापीडाची पूजा करून तिने सर्व राजेलोकांस स्नान व भोजन करण्यास सांगितले. पुढें महाश्वेतेनें फळे आणिलीं ती तिच्यासहित कादंबरीने भक्षण केली. फलाहार झाल्यावर फिरून चंद्रापीडाचे पाय मांडीवर घेऊन, तोहि दिवस तिने घालविला. तिसरे दिवशीं चंद्रापीडाच्या शरीराचा नाश न होण्याविषयीं तिची पक्की खातरी होऊन ती मदलेखेस म्हणाली, "महाराजाच्या शरीराची सेवा करीत शाप संपेपर्यंत येथें आम्हांस अवश्य बसले पाहिजे, तर तूं आतां

हा अद्भुत वृत्तांत माझ्या आईबापांस जाऊन सांग, ह्मणजे त्यांच्या मनांत मजविषयी भलतीच कल्पना येऊन ते दुःखी होणार नाहींत. अणखी जसे ते येथे येणार नाहींत व दुःख भोगणाऱ्या मला पाहणार नाहींत असें कर. आईबापाला पाहिल्यावर मला शोक अवरणार नाहीं. या करितां हृदयवल्लभ गतप्राण झाला तेव्हा देखील मी रडले नाहीं, तर मग ज्याच्या जीवित-प्राप्तीविषयीं संशयच राहिला नाहीं, त्याच्या करितां आतां रडण्याचा प्रसंग कशाला पाहिजे? असे बोलून तिने तिला पाठविलें.

मदलेखा तिकडे जाऊन परत आल्यावर कादंबरीस म्हणाली, "प्रियसखि! तुझ्या मनाप्रमाणे सर्व झाले. तुझा पिता चित्ररथ व माता मदिरा यांनीं तुला आशीर्वाद सांगून असे ह्मटले कीं, ही गोष्ट आम्हाला माहीत नव्हती. जावयासह तू आमच्या दृष्टीस पडशील, असे आह्मास वाटले नव्हतें. प्रिय कन्येने स्वतः प्रियपति वरला, हे पाहून आह्मांस फार आनंद झाला; आणि तोहि असा तसा नव्हे, तर प्रत्यक्ष भगवान लोकपाल चंद्र याचा अवतार! मग काय पाहिजे? काही दिवसांनी शाप संपला म्हणजे जावयासहित तुझे सानंद मुखकमल पाहण्यास आम्ही येऊ. असे तिचें भाषण ऐकून कादंबरीस बरे वाटले. मग देवाप्रमाणे चंद्रापीडाची सेवा करीत ती बसली.

पुढे वर्षाकाल संपला. मेघाडंबर गेल्यामुळे बंधनातूनच सर्व प्राणी मोकळे झाले असे दिसलें! सर्व दशदिशा प्रफुल्लित दिसूं लागल्या. शेतांतील साळी वगैरे धान्यें कणसांच्या भाराने वाकून त्यावर फुलवरा आल्यामुळे ग्रामसीमा पिंगट रंगाच्या दिसूं लागल्या, तृणपुष्पे फुलल्यामुळे अरण्ये पांढरीं शुभ्र दिसूं लागलीं. झाडांखालच्या जागा सुकल्यामुळें त्या बसण्यासारख्या झाल्या. स्थलकमलें प्रफुल्लित होऊं लागल्यामुळें रानांतील डबकी मनोहर दिसूं लागलीं. पुष्पसुगंधाने भरलेल्या व शीतल अशा रात्री प्राप्त झाल्या. निर्गुडी वगैरे रानांतील पुष्पांचा सुवास ग्रहण करून वायु वाहूं लागले. अतिरमणीय चंद्रप्रकाश पडूं लागला. प्रफुल्लित कमलांचे पराग पडूं लागल्यामुळें सरोवरें

सुगंधयुक्त झाली. पाणी उतरत चालल्यामुळें बारीक व स्वच्छ रेती पसरत जाऊन नद्यांची तीरें पांढरीं व चकचकीत दिसूं लागलीं. अनायासानें तरून जाण्यासारखे नद्यांना उतार झाले. रस्त्यावरील चिखल सुकून गेले. जागजागी मोठमोठाली गवतें वाढली होतीं, त्या मधून वाकड्यातिकड्या बारीक बारीक पाऊलवाटा पडूं लागल्या. मोठमोठ्या रस्त्यानें लोकांची रहदारी सुरू झाली. जमीनी सुकल्यामुळें धाड्यांनाहि चांगले चालतां येऊं लागलें.

असा काळ प्राप्त झाल्यावर एके दिवशीं मेघनाद येऊन कादंबरीस म्हणाला, देवी! युवराजाला फार दिवस लागले ह्मणून घाबरून तारापीड-महाराजांनी दूत पाठविले, ते येथे आले आहेत. ते जवळ आले असतां देवीस आणखी शोक होईल, तो न व्हावा ह्मणून, आम्ही त्यास झालेलें सर्व वर्तमान सांगून ह्मटलें, ' देव चंद्रापीड किंवा देवी कादंबरी यांना कांहीं तुमच्यापाशीं निरोप सांगायाचा आहे असें कांही नाहीं, तर तुम्हीं आपले परत जाऊन हें वर्तमान तारापीड महाराजास सांगावें. तेव्हां ते गंगावून म्हणाले, " तुम्ही जें ह्मणतां तें ठीकच, परंतु आज आमचें कितीं दिवसांचें प्रेम, भक्ति व देवाला पाहण्याविषयीं उत्कंठा, ही आह्मांस दर्शन घेतल्या-खेरीज जाऊं देत नाहींत. नुसती बातमी घेऊन जायाचें, एवढेंच आमचें काम असतें तर तुम्ही ह्मणतां तें ठीक होतें. मग तुम्हीं जो निरोप सांगितला, तो घेऊनच आम्ही परत गेलों असतों. परंतु तसा प्रकार नाहीं. देवाच्या दर्शनास अयोग्य इतके पातकी आम्ही नाहीं. देवाची चरणसेवा करून आम्ही पवित्र झालेलों आहों. देवाचें पादवंदन केल्या-याचूनच जा ह्मणतां, असें आह्मीं आजच महापातक केलें आहे काय ? आह्मी देवाच्या चरणाचे रजःकण आहों ! याकरितां देवीस आमची विनंति सांगावी कीं, देवदर्शन घेण्याची आह्मांस परवानगी मिळाली असतां इतक्या लांब येण्याच्या श्रमाचें सार्थक्य होईल. नाहीं तर इतकें दूर येऊन देवास पाहिल्यावाचून तसेच गेलों तर तारापीड महाराज तरी आम्हांला

काय ह्मणतील, व आम्ही तरी त्यांना काय विनंति करावी ? इतक्यावर देवींची मर्जी ? ” असे बोलून मेघनाद उगीच बसल्यावर कादंबरीने आलेल्या लोकास आश्वासन दिले आणि आपल्या सासरच्या माणसांची भक्ति पाहून ती आपल्या ठिकाणी फारच कष्टी झाली आणि कंठ दाटून आल्यामुळें फार वेळ तिच्या तोंडातून एक शब्दहि निघेनासा झाला. मग ती ह्मणाली, “ त्याचे म्हणणेहि खरेच आहे. ते गेले नाहीत हे ठीक झाले ! ते इतक्या लांब येऊन देवदर्शन घेतल्यावाचून गेले असते, तर त्यांना तरी काय सांगतां आले असतें बरें ? हा अलौकिक वृत्तांत प्रत्यक्ष पाहिला तरी देखील खरा वाटत नाही, तर सांगोसांगी कोठून खरा वाटणार ? वरपंगी प्रीति करणारे, असे आपण जर दर्शनाचा लाभ घेतों, तर मग देवापेक्षा ज्यांना आपला जीव देखील प्रिय वाटत नाहीं, व देवाला जीव की प्राण समजणाऱ्या अशा लोकाना भक्तीने देवदर्शन घेऊ देऊं नये, हा चमत्कारच नव्हे काय ! तर त्याना लौकर घेऊन यावें. दर्शन घेऊन ते आपल्या इतक्या लांब येण्याच्या श्रमाचे व नेत्रांचे साफल्य करोत, आणि नंतर जावोत.” अशी आज्ञा होताच मेघनाद त्यास घेऊन आला. चंद्रापीडास पाहताच अश्रुपातासह त्यानी भूतलावर नमस्कार घातले; आणि त्याच्या पादकमलाकडे एकसारखी दृष्टि देऊन भक्तिपूर्वक पाहत बसले. कादंबरीहि त्यांच्या भक्तिभावाकडे लक्ष देऊन एकसारखी पहात होती. मग ती त्यांस ह्मणाली, “ सज्जनहो, अतिस्नेहामुळे तुम्हास शोक झाला तो ठीकच; परंतु आता त्याचा काही उपयोग नाही. ज्याचा परिणाम दुःखरूपीच असतो अशाबद्दल शोक केला तर असो, परंतु हा प्रकार कांहीं तसा नाही. याचा शेवट गोड होणार असल्यामुळे त्याबद्दल इतके वाईट वाटूं देऊ नका. हा इतका विलक्षण प्रकार घडून आला आहे कीं, केवळ शोक करण्याला जागा नाहीं इतकेच नाही, तर उलटे आश्चर्याला कारण झाले आहे. तुह्मांस याविषयी विशेष फोड करून सांगायाला पाहिजे असें नाही सर्व प्रत्यक्ष दिस-

तेंच आहे. मनुष्यामध्ये अशी गोष्ट घडलेली तुम्ही कधीं पाहिली आहे काय ! . हे पूर्वीप्रमाणेच तेजःपुंज देवांचे मुख तुम्हीं पाहतच आहां, तर हीं जी टवटवी दिसत आहे ती जीवांशावाचून उगीच दिसेल, असें तुह्मास वाटते का ! तर आतां इकडील वार्ता ऐकण्याविषयीं उत्कंठित झालेल्या अशा तारापीड महाराजाच्या पायांजवळ तुम्हीं जावें. देव जीवितरहित झाले आहेत आणि फिरून ते सजीव होणार आहेत, वगैरे कांहीं तुम्हीं त्यांना सांगू नये. आमची व त्यांची भेट झाली व ते अच्छोदसरोवराजवळ आहेत, इतकें सांगा म्हणजे झालें. कारण, मेलेला प्राणी फिरून जिवत होणार ही गोष्ट कोणालाहि खरी वाटणार नाहीं. याकरिता दूर राहिलेल्या वडील माणसास मरणवार्तेने दुःखांत सोडून देण्याचें प्रयोजन नाहीं. प्राणेश्वर जिवंत झाल्यावर वडील माणसास व सर्वलोकांस हा वृत्तांत कळेलच." त्यांनीं विनंति केली की, "आम्ही परत गेलो नाहीं, किंवा गेल्यावर मुके बसलों, तरच ही गोष्ट गुप्त राहील, परंतु ही दोन्ही आमच्या हातून होणार नाहींत. कारण, युवराज व वैशंपायन यांचे कांहींच वर्तमान समजत नाहीं, म्हणून त्यांनीं आम्हास बुध्या पाठविलें, अशा तारापीड महाराजास, देवीविलासवतीस, आर्यशुकनासास व मनोरमाबाईस हे वर्तमान कळविल्यावाचून आमच्यानें राहवणार नाहीं. व आमच्या देहांत प्राण आहेत तोपर्यंत आम्हाला गेल्यावाचूनहि राहवणार नाहीं. बरें, गेल्यावर प्रियपुत्रांचे वर्तमान ऐकण्याविषयीं आतुर झालेल्या त्या सर्वांची नेत्रोदकांनीं भरलेली मुखें पाहिल्यावर सानदवृत्ति दाखविणे आमच्यानें कोठून होणार ?", अशी त्यांची विनंति ऐकून कादंबरी मेघनादास म्हणाली, "मेघनादा, मायेच्या माणसांकडून हें होणें नाहीं खरें. वडिलांस दुःख होऊं नये ह्मणून मी तसें ह्मटलें. त्यांना साधारण दुःख असलें तरी मोठें वाटतें; मग हें वज्रपातासारखें दुःख कसें सोसवेल बरें ? असो; याला आतां उपाय नाहीं. ज्यानें हा सर्व वृत्तांत पाहिला आहे, व ज्याच्या बोलण्याचा भरंवसा वाटेल, असा

एखादा विश्वासूक मनुष्य याच्या बरोबर पाठवावा, ह्मणजे वडील माणसांस कांहीं विश्वास वाटला तर वाटेल ! " तो म्हणाला, राजेलोक तर देवचरण सोडून जात नाहींतच. परंतु सर्वसेवकांनींहि असाच निश्चय केला आहे कीं, कंदमूलफळें खाऊन येथें रहावयाचें; देवचरण सोडून हालावयाचें नाहीं. यालाच ह्मणावें सेवक ! संपत्ति किंवा विपत्ति प्राप्त झाली असतां जे समान राहतात, कितीही वैभवास चढविलें असतां नम्रपणानें वागतात, कांहीं म्हटलें तरी तोंडाला तोंड देत नाहींत; स्तुति केली असतां चढत नाहींत; कांहीं करावयाला सांगितलें असतां मागें पुढें पाहत नाहींत; विचारिलें असतां हिताच्या गोष्टी सांगतात; सांगण्याच्या पूर्वींच काम करण्यास तयार असतात; काम केलें असतां प्रौढी मिरवीत नाहींत; पराक्रम केले असतां आत्मप्रशंसा करीत नाहींत; स्तुति केली असतां सलज्ज होतात; युद्धांत ध्वजासारखे पुढें होतात; बक्षिसें देण्याच्या वेळेस मागें राहतात; आपल्यावरच स्नेह असावा असें मनांत आणीत नाहींत; स्वामिकार्यासाठीं मरणाला देखील भीत नाहींत; स्वगृहापेक्षां स्वामीच्या पायांजवळ सुख मानितात; मनास वाटेल तसें करीत नाहींत; स्वामिसेवेचेंच त्यांना व्यसन असतें ! फार काय ? त्यांचीं इंद्रियें सुद्धां त्यांच्या स्वाधीन नसतात, तर ते तीं स्वामीच्या स्वाधीन ठेवितात; डोळस असून अंधळ्यासारखे, ऐकूं येत असून बहिऱ्यासारखे, बोलके असून मुक्यासारखे, आणि जाणते असून अज्ञान्यासारखे वागतात ! पुरुष असून नपुंसकासारखे राहतात, आपल्या मनानें कांहीं एक करीत नाहींत; यजमानाच्या चित्ताच्या अनुरोधानेंच वागतात; असे असतील तेच सेवक ! तर हे सर्व सेवकजन तसेच आहेत. युवराजाप्रमाणेंच देवीची आज्ञा आह्मास मान्य आहे, व आज्ञेप्रमाणें करण्यास आम्ही सर्व सिद्ध आहों. असें बोलून मेघनादानें त्वरितक नांवाचा सेवक बोलावून आणून त्यास त्यांजबरोबर पाठविलें.

इकडे फार दिवस झाले तरी कांहींएक वर्तमान समजलें नाहीं; म्हणून

घाबरी होऊन, चंद्रापीडानें लवकर यावे; म्हणून देवी विलासवती अवंतीनगरीच्या देवताची पूजा करण्याकरितां गेली. तो इतक्यात सेवकलोक गडबडीने धावत आले व म्हणाले, राणी साहेब ! आपण थोर नशिबाच्या आहा ! अवंतीदेवी आपणाला प्रसन्न झाली; युवराजांच्या समाचाराकरिता गेलेले लोक परत आले ! हे शब्द एकाएकीं कानीं पडल्याबरोबर तिच्या नेत्रांतून आनंदाश्रु चालले आणि पाडस नाहींसे झाले म्हणजे जशी मृगी घाबरते, तशी चंचलदृष्टीनें इकडे तिकडे ती पाहू लागली, आणि म्हणाली, " वाणीच्या मिषानें कोणी मजवर अमृतवृष्टि केली ही? कोणी ही दया केली ? कोणी त्याना पाहिले ? ते किती लांब आहेत ? माझा बाळ खुशाल आहे म्हणून त्यांनी सांगितले ना ? " असे म्हणून ती इकडे तिकडे पाहू लागली, तो उज्जयिनीतून पुष्कळ लोकांचे थवे बाहेर पडले. सर्व शहरच बाहेर लोटलेसे दिसले ! कित्येक विचारू लागले, " युवराजाची स्वारी आली का ? त्याना कोणत्या ठिकाणी तुम्ही मागे टाकले ? ते किती दूर आहेत ? इतके दिवस ते कोठे होते ? कोणत्या ठिकाणी तुम्हीं त्याना पाहिलें ? एवढा वर्षाकाल नुसत्या घोड्याच्या पाठीवर त्यानी कोठे घालविला ? पर्जन्यकाळांत त्यांचे फारच हाल झाले असतील, नाही बरे ? हे सर्व त्वरितकाला माहित आहे असे कोणी म्हटलें. हे समजून तरी काय करावयाचे आहे ? कायहो ! ज्या करतां युवराजाने इतके क्लेश भोगिले तो वैशंपायन तरी भेटला का पण ? त्याला परत आणिले तरी का ? पत्रलेखेसहित मेघनादाची आणि त्याची भेट झाली का ? कोणी विचारितो, देववर्धनानें मला काहीं निरोप पाठविला आहे का ? तो तर माझा परममित्र ! बळेच हट्टाने गेलेल्या बालधर्माचे वर्तमान विचारण्यास तर मला भयच वाटतें ! त्याला युवराजाने प्रसन्न होऊन दिलेला घोडा बरा आहे ना ? सर्व स्वाराचा मुख्य अशा आमच्या पृथुवर्मामामाचे कृपा करून कोणी कुशल वर्तमान सांगा बरें ? पर्जन्यकाळामुळे घोडेस्वारांना फारच क्लेश भोगावे लागलेसे दिसतें. घोडेस्वाराचा मुख्य

नायक अशा अश्वसेनाचें कुशल आहेना ? तो आमचा सासरा आहे. आमच्या बापानें तुमच्या हातीं पत्र किंवा निरोप धाडिला नाहीं, याचें मोठें आश्चर्य वाटतें ! माझा बंधु भरतसेन युवराजाजवळ असतो, तो तुम्हीं कोणी पाहिला का ? सेवकासहित भद्रसेन सेनापति खुशाल आहेना ? ज्याला स्वामीची सेवा करण्याचेंच व्यसन आहे असा माझा पुत्र कुमारवर्मा तेथें आहेना ? सेनापतीच्या जागेकरितां युवराजाच्या पाठीस लागलेल्या अनंतसेनाचें कसें काय आहे ? हल्लीं युवराजाची परमप्रीति कोणावर आहे ? वर्द्धमानाची पूर्वीप्रमाणें मानमान्यता आहेना ? इतके दिवस तुम्हीं गेला होतां, तर काय प्राप्ति झाली ? वीरसेनाचा मुलगा सर्वसेन याचें काय वर्तमान आहे ? बाप मेल्यामुळें पहिल्यानेंच तो घर सोडून बाहेर पडला. नुकताच पति वारल्यामुळें दुःखित अशा त्याच्या आईनें तर खाणेंपिणेंहि सोडून दिलें, ती वाचती की नाहीं कोण जाणे ? असें अनेकप्रकारें लोक विचारीत होते. तथापि कोणास कांहीं एक उत्तर न देतां परत आलेले लोक दीनमुद्रेनें समोर पहात मुकाट्यानें चालले होते. मार्गश्रमानें थकल्यामुळें ते मोठ्या कष्टानें चालत होते. त्याच्या अंगावर मलिन वस्त्रें होतीं. स्नानादि संस्कार नसल्यामुळें त्यांचे देह मळकट दिसत होते. रस्त्यांतील धूळ उडाल्यामुळें त्यांचे केश चिकटून गेले होते; त्यांची चर्या दुःखानें खिन्न दिसत होती. असे त्वरितकासहित सर्व सेवक येत आहेत, असें विलासवतीच्या दृष्टीस पडलें. मग तिनें देवालयाच्या पटांगणांतच त्या आलेल्या लोकांना बोलावून आणण्यास सांगितलें.

एकाएकीं विलासवती दृष्टीस पडल्यामुळें त्या लोकांचें दुःख दुणावल्यासारखें झालें. मग लुटलेल्या सारिखे, देहभानावर नसलेल्यासारखे, काष्ठासारिखे, निर्जीवासारखे, असे ते लोक येऊं लागले. त्यांस पाहून अश्रुधारा चालल्यामुळें जिला कांहीं दिसेनासें झालें आहे, अशी विलासवती पडतझडत त्यांच्यासमोर जाऊन, त्यांनीं नमस्कार करण्यापूर्वींच सद्गदित वाणीनें ह्मणाली,

अहो बाबांनो ! माझ्या बालकाचें वर्तमान मला अगोदर सांगा बरें ! माझें मेलें मन तर भलतेंच चिंतिते आहे ! माझा बाळ खुशाल आहेना पण ? तुम्हीं त्याला पाहिलें ना ? असें विचारल्यावर त्यांनीं नमस्काराच्या मिषानें खालीं तोंडें घातलीं, आणि ते अश्रु ढाळीत बसले. मग मोठ्या कष्टानें वर तोंडें करून त्यांनीं विनंति केली. ' राणीसाहेब ! अच्छोदसरोवराच्या तीरावर युवराजाला आम्हीं पाहिले. ' बाकीचें सर्व वर्तमान हा त्वरितक सांगेल. ते ऐकून विलासवतीच्या पोटांत धस्स झालें आणि शोकानें व्याकुल होऊन म्हणाली, " पुढें हा दीन बापडा काय सांगणार आहे, तें दिसतच आहे ! कांहीं एक आनंदाचें चिन्ह दिसत नाहीं. उलट लेख आणल्याची कांहीं खूण नाहीं. तोंडें उतरून गेलीं आहेत, व बळेंच अश्रु दाबून धरिलेले आहेत, इत्यादि चिन्हांवरूनच जें सांगावयाचें तें तुम्हीं सांगितलेंच आहे ! आतां सांगायाचें तें काय राहिलें आहे ? हा बाळा ! चंद्रापीडा ! चंद्रसुंदरा ! चंद्रशीतला ! नयनानंदा ! तूं कोठें रे गेलास ? असें काय तुला झालें ! कशाकरितां तूं आला नाहीस ? बाळा चंद्रापीडा ! मी तुला रागानें बोलतें असें नाहीं ! दुःखानें तुला असें म्हणतें ! ' मी लवकर येईन, फार दिवस लावणार नाहीं, ' अशी तूं मजजवळ प्रतिज्ञा केलीसना ? तेव्हां क्षणभरहि तुला दुसरीकडे राहणें योग्य नव्हतें. तूं जाऊं लागलास तेव्हांच या मेल्या मनानें शंका घेतली कीं, बालकाचें मुख फिरून दृष्टीस पडणें कठिण ! माझ्या मनात नव्हतेंच ! परंतु तुझाच जाण्याचा आग्रह दिसला ! त्याला मी काय करूं ? बाळा ! यांत तुजकडे काय दोष आहे ? या हातभागिणीच्या पातकाचे हे सर्व खेळ आहेत. या जगांत पापिणीहि पुष्कळ असतील. पण मजसारखी एकहि नसेल ! जिला एकटा बालक होता तोहि दुर्दैवानें हिरावून नेला ! मेल्या दैवानें मला सर्वस्वीं नागविलें ! बाळा ! तुझ्या मी येथूनच पायां पडतें ! मजकरितां एक वेळ माघारी ये ! आई ग ! ह्मणून हाक मारीत असतां तुझ्या तोंडाकडे पाहण्याची मला

मोठी हौस वाटते ! ती पुरी कर ! वाळा ! आतां तूं मला दुर्लभ कसा झालास ! आतां जन्मापासून कशा कशाची तरी आठवण करून मी शोक करू ? कां बालपणाचें कौतुक आठवून हाका मारूं ? कां तरुणपणामुळे सुंदर दिसणारी तुझी रूपशोभा मनांत आणून शोक करूं ? किंवा तूं राज्यपदारूढ होणार त्या वेळचे ऐश्वर्य लक्षांत आणून शोक करू ? काय करू तरी काय ? हृदयांत राहणाऱ्या बाळा, तुजवाचून आई खुशाल आहे, असें समजूं नको ? तुजवाचून आजपर्यंत जिवंत राहून तुझ्या बापाला मी आपले तोंड कसे दाखविलें, याचे मला मोठें नवल वाटतें ! हे कां तुझ्या प्रीतीमुळे, कां तुझी ती आकृति मूर्तिमंत डोळ्यापुढे दिसते ह्मणून, कां स्त्रियांच्या स्वभावांत स्वाभाविक मूर्खपणा असतो ह्मणून ? कशाने असेल ते असो. अजून देखील तुझे असे विपरीत झालें असेलसें माझ्या मनाला वाटत नाहीं. नाहीं तर केव्हांच हृदय फुटून त्याचे हजारो तुकडे झाले असते ! त्वरितक काय सांगेल कोण जाणे ! त्याजपासून वर्तमान ऐकणे मला नकोसे वाटतें ! जे ऐकवणार नाही ते न ऐकिले तेच बरे ! त्वरितका ! काय म्हणतोस ? पुत्रस्नेहाला अयोग्य व लज्जाकारक असला शोक काय कामाचा ? बरे तर ठीक आहे ! ही पहा मी तुझ्या पुढे येऊन बसले ! मी काही रडत नाहीं ! तर सांग बाबा आता बालकाचें काय वर्तमान आहे तें ! ” असे बोलत असता तिला मूर्च्छा आली ! तेव्हां जवळच्या सख्यांनी तिला सांवरून धरिलें.

पुढे विलासवतीचे कित्येक सेवक धावत जाऊन त्यांनीं तें वर्तमान तारापीडास सांगितले. तेव्हां मंथनकालीं मंदरपर्वताच्या हिसक्यांनीं समुद्र जसा खवळला, तशी राजाची स्थिति झाली. मग तो मोठ्या घाबरेपणाने व गडबडीने उठून शुकनास प्रधानासहित त्यावेळी तयार असलेल्या चपल हत्तिणीवर बसून वेगाने राजमार्गाचें आक्रमण करीत चालला. ते पाहून ‘ हे काय आहे ? ’ ह्मणून सर्व नगरभर गलबला होऊन राजाच्या मागोमाग

सर्व लोक धांवत गेले. तो अवंतीमातृकांच्या देवळांजवळ उतरून जेथें विलासवती होती, तेथे गेला. त्या ठिकाणी तोंड खालीं घालून विलासवती बसली होती तिच्या डोळयावाटे अश्रुधारा चालल्या होत्या, तिच्या अंगावर मरण्या चंदनाचा रस शिपडीत होत्या, केळीच्या पानाने तिला वारा घालीत होत्या, व पाण्याने हस्तपल्लव गार करून तिचे अंग रगडीत होत्या. अशा उपायानी मोठ्या कष्टांनं ती थोडीशी सावध होऊन तिने किंचित् डोळे उघडले होते. उष्णकाळातल्या कमलिनीप्रमाणे ती अगदी सुकून गेल्यासारखी दिसत होती. तिला पाहून राजाच्या डोळयांवाटें अश्रुबिंदु पडले. तेव्हां विलासवतीची पुरती मूर्च्छा जावी ह्मणून तो तिजवर नेत्रोदकच शिपडतो आहे काय ? असे वाटलं ! मग तो तिजजवळ बसून स्पर्शामृताचा वर्षाव करणाऱ्या अशा आपल्या हाताने तिच्या सर्व अंगावरून हात फिरवून सद्गदित होऊन ह्मणाला, “ देवि चंद्रापीडाचें भलतेच वर्तमान असेल, तर आपल्याला प्राण ठेवायाचे नाहीत. मग बाळाकरितां इतराप्रमाणे आपल्या जिवाला का उगीच कष्टवितेस ? सुख जितके लागावयाचें होतें, तितके लागलें. यांतनां अधिक सुख कोठून मिळणार ? कितीहि आपण ऊर बडवून घेतला ह्मणून जे मिळायाचें नाही ते सुख कोठून मिळणार ? प्राक्तन ह्मणून जे आहे, त्याला जसें आवडेल तसे ते करते ! ते कोणाच्या स्वाधीन नाही; सर्व त्याच्या स्वाधीन आहेत. तथापि कोणते सुख आपल्याला मिळाले नाही ? बाळकाचा अतिदुर्लभ जन्मोत्सव पाहिला, त्याला मांडीवर घेऊन त्याचे मुखकमल पाहिले, तो उताणा निजला असतां त्याचे मुके घेऊन त्यास डोक्यावर घेतले ! गुडघ्यांनी रांगतांना धुळीनें अंग भरवून मांडीवर येऊन बसला असतां त्याच्या अंगाचें स्पर्शसुख घेतले ! त्याचे मनोहर बोबडे बोबडे बोल कानांनीं ऐकिले. त्याची बाललीला पाहिली. त्याने विद्या संपादन केल्यामुळें हृदय आनंदयुक्त झाले. तारुण्यांत आल्यामुळे अमानुष अशी त्याची शोभा व शक्ति दृष्टीस पडली. यौवराज्यपदीं अभिषेक

झाला त्यावेळी त्याच्या मस्तकाचें अवघ्राण केलें ! दिग्विजय करून आल्या-वर नमस्कार करीत असतां बाळाचें आलिंगन केलें ! आतां एवढीच काय ती गोष्ट राहिली की, त्याला स्त्रीयुक्त पाहून व राज्यपदा स्थापन करून आपण तपोवनांत जाऊन राहावें. परंतु सर्व गोष्टी मनाप्रमाणे होणें, हें मोठ्या पुण्याचें काम आहे, तर तें आपल्याजवळ कोठें आहे ? बरें, बालकाचें काय वर्तमान आहे, आपल्याला कोठें पुरतें समजलें आहे ? सेवकाच्या तोंडावाटे असें कळलें की, आम्ही इकडून जासूद पाठविले होते त्यांजबरोबर चंद्रापी-डाचा बालसेवक त्वरितक आला आहे. त्याला सर्व वृत्तांत माहीत आहे. त्यालाहि तूं अजून विचारिलें नाहींस. याकरितां त्याला आपण आधीं वि-चारूं. नंतर जीवित ठेवावयाचें किंवा सोडावयाचें तें करूं ! " याप्रमाणें राजाचें भाषण झाल्यावर, द्वारपालानें सेवकाच्या आड त्वरितक होता त्यास जलदीनें बोलावून आणिलें. तो राजाला लवून प्रणाम करीत आहे तों " हा त्वरितक आला, महाराज, " असें द्वारपालानें सांगितलें.

त्यास पाहून चंद्रापीडाचा हा प्रियसेवक ह्मणून राजानें ' बाबा, असा जवळ ये !' असें बोलून त्याच्या मस्तकाला स्पर्श केला आणि ह्मणाला, " त्वरितका, सांग बरें बालकाचें काय वर्तमान आहे तें. मी त्याच्या आईनें, व प्रधानानें त्याला लवकर येण्याविषयीं लिहिलें असतां तो का आला नाहीं ? न येण्याचें कारणहि त्यानें कांहींच लिहिलें नाहीं. " मग त्व-रितकानें पहिल्यापासून सर्व घडलेलें वर्तमान सांगण्यास आरंभ केला. सां-गतां सांगतां ' युवराज चंद्रापीडाचें हृदय विदीर्ण झालें !' येथपर्यंत व-र्तमान येतांच दुःखानें राजा फार घाबरा झाला, आणि हात पुढें करून दीन-स्वरानें ह्मणाला, " पुरे कर बाबा, आतां बस झालें ! जें सांगायाचें तें सांगि-तलें ! ऐकायाचें तेंही ऐकिलें ! मला तुला विचारण्याची हौस पुरली ! ऐकण्याचेंहि कौतुक पुरलें ! कर्णांची सार्थकता झाली ! हृदयाला आनंद झाला ! ठीक झालें ! हाय हाय !!! बाळा ! हृदय फुटण्याचें दुःख तूं एक-

ऱ्यानेच अनुभविलेंना? वैशंपायनावरची प्रीति त्वां पुरी केली. आम्ही दु:ख भोगणारे पाषाणहृदयी! चांडाळ! आहोंत. ह्मणून तुझें हृदय भग्न झालेलें ऐकूनहि आमचें हे हृदय जसेंचें तसेंच आहे! त्याला भंग नाहीं! देवी, वज्रापेक्षां देखील आपलें हृदय कठिण आहे, म्हणून असें वर्तमान ऐकून देखील त्याचे हजारों तुकडे होत नाहीत! मरणदुःखाला भिणारे असे आपले प्राण त्याच्या मागून अजूनहि जात नाहींत! तर ऊठ ऊठ लवकर, जोपर्यंत एकटा बाळ फार दूर गेला नाहीं, तोपर्यंत त्याच्या मागून जाण्याचा प्रयत्न करूं!! अहो! शुकनास, काय अजून बसला आहां! खऱ्या प्रेमाची आताच वेळ आहे! महाकालाच्या देवळाजवळ चिता रचण्याविषयीं सेवकाना आज्ञा द्या! काष्ठ वाहणारानो, न्या लवकर काष्ठें! बसलां का? सेवकांनो, जा लवकर अग्नींत प्रवेश करण्याच्या वेळचें सर्व साहित्य बाहेर काढा? विनाकारण रडत बसून काय करायाचें आहे? देवी, उशीर न लावतां ब्राह्मणांना जामदारखान्यांतील सर्व द्रव्य देऊन टाकायाचें ह्मणून उपाध्यायाला सांग! आजपर्यंत जी संपत्ति राखून ठेविली, तिचे पालन करण्याची आतां या पातक्याला काय गरज राहिली आहे? राजेहो, तुम्ही आपापल्या ठिकाणीं जा. आणि आपण अनाथ झालो, असे लोकांना वाटूं देऊ नका. माझ्या बालकाच्या आतां गोष्टी मात्र सांगावयाच्याना! आतां कोण मला उरलें आहे!" याप्रमाणे दीनस्वराने विलाप करणाऱ्या राजास आपलें दु:ख एकीकडे टेवून विलासवतीने धरून ठेविलें. ते पाहून घाबरलेला त्वरितक येऊन म्हणाला, "महाराज, हा काय आपण अकांत मांडला आहे? हृदय फुटले तरी युवराज शरीराने चांगले आहेत. शापदोषाने असें झाले. वैशंपायनाचें जन्म शापदोषामुळें झाले, वगैरे सर्व वृत्तांत सांगतों तो श्रवण करा." असें म्हणून तो पुढील वृत्तांत सांगूं लागला, त्या वेळेस तारापीडास विलक्षण चमत्कार वाटला. त्या आश्चर्यकारक वर्तमानाने त्याचा शोक कांहीं कमी झाला. त्वरितक सांगत असतां पापणीस पापणी न

लावितां त्याच्या सांगण्याकडेच राजानें एकाग्र चित्त लाविलें होतें. त्वरित-कानें जसें घडलें होतें तसें सर्व वर्तमान सांगितलें. तें ऐकून अनेक कारणां-वरून राजाला तें खरें वाटे, तरी श्रद्धा बसेना. शोक उत्पन्न करणारें असून आश्चर्य करणारें, ऐकतांना दुःख देणारें असून कौतुक उत्पन्न कर-णारें, असें चंद्रापीड व वैशंपायन यांचें चरित्र ऐकल्यावर आपल्यासारखीच ज्याची अवस्था झाली आहे अशा शुकनासाकडे राजानें तोंड फिरवून पाहिलें.

खरे मित्र असतात ते स्वतः दुःखी असले तरी आपलें दुःख एकीकडे ठेवून मित्राचें दुःख दूर करण्याविषयीं झटत असतात. पहा, शुकनास स्वतः अतिदुःखित असताहि शांतपणानें राजास म्हणाला, " महाराज, या विचित्र संसारांत देव, मनुष्य व इतर जीवजंतु हे सुख, दुःख व मोह यांस भोगीत संचार करितात. ईश्वराच्या इच्छेनें, किंवा धर्माधर्माला साधन, अशा इष्ट व अनिष्ट फल देणाऱ्या कर्माच्या कारणानें, किंवा सृष्टीचा स्वाभाविक नियमच असा असल्यामुळें, परमाणूपासून ब्रम्हांडापर्यंत उत्पन्न होणाऱ्या व नाश पावणाऱ्या अशा स्थावरजंगमाला कोणत्याहि अवस्थेचा संभव नाहीं असें नाहीं. याबद्दल महाराजांना काय गूढ वाटतें आहे? युक्तीचा विचार केला तर युक्तीवाचून मंत्रादिकांनीं घडणाऱ्या गोष्टी किती आहेत? मुद्रा, ध्यान, यापासून निराळेच प्रकार अनुभवास येतात! विषानें मूर्छित प्राणी औषधादिकांनीं उठणें, व लोहचुंबकानें लोखंडाचें चलन होणें, यास कोणती युक्ति म्हणावी? अनेक द्रव्यांचा संयोग केला असतां मरण, सुस्ती, वशी-करण इत्यादि प्रकार होण्याची शक्ति त्यांत येते. असे युक्तीवाचून अनेक प्रकार घडतात. भारत व रामायण यामध्यें शापामुळें घडलेल्या अनेक गोष्टी आहेत. जसें इंद्रपदीं असलेल्या नहुष राजास अगस्त्य ऋषीच्या शापानें अजगरत्व, शुक्रशापानें ययातीला तारुण्यांतच जराप्राप्ति, त्रिशंकूला पितृशा-पानें चांडालजन्म, यांखेरीज आणखीहि पुष्कळ गोष्टी आहेत. भगवान्

विष्णु अजन्म असून जमदग्निऋषींचा पुत्र झाला. तोच दशरथाच्या उदरीं चार रूपांनी अवतरला. मथुरेत वसुदेवालाहि तोच कृष्णरूपाने झाला. तर मनुष्याचे ठायी देवतांच्या उत्पत्तीचा संभव नाही, असे नाही ! पूर्वीच्या मनुष्यापेक्षा महाराज गुणानी कमी आहेत असेंहि नाही. विष्णूपेक्षा चंद्र अधिक आहे, असेंहि पण नाही. तेव्हा यात असंभवनीय ते कोणते ? आणखी गर्भधारणाच्या वेळेस देवीच्या मुखांत चंद्राचा प्रवेश झालेला महाराजांनी स्वप्नात पाहिलाच ! मलाहि स्वप्नात पुंडरीकाचे दर्शन झाले होते. त्याप्रमाणे त्या उभयतांची उत्पत्ति आपले दोघांचे ठिकाणी झाली, तर आता या गोष्टीत काहीच संशय राहिला नाही. ते दोघे जीवितरहित झाले असता, त्यांच्या शरीराचा नाश न होणे. व त्यांचे पुनरुज्जीवन होणे, याला चंद्राचे ठायी अमृत आहे, तेच कारण होय. त्याचा महिमा सर्वत्र माहितच आहे ! यासाठी हे सर्व खरेंच आहे. असे महाराजांनी समजावे. दुसरें, सर्वांना आनंद देणाऱ्या अशा आकाराचा व सौंदर्याचा संभव देवांशावाचून इतर ठिकाणी कोठेहि दृष्टीस पडावयाचा नाही. आपल्या सुदैवाने लवकरच शापक्षय झाल्या बरोबर गंधर्वराजकन्येशी विवाह करून स्त्रीसहित नमस्कार करणाऱ्या चंद्रावतारी चंद्रापीडाच्या दर्शनाने महाराजांचा सर्व संताप दूर होईल ! हा त्याचा शाप आम्ही वरच समजतो. कारण, त्यापासून त्याचे खरे स्वरूप आपणांस कळले ! यासाठी महाराजांनी व देवीने अगदी शोक करूं नये. देवाची अनुष्ठाने करावी, दानधर्म करावा, उपवास व व्रत करावी, आणखी जी कल्याणकारक कर्मे असतील, ती करावी. धर्मकर्म केले असता कोणतेहि असाध्य नाही. पुष्कळ देवधर्म करतां करतांच त्या दोघांची प्राप्ति आपणांस झाली !"

असे शुकनासाचें भाषण ऐकून राजा शोकाने म्हणाला, "तुम्ही ह्मणतां ते सर्व खरे आहे. असे पोक्तपणाने सांगणारा तरी कोण आहे ? कोण आह्मांला असा उपदेश करणार आहे ? आम्ही तरी

दुसरे कोणाचे भाषण ऐकावें ? परंतु वैशंपायनाच्या दुःखानें बालकाचे हृदय फुटलें, हे जसे काय माझ्या डोळ्यासमोर दिसतेंच आहे ! त्यावाचून मला दुसरें काही एक दिसत नाहीं. बालकाचें मुखकमल दृष्टीस पडल्यावांचून प्राण राहतील असे वाटत नाहीं, माझी जर अशी अवस्था झाली आहे, तर मग देवीची काय विचारावी ? याकरिता तेथे गेल्याखेरीज जीव वांचण्याला दुसरा उपायच दिसत नाही." असे पतीचे भाषण ऐकल्यावर पुत्रदुःखाने लज्जा सोडून विलासवती हात जोडून ह्मणाली, "महाराज, असे जर आहे तर उशीर कशाला पाहिजे ? आपण बाहेर पडलोंच आहों, करिता प्रयाण करण्यास सांगावें. बालकास केव्हा एकदाचा पाहीन असे मला झाले आहे ! मला क्षणभरहि धीर धरवत नाहीं. दुःख दूर होण्याकरिता माझें हृदय फुटेल तर बरें, असे मला वाटत होतें, परंतु आता त्याच्या दर्शनाकरिता तसे व्हावेंसे वाटत नाही ! त्याचे मुख दृष्टीस पडेल तर पुष्कळ दिवस मला दुःख सोसणें बरें वाटेल, परंतु मरणें बरें वाटणार नाहीं !"

अशा प्रकारें विलासवती बोलत आहे, तो शुकनासासारखाच एक वृद्ध ब्राह्मण येऊन आशीर्वाद देऊन ह्मणाला, देवि ! स्पष्ट न समजणारें असे हे वर्तमान जिकडे तिकडे पसरल्यामुळे मनोरमाबाई फार घाबरून येथे आली आहे. ती देवळाच्या मागे उभी आहे ! महाराजांची स्वारी येथे असल्यामुळे ती लज्जेने इकडे येत नाही ! ती देवीला विचारते आहे कीं, "तिकडून आलेल्या जासुदांनी काय सांगितलें ? माझा बाळ वैशंपायन खुशाल आहेना ? तो युवराजाला भेटला कां ? तसाच युवराजहि सुरक्षित आहेना ? तो कोठे आहे ? ते दोघे किती दिवसांनी येणार आहेत ?" तें भाषण ऐकून राजा दुःखाने व्याकुल झाला. आणि जिचा शोक शतगुणित वाढला आहे, अशा विलासवतीस ह्मणाला, "देवि! दोन्ही बालकांचे वर्तमान अजून मनोरमेस समजलें नाही. नाही तर तिने जीव देखील ठेवला नसतां ! तर आतां ऊठ, धैर्यानें आपला शोक आवरून धर, आणि सर्व वर्तमान तिला सांगून

तिचें सांत्वन कर ! शुकनाससमागमें तीहि आपल्या बरोबरच येईल. याकरितां अगोदर आश्वासन देऊन तिचें समाधान कर ! ” असें सांगून त्यानें तिला तिजकडे पाठविलें, आणि आपण शुकनासास बरोबर घेऊन जाण्याची तयारी करण्यास गेला.

सर्व तयारी होऊन राजा निघाला, तेव्हां त्याच्या प्रीतिमुळे, चंद्रापीडावर स्नेह असल्यामुळे, अद्भुत चमत्कार पाहाण्याच्या इच्छेमुळे, आणि पहिल्यानेंच चंद्रापीडाबरोबर कोणाचा बाप, कोणाचा मुलगा, कोणाचा भाऊ, व कोणाचे आप्त गेले होते त्यांची भेट होईल ह्मणून, घर राखण्यास एकएक मनुष्य ठेवून उज्जयिनींतील सर्व लोक राजाबरोबर निघाले. इतकी मनुष्यें बरोबर असली तर जलदीनें जाण्यास हरकत होईल, ह्मणून, राजानें आग्रहानें त्यांस घरीं राहण्यास सांगून आपल्याबरोबर थोडकाच परिवार घेऊन मोठ्या तातडीनें तो निघाला. एका दिवसांतच उडून जावें की काय, असें त्याला झालें. थोडी वाट चालून गेला नाही तोंच ‘ अजून किती लांब जावयाचें आहे ? किती दिवसांनी आपण तेथें जाऊं ’ असें त्वरितकास तो वारंवार उतावळीनें विचारूं लागला ! पुढें थोड्याच दिवसांनी राजा सर्व मंडलीसह अच्छोदसरोवराजवळ येऊन पोहोचला. तेथें आल्यावर अनेक विकल्प मनांत आल्यावरून राजानें दूर राहूनच त्वरितकाबरोबर आपले आप्तलोक देऊन त्यांस शोध करण्याकरितां पाठविलें.

नंतर पाठविलेल्या लोकांसह येत असलेले चंद्रापीडाबरोबरचे राजेलोक त्याच्या दृष्टीस पडले ! त्याच्या अंगांस स्वच्छ करण्याचा संस्कार नसल्यामुळें त्यांची शरीरें मलिन दिसत होतीं. राजाला तोंड कसें दाखवावें ? या लज्जेनें ते पृथ्वीतलांतच शिरत आहेत काय, असें दिसत होतें ! ‘ पहिल्यानें तूंच पुढें हो, माझ्यानें तोंड दाखवत नाही ’ असें ह्मणून लज्जेनें एकमेकांच्या आड ते तोंडें लपवित होते. ते जिवंत असून निर्जीवासारखे दिसत होते. गडबडीनें येत होते तरी त्यांचे पाय मागें ओढ घेत होते. त्यांच्या चेहऱ्यावर

अगदी उत्साह दिसत नव्हता. नेत्रावाटे अश्रु चालले होते. त्यांचीं तोंडे अगदीं सुकून गेलीं होतीं. चंद्रापीडाच्या चरणाकडे लक्ष देऊनच कायते त्यांनीं जीवित धारण केलें होतें. अशा मेघनादप्रमुख लोकांस पाहून राजाचा शोक खवळला ! ! तथापि त्यांच्या मुखचर्येवरून त्याला निराशा वाटली नाहीं. मग तो जिच्या चाऱ्ही बाजूंकडे पडदे होते अशा पालखींत बसलेल्या विलासवतीस ह्मणाला, ‘ देवि ! तूं भाग्यवती आहेस. बालकाला तसा कांहीं धोका दिसत नाहीं, ह्मणून हे सर्व राजे आपल्या भेटीस येत आहेत ! ’ ते ऐकून तिनें पडदा एकीकडे करून पापणीस पापणी न लाविता पुत्रासारख्या राजे लोकांस फार वेळ पाहिले. आणि धैर्य सोडून ती मोठ्याने रडूं लागली. आणि ह्मणाली, ‘ बाळा चंद्रापीडा ! ’ लहानपणीं ज्याच्या बरोबर तूं धुळींत खेळलास अशा ह्या राजेलोकांत तूंच एकटा कसा रे दिसत नाहींस ! ’ याप्रमाणे ती विलाप करूं लागली असतां राजानें तिचें सांत्वन करून राजेलोकांसह नमस्कार करणाऱ्या मेघनादास तो ह्मणाला. मेघनादा, असा इकडे ये. सांग बरें आतां माझ्या बालकाचें काय वर्तमान आहे ते ! तो म्हणाला, ‘ महाराज, चेतना नसल्यामुळे इंद्रियांचा व्यापार मात्र होत नाहीं, परंतु दिवसेंदिवस शरीराची कांति अधिक दिसते आहे ! ’ ते ऐकून जीवप्राप्तीविषयीं राजास आशा वाटून विलासवतीस म्हणाला, ‘ मेघनाद काय ह्मणाला, ते ऐकिलें का ? चल आतां लवकर, फार दिवसांनीं बालकाचें मुखकमल पाहून आपण कृतार्थ होऊं ! ’ असें ह्मणून हत्तिणीस वेगानें चालवून तो महाश्वेतेच्या आश्रमाकडे गेला.

चंद्रापीडाचे गुरुजन आले आहेत, असें एकाएकीं ऐकतांच महाश्वेतेचे डोळे पाण्यानें भरून आले, आणि ती ह्मणाली, हायहाय ! दुःख भोगणारी मी पापीण सर्वस्वीं बुडालें ! अजून मेलें मला मरण कसें येत नाहीं ! तेव्हां हें मेलें दैव किती जाळजाळूं घेणार आहे कोण जाणे ! असें म्हणत ती

लज्जेनें मठाच्या आंत जाऊन बसली. त्यावेळीं कादंबरीस तर दुःखानें मूर्च्छाच आली ! तेव्हां तिच्या सख्या जवळ होत्या त्यांनी तीस धरून ठेविलें! इतक्यांत शुकनासाचा हात धरून येणारा असा राजा जेथें चंद्रापीडाचें शरीर होतें तेथें गेला; व मनोरमेनें धरलेली अशी विलासवती, 'माझा बालक कोठें आहे ?' असें उत्कंठेनें म्हणत व नेत्रांतून अश्रु ढाळीत, पुढें पहात पहात ती आंत गेली. पुत्रवत्सल अशा तारापीडानें पुढें जाऊन पाहिलें तो चंद्रापीडाच्या शरीराची कांति आहे तशीच आहे, इंद्रियांचें मात्र चलनवलन बंद आहे. केवळ निजल्यासारखा तो दिसत आहे असें त्याच्या नजरेस आलें ! याप्रमाणें त्याला तो पाहत आहे तोंच विलासवतीनें मनोरमेस पलीकडे केलें आणि पुत्रास आलिंगन करण्याकरितां दोन्ही हात पसरून ती त्याजवळ गेली, व धायीं धायीं रडत म्हणाली,—"बाळा ! फार दिवसांनीं दृष्टीस पडलास, याकरितां मजबरोबर एक शब्द तरी बोल ! मजकडे एकवार तरी पहा ! असें मुकाट्यानें राहणें तुला योग्य नाहीं. बाळा, उठून मांडीवर बैस आणि खरा पुत्रस्नेह दाखीव ! लहानपणीं देखील माझें म्हणणें तूं कधीं मोडलें नाहींस ! आज मी इतकी बडबड करते आहे, तरी कसें तुला ऐकू येत नाहीं ! बाळा, तुला कशाचा राग आला आहे रे ! मी तुझ्या पायां पडून तुला समजावितें बरें ! बाळा, चंद्रापीडा ! तुझ्या स्नेहानें इतक्या दूर आलेल्या आपल्या पित्याच्या समोर जाऊन त्यास नमस्कार कर ! तुझी वडील माणसांवरची भक्ति आतां कोठें गेली ? तुझे सद्गुण, तुझा स्नेह, तुझी धर्मज्ञता, तुझी पितृभक्ति, तुझी बंधुप्रीति, हे सर्व गुण कोठें गेले ? एकाएकींच सर्वांचा त्याग करून, कसा उदासीन झालास ? बाळा ! जसें तुला सुखास येईल तसें कर परंतु आमचा सारा जीव तुजवरच आहे, बरें !" असें दीनस्वरानें बोलत ती चंद्रापीडाजवळ गेली, आणि त्यास दृढ आलिंगून त्याच्या मुखाचें तिनें चुंबन केलें. मग त्याचे पाय आपल्या डोक्यावर घेऊन ती

अतोनात रडूं लागली. तीस पाहून तारापीडाने आपला शोक आवरला, आणि चंद्रापीडास आलिंगन न करिता सर्व प्रजेची पीडा दूर करणाऱ्या अशा आपल्या हातांनी विलासवतीस आवरून धरून म्हणाला. "देवि! जरी आपल्या पुण्याने आपल्याला चंद्रापीड पुत्र झाला, तथापि तो देव आहे, याकरितां शोक करण्याचे सोडून दे. मनुष्याप्रमाणे त्यास समजू नकोस. अशा शोकापासून काही एक उपयोग नाही, केवळ घसा मात्र फुटणार आहे! आपले कठोर हृदय काही फुटणार नाही! तोंडावाटे दीन शब्द मात्र बाहेर पडतील परंतु प्राण बाहेर येणार नाहीत!! डोळ्यांतील पाणी मात्र खाली पडेल परंतु शरीर पडणार नाही. दुसरें, बाल- काचे मुख दृष्टीस पडले नसते, तर त्या दुःखास पारावार नव्हता. परंतु आता ते आपल्या दृष्टीस पडत आहे तेव्हा शोकाचे काय कारण आहे? आणखी अशा स्थितीतहि आपले शोक आवरून मनोरमा व शुकनास यांची आपणास समजूत केली पाहिजे. कारण, त्यांचा पुत्र वैशंपायन परलोकास गेला आहे. बरें हे सर्व असो. परंतु जिच्या सामर्थ्याने आपल्या बालकाल- जीवितप्राप्ति होऊन पुत्र जिवंत झाल्याबद्दलच्या महोत्सवाला लाभ मिळणार अशी ही गंधर्वराजकन्या व तुझी सून आपल्या येण्यामुळे दुःखित होऊन मूर्च्छित पडली आहे; तिच्या सख्या रडत तिला मोठ्याने हाका मारीत आहेत, तरी ती सावध होत नाही. याकरिता तिला आपल्या मांडीवर घे, आणि सावध होईल असे कर. नंतर पाहिजे तितकी रडत बैस!

ते ऐकून विलासवती गडबडीने चंद्रापीडाचे पाय सोडून, "आमच्या जिवाला आधार अशी माझी सूनबाई! कोठे आहे?" असे म्हणून घाईने कादंबरीजवळ गेली, आणि तिला आपल्या मांडीवर घेऊन तिच्या तोंडाकडे पाहत बसली, नंतर अश्रुधारा चालल्यामुळे थंड असे आपले गाल तिच्या गालास, कपाळ कपाळास, व डोळे डोळ्यास, लावून, आणि चंद्रापीडास स्पर्श केल्यामुळे शीतल असा आपला हात तिच्या हृदयावर ठेवून, "माझे

आई ! सावध हो ? तुजवाचून माझ्या चंद्रापीडाचे शरीर दुसरे कोण रक्षण करण्यास समर्थ आहे? तूं अमृतसंजिविनी आहेस, म्हणून माझ्या बालकाचे मुख दृष्टीस पडले?" चंद्रापीडाचे नांव ऐकल्याने व त्या सारख्याच विलासवतीच्या स्पर्शाने, ती शुद्धीवर आली. मग कादंबरीने लज्जेने खाली तोंड घातले, आणि काय करावे, आणि काय न करावे, हे तीस सुचेनासे झाले! तरी तिने मदलेखेकडून विलासवतीच्या मांडीवरून आपणास उतरून धरून ठेवण्यास सांगितल्यावर कादंबरीने आपल्या सासूसासऱ्यास नमस्कार केले. त्यांनीही तिला "चिरकाळ सौभाग्यवती हो!" असे आशीर्वाद दिले. पुढे मदलेखेने कादंबरीस विलासवतीच्या मागे बसवून धरून ठेविले.

ती सावध झाली, असे पाहून चंद्रापीड जिवंत झाला, असे राजास वाटले! मग चंद्रापीडास आलिंगन करून व त्याच्या अंगावर हात फिरवून फार वेळ पाहिल्यावर राजा मदलेखेला म्हणाला, आम्हास दर्शनसुख घ्यावयाचे होते ते घेतले. आता जसे इतके दिवस बालकाची प्रिया त्याचे उपचार करित होती तसेच तिने पुढे चालवावे! आमच्या आगमनामुळे किंवा लज्जेमुळे त्यात अंतर करू नये. आम्ही नुस्ते रिकामे पाहणार आहोत. आम्ही येथे असलो काय आणि नसलो काय सारखेच. जिच्या हस्तस्पर्शाने बालकाचे शरीर सतेज होत आहे, तीच त्याच्याजवळ असावी असे सांगून तो तेथून उठला; व आपल्याला राहण्याकरितां जागा तयार केली होती तेथे न जाता, तपस्व्यास राहण्यास योग्य अशा एका लतामंडपातील शिलातलावर जाऊन बसला, आणि समदुःखी अशा राजांस बहुमानानें बोलावून म्हणाला, "राजेहो! मी शोकावेशाने तप करण्यास प्रवृत्त होतो आहे, असे नाही. पूर्वीच माझा बेत होता की, चंद्रापीडाचा विवाह करून द्यावा. सर्व राज्यभार त्यावर सोपवावा, आणि आपण वनवासांत राहून उत्तरवय सत्कर्मांत घालवावें. तो हेतु माझ्या प्रा-

त्कनाने किंवा दुष्कर्मानें अशा तऱ्हेनं सिद्धीस नेला! असो त्याला काय करावे! दैव हे दुर्लंघ्य आहे! बालकाने स्वतः राज्य पालन करावें व आपण पाहावे. हे दृष्टीस पडावयाचे नव्हते! असो: मी आतां फार दिवस मनात असलेला मनोरथ पूर्ण करण्यास इच्छितो. वृद्धावस्था प्राप्त झाली असता पुत्रावर सर्व राज्यभार टाकून जे मोकळे होतात, व परलोक साधन करितात ते धन्य होत! जे कोणी असे करीत नाहीत त्यांची इच्छा नसतांहि काळ गळ्यावर पाय ठेवून त्यांना बलात्काराने ओढून नेण्यास मागे पुढे पाहत नाही! याकरिता सत्पात्राचे ठायी राज्यस्थापन करून जरेने खाऊन उरलेल्या, निरुपयोगी, सुखाने रहित, मासाचा गोळा, अशा शरीरानेहि जर परलोक साधता येईल तर आता यापेक्षा दुसरा लाभ कोणता पाहिजे ? म्हणून तुमची प्रार्थना केली आहे."

असे बोलून राज्यसुख सोडून तपोवनातील दुःखाचा त्याने अंगीकार केला. राजवाड्यावरची प्रीति वृक्षतलावर, स्त्रियावरची प्रीति लतांवर, आप्तमित्रांवरचा स्नेह हरिणांवर, व वस्त्रांवरची प्रीति वल्कलांवर, केशरचनेवरची प्रीति जटेवर, पक्वान्नावरची प्रीति कंदमूलांवर, शस्त्रधारणाची प्रीति रुद्राक्षमालेवर, आणि प्रजापालनाची प्रीति समिधा व दर्भ, यावर त्याने ठेविली. विनोदि भाषणाच्या जागी धर्मकथांचा स्वीकार केला. शत्रुजयाची इच्छा इंद्रियजयाविषयी धरिली. द्रव्यसंग्रहाचे जागी तपोधनाचा संग्रह करण्याचे योजिले. आज्ञेचे ठिकाणी मौन धरले. सर्व सुखोपभोगाचे जागी वैराग्य धरले. पुत्राप्रमाणे वृक्षावर स्नेह ठेविला. याप्रमाणे वैराग्य धारण करून तपस्व्याला योग्य अशी कर्मे तो करू लागला. कादंबरीनें व महाश्वेतेने मोठ्या प्रयासाने लज्जा आवरून, गंधर्वास उचित असे उपचार केले. तरी राजाने त्याचा स्वीकार केला नाही. सकाळ संध्याकाळी चंद्रापीडाचें दर्शन घेऊन वनवासदुःखास न जुमानतां आपल्या परिवारासह तो तेथे राहिला.

ह्याप्रमाणें जाबालि ऋषि हें कथानक सांगून हास्य करून हारीतक-प्रमुख ऋषींस ह्मणाले, अंतःकरणास हरण करणारें हे कथानक कसें तें पाहिलेना ? सांगावयाचें तेवढेंच न सांगतां कथारसाच्या भरांत मी सर्वच सांगत बसलो. असो, तेव्हां हा कामलुब्ध पुंडरीक स्वतःच्या अविचाराने देवलोकापासून भ्रष्ट होऊन मनुष्यलोकीं शुकनासाचा पुत्र झाला. येथेंहि फिरून अविचार केल्यामुळें पित्याच्या कोपवचनाने व महाश्वेतेच्या शापानें शुकयोनींत उत्पन्न झाला.

याप्रमाणें जाबालि ऋषि सांगत असतां मी जागा झाल्याप्रमाणें होऊन पूर्वजन्मींच्या सर्व विद्या माझ्या जिव्हाग्रावर स्फुरण पावूं लागल्या. सर्वकलांविषयीं कौशल्य सुचून मनुष्याप्रमाणें वाणीहि फुटली ! मागील सर्व गोष्टींचे स्मरण झालें. मनुष्यशरीरच काय तें कमती होतें. पूर्वीसारखा चंद्रापीडावर स्नेह, तसाच महाश्वेतेवर अनुराग, तशीच तिच्या प्राप्तीची उत्कंठा हीं उत्पन्न झालीं. मला पंख फुटले नसल्यामुळें इंद्रियव्यापार मात्र बंद होता. तथापि पूर्वीच्या स्मरणानें उत्कंठित होऊन आईबाप, तात तारापीड, माता विलासवती, प्रियमित्र चंद्रापीड, प्रथममित्र कपिंजल व महाश्वेता या सर्वींच्या काय काय गोष्टी मनांत आल्या, त्याची आतां आठवण होत नाहीं. जाबालि ऋषीच्या पुढें स्वतःच्या कामुकपणाबद्दल मला लज्जा वाटून मी आपल्या ठिकाणीं चोरट्यासारखा झालो, व पाताळांत शिरून दडून बसूं, कीं काय करूं तरी काय, असें मला झालें ! मग तसाच जाबालि ऋषीला नमस्कार करून हळू हळू विनंति केली. “ भगवन्, आपल्या कृपेकरून मला ज्ञान प्राप्त झालें. पूर्वीच्या सर्व बांधवांची आठवण झाली. मी अज्ञानांत होतों तेव्हां मला त्यांचें स्मरणहि नव्हतें व विरहाची पीडाही वाटत नव्हती आतां त्यांच्या विरहानें माझें हृदय फार व्याकुळ झालें आहे. त्यांत माझें मरण ऐकून ज्याचें हृदय फुटलें अशा चंद्रापीडाच्या स्मरणानें तर माझेंहि हृदय फुटतेंच कीं काय, असें वाटतें आहे ! याकरितां चंद्रापीडाचें जन्म

कोठे झालें आहे, हे सांगण्याची कृपा करावी. ते समजले ह्मणजे या पक्षि-जातीतील आयुष्य त्याच्या सहवासानें सुखांत घालवीन ! ''

अशी मी विनंति केली असतां मजकडे धिक्कारयुक्त पाहून स्नेह व कोप यांनीं युक्त अशा वाणीने भगवान् जाबालि म्हणाले, '' मूर्खा ! जिच्यामुळें तुझी इतकी दुर्दशा झाली ती उतावळी अजून तुजमध्ये आहेच ! तुला अजून पंख देखील फुटले नाहींत. तूं हिंडू फिरूं लागण्यासारखा तर हो. मग विचार काय ते ! '' असे भाषण झाल्यावर हारीतक आश्चर्याने आपल्या पित्यास पुसूं लागला '' बाबा, मला मोठे आश्चर्य वाटते कीं, हा मुनि असता इतका का-मार्धान कसा झाला, कीं ज्याला आपले जीवित देखील धरवेनासे झाले ! आणि हा देवलोकी उत्पन्न झाला असता याला अल्पायुष्य तरी कसे झाले ? असे मुलाचे भाषण ऐकून जाबालिऋषि बोलूं लागले, त्यावेळी ते आपल्या दंतकांतीनी माझे पाप धुऊनच टाकताहेत काय असे वाटले ! ते ह्मणाले, '' वत्सा हारीता, याचे कारण उघड आहे. हा काममोहित अशा स्त्रीच्या अल्पसार वीर्यापासूनच उत्पन्न झाला ह्मणून अल्पायुषी झाला. ' ज्यापासून प्राणी उत्पन्न होतो त्यासारखा तो होतो ' अशा अर्थाचे वेदवचन आहे. ' जसे कारण असेल तसे कार्य उत्पन्न होते. ' हा न्याय तर लोकप्रसिद्ध आहे. आयुर्वेदांतहि असे सांगितले आहे की, केवळ स्त्रीवीर्यापासून झालेल्या प्राण्यात शक्तियुक्त असे पुरुषवीर्य नसल्यामुळे तो प्राणी गर्भातच नष्ट होतो, किंवा मृत झालेला उत्पन्न होतो, अथवा उत्पन्न झाला तरी फार दिवस वाचत नाही. तर अशा प्रकारेंच हा उत्पन्न झालेला आहे. कामज्वरबाधा यास होऊन ती सहन न झाल्यामुळे हा मृत होऊन ह्या पक्षिजातीत उत्पन्न झाला. ह्या योनीतहि ह्याचें आयुष्य थोडेच आहे. शापक्षय झाल्यानंतर मात्र हा दीर्घायुषी होईल. '' असे त्यांचे बोलणे झाल्यानंतर पुनः मीं भूमीस मस्तक लावून नमस्कार केला. आणि विनंति केली, '' भगवन् मी पापी या पक्षि-

योनींत असल्यामुळे कांहीं एक करण्यास समर्थ नाहीं. मला ही वाणी तरी आताच आपल्या कृपेनें प्राप्त झाली. तसेच पूर्वजन्माचे ज्ञानहि उत्पन्न झाले. आतां पुढच्या जन्मीं तरी माझे शरीर कोणत्या उपायाने दीर्घायुषी होईल, ते मला सांगावे. " अशी मी विनंति केल्यावर सर्व दिशांकडे पाहून जाबालि, मला ह्मणाले, " हें जसें होईल, तसें तुला कळेल ! " पुरे आता ही कथा. गोष्टीच्या नादाने पाहाट झाली तरी आह्मांला रात्र कळली नाही. पश्चिमदिशेकडे गेलेलें चंद्रबिंब निस्तेज झाल्यामुळे स्वच्छ रुप्याच्या आरशाप्रमाणे दिसत आहे ! ! पूर्वदिशेच्या अंधकाररूपकेशाचा भांगच करीत आहे काय असा अरुणोदय दिसत आहे. प्रकाशामुळे तारे सूक्ष्म होऊन लोपत चालले आहेत. पद्मसरोवरातले पक्षी जागे होऊन मधुर शब्दांनी सर्वांस जागृतच करीत आहेत. शीतलवायु वनांतील प्रफुल्लित पुष्पांचा सुगंध घेत येत असल्यामुळे प्रातःकाळ झालासें सुचवीत आहे. होमाची वेळ जवळ आली, असे बोलून गोष्ट सोडून जाबालिऋषि उठले.

त्यावेळी वैराग्यसंपन्न, कौतुकरहित, मुमुक्षु अशी जरी ती ऋषिमंडळी होती, तरी कथारसास इतकी मोहित झाली होती कीं, गुरूचें उत्थापनादि आदरातिथ्य करण्याचेंहि तिला भान राहिले नाही ! असे ते ऋषि थक्क होऊन राहिले. ते रोमांचित होऊन अजून जसे काय ती कथा ऐकतच आहेत असे तटस्थ दिसत होते ! आश्चर्य, शोक आणि आनंद हे सर्वविकार त्यांच्या मुद्रेवर मूर्तिमंत दिसत होते. मग काय चमत्कार हा ! असे बोलत सर्व ऋषि आपापल्या ठिकाणीं गेले. नंतर दुसरे ऋषिकुमार जवळ असतांहि हारीताने स्वतः मला तेथून उचलून आपल्या पर्णशालेंत नेऊन ठेविलें, आणि आपण स्नानसंध्या करण्यास गेला. तो गेल्यावर कोणत्याहि कामाच्या उपयोगी नाहीं अशा पक्षियोनींत आपण येऊन पडलो, यास काय करावें ! अनेकजन्मीं पुण्य करावें तेव्हां कोठें दुर्लभ मनुष्यजन्म प्राप्त होते. त्यांत ब्राह्मणजन्म दुर्लभ ! त्यांत मोक्षपद जवळ करणारे मुनित्व दुर्लभ; त्यांत देवलोकीं वास

तर फारच दुर्लभ ! ! इतकें मिळाले होते तरी मी आपल्या दोषानें सर्व गमावलें ! ! आतां निरुपयोगी अशा पक्षिजातीपासून आपण कसें मुक्त होऊं ? पूर्वजन्मीच्या स्नेह्यांशीं समागम कसा व्हावा व ते सुख कसें मिळावें ? जर ते मिळणार नाहीं, तर माझ्या जीविताचा तरी काय उपयोग ? या शरीराचें रक्षण करून तरी काय करावयाचें आहे ? हे कोठे पडो, कोठे जावो, कांहीं होवो, या शरीरास जर सुख प्राप्त व्हावयाचे नाही, तर हे ठेवून तरी काय करावयाचे आहे ! ह्याचा मी त्यागच करतो, ह्मणजे मला दुःख देण्याची काळजी वाहणाऱ्या दुर्दैवाचे मनोरथ तरी पूर्ण होतील ! जीव देण्याच्या विचारात मी होतो तो मला पुनः जिवतच करीत आहे काय, असा हारीतक हांसत हासत येऊन म्हणाला, वैशंपायना, तू नशिबाचा थोर आहेस ! भगवान् श्वेतकेतूकडून कपिंजल तुझा शोध करीत येथे आला आहे. ते ऐकून मला पंख फुटल्यासारखे वाटून, जसा काय मी त्याजवळ उडूनच जात आहे असे होऊन वर मान करून, ‘ तो कोठे आहे ? ’ असे त्याला विचारिलें. तो म्हणाला, ‘ ताताच्या पादकमलाजवळ आहे.’ मी म्हटलें, ‘ तर मग मला कृपा करून त्याच्या जवळ न्या. त्याच्या दर्शनाकरितां माझे हृदय फार उतावळ झाले आहे. ’ असे मी बोलत आहे तो तो माझ्या दृष्टीस पडला. आकाशांतून झपाट्यांत आल्यामुळें त्याच्या जटा अस्ताव्यस्त झाल्या होत्या, वायूच्या योगानें त्याचें उत्तरीय वस्त्र हालत होतें, त्यानें अंगावरील वल्कलानें कमर बांधिली होती. हाडांचा पिंजराच अशा त्याच्या वक्षस्थलावर तुटलेलें यज्ञोपवित लोंबत होतें. आकाशमार्गानें आल्यामुळें त्याला श्रम होऊन तो धापा टाकीत आहे असें दिसत होतें. वाऱ्यानें झोडझोडूं घेतलें होतें, तरी घामानें तो निथळला होता. ! तो मुमुक्षु होता तरी माझ्या स्नेहानें बद्ध होता ! निःसंग असून माझ्या संगतीविषयीं उत्कंठित, निर्मळ असून मजवर माया करणारा, सर्वदुःखांचा त्याग करणारा असून मजविषयीं दुःख बाळगणारा, आणि

कृतज्ञ, प्रेमळ, पुण्यवान, दयाळु, स्नेही, आज्ञेंत राहणारा, महात्मा, अशा कपिजलाला कृतघ्न, प्रीतिरहित, पापी, निर्दय, वैरी, न ऐकणारा व दुरात्मा अशा म्यां पाहिले. तो दृष्टीस पडल्याबरोबर माझ्या डोळयांवाटे घळघळां पाणी गळूं लागले आणि तशा स्थितीत मी सामोरे जाण्याचा प्रयत्न केला. आणि मोठ्याने श्वास सोडून म्हणालों, " सख्या, कपिजला ! दोन्ही जन्मात तुझी भेट मला अतरल्यामुळे, तुला पाहून, का गडबडीने उठून हात पसरून तुझ्या दृढ आलिंगनाचे सुख घेऊ ! का हाताने तुला धरून आसनावर बसवू ! का स्वस्थ बसल्यावर अंग रगडून श्रम दूर करू ! काय, करू तरी काय ? असे मला झाले आहे ! " याप्रमाणे मी शोक करीत बसलो असता कपिजलाने मला दोन्ही हातांनी उचलिले, आणि माझ्या विरहाने व्याकुल अशा आपल्या उराशीं घट्ट धरिलें. तेव्हां जसे काय मला हृदयाचे आत घालीतच आहे काय ! असे फार वेळ त्यानें आलिंगन-सुख घेतले. नंतर तो अज्ञानासारखा माझे पाय आपल्या डोक्यावर घेऊन मोठ्याने रडत बसला !

असे त्याला पाहून नुसते बोलणे मात्र स्वाधीन होते, असा मी त्यास म्हणालो, " सख्या कपिजला ! हे तूं काय आरंभिले आहेस ? मजसारख्या पाप्यास असा शोक करावा; तुला हे योग्य नाही. तूं लहान असून तुला राग, लोभ इत्यादिकाचा स्पर्शसुद्धा माहीत नाही. हे दोष संसारात बद्ध करणारे व मोक्षमार्गाचे घातक आहेत. यासाठी मूर्खजनाच्या मार्गास तूं कशाला अनुसरतोस ? असा जवळ बैस, आणि सर्व कुशल सांग. माझा बाप खुशाल आहेना ? माझी आठवण त्याला कधी होते का ? माझ्या दुःखाने तो कधी दुःखित होतो का ? माझा वृत्तांत ऐकून तो काय म्हणाला ? तो मजवर रागावला आहे कीं काय ? " असें भाषण ऐकल्यावर हारीताच्या शिष्यानें पल्लवाचें आसन आणिलें, त्यावर तो बसला, आणि मला मांडीवर घेऊन हारीतानें आणलेल्या पाण्यानें हातपाय

व तोंड धुऊन मला ह्मणाला, " सख्या, तात श्वेतकेतु खुशाल आहेत, त्यांनीं हा आपला सर्व वृत्तांत पहिल्यानेंच दिव्यदृष्टीनें जाणला, आणि या पातकाचें निराकरण करण्याकरितां त्यांनीं अनुष्ठान आरंभिलें. तें चालत असतांच मी अश्वजातींतून मुक्त झालों. पुढें मी तातचरणाजवळ गेलों, आणि खिन्न होऊन भयानें दूर उभा राहिलों. मला पाहतांच तातांच्या नेत्रावाटें अश्रुधारा चालू झाल्या. मग ते मला ह्मणाले, " बाळा कपिंजला, आपल्या हातून दोष घडल्याबद्दल तू अगदीं मनांत भीति बाळगू नको. हा सर्व माझाच दोष आहे. मला माहीत असून बालकाच्या उत्पत्तिकालीं मी आयुष्य वाढविणारें असें कर्म करावयाचें तें केलें नाहीं. आतां भोक्तृत्व भोगल्यावाचून सुटायाचें नाहीं. या करितां त्याबद्दल दुःख करून उपयोग नाहीं. तू आतां मजजवळ स्वस्थ ऐस. " असें त्यांचें भाषण ऐकल्यावर मी निर्भयपणानें विनति केली कीं, " जेथें पुंडरीक उत्पन्न झाला असेल तेथें जाण्याची मला आज्ञा द्यावी. ' ते म्हणाले ? 'वत्सा सांप्रत तो शुकयोनींत उत्पन्न झाला आहे. यासाठीं तुला तो ओळखितां येणार नाहीं, व तोहि तुला ओळखणार नाहीं, तर कांहीं दिवस तू स्वस्थ बैस, ' आज प्रातःकाळींच तातांनीं मला बोलावून आज्ञा केली कीं, ' वत्सा, कपिंजला, जाबालिऋषीच्या आश्रमीं तुझा मित्र आहे. पूर्वजन्मीचें स्मरण हि त्याला झालें आहे. याकरितां तूं त्याच्या भेटीस जा, आणि माझा आशीर्वाद सांगून त्याला सांग कीं, मी आरंभलेलें कर्म समाप्त होईपर्यंत तूं जाबालीच्या आश्रमींच राहा. तुझ्या दुःखानें पीडित झालेली तुझी माता लक्ष्मी देखील या कर्मांत गुंतली आहे, तिचेंहि तुला हेंच सांगणें आहे. असें बोलून शिरीषपुष्पाप्रमाणें मृदु व ज्यावर बारीक बारीक पर फुटले होते, अशा माझ्या सर्व अंगास वारवार कुरवाळीत तो कष्टी होऊन बसला. मीं त्यास म्हटलें, " सख्या कपिंजला, कां तू उगीच दुःखी होतोस ? तुला देखील मज हतभाग्याकरितां अश्वाच्या जन्मास

जावें लागलें; पराधीनपणानें रहावें लागून दुःखें भोगावीं लागलीं; सोमपानकरण्यास योग्य असे तुझें मुख असून त्यांत तीक्ष्ण लोखंडी लगाम बसला ! त्याच्या हिसक्यांनी तोंडांत क्षत पडली, फेस व रक्त निघालें; अशी दुःसह दुःखें सोसावीं लागली. पल्लवशय्येवर सुखाने राहणारा तुझा पृष्ठभाग असतां त्यावर खोगोर बसले ! व त्यामुळे फारच कष्ट भोगावे लागले. पुष्पे व कोमललता याचा स्पर्शहि ज्यास सहन होत नसे, अशा शरिरास चाबकाचे तडाके सोसावे लागले ! यज्ञोपवीत धारण करण्यास योग्य अशा शरीरावर वादीचे वळ उठले ! याप्रमाणे आणखी कांही पूर्वीच्या गोष्टी बोलत बसलों असता, मला आपल्या पक्षिजातीचे भान देखील राहिले नाही !

सूर्य आकाशाच्या मध्यभागावर येऊन दोन प्रहर भरले असता, हारीताने कपिंजलाबरोबर मजकडून उपाहार करविला. फलाहार झाल्यावर कपिंजल क्षणभर बसून मला ह्मणाला, "आम्ही आरंभिलेले कर्म समाप्त होईपर्यंत त्वा जाबालिऋषीचे चरण सोडून कोठे हि जाऊ नये. असे सागण्याकरिता तातानी मला पाठविलें आहे. त्यानीं मजकडेहि कांही कर्म सांगितले आहे, याकरिता ते करण्याकरिता मी आता जातो." ते ऐकून खिन्न होऊन मी म्हणालो, "सख्या, कपिंजला, तू आता जातोस तेव्हा काय मी बोलू ? तात व माता यास कोणत्या तोडाने निरोप सांगू ? सर्व तू जाणतोच आहेस !" याप्रमाणे मी बोलल्यावर त्याने वारंवार तेथेच राहण्याविषयी मला पुनः पुनः सागून, हारीतऋषीलाहि मला तेथे ठेवण्यास सांगितले. नतर त्याने मला व हारीताला दृढ आलिंगन दिलें. मग मोठ्या आश्चर्यानें मुनिकुमार पाहत असतां, तो आकाशात उडाला आणि अदृश्य झाला. तो गेल्यावर हारीताने "तू कांहीं चिंता करू नको." असें मला आश्वासन दिलें, आणि मजजवळ एक ऋषीकुमार ठेवून तो स्नानादिकर्मे करण्यास गेला. त्यांची नित्यकर्मे आटोपल्यावर तो माझ्याजवळ फिरून आला. आणि मजकडून त्यानं अपराण्हीहि आहार करविला.

याप्रमाणें हारीतऋषीनें मला जीव लावून वाढविलें असतां, कांहीं दिवसांनीं मला पंख फुटले, व मला चांगलें उडतां येऊं लागलें, तेव्हां माझ्या मनांत आलें कीं, चंद्रापीड तर त्याच ठिकाणीं फिरून जिवंत होणार, असें समजलें आहे, व महाश्वेता तर तीच आहे. मला सर्व ज्ञान प्राप्त झालें असून तिच्या दर्शनसुखावाचून येथें आतां दुःखांत तरी कां राहावें ? महाश्वेतेच्या जवळच जाऊन राहावें म्हणजे बरें वाटेल ! असा निश्चय करून एके दिवशीं प्रातःकालीं सहल करण्याकरितां बाहेर निघालों असतां उत्तरदिशेकडे उड्डाण करीत चाललों. फार दिवसांचा उडण्याचा अभ्यास नसल्यामुळें थोडक्या अंतरावर गेलो तोंच अवयव गळाल्यासारखे झाले. श्रमानें तहान लागून घशाला कोरड पडली, श्वासोच्छ्वास मोठ्यानें चालले, पंख निर्बल झाले, आतां येथें उतरेन ! पुढें उतरेन ! असें करीत चाललों असतां, असा एके ठिकाणीं सांचलेला अंधकाराचा समुदायच काय, अतिशय हिरव्यागार पल्लवांच्या भारानें वाकलेली अशी, सरोवराच्या कांठीं मनोहर वृक्षांची दाट राई माझ्या दृष्टीस पडली; तेव्हां मी आपलें अंग त्यावर सोडून दिलें. फार वेळानें मार्गश्रम दूर झाल्यावर खालीं उतरून वृक्षांच्या छायेखालीं बसलों. झाडांची दाट सावली असल्यामुळें त्या ठिकाणचें उदक फारच थंड होतें. कमलांतील पराग पडल्यामुळें तें फार सुवासिक झालेलें होतें. असें तें मधुर जल वारंवार यथेच्छ पिऊन व कोंवळीं कोंवळीं कमलबीजें, तीरावरील वृक्षांचे कोंवळे कोंवळे पल्लव, आणि अनेक प्रकारचीं फळें खाऊन, मी आपली क्षुधा शांत केली. मग दोन प्रहर उलटल्यावर आणखी कांहीं मार्ग चालून जावें असा विचार करून, मार्गश्रमानें ठणकत असलेल्या अंगास विश्रांति देण्याकरितां एका वृक्षाच्या जवळच्या फांदीवर चढून स्वस्थ बसलों, त्या ठिकाणीं फारच गर्द छाया होती. विश्रांति घेत असतां मार्गश्रमामुळें मला गाढ झोप लागली. नंतर पुष्कळ वेळानें जागा झाल्यावर, पाहूं लागलों तों, ज्यांतून सुटण्याची आशा नाहीं अशा जाळ्यांत मी अडकलों आहें, असें दृष्टीस पडलें !

व माझ्यापुढें एक भयंकर पुरुषहि दृष्टीस पडला ! तो जसा काय साक्षात् काळच आहे काय असा, ज्याचें शरीर फारच काठिण व काळें भोर असल्यामुळें जसा काय तो लोखंडाचाच पुतळा आहे असा, दुसरा प्रेताचा राजा यमच आहे काय असा, पापांचा केवळ मूर्तिमंत राशिच असा, क्रोधानें भुवया चढाविल्यामुळें व डोळे लाल असल्यामुळे यमास देखील भेडावतोच आहे काय असा तो दिसला ! त्याचे अंतःकरण व केश हे दोन्हीहि [1]स्निग्ध नव्हते ! त्याचें मुख व ज्ञान ह्या दोन्हींवरहि काळोखी होती. त्याचें अंग, वस्त्र, व चरित्र हीं काळींच दिसत होतीं ! त्याचें शरीर व वचन दोन्हीहि कठोर होतीं. पूर्वी कधी न पाहिलेलें व ऐकिलेलें असें त्याचें भयकर स्वरूप असून त्याच्या आकारावरूनच क्रूरतादिदोष त्याचे ठिकाणीं ढळढळीत दिसत होते. या प्रमाणे त्याला पाहिल्यावर जीविताविषयीं निराश होऊन मीं त्यास विचारिलें, " बाबा ! तूं कोण ? तूं कशाकारितां मला धरिलें ? मला मारून मांस घ्यावे अशा इच्छेनें असेल, तर मी निद्रित असतांच कां तूं मला मारिलें नाहींस ? मीं तुझा कांही अपराध केला नसतां, कां तू मला जखडून टाकिलेंस ? मौजेकरितां असेल तर तुझे कौतुक पुरले ! या करितां मला सोडून दे. प्रियजनाच्या भेटीकरितां मला फार दूर जावयाचे आहे ! मला प्रियजनाच्या भेटीची इतकी उत्कंठा झाली आहे कीं, पळभर देखील उशीर नकोसा वाटतो, इतकी घाई झाली आहे ! तूंहि प्राणी आहेसच, तेव्हां प्राण्यांचे धर्म तुलाहि माहीत आहेतच ! " असे मी त्यास ह्मटल्यावर तो मला ह्मणाला, बाबा, मी जातीचा निर्दय माग आहें. मी तुला मांसाच्या आशेने किंवा गमतीनें धरिलें नाही ! माझा धनी सर्व चांडाळांचा स्वामी येथून जवळच चांडाळवस्ती आहे, तेथे राहतो. त्याला एक सुंदर तरुण मुलगी आहे. ती पूर्ववयांत असल्यामुळें अर्थात्च तिला चमत्कारिक वस्तूंचे मोठे कौतुक वाटतें. तिला कोणी दुष्टाने अशी बातमी सांगितली, कीं, ' जाबालिऋषीच्या

---

१ तैलयुक्त (पक्षी) स्नेहयुक्त.

आश्रमीं एक उत्तम गुणवान् रावा आला आहे.' तें ऐकून तिला मोठी मौज वाटली, आणि तुला धरण्याकरितां तिनें माझ्या सारखे पुष्कळ लोक पाठविले. माझें पुण्य थोर म्हणून तूं मला आज सांपडलास ! तर मी तुला आतां तिच्याजवळ नेतों. मग ती तुला सोडो किंवा ठेवो !

तें ऐकून वज्रानें मस्तकाचे ठायीं प्रहार केल्यासारखा होऊन व फार उद्विग्न होऊन मीं मनांत ह्मटले, "कायहो, मंदभाग्याच्या कर्माचा हा भयकर परिणाम ! ! देव, दैत्य व मानव जिला वंदन कारितात, अशा लक्ष्मीपासून माझें जन्म झालें ! त्रैलोक्यवंद्य अशा महामुनि श्वेतकेतूंनीं मला वाढविलें ! देवलोकीं राहण्यास ठिकाण मिळालें ! असें असून यवनलोक देखील जेथें जात नाहीत, अशा चांडालवसतीत मीं जावें ! ! चांडाललोकांबरोबर रहावे ! चांडालस्त्रीने आणलेले अन्नाचे घास खाऊन शरीर पोसावें ! त्यांच्या मुलांचे खेळणे व्हावें ! अरेरे ! ! दुरात्म्या पुंडरीका ! तुझ्या जन्माला धिक्कार असो ! तुझ्या कर्माचा असा हा परिणाम ना ! गर्भात असतांच तुझे हजारो तुकडे का झाले नाहींत ? माते लक्ष्मी ! ज्यांना शरण जाण्यास ठिकाण नाहीं, ते देखील तुझ्या चरणास शरण येतात. आणि मी तुझा पुत्र असून या महानरकांत पडत आहें, तेव्हां माझें रक्षण कर ! ताता! त्रिभुवनाचें पालन करण्यास देखील तुह्मी समर्थ आहां, यासाठीं माझें रक्षण करा; तुह्मींच लालनपालन करून मला वाढविलें आहे ! सख्या, कपिंजला ! या दुःखापासून जर तूं मला सोडविलें नाहींस तर जन्मांतरींहि माझ्या समागमाची आशा सोड !" याप्रमाणें शोक करून दीनवाणीनें पुनः त्यास ह्मटलें, "बाबा ! मी पूर्वजन्मींचा मुनि आहे, याकरितां या संकटापासून माझी सुटका कर, ह्मणजे तुला मोठें पुण्य घडेल. व याचें फळ तुला पुढें चांगलें मिळेल, तूंच काय तें मला पाहिलें ! दुसरे कोणी पाहिलें नाहीं ! तेव्हां मला सोडण्यास काय हरकत आहे ? तर कसेहि करून माझी सुटका कर !" असें म्हणून मी त्याच्या पायां पडलो. तेव्हां तो हसून ह्मणाला, "अरे

मूर्खा ! चांगल्या किंवा वाईट कर्मास पाहणारे असे पंचलोकपाल तुझ्या शरीरांत आहेत, ते पहात नाहींत काय ? मीं असलें अकार्य करणार नाहीं ! माझ्या स्वामीची आज्ञा मला प्रमाण आहे, याकरितां तुला नेल्यावाचून मी सोडतों काय ?" असें बोलून तो मला चांडालवसतीकडे घेऊन चालला !

अशा त्याच्या भाषणानें कपाळावर वज्रप्रहार झाल्याप्रमाणें होऊन मी मुकाट्यानें बसलों, आणि असें कोणतें माझें कर्म असावें, कीं ज्याचें असलें फळ मला प्राप्त झालें, याचा विचार करीत राहिलों ! शेवटीं प्राणत्याग करावा, असा मीं मनांत निश्चय केला. तो मला घेऊन चालला असतां सोडील काय, अशा अशेनें पुढें पाहात होतों, तो चांडालाचें स्थान माझ्या दृष्टीस पडले ! त्याच्या जवळ त्या चांडालांचीं मुलें अनेक कर्में करीत होतीं, कित्येक भूतसंचार झाल्यासारखीं, भयंकर वेष धारण केलेलीं, परत येत असलेलीं, कित्येक पाण्यांत जाळीं टाकुन मासे धरीत असलेलीं, कित्येक हरिणांनीं तोडलेलीं जुनीं जाळीं नीट करण्यांत गुंतून गेलेलीं, कोणी तुटलेले फास गुंफीत बसलेलीं, कोणी हातांत तीरकमटे, कोणी भाले, कोणी लोखंडी सोटे हातांत घेऊन हिंडणारीं, कोणी दुसऱ्या पक्ष्यांस धरणारे ससाणे वगैरे पक्षी सोडून त्यांच्याकडून कलकलाट शब्द करविणारीं, कोणी कुत्र्यांना पळविण्याविषयीं हुषार अशीं, पारध करीत फिरणारीं चांडालाचीं मुलें सभोंवतीं दृष्टीस पडलीं. त्यावरून दुरूनहि हेंच ते स्थान, असें कळून आलें ! त्या ठिकाणी घाणेरडा धूर जिकडे तिकडे चालला होता, त्यामुळे व कळकीचीं बेटें असल्यामुळे, त्यांचीं झोपडी नीट दिसत नव्हतीं. त्या ठिकाणीं रस्त्यात जिकडे तिकडे हाडांचे ढीग पडले होते, प्राण्यांच्या अंगांतील मांस काढीत असल्यामुळे, राहण्याच्या झोपड्यापुढील अंगणांत रक्त व मेंदू याचा चिखल झाला होता ! मृगयेवरच ज्यांचा निर्वाह, मांसच कायतें ज्याचें खाणे, प्राण्यांची चरबी काय तें ज्यांचें तूप व तेल ! झाडांच्या सालीच कायतीं ज्यांचीं वस्त्रे, ज्यांना आंथरण्याकरितां व पांघरण्याकरितां

काय तीं कातडीं, ज्यांच्या भोंवतालीं परिवार ह्मटली तर कुत्री; ज्यांचीं वाहनें ह्मटलीं म्हणजे बैल; स्त्रीसेवन व मद्यसेवन, हेंच काय ते ज्यांचे पुरुषार्थ. ज्यांची देवपूजा ह्मटली तर रक्तस्राव. पशूंना बळी देणें, हाच, काय तो ज्यांचा धर्म. सर्व नरकांची केवळ खाणच, सर्व अकल्याणाचें मूळच सर्व स्मशानांचा एके ठिकाणीं असलेला समूहच, सर्व पापांचें नगरच, सर्वदुःखांचे स्थानच, असें तें ठिकाण होते! ज्याचें स्मरण झालें असतां भय उत्पन्न होतें, ऐकिलें असतां अंगावर कांटा उभा राहतो, जेथील घाणेरड्या कर्मापेक्षांहि लोक अधिक मलिन होते; लोकांपेक्षां त्यांचें हृदय अमंगळ होते; त्यापेक्षांहि त्यांचा व्यवहार फारच निर्दय होता. जेथील वृद्ध, तरुण, व बालक, यांच्यांत नात्याचा विचार नसून आचारविचारांत कांहीं एक फरक नव्हता. गम्य व अगम्य अशा स्त्रियांविषयीं तर जेथें कांहीं विचारच नव्हता! पापकर्माचा केवळ बाजारच, असें तें ठिकाण माझ्या दृष्टीस पडलें!

तें पाहून माझ्या मनांत दैन्य उत्पन्न होऊन, असें आलें कीं, आपल्या जातीसारखें आचरण न करितां, ती चांडालकन्या मला पाहिल्याबरोबर दया करून सोडून देईल काय! असें माझें पुण्य उदयास येईल काय? असे होईल तर मी पळभर देखील येथें राहणार नाही! असे मी मनोराज्य करीत होतों, तों त्या चांडलाने मला तिजपाशीं नेलें, आणि दुरून तिला नमस्कार करून ‘ हा पहा मला सांपडला! ’ असें बोलून त्यानें मला तीस दाखविलें! मी दृष्टीस पडतांच त्या चांडालकन्येस फारच आनंद झाला, आणि “ शाबास! फार चांगलें केलें!” असे ती त्यास ह्मणाली! मग मला आपल्या हातांत घेऊन, “ अरे कारठ्या! बरा सांपडलास! आतां कोठें जातोस? तुझा सर्व स्वच्छंदपणा मी काढून टाकतें!” असें ती मला ह्मणत आहे, तोंच चांडालाचीं मुलें पिंजरा घेऊन तेथें धावत आलीं! तो पिंजरा गोचर्माच्या ओलसर व केसाळ वादीनें

विणलेला होता. तिचा दुर्गंध फारच चालला होता! त्या पिंजऱ्याच्या आंत अन्नाची एक आणि पाण्याची एक अशा दोन लाकडी वाट्या होत्या. मग त्या पिंजऱ्याचें थोडेसें दार उघडून त्यांत, महाश्वेतेस पाहण्याच्या माझ्या मनोरथासह मला घालून तिनें त्याचें दार बंद केले!! आणि " आतां येथें खुशाल राहा!" असें मला म्हणून ती उगीच बसली. याप्रमाणे पिंजऱ्यांत अडकविल्यावर मी मोठ्याच संकटांत पडलों. तेव्हां माझ्या मनांत आलें कीं, हिला जर मीं आपली सर्व हकीकत सांगितली, आणि सोडून देण्याविषयीं पायां पडून विनंति केली, तर जो माझा मधुर भाषणाचा गुण दोषरूप होऊन माझ्या बंधनास कारण झाला, तोच अधिक व्यक्त केल्यासारखें होईल. कारण, मी चांगलें बोलतों, ह्मणून हिनें मला धरण्याचा प्रयत्न केला. मी बंदीत पडून दुःख भोगीत असल्याबद्दल हिला काय वाटणार आहे? मी कोणी हिचा पुत्र, बंधु, किंवा आप्त थोडाच आहें, ह्मणून ती मला सोडून देईल! बरें, मौन धरून जर उगीच बसावें; तर रागावून अधिक हाल करील की काय, कोण जाणें! कारण, जात पडली बोलून चालून निर्दय! आतां काय होईल तें होवो, परंतु चांडालाबरोबर म्हणून भाषण करायाचें नाहीं! पुष्कळ दिवस मुकाच राहिल्यावर कदाचित् कंटाळून ही मला सोडून देईल, परतु बोलूं लागल्यावर तर कधींहि सोडणार नाहीं! काय पहा! देवलोकांपासून भ्रष्ट झालो! मनुष्यलोकीं ब्राह्मणजन्म प्राप्त झाले! त्यासहि मुकून पक्ष्याच्या जातींत जन्मलों, हल्लीं तर चांडालाच्या हातीं पडलों, आणि त्यांतहि पिंजऱ्यांत अडकून राहिलों! हा सर्व इंद्रियें स्वाधीन न ठेवण्याचा परिणाम होय! तर आतां एक्या वाणीचेंचसें काय? तर सर्व इंद्रियांचें मी नियमन करितों. असें ह्मणून मौन धरून राहिलों! मला बोलविलें, निर्भर्त्सना केली, ताडन केले, टोंचलें, तरी देखील मी कांहीं एक बोललों नाहीं. फक्त कायतें मोठ्यानें 'ची'! 'ची'! मात्र करीत होतों, तिनें खाण्यापिण्याला आणलें, तरी त्या दिवशीं कांहीं एक न घेतां

उपाशींच राहिलों. दुसरे दिवशींहि माझी खाण्याची वेळ टळल्यावर त्या चांडाळकन्येच्या मनाला वाईट वाटलें, आणि आपल्या हातानें हिरवीं पिकलीं अशीं अनेक प्रकारचीं फळें आणि सुवासिक व थंडगार असें जल मजकरितां ती घेऊन आली ! मजपुढें ठेवल्यावर मी त्यास शिवत नाहीं, असें पाहून ती ममतेनें मजकडे पाहून ह्मणाली, " क्षुधा व तृषा यांनीं पीडित व ज्यांना कशाचाच प्रतिबंध नाहीं, असे पशु व पक्षी, जवळ जो आहार आणिला तो ते खातात ! तूं जर कोणी भक्ष्याभक्ष्याचा विचार करणारा व पूर्वजातीस स्मरणारा असा असशील व आमच्या हातचें अन्न कसें खावें असें तुला वाटत असेल, तर पक्षिजातींत असतां भक्ष्य काय व अभक्ष्य काय, याचा विचार करण्याचें कारणच नाहीं. उत्तम जात प्राप्त होऊन त्वां असें कर्म केलें कीं, ज्याच्या योगानें तूं हीनजातींत उत्पन्न झालास, तेव्हां आतां कसला विचार करतोस ! पहिल्यानेंच तूं आपलें मन स्वाधीन ठेविलें नाहींस, आणि आतां आपल्या कर्मानें प्राप्त झालेल्या जातीस योग्य, असें आचरण करण्यास काय दोष आहे ? भक्ष्याभक्ष्याविषयीं ज्यांचा नियम आहे, त्यांना देखील विपत्तिकालीं प्राण धारणास अभक्ष्य चालतें; मग तुला काय झालें बरें ? त्यांतून चांडालांच्या हातचे म्हणून खातां येत नाहींत, असेहि कांहीं पदार्थ मीं आणलें नाहींत. त्यांच्या हातचीं फळें तर सर्वांना चालतात, चांडालाच्या भांड्यांतून पाणी जमिनीवर पडलें कीं, त्यास दोष नाहीं, असे लोक म्हणतात. तर तूं का उगीच भूक व तहान यांनीं आपल्या जिवास आयास देतोस ? " चांडालजातीस अनुचित असे तिचें भाषण ऐकल्यावर विचार करून मीं निग्रह सोडून दिला, आणि जीवित वाचावें म्हणून तिनें आणलेलीं फळें खाल्लीं ! परंतु मौन तर सोडलें नाहींच ! याप्रमाणें कांहीं दिवस गेल्यानंतर मी तरुणवयांत आल्यावर, एके दिवशीं प्रातःकालीं डोळे उघडून पाहूं लागलों. तों, सुवर्णाच्या पिंजऱ्यांत मीं आपल्याला पाहिलें, व अशा प्रकारची चांडालकन्या माझ्या

दृष्टीस पडली. आणि ती मला घेऊन महाराजाकडे आली ! तीच ही चांडालकन्या महाराजांनी पाहिलीच आहे ! ती चांडालवसतिहि मग देवनगरीसारखी दृष्टीस पडली. तेव्हां चांडालसहवासाबद्दल मला वाईट वाटत होतें, तें जाऊन फारच आश्चर्य वाटलें ! नंतर हा काय चमत्कार ? हें तिला विचारावें ह्मणून जों मी मौन सोडण्याचा विचार करीत होतों, तो तिनें मला महाराजांच्या पायांजवळ आणिलें ! तर ही कोण ? हिनें चांडालत्व कशाकरितां स्वीकारलें ? मला पिंजऱ्यांत कशाकरितां घालून ठेविलें ? आणि येथें कशाकरितां आणिलें ? ह्या गोष्टी समजण्याकरितां महाराजाप्रमाणें मलाहि मोठें कौतुक वाटत आहे !

तें ऐकून शूद्रकराजाला अधिकच चमत्कार वाटला, आणि त्यानें चांडालकन्येला बोलावून आणण्यास द्वारपालिकेस सांगितलें; तिनें जाऊन तीस बोलावून आणिलें. त्यावेळीं ती आपल्या तेजानें व गंभीरपणानें राजाला देखील निस्तेज करीत आहे काय, जशी दिसली ! ती जवळ येऊन ह्मणाली, " हे भुवनभूषणा, तारकांमध्ये रममाण होणाऱ्या, कादंबरीच्या नेत्रांस आनंद देणाऱ्या राजा! ह्या दुर्बुद्धीचा व तूं आपला पूर्वजन्मीचा सर्व वृत्तांत याच्या मुखानें ऐकिलाच. या पक्षिजातींत असतांहि कामांध होऊन व आपल्या बापाच्या आज्ञेचें उल्लंघन करून, हा आपल्या प्रियेकडे चालला होता; हेंहि त्यानें स्वतः सांगितलेंच. तर ह्या दुरात्म्याची जननी मी लक्ष्मी होय ! हा जाऊं लागला, हें त्याच्या पित्यानें दिव्यदृष्टीनें पाहून मला बोलावून सांगितलें, दुराचरणास प्रवृत्त झालेला प्राणी पश्चात्तापावाचून शुद्धीवर येत नाहीं, याकरितां, तुझा पुत्र पक्षिजातीपेक्षां आणखी नीचयोनींत जाण्याचा प्रयत्न करीत आहे. यासाठीं, हें आरंभलेलें कर्म सिद्धीस जाईपर्यंत, याला मनुष्यलोकीं धरून ठेव, आणि जसा याला कृतकर्माचा पश्चात्ताप होईल, असें कर. हा नीट वाटेवर यावा म्हणून मी

हा सर्व प्रकार केला. हल्लीं तें कर्म समाप्त झालें. तुमचा शाप नाहींसा होऊन तुमची दोघांची बरोबरच सुखांत राहण्याची वेळ आली. जाणून मीं याला तुझ्याजवळ आणिले. मीं आपली चांडालजाति प्रसिद्ध केली, याचें कारण हेंच कीं, कोणाचा संपर्क लागूं नये व यास चांगला पश्चात्ताप व्हावा ! असो, तर आतां तुम्ही दोघेहि, जन्म, जरा, व्याधि, व मरण इत्यादि दुःखांनीं युक्त अशा ह्या शरीराचा त्याग करून इष्टजनसमागमानें सुखाचा अनुभव घ्याल ! असें बोलत ती आकाशांत गेली. त्यावेळीं तिच्या भूषणांचा झुणझुणु असा आवाज होत होता, व सर्व लोक तिजकडे वर मान करून पाहत होते !

याप्रमाणें शूद्रकराजानें लक्ष्मीचें भाषण ऐकतांच त्याला पूर्वजन्मीचें सर्व वृत्त आठवलें व तो त्या शुकास म्हणाला, वैशंपायनरूपी पुंडरीका ! तुझ्या व माझ्या शापाचा शेवट एकदम झाला हें चांगले झालें !

असे ह्मणत आहे तोच मदनानें धनुष्य ओढून कादंबरीरूप शस्त्र पुढे केले ! आणि शत्रुप्रमाणें सर्व [1]आशा रुद्ध करून व जीवितहरण करण्याविषयीं तयार होऊन अंतःकरणांत अधिष्ठान केले ! तेव्हां मदनाग्नीनें स्वस्थानापासून घालवून दिलेले त्याचे अंतःकरण कादंबरीस शरण गेलें ! मदनबाणांनीं ताडित झाल्यामुळेंच भीतीनें देह सोडून श्वासवायु जलदीनें बाहेर पडले ! मदनबाणांच्या पिसाऱ्यांच्या वाऱ्यानेंच त्याचें शरीर कांपूं लागलें ! शरीरावर रोमांच उभे राहिल्यामुळे बाणाग्रांनीं ते खचलेच काय असें वाटलें ! त्याच्या पुष्पबाणांचे पराग डोळयांत गेल्यामुळेंच नेत्रांवाटें अश्रुधारा चालल्या ! मुखावर पांढुरकी दिसूं लागली. अंतःकरणांत मदनाग्नि पेटल्यामुळें ओष्ठपल्लव शुष्क होऊन हालूं लागले, व त्यामुळेंच नीरस झालेला तांबूल त्याच्या तोंडांतून पडला ! तेव्हां सराग असा प्राणच खालीं पडलासें

---

[1] अशा, दिशा.

वाटलें! जसें ओलें लाकूड पेटलें ह्मणजे त्यांतून रस बाहेर निघतो, त्याप्रमाणें मदन-दाहानें त्याच्या शरीरांतून घाम गळूं लागला. मदनबाणांच्या टोंकांनीं खिळून टाकल्यामुळें सर्व अवयव पराधीन झाले. कादंबरीस पुढें करून मदन हा पीडा देत असतां तिच्या अवयवांच्या सौंदर्यानें तापहरणाचीं सर्व साधनें जिंकल्या-मुळेंच तीं निरुपयोगीं झालीं! हातांनीं कमलें, पायांनीं पल्लव, दृष्टीनें कम-लमाला, स्तनांनीं गुच्छ, गालांनीं मणिमय आदर्श, बाहुलतांनीं कमलतंतु, नखकिरणांनीं चंद्रकांति, हास्यानें कर्पूर, दंतकिरणांनीं मौक्तिकहार, मुखानें चंद्रबिंब, लावण्यानें चंद्रिका, याप्रमाणें तिच्या अवयवांनीं उपमानभूत सर्व वस्तु जिंकून टाकिल्या! अंतःकरणास कादंबरीवाचून दुसरें विनोदस्थान दिसेनासें झालें. तिचेंच ध्यान तिच्या मूर्तीचेंच अवलोकन, तिचेंच चित्र काढणें, तिच्याशीं बोलणें, तिला अलिंगन करणें, तिला राग आणणें, तिची समजूत करणें, तिच्या पायां पडणें. तिजबरोबर क्रीडा करणें व रममाण होणें, यामध्येंच तो सर्व वेळ घालवूं लागला. इतर सर्व क्रिया त्यानें सोडून दिल्या. दिवसां देखील डोळे उघडीनासा झाला. रात्रीं डोळ्यास डोळा लावीनासा झाला. मित्रांबरोबर बोलेना, गुरूंना नमस्कार करीना. धर्म करीना, सुखदुःखाकडे लक्ष देईना, मरणाची भीति बाळगीना, वडील माणसांची लज्जा धरीना, आपल्या जिवाकडे पाहीना. फार काय, अखेरीस कादंबरीच्या समागमाविषयींहि आपण होऊन कांहीं प्रयत्न करीना. वारंवार मूर्च्छेच्या योगानें आपलें जीवित सोडतोच काय अशी त्याची अवस्था झाली!

तेव्हां त्याचे आप्तसेवक एकसारखे अनेक उपचार करीत होते तरी त्याचीं इंद्रियें अगदीं गळून गेलीं! त्या लोकांपैकीं कोणाच्या नेत्रांवाटें जलधारा चालल्या होत्या तरी त्यांच्या तोंडाला कोरड पडली होती. दुसरें कांहींएक बोलत नव्हते तरी वैशंपायनाविषयीं शोक करीत होते. त्यानीं राजाच्या सर्वांगास चंदनाची उटी लाविली होती. कित्येक त्याच्या पायाखालीं कमलिनींची ओलीं पानें ठेवीत होते. कित्येक त्याच्या हातांत कापराचे व

बर्फाचे तुकडे ठेवीत होते. कित्येक त्याच्या हृदयावर पाणी शिंपडलेला फुलांचा हार घालीत होते. कित्येक गालाखालीं स्फटिकमण्याचे आरसे ठेवीत होते. कोणी ललाटास चंद्रकांतमण्याचा स्पर्श करीत होते. कोणी खांद्यावर मृणालतंतु ठेवित होते. कित्येक केळीच्या पानांनीं व भिजविलेल्या ताडाच्या पंख्यांनी वारा घालीत होते. कोणी पुष्पशय्या करण्यांत गुंतलेले होते. कोणी जलमंदिरांतील कारंजाचे फवारे उडवीत होते. कोणी चंद्रकांतमण्यांच्या भूमि धुऊन टाकीत होते. कित्येक कमलांनीं उपचार करीत होते. कोणी अंधारयुक्त थंडगार भूयारे नीट करीत होते. कोणी गृहाचे मध्यभाग, बगीचे, सरोवरांचीं तटें, लतांचें दाट मंडप नीट करीत होते. चंदनाची वारंवार उटी लावणें, इत्यादिक अनेक उपचार एकसारखे करीत होते तरी कांहींएक उपाय लागू पडेनात ! राजाच्या शरीरांत कादंबरीच्या उत्कंठेनें व वैशंपायनाच्या शरीरांत महाश्वेतेच्या उत्कंठेनें दाहकारक असा पराकाष्ठेचा मदनाग्नि वाढला !

त्याच समयास वसंतऋतु प्रकट झाला. तेव्हां मदनाग्नीला पेटविण्याकरितां पल्लवयुक्त लतांस नृत्य शिकवून त्यांजकडून प्रदीप्तच करीत आहे काय; असा दक्षिणवायु वाहूं लागला. अशोकवृक्षांस कोमल असे लाल पल्लव फुटले, आंब्यास अतिशय मोहोर आल्यामुळे ते भूतलापर्यंत वाकले. अशोक कुरबक; बकुलक; तिलक कदंबक; चंपक इत्यादि वृक्ष प्रफुल्लित झाले! जिकडे तिकडे घमघमाट सुटला. पळस फुलून जिकडे तिकडे लालच लाल दिसूं लागले! मदनराजाच्या ध्वजाचे लाल झेंडेच ! असे पळस जिकडे तिकडे फडकूं लागले. चोहोंकडे सुवर्णमय, रागमय, उत्सवमय, रतिमय, क्रीडामय, व उत्कंठामय असें दिसूं लागलें ! वनांत, उपवनांत, बगीच्यांत, सर्वत्र नवीन सुंदर पालवी फुटली. झाडांना फुलांचे बार आल्यामुळें व आंब्यास मोहोर आल्यामुळें दशदिशांकडे सुगंधच सुगंध वाहूं लागले. कोकिलादि पक्षी मदोन्मत्त होऊन मधुर शब्द करूं लागले यामुळें व पुष्पांवरून भ्रमरांचे थवे

गुंजारव करूं लागले यांमुळें मार्गस्थ लोकांची मनें विरहदुःखानें पीडित झालीं !

इकडे पुष्पास्त्र मदन याचें अमोघशस्त्रच अशा वसंतानें कादंबरीचें हृदय व्याकुल केलें ! कामदेवाचा उत्सवकाल प्राप्त झाला तेव्हां तिनें मोठ्या कष्टानें दिवस घालविला. दशदिशांकडे अंधकार पडूं लागला. अशा संध्याकाळच्या वेळीं कादंबरीनें स्नान करून कामदेवाचें पूजन केलें; नंतर चंद्रापीडासहि अतिसुवासिक व शीतल उदकानें स्नान घातलें. कस्तुरीनें फारच सुवासिक अशा चंदनाने पायांपासून मस्तकापर्यंत उटी दिली. त्याच्या मस्तकावरील केशांत पुष्पमाला घातल्या. कर्णावर किसलययुक्त असे अशोकवृक्षाचे गुच्छ ठेवले, आणि शुभ्र व सुवासिक अशीं पुष्पें वाहून त्याचें शरीर भूषित केलें. नंतर मोठ्या प्रेमानें पापणीस पापणी न लावितां त्याचें प्राशनच करीत आहे काय, अशी ती फार वेळ त्यांजकडे पाहत बसली. शेवटीं मदनोत्कंठेनें ती फारच व्याकुल झाली. व मोठ्यानें श्वासोच्छ्वास सोडूं लागली ! ती घाबरी होऊन थरथर कांपूं लागली ! व घामानें भिजून चिंब झाली. तिच्या अंगावर रोमांच उभे राहिले ! तोंड कोरडें पडलें. महाश्वेता पाहील ह्मणून कावरीबावरी होऊन ती चोहींकडे पाहूं लागली. चंद्रापीडास भेटावे म्हणून वारंवार त्याजवळ जाऊन बसूं लागली. सर्व जगास उन्मत्त करणाऱ्या मदनानें तीस अगदीं पराधीन करून तिजकडून स्त्रियांना स्वाभाविक असणारी लज्जा व भीति यांचा त्याग करविला ! ती आपला जीव धारण करण्यास असमर्थ झाली. शेवटीं मदनताप सहन न होऊन डोळे झाकून ती जिवंताप्रमाणें चंद्रापीडाच्या कंठास मिठी घालून बसली !

अमृताच्या वृष्टीप्रमाणें आनंद देणाऱ्या अशा कादंबरीच्या आलिंगनानें चंद्रापीडाचें जीवित नाहींसें झालें होतें, तें तत्काळ पुनः कंठांत आलें ! दिवसाच्या तापानें मिटलेलें कमल जसें चंद्रिकेच्या स्पर्शानें प्रफुल्लित होतें,

त्याप्रमाणें त्याचें हृदय टवटवीत झालें. प्रातःकाळच्या नीलकमलाप्रमाणें त्याचें विस्तीर्ण नेत्र सुशोभित झाले. मुखहि तसेंच हास्यानें रमणीय दिसूं लागलें. जसा एखादा निजलेला मनुष्य जागा होतो; त्याप्रमाणें चंद्रापीडाच्या सर्व अवयवांचे ठिकाणीं सर्व व्यापार सुरू झाले व तो सावध झाला! आपल्या हृदयाचे ठायीं संलग्न झालेली, भयानें थरथर कांपणारी, आपले डोळे गच्च मिटून वक्षस्थलाच्या आंतच प्रवेश करीत आहे काय अशी, धरण्यास व सोडण्यास जिला अवसान राहिलें नाहीं अशा कादंबरीच्या कंठास आलिंगन करून चिरकालीन विरहानें दुर्बल अशा नेत्रांनीं फार वेळ तिला अंतःकरणांत साठवितोच आहे काय, असा चंद्रापीड कादंबरीचे कर्ण व हृदय यांस मोहित करणाऱ्या आपल्या शब्दानें आनंद देत बोलूं लागला. "हे भीरु! आतां भय सोड! तुझ्या आलिंगनानेंच मी जिवंत झालो! तूं अमृतापासून उत्पन्न झालेल्या अप्सरांच्या कुलांत उत्पन्न झाली आहेस, याची तुला आठवण नाहीं काय? हे तेजोमयें शरीर अविनाशि आहे. विशेषेंकरून कादंबरीच्या हस्तस्पर्शानें पुष्ट होणारे आहे. ह्या माझ्या भाषणाचे तुला स्मरण नाहीं काय? आतां इतके दिवस तुझ्या हस्तस्पर्शानें जिवंत झालों नाहीं, याचें कारण शापदोष होय. आज माझा शाप दूर झाला. तो तुझ्या करतां मदनपीडा सोसतां सोसतां, आतां संपला. तुझ्या विरहानें दुःख देणाऱ्या अशा शूद्रक देहाचा मीं आतांच त्याग केला. तुझी या तनूवर अत्यंत प्रीति जडली म्हणून ही ठेवली. आतां हा लोक व चंद्रलोक ह्या दोहींचीहि तूंच स्वामिनी आहेस! आणखी तुझी प्रियसखी जी महाश्वेता तिच्या प्रियवल्लभाचाहि शाप मजबरोबर संपला आहे." याप्रमाणे चंद्रापीडरूपी चंद्र बोलत आहे तोंच, चंद्रलोकसंबंधी अमृताच्या सुगंधानें आनंद देणारा असा, महाश्वेता ज्या रूपाला व ज्या वेषाला पाहून मोहित झाली होती, अशा त्याच रूपाने व त्याच वेषानें गळ्यांत तोच मोत्यांचा हार घालून कामातुर झालेला तोच पुंडरीक कपिंजलाच्या हातांत हात

घातलेला ! शुकशरीर सोडून तेथें प्राप्त झाला. व त्याला पाहतांच चंद्रापीडाचें वक्षस्थल सोडून कादंबरी महाश्वेतेकडे धावत गेली आणि तीस तिनें आलिंगन देऊन पुंडरीक आल्याचें आनंदकारक वर्तमान सांगितलें ! तें ऐकून तिला आनंद होत आहे तों पुंडरीक आकाशांतून उतरून चंद्रमूर्ति चंद्रापीडाजवळ येऊन पोहोंचला ! त्यास पाहतांच चंद्रापीड आलिंगन करून म्हणाला, “ सख्या पुंडरीका ! पूर्वसंबंधानें पाहिलें तर तूं माझा जावई आहेस, तथापि ह्या जन्मी तुझें व माझें मित्राचें नातें जमलें आहे, याकरितां त्याच नात्यानें त्वा मजशी वागावें ! ” याप्रमाणें चंद्रापीडाचें बोलणें चाललें होतें, इतक्यात चित्ररथ आणि हंसगंधर्व यांसहि आनंदाची बातमी कळविण्याकरितां केयूरक हेमकूटपर्वतावर गेला. इकडे मदलेखा हर्षानें धावत गेली, आणि मृत्युंजय जप करीत बसलेला तारापीड व विलासवती यांच्या पायांवर नमस्कार करून म्हणाली, महाराज ! आपण व देवी विलासवती असे दोघेही भाग्यवान् आहां ! वैशंपायनासह युवराज जिवंत झाले ! हे ऐकतांच तारापीडानें मोठ्या आनंदानें मदलेखेस भेट दिली. नंतर आनंदानें विलासवतीस आलिंगन करून व शुकनासासहि आलिंगन देऊन तो कोठें आहे, तो कोठे आहे ! असे मदलेखेस विचारीत आनंदाने नाचतोच आहे काय, असा तो शेंकडो राजांसह जेथें चंद्रापीड होता, त्याठिकाणी गेला. तेथें पुंडरीकाच्या गळयांत हात घालून बसलेल्या चंद्रापीडास पाहून तारापीड शुकनासास म्हणाला, सुदैवानें पुत्राच्या पुनर्जन्माचें सुख मला एकट्यालाच मिळालें असें नाहीं, हें फार चांगलें झालें ! असा पित्याचा हर्ष पाहून चंद्रापीडानें पुंडरीकाचें शरीर सोडून आपल्या पित्यास साष्टांग नमस्कार घातला. तेव्हां तारापीड गडबडीनें त्याच्या जवळ गेला, आणि त्याला म्हणाला, पुत्रा, शापदोषानें किंवा पूर्वपुण्यानें मी तुझा पिता झालो, तथापि तूं लोकपाल असल्यामुळें जगद्वंद्य आहेस ! माझे ठायीं जो वंद्य राजांश होता, तोहि मी तुझ्या ठिकाणीच संक्रमित केला आहे. यासाठीं दोन्हीकडून पाहिलें

असतां तूंच नमस्कारास योग्य आहेस. असें म्हणून सर्व राजांसहवर्तमान त्यानें त्यास नमस्कार केला. तें पाहून जिला फारच आनंद झाला आहे, अशा विलासवतीनें चंद्रापीडाच्या मस्तकाचें वगैरे अवघ्राण व पुढें चुंबन करून फार वेळ त्यास पोटाशीं धरून आलिंगनसुख घेतलें! नंतर चंद्रापीडानें वडिलांस नमस्कार केले, त्यांनींहि त्यास आशीर्वाद दिले. मग त्यानें आईबाप, शुकनास व मनोरमा या सर्वांस, लज्जेनें तोंड खालीं घालून बसलेल्या पुंडरीकास दाखवून हा पहा, तुमचा वैशंपायन ! " असें सांगितलें.

इतक्यांत कपिंजल येऊन शुकनासास म्हणाला, " भाग्यवान् श्वेतकेतु यांनीं असा निरोप सांगितला आहे कीं, या पुंडरीकास जरी मीं वाढविलें आहे, तरी हा तुझा पुत्र वैशंपायनच आहे ! " असें समजून याला सुमार्गास लावावें. परकीय समजून याची उपेक्षा करूं नये. शापमुक्त झाल्यावर मी आपल्या जवळ आणिले नाहीं, याचे कारण हा तुझाच आहे म्हणून. आतां यामध्यें यावच्चंद्र आयुष्य स्थापन करून माझें तेज देवलोकाच्याहि वर जाण्यास उत्सुक झाले आहे !

तेव्हां नम्र झालेल्या पुंडरीकाच्या खांद्यावर हात ठेवून शुकनास म्हणाला, "कपिंजला, सकल जगाचा चित्ताभिप्राय भगवान् श्वेतकेतु यांना माहित असतां त्यांनीं असा निरोप कशाकरितां पाठविला ? स्नेहाला हें कांहीं योग्य नव्हतें !" अशा प्रकारच्या व त्यांच्या पूर्वजन्मींच्या अनेक आनंदकारक गोष्टी सांगत असतां व एकमेकांकडे आनंदाने पहात असतां सर्व रात्र संपली.

प्रातःकाळ होतांच सर्व गंधर्वांसहित चित्ररथ आणि हंस हे मदिरा व गौरी यांसहवर्तमान तेथें आले. त्या ठिकाणीं, लज्जित झालेल्या कन्यांस व जावयांस पाहून त्यांना फार आनंद वाटला. मग तारापीड व शुकनास यांजबराबर आनंदानें गोष्टी सांगत त्यांनीं त्याठिकाणीं मोठा उत्सव केला.

नंतर चित्ररथ तारापीडास म्हणाला, " आपले घर जवळ असतां, आतां अरण्यांत कां उत्सव ? कन्यांनीं आपल्या मनाप्रमाणें धर्मास अनुसरूनच

स्वयंवर केलें खरें; तथापि लोकव्यवहारास अनुसरलें पाहिजे. याकरित घरीं चलावें. नंतर आपल्या देशाला किंवा चंद्रलोकीं जेथें पाहिजे तेथे जावें!" तारापीड ह्मणाला, " गंधर्वराज, ज्याठिकाणीं अतिशय सुख आहे, तेथें वन असलें तरी तें घरच होय ! यासारखें मला दुसऱ्या कोणत्या ठिकाणीं सुख मिळालें असते ? मी आतां सर्वसुखें तुमच्या जावयांवर सोंपविलीं आहेत याकरितां प्रपंचसुखाचा अनुभव घेण्यासाठीं कन्येसहित जांवयास घेऊन जावे ह्मणजे झाले !" असे तारापीडाचें भाषण ऐकून " जशी आपली आज्ञा असेल तसें." असें ह्मणून चंद्रापीडास घेऊन तो हेमकूट पर्वतावर गेला. मग विवाहसमारंभ करून चित्ररथाने कादंबरीसह आपले राज्य चंद्रापीडास दिलें. व हंसानेंहि महाश्वेतेसह आपले राज्य पुंडरीकास दिले. आपआपल्या मनाप्रमाणें आपणास सुंदर स्त्रिया मिळाल्या, यामुळे चंद्रापीड व पुंडरीक यांनी आपणास कृतार्थ मानिले !

मनास आवडलेला पति मिळाल्यामुळें आणि आपल्या आप्तमित्रांमध्ये विवाह झाल्यामुळें कादंबरी फारच संतुष्ट झाली. नंतर चंद्रापीड सुंदर मंदिरांत एकांती बसला असता, त्यास ती फार खिन्न होऊन म्हणाली, " महाराज ! सर्वजण पुन: जिवंत होऊन एकमेकांस भेटले, परंतु ती गरीब बिचारी पत्रलेखाच तेवढी कशी आपणांत दिसत नाहीं ? तिचें एकटीचेंच काय झालें ? तें कळत नाहीं !" असें तिचे भाषण ऐकून चंद्रापीड दु:खित होऊन म्हणाला, प्रिये ! ती येथें कोठली ? मला शाप झालेला ऐकून माझी प्रिया ती रोहिणी घाबरी झाली, आणि मीं निवारण केलें असतांहि तुह्मी एकटेच कसे मनुष्यलोकीं दु:ख सोसाल, असे म्हणून तिनें पूर्वीच माझी सेवा करण्याकरितां मनुष्यलोकीं जन्म घेतले. पुढें मी गतप्राण होऊन जन्मांतरीं जाऊं लागलों त्यावेळींहि आणखी ती जन्म घेऊं लागली. तेव्हां बळेंच मीं रागें भरून तिला चंद्रलोकीं पाठविलें, तेथें ती तुझ्या दृष्टीस पडेल! तें ऐकून रोहिणीचें औदार्य, पातिव्रत्य, स्नेह व भक्ति पाहून

कादंबरी महाश्वेतेसह. आणि पुंडरीक चंद्रापीडासह आनंदांत निमग्न राहिले [पृ० ३५३]